

Олесь Донченко

ТВОРИ В ШЕСТИ
ТОМАХ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

ОЛЕСЬ ДОНЧЕНКО

ТВОРИ

ТОМ

ВИДАВНИЦТВО ЦК ЛКСМУ «МОЛОДЬ»
Київ 1957

Редакційна колегія:

Д. І. БЕДЗИК, Н. Л. ЗАБІЛА, О. І. КОПИЛЕНКО (голова),
В. Г. РАДЧЕНКО і М. Й. СИРОТЮК

Упорядники:

І. Я. ЗАЄЦЬ та М. М. ОСТРИК

Ілюстрації художника

В. ТОКАРЕВА

СЕРЦЕ БЕРКУТА

повість

БІЛЯ СИНЬОГО ОЗЕРА

Рудий беркут сидів на кручі над прозорим озером. Це був величезний старий орел, злинялий від сонця й негоди, давній мешканець казахстанських степів.

Він сидів нерухомо, пронизуючи зіркими очима неозору ніжнозелену далечінь. У чистому ранковому повітрі чітко вимальовувався його гострий гачкуватий дзьоб, і весь птах відбивався в ясному дзеркалі озера.

Кругле й глибоке озеро було затиснене між трьох високих кам'яних сопок. Воно, мов чаша з невідомим синім напоєм, застигло на гостинному столі багатого господаря степу.

Ранньою весною, коли на сопках починав розтавати сніг, бурхливі каламутні потоки по вінця сповнювали глибокий природний котлован. Звідси воді не було виходу, і в котловані утворилось озеро. Згодом увесь намул сідав на дно, і вода робилась прозорою й чистою, наче дивовижний синій криштал. Кілька струмків, витікаючи з-під скель, завжди поповнювали озеро, тому вода в ньому на протязі всього літа була свіжа й холодна.

Сходило сонце, і сніп рожевого проміння впав на старого беркута. Лискуча руда спина спалахнула на мить багаттям. Беркут поворухнувся. Він витяг назад коротку ногу в штанях з пір'я і розправив могутні крила.

Ще мить — і він знявся в повітря.

З-за кручі вийшов хлопчик у майці й червоній тубейці. Йому було років дванадцять. Він зупинився і задрісним поглядом провів орлиний літ. Звідси, з берега озе-

ра, очам відкривався такий неосяжний простір, що справді хотілося знятися високо вгору і звідти оглядати увесь краєвид.

Далеко вниз білили стіни невеличкої залізничної станції й водокачки. І будинки, і поїзд, що саме підходив до станції, здавались ляльковими.

Ліворуч, серед степу, чорніла, немов купа землі, напівзруйнована й покинута казахська зимівля. Від неї залишились покрівля і стіни з дірками замість вікон. У спеку так приємно буває зайти сюди і спочити в холодку.

Хлопчик вдивляється в безмежний сліпучий простір, і йому здається, що над степом, над усім неозорим світом тихо пливе дивовижний велетень-корабель. Він увесь з блакиті й синяви, а вітрила його зіткані з білих хмарин. І коли глянеш на нього, хочеться голосно співати, гукати, покотити з гори з гуркотом камінь.

І хлопчик заспівав. У цьому співі не можна було добрати слів — це були тільки звуки, торжествуючі, захоплені. Це були звуки великої радості життя.

Кам'яні кручі, що обступили сине озеро, відгукнулися луною. Хлопчик ліг на живіт і почав вдивлятися в озеро. Зблизька вода здавалася зеленою, зовсім зеленою, як молоді водорості.

Хлопчик недовго лежав отак. Він виліз на ту кручу, де недавно сидів беркут. На чоло хлопчині ніби набігла тінь від хмарки. Його брови збіглися майже до купи, очі потемніли. Він побачив на зеленому узгір'ї казахську зимівлю. Це була складена з каменю і глини, напівзаглиблена в землю довга будівля з маленькими віконцями. Тут колись жив бай.

Навколо буяє травень, степ укотився молодим рястом, яснозелені кущі казахського ялівцю ведуть танок. Пахне полин, лілові півники наче збираються в коло на веселу гулянку. Тільки присадкувате, порожнє й сліпе житло колишнього бая псує краєвид; воно немов опудало серед зеленого городу. Навколо нього купи перегною. Чорні кілки загорожі скидаються на підняті вгору розчепірені клешні. А віконця — наче більма сліпця.

Різкий, пронизливий крик розітнув повітря. Вузким шляхом, який звивався вниз, ступав верблюд, запряжений у візок. Казах тримав віршовку, прив'язану до мурундука — палички, проткнутої кризь ніздрі тварини.

Певна річ, казах їхав на базар до міста Балхаша, бо

на візок було навантажено вовну й кілька шкіряних мішків з кумисом.

Хлопчик з-за каменя стежив за подорожнім. Та незабаром це йому набридло, і він знову повернувся на берег озера. Набравши камінців, він почав кидати їх у воду. Камінці булькали, широкі кола розбігалися по поверхні озера.

Та ось хлопчик сів на траву, обхопив руками коліна й замислився. З далекої станції долинув гудок паровоза. Це була звичайна степова станційка — білостінна й самотна. Вона нічим не відрізнялась од інших станцій, розташованих на залізниці між Карагандою й Бертисом. Залізниця перетинає голий степ і кам'яністі сопки.

Хлопчикові видно поїзд, який набрав на водокаччі води і потім рушив від станції. Він, певне, везе карагандинське вугілля до Балхаша — наймолодшого в світі міста. Там, над блакитним озером, стоїть велетень-завод. Вдень і вночі до нього поспішають поїзди з вугіллям і мідною рудою. Мідь піде на воєнні заводи, де роблять зброю.

Батько хлопчика на фронті. Батькова гармата посилає у фашистів снаряд за снарядом, і кожний снаряд має в собі частку міді, народженої в казахстанських степах, де живе тепер на тихій білостінній станції хлопчик Ігор з матір'ю...

Сонце все вище й вище. І сьогодні буде такий же пекучий день, як учора. Як би було добре скупатись! Але не можна. Озеро глибоке, і вода в ньому холодна, немов крига.

В Ігоревій уяві постає знайомий, рідний краєвид Дніпра. Любий, любий Київ! У ньому жив Ігор до того, як на Радянський Союз напали фашисти. Тоді вся сім'я була ще вкупі. Тато працював геологом, мати — на залізниці. Потім — евакуація. Тато пішов добровольцем на фронт, а мати з Ігорем виїхала в Казахстан.

Тріпоче маленьке серце хлопчика. Тріпоче від туги й любові до коханого батька, який так далеко-далеко звідси... Згадалось, як зітхає нишком мати. Адже від тата вже півроку немає ніякої звістки.

Зненацька Ігор прислухався й схопився. До озера наближалась отара овець. Щось гукав дзвінкий хлоп'ячий голос. Ігореве обличчя зясніло від радощів. Та це ж Акіш пригнав напувати отару!

І ось вони вже сидять поряд — Ігор і Акіш, казахський хлопчик з аулу. Вівці напились і скубуть зелений ряс, а двоє друзів, обнявшись, дивляться, як у дзеркало, в чисте лоно й ведуть свою розмову.

Ігор розповідає про чудове місто над широкою рікою. І не може збагнути Акіш, як це живуть люди в будинках-кам'яницях і перед очима в них не вільний степ, а камінь, камінь, камінь... І не зрозуміти ніяк Акішу, чому так світяться Ігореві очі, коли він згадує те місто над рікою. Хіба можна в місті ловити ящірок — прудких сірих ящірок з круглими очицями-зернятками? Хіба можна в місті вистежити гніздо степового орла? Хіба можна там ставити капкани на лисиць і вовків?

— Я ніколи не пушу тебе до великого міста над рікою, — каже Акіш. — Ти зостанешся тут, у степу. Ти зостанешся зі мною. Скажи, що ти нікуди не поїдеш звідси.

Ігор, заперечуючи, хитає головою:

— Ні, Акіше. Як я можу тобі так сказати! Адже Червона Армія вижене ворогів з нашої країни. Коли Київ буде наш, я поїду, Акіше.

Акіш зітхає.

— Ти хочеш покинути мене? — питає він згодом, і сумовито дивляться його чорні очі.

В голосі хлопчини бринить така журба, що Ігореві теж робиться сумно.

— Мама каже, — відповідає він тихо, — що ти, Акіше, теж прийдеш до нас. У гості.

В ясну височінь злетів жайворонок, видзвонюючи славу весні. І таким чудесним світлом розгорявся ранок, стільки було навколо утіх, що швидко зникнув у друзів мимовільний сум, викликаний згадкою про майбутню розлуку.

Хлопчики ловили ящірок, рвали розквітлі півники, збирали камінці.

Ой, які ж тут камінці! Ну, як про них розказати, як змалювати їхні кольори? Чорні з білими смужками, зелені з коричневими цяточками, сірі, мов скам'янілі згустки диму. Траплялись камінці, наче вкриті іржею, або ніжно-рожеві, які здавалися прозорими. А Ігор знайшов триколірний камінець: білий з зеленими жилками і увесь наче посипаний золотими крапками.

Акіш ураз стрибнув убік, до чогось пильно приглядаючись у траві, потім гукнув Ігоря:

— Швидше-бо!

Ігор побачив огидну сіру комаху з гачком, що коливався, як хвостик або як жало. Хлопчик відразу ж упізнав цю істоту. Бачив її на малюнку в книжці, та й мати завжди наказувала, відпускаючи від себе сина:

— Ігорю, стережися скорпіонів!

Атож, це був великий скорпіон, відворотна комаха, небезпечна своєю отрутою.

— Зараз він сам себе вб'є! — заявив Акіш.

Він швидко накидав навколо скорпіона сухого торішнього полину і трісочок. Запалив вогнище. Навкруги комахи утворилося вогневе коло...

Скорпіон стривожився. Підняв жало, забігав, шукаючи виходу. Але виходу не було. Акіш підкинув сухої трави. Скорпіон метався у вогневому полоні. Нарешті щось трапилось. Ігор побачив, як майнуло жало комахи. Скорпіон немов зів'яв. Минула хвилина, друга...

— Сам себе вколов, — вигукнув Акіш. — Сам себе вбив!

Комаха здохла. Акіш узяв її пальцями і кинув в озеро.

— Шайтан, шайтан, візьми з'їж!

О, Акіш знає багато цікавого. Він уміє з допомогою курука — довгої жердини з петлею на кінці — ловити в степу здичавілих за літо коней, він знає, як краще підповзти до обережної дрохви, як муштрувати молодого беркута і як з ним полювати. Він уміє доїти кобил і готувати кумис, уміє стригти овець і навіть сам собі може пошити томак — зимову шапку з лисячого хутра.

Батько Акіша — акин, народний співець. Він грає на домбрі і співає пісень про вільне життя казахського народу. Отож від свого батька, акина Джанкея Сиздикова, Акіш навчився добре грати на домбрі.

Взимку Акіш ходить в аулі до казахської школи, а влітку пасе вівці.

Ігор зітхає. Далеко йому до Акіша. Ніколи він не навчиться, як Акіш, упіймати куруком коня. Де там! Ігор боїться коней. А здоїти самому кобилу? Та для цього ж яку треба мати відвагу! Щодо пошиття шапки з лисячого хутра, то тут уже нема чого й казати: ніякий шапкар з Ігоря.

Акіш лізе за пазуху й подає Ігореві рум'яну пшеничну шишечку.

— Баурсак! — урочисто оголошує він. — У маслі кипів.

Які ж вони смачні, ці баурсаки!

Ігор боїться, що він проковтне язик. Йому хочеться чимсь віддячити Акішеві. Але що він може подарувати своєму другові? Подарунок має бути надзвичайний.

«Невже я не можу достойно віддячити Акішеві?» мучить Ігоря думка.

Хлопчик пригадує всі свої скарби: ніжик з пробочником, марку Аргентіни, блешню ловити щук, висохлого жука...

Ні, все це не те. Не такого подарунка заслуговує Акіш. Зненацька Ігор хапає друга за плечі.

— Знаю, — гукає він у радісному захваті. — Знаю, що тобі подарувати!

Подарунок справді неабиякий.

— Я тобі подарую, — натхненно заявляє Ігор, — нашійник нашого Трезора. Це в Києві у нас такий песик був. Ми його, сердешного, не могли взяти з собою. Але я нишком, щоб і мама не знала, зняв з нього на спогад нашійник...

Що ж, Акіш охоче приймає подарунок. Щоправда, він не викликає в Акіша особливого захоплення, але цей нашійник можна буде надіти на вовченя. Буває, що мисливці привозять в аул живих вовченят.

На цьому розмова про подарунок скінчилась, бо Акіш з таємничим виглядом узяв Ігоря за руку:

— Беркут! Дивись!

Над сусідньою сопкою повільно ширяв величезний орел, якого Ігор уже бачив сьогодні на кручі.

— На тій сопці десь його гніздо! — впевнено промовив Акіш. — Я знайду його й заберу орлят!

МАТИ

Біла-біла й легка, як пушинка з кульбаби, загубилася в бездонній синяві хмарка. Одна-єдина над неозорим казахстанським степом.

Ігор лежить горілиць під тінню смородинового куща. Який кущ! Усього рік, як посадила його Антоніна Дмитрівна, Ігорева мати, а він отак розрісся.

Правда, сонце пече немилосердно, холодок від куща

невеликий, але хлопчикові приємно під ним лежати й дивитись на ту самотню, загублену серед неба хмарку. Приємно думати, що це ж любі руки коханої мами викопали тут глибоку яму й посадили куш.

Скільки було праці! Доводилось у кошику здалека носити землю (бо тут, навколо станції, ґрунт неродючий), доводилося вдобрювати гноєм (а гній привіз з аулу Акіш), обкопуючи, підпушуючи, щодня поливати, обрізувати зайві пагінці.

З якою любов'ю мама доглядала за кушем! Вона — начальник цієї станційки. Буває, що доводиться їй усю ніч сидіти біля селектора замість чергового, тоді вранці така вона стомлена, а вийде на ганок, гляне на куш — і наче й утома минає, і очі розцвітають у неї, як проліски.

«І чому мама так любить квіти? — думає Ігор. — Чи не тому, що в неї такі очі? Які ж вони? Блакитні-блакитні. Проліскові очі...»

Як це хороше — лежати в затінку під маминим кушем і вдивлятися в загублену в небі хмаринку! Як це хороше знати, що мати прополює клумбу з квітами — тут же, недалеко за ганком, і слухати, як вона напівголосно мугиче якусь пісню. Бурі лиховісні, грози буйні далеко-далеко, за ліловими сопками-горами. Вони не наслідяться порушити спокій степової білостінної станції, не наслідяться злякати блискавкою й громом хлопчину в червоній тубетейці...

Високо в небі з'являється чорна крапка. Вона завбільшки з муху. Потім крапка наближається, збільшується. Ігор зводиться на лікоть.

А, це ти, рудий беркуте! Хлопчик упізнав твій широкий, вільний літ. Ти з піднебесся, як володар степу, оглядаєш свої простори. Бережися, гордий і могутній птах: у степи прийшли люди. Вони збудували тут залізницю, важкі поїзди вже везуть скарби степових надр — вугілля й руду. Твій спокій порушено, старий беркуте.

Ігор згадує, що Акіш нахвалявся знайти гніздо беркута й забрати малих орлят. Звичайно, Акіш це зробить. Він не боїться старого орла. Він вистежить, коли ні орла, ні орлиці не буде поблизу гнізда, і видере птахів з кубла.

А що коли це зробить він, Ігор? Ото буде! Він принесе дітей беркута просто в казахський аул і віддасть їх батькові Акіша, Джанкею Сиздикову. Тоді акин візьме домбру й заспіває про хороброго хлопчину Ігоря, який не злякався гострого дзьоба могутнього беркута.

Біля ганку легкі кроки, наче хто підкрадається до клумби з квітами. Ігор упізнає ці кроки.

Це черговий по станції Іван Іванович. Яка б не була спека, але він завжди, коли не чергує, ходить простоволосий. І від сонця волосся в нього так вигоріло, що скидається на висохлий полин. Брови в нього теж злиняли на сонці і, коли придивитись, можна побачити, що кожна волосина в них на кінчику скручена в маленьке кільце. А очі в Івана Івановича такі тихі, що просто й не скажеш які. Тихі, як ніч. Тільки ніч — чорна чи буває й синя. А очі оці — прозорі й сірі!

І усмішка в Івана Івановича тиха-претиха. Від тієї усмішки робиться затишно на серці в Ігоря.

Тільки в останній час почав викликати Іван Іванович у хлопця якийсь неспокій. Звідки він, той неспокій? Чому смуток неясний прокрадається в серце?

Ігор чує, як привітався Іван Іванович і спитав про здоров'я.

А мати засміялась.

— Дякую, дядю Ваня (так його завжди кличе Антоніна Дмитрівна). Ви забули, що ви вітаєте мене вдруге і про здоров'я питаєте вдруге.

Ось зараз Іван Іванович почав допомагати полоти квіти. Навіщо це йому дозволяє мама? Хіба їй не може допомогти він, Ігор?

Хлопчик прислухається і чує всю розмову.

— Чи не листи ви принесли? — питає мама.

— Від кого?

— Ви ж знаєте, що я чекаю листа від Григорія Демидовича (Григорій Демидович — це Ігорів батько).

Іван Іванович зітхає.

— Немає, — тихо каже він.

— Коли ви скажете «є», дядю Ваня? Яке це буде щастя!

Мовчить Іван Іванович.

— Щастя... — каже він нарешті. — У кожного про нього своя мрія. Ви мрієте про листа, про свого чоловіка, а я...

Іван Іванович не доказав. Замовк.

Ну й спека! Навіть смородиновий кущ не рятує від сліпучого, гарячого сонця.

— Щастя... — продовжує Іван Іванович. — Я читав колись казку про синього птаха. Воно, щастя, як птах, як

казка. Але хтозна, як буде, Антоніно Дмитрівно. Ви — жінка розумна. Важко про це говорити, але треба правді дивитись у вічі. Півроку немає листів від вашого чоловіка. Все може трапитись. Може... може, даремно чекаєте...

Серце швидко стукає в грудях у хлопчика. Що ж на це відповідь мати? Мамо, мамо, чи й справді щось лихе може трапитися з татом?

— Добре втішаєте, — обізвалась мати.

І потім вона голосно каже. Ні, вона майже вигукує це:

— Буду чекати! Чуєте — нічого не трапилось! Він приїде. Він надішле звістку!

«Він приїде!» хоче гукнути разом з матір'ю Ігор.

— Я буду щасливий за вас, — каже Іван Іванович.

Але чому його голос такий тихий і такий сумний! І чому він усе приходить, усе приходить до мами і дивиться на неї такими очима — хтозна-якими. Так сумовито дивиться й радісно...

Потім, коли він пішов, Ігор обняв матір, і йому дуже хотілось її спитати про щось. Але чомусь було ніяково спитати. Та ввечері, коли в сутінках уже не побачиш обличчя, хлопчик несміливо спитав:

— Мамо, скажи... Ти будеш чекати?..

Мати спочатку недобрала, в чому річ.

— Мамо, ти чекатимеш татуся? — пояснив Ігор. Його голос затремтів у напівтемній кімнаті і урвався.

Тоді мати міцно обняла сина й притулилася губами до його опуклого лоба, який, здавалось, пахнув полином і степовим вітром.

— Чекатиму, сину, — промовила голосно. — І він обов'язково надішле нам листа!

Тієї ночі Ігореві наснився сон. Стоїть він серед степу, серед гарячого степу, де струмує марево-міраж. Глянув: летить беркут, знайомий ширококрилий беркут. І в закарлюченому дзьобі несе щось біле.

«Лист!» догадався Ігор. У цю хвилину білий конверт злетів з височини і, крутячись, упав Ігореві до ніг. Схопив його хлопчина, притулив до грудей і кинувся бігти до матері. Та не добіг. Наче з-під землі виріс Іван Іванович і гукнув:

— Віддай листа! Цей лист — мені!

— Не віддам! — прошепотів Ігор. — Це лист від мого батька.

І тут нічого не стало: ні степу, ні листа...

Хлопчик проснувся. Яскраве сонце світило в кімнату. Ото, наснилось таке!

Нашвидку вдягнувшись, Ігор побіг у кімнату чергового.

Біля селектора сидів Іван Іванович.

— Пошта була? — гукнув Ігор.

Уся його істота була пронизана єдиним бажанням — побачити листа, який, нарешті, має прийти від батька.

Іван Іванович не поспішаючи відсунув од столу стілець, на якому сидів, і повернув до хлопчика своє обличчя.

— Пошта вже була, — відповів.

— А лист... був лист? — задихався Ігор.

— Лист? Ні, Ігоре. Листа немає.

ПІСНЯ ПРО СЕРЦЕ

За круглим і низеньким, півметра заввишки, столом сидить акин Джанкей Сиздиков. Праворуч від нього — Ігор, ліворуч — Акіш. Сестра Акішева, довгокоса Ажар, прислуговує. Вона подає біш-бармак, наливає в тегене¹ білий кумис.

— О, сьогодні в нас наче той², — каже Джанкей.

Він подає Ігореві тегене.

— Пий, джакси кумис!

Ігор п'є холодний напій. Він незвичайний для хлопчика, але саме це й приваблює Ігоря.

У Ажар злегка брязкотить вплетене в косу шашпау — прикраса з монет.

— Пий, баранчику, пий і їж! — запрошує вона Ігоря.

Ігор не ображається за «баранчика», адже казахи так кличуть хлопчиків. Він їсть біш-бармак і випиває другу тегене. Від кумису в нього злегка крутиться голова.

Акіш обіймає батька. Джанкей голубить сина, гладить його по голові й ляскає злегка по спині.

У Ігоря виступають сльози, він ковтає їх разом з біш-бармаком. Щасливий Акіш, він може обійняти свого батька...

— Аке³, заспівай, — просить Акіш.

¹ Тегене — чашка.

² Той — бенкет.

³ Аке — батько.

Акин бере домбру й заплюшує очі. Зараз він заграє й заспіває. З заплющеними очима Джанкей нагадує Ігореві кобзаря, якого він колись бачив у Києві.

— Я заспіваю вам про серце беркута,— каже Джанкей.

Він торкнув струни й заспівав. Пісня була сумовита й урочиста.

В горах жив беркут. Він літав над сніговими вершинами — гордий і могутній, з відважним і хоробрим серцем. А внизу, в долині між гір, у вонючій норі, жив шакал. Він ненавидів вільного беркута, володаря снігових вершин.

Одного разу шакал удав з себе хворого й жалібно завив: «Беркуте, могутній і відважний! Ти ширяєш над горами, а я тут помираю від спраги. Сонце випалило останній струмок, який протікав у цій долині. Принеси мені з гір трохи холодного снігу, щоб я міг загасити свою спрагу».

Беркут набрав у дзюб снігу з гірської верховини і спустився до шакала. Але той кинувся на птаха й перегриз йому горло.

Зрадливий і мерзенний звір з'їв свою здобич. Тільки серця беркута не міг з'їсти, бо воно раптом перетворилось на блискучий камінь-самоцвіт. Хто знайде цей камінь, той стане наймогутнішим і найвідважнішим у всьому світі...

Замовк акин, тільки струни домбри ще бриніли, і стихав на них останній журливий звук.

— От би знайти те серце-самоцвіт! — задумливо промовив Акіш. Він переказав усю пісню Ігореві, бо Джанкей співав казахською мовою.

— Знаєш що, Акіше? — сказав з запалом Ігор. — Давай удвох шукати те серце беркута!

І обидва хлопці погодились на тому, що віднині вони разом шукатимуть і обов'язково знайдуть серце-самоцвіт.

Потім Акіш повів Ігоря показати йому двох маленьких козенят. Малята всього два дні як народились, але вже вистрибували й кумедно буцикались.

— Ти — мій, я — твій,— сказав Акіш.— Ти — мій кращий товариш, і я тобі дарую одне козеня. Вибирай, яке хочеш узяти.

В Ігоря спалахнули очі. Він матиме козеня, справжнє живе козенятко.

— А може, твій тато не дозволить? — спитав він з острахом. Та в цю хвилину почув за собою голос Джанкея:

— Бери, хлопче, бери. Твоє місто захопив фашист, але ти тепер наш гість. Це подарунок тобі від Акіша.

Незважаючи на теплу годину, старий акин був у шекпені — халаті з кручених ниток верблюжої вовни. Його часто трусил лихоманка, і він казав, що та хвороба має вийти з нього разом з потом.

Мугикаючи пісню, мимо них пройшла молода казашка Хадіша. Джанкей глянув на неї і затулив рукавом очі.

— Не хочу бачити її, не хочу, — прошепотів він.

— А чому це так? — вихопилось у Ігоря. Але акин не відповів. Повернувся й пішов мовчки, не озираячись.

Акіш обняв свого друга й зашепотів йому на вухо:

— Я скажу тобі, чому не любить Хадішу батько. Її ніхто не любить в аулі. Коли з фронту приїхав її чоловік і вона побачила, що його в бою скалічило, і сказала... Знаєш, що вона сказала? «Не треба мені чоловіка каліки».

Ігор вражено мовчав.

— Ти правду кажеш? — спитав він нарешті.

— Я ніколи не брешу.

— Тоді... тоді в неї серце шакала! — промовив Ігор.

— Атож, у неї серце шакала, — погодився Акіш.

ЛИСТ ВІД БАТЬКА

Ще здалека побачив Ігор, що мати стоїть на ганку. Вона в білому вбранні, наче біла хмарка, і подає йому якись знаки хустиною. Тріпоче хустина білим крилом, і Ігор поспішає, бо зненацька майнула в нього сліпуча здогадка...

Біжить Ігор степом, з-під ніг вискакують у нього ящірки, та не до них хлопчині. Кличе біла хустина, мати в білому стоїть на ганку.

Задихаючись, прибіг Ігор. А мати... мати плаче.

Ні, це радісні, щасливі сльози!

— Мамо, мамо...

Вона показує аркуш паперу, списаний дрібними рядками.

— Лист! Лист від тата!

Не може Ігор ні дихнути, ні слова вимовити. Трапилось щось таке радісне, чого не збагнути. Радісне свято прийшло сонячної, прекрасної днини!

— Іде до нас наш тато, синку!

Це звучить як музика, і хочеться, щоб раз у раз повторювала мати ці золоті слова: тато їде, тато їде!

В листі батько писав, що він потрапив у вороже оточення, зустрівся в лісах з партизанами й кілька місяців воював у німецькому тилу. Згодом, на чолі невеличкого загону, він пробився до частин Червоної Армії. Але в запеклому бою його було поранено, і лікарі в госпіталі ампутували йому ліву руку. Тепер він повертається додому.

«Тато без руки...»

Спочатку це не дійшло до свідомості. В уяві стояв батько — веселий, з своїм геологічним молотком, завжди захоплений якимсь цікавим знайденим камінцем.

Перші хвилини всі інші думки й почування заступила радість — глибока, буйна, якій немає меж.

Ігор кинувся обіймати матір. Він цілував її в щок, в губи, в очі. Все навколо наче змінилось, наче сама небесна глибочінь стала ще глибшою і яснішою.

І обличчя матері теж змінилось, воно проясніло, а з очей струмувало таке проміння, що, здавалось, воно пронизувало всю Ігореву істоту.

Та ось хлопчик відчув ніби гострячок голки, яка вколола його в груди. Що це? Чому несподівана тінь затьмарила чистий, опуклий лоб Ігоря?

Хадіша! Вона, мов жива, стоїть перед очима...

«Не хочу бачити її, не хочу!»

Старий Джанкей затуляє рукавом очі.

«Атож, у неї серце шакала!»

Не хоче думати про неї хлопчик, а Хадіша зазирає йому у вічі, і ось уже тане радість, облітає, мов пушинки кульбаби...

«Ні, моя мама не така!» шепоче Ігор, та сонце вже сховалося за хмару, бо все посмутніло навколо, і сопки далекі стали сині й лілові, як перед бурею.

«Не така моя мама, не така!»

Але в хлоп'ячі груди хтось поклав важкий сірий камінь...

Увечері Ігор ліг спати раніше, ніж завжди. Він натяг

на голову ковдру, але лишив собі для одного ока дірочку. Крізь цю дірочку він стежив за матір'ю.

Хлопчик бачив, що вона думає якусь свою важку думу. Ось вона засвітила свічку, взяла лист від тата й знову тихенько його перечитує, але вже не плаче. Потім дмухнула на свічку. Її очі дивляться кудись у вікно, вдивляються в степ, але що ж там можна побачити, коли пізній вечір надворі і в степах оцих темрява падає враз, як чорна овеча вовна?

Ні, нічого там не може побачити мати, і даремно вона підходить до вікна й розчиняє його навстіж і стоїть перед ним мовчки, як сумна статуя. О, коли б знати Ігореві, що вона думає!

Ось вона підійшла до репродуктора, і хлопчик чує, як вона мацає в темряві рукою по стіні. І ось радіо обізвався, і мати слухає вісті з фронту. І ні разу не звернулася до сина, не вкрила, не сказала «на добраніч», як казала це завжди раніше.

Коли ж вона стала перед розчиненим вікном і закинула за голову руки, мов скам'янівши, хлопчик не витримав. Він тихенько скинув ковдру й босоніж, в одній сорочині, підійшов ззаду до матері.

Він спитав тихо-претихо, немов прошелестів:

— Мамо, про що ти думаєш?

Він бачив, як здригнулась у темряві мати і враз повернулась до нього. В її голосі подив і ніжність.

— Ігорьок, ти не спиш?

Вона провела його до ліжка і вкрила:

— Спи, сину, спи, голубе.

— Про віщо ти думаєш? — знову шелеснув хлопчик.

Він побачив, як мати випросталась і поклатала собі долоню на лоба:

— Я думаю про нашого тата.

Зранку Ігор перебирав камінці, яких назбирав для колекції. Він розкладав їх у дерев'яній скриньці рядками і під кожний камінець підкладав трохи вати, як це робив тато. Наче кубельце мостив кожному камінцеві.

Пізніше, коли сонце піднялося вище і випило нічну росу, хлопчина пішов блукати між сопок. Час від часу згадує Ігор про камінь-самоцвіт, про скам'яніле серце

відважного беркута. Ось такого каменя немає в його колекції...

Був початок липня. Степ жовтів з кожним днем, сонце палило ковила і полин, і вже жодної квітки не можна було знайти на сопках. І червона тюбетейка хлопчика вигоріла, злиняла.

Тільки озеро, як і раніше, синє, глибоке й холодне. Але й у нього, помітив Ігор, потемнішали прозорі зіниці. Біля берегів вода вже не синіла, а здавалася темнозеленою, наче піднявся з дна озера зелений намул.

Хлопчик любив сидіти над озером і дивитися з височини сопки в далечінь.

Степова далина! Чому ти така манлива, чому не відірвати від тебе зору? Навіщо ти в полон береш юне серце? Адже прийде час — і поїде звідси хлопчик у червоній тюбетейці. І хоч повертатиметься він у своє рідне місто, на свою Україну, але боляче йому буде залишати твої зачаровані простори. Хлопчик уже звик до них, полюбив ці степові краєвиди, полюбив сопки: блакитні вранці, лілові вдень, сині ввечері. Полюбив прозоре озеро, старого орла-беркута... А як він залишить свого друга Акіша?

Ігор сидів над озером і думав про тата. Ось далеко-далеко звідси, за сотні кілометрів, гуркоче десь по рейках поїзд. У м'якому купе сидить тато й дивиться у вікно. З кожною годиною наближається поїзд до білостінної степової станції.

Наступної ночі він уже буде тут! Ігор вирішив не спати. Він удвох з матір'ю обов'язково зустрине його. Треба йти додому, готуватись до зустрічі.

Ще на порозі почув Ігор за дверима голос Івана Івановича. Щось примусило хлопчика причаїтись. Йому було чути кожне слово.

— Ось і все,— сказав Іван Іванович.— Приїздить ваш чоловік. Я радий за вас, Антоніно Дмитрівно. Тепер скоро ви поїдете звідси. Україну буде визволено, і ви поїдете додому. А тут залишиться тільки смородиновий кущ. І я залишусь тут. Адже я місцевий. Тільки от... Іноді спаде на думку... про вас і про вашого чоловіка...— І не доказав.

Але мати сказала:

— Я догадалась, про віщо ви. Мій чоловік віддав у боях за Батьківщину руку. І тепер він мені ще рідніший, ніж був.

— Я не маю в цьому сумніву,— відмовив Іван Івано-

вич.— Невже ви подумали, що я... думаю якимось інакше? Але знаєте, прийде такий час, коли я вийду на перон і віддам машиністові жезло... Це — дозвіл їхати... Машиніст вестиме поїзд, який повезе вас звідси. І я, я власною особою відправлю цей поїзд!.. Да... моя доля!

Ігор навстіж відчинив двері. Мати кинулась до нього й міцно обняла його. І почала ніжно, з глибокою жагою, цілувати.

РАДІСТЬ

— Спи, синку, спи! Зараз тільки десята година, а поїзд прибуде о третій ночі.

Але Ігор не слухає умовлянь матері. Як можна спати, коли цієї ночі приїздить тато!

Єдине, на що можна погодитись, це лягти не роздягаючись на ліжко. Лягти на півгодини, полежати, але спати — ні, спати Ігор не буде.

Мати одягла своє найкраще вбрання, причепурилась і нарвала букет квітів на своїй клумбі. Яка вона весела сьогодні, яка радісна! Вона зустрічатиме тата з квітами!

Як же довго минає час! Маленький годинник на столі тіткає, і стрілка так повільно посувається на циферблаті, що, здається, ніколи не дійде до цифри три.

А що, коли заплющити очі й слухати? Ось іде час. Ігор уявляє його дідом з довгою-предовгою бородою. За плечима в нього клунок, у руках ціпок. Дід іде дуже здалека, він іде увесь свій вік. Ви чуєте його кроки: тік-так, тік-так... Чуєте, як він тихенько стукає ціпком — тік-так, тік-так... Ось він підійшов до вікна, ось він зійшов на ганок. Тік-так, тік-так...

Голова хилиться в Ігоря на подушку, вона страшенно важка, ця голова, її не підвести, не розплющити очей. Повіки, як віконниці (маленькі-маленькі віконниці), затулили очі.

Ігор заснув.

Він не чув, як прибув поїзд (мати не хотіла будити сина — він так солодко спав). Він не чув, як батько й мати обнявшись стояли над його ліжком, як тато з безмежною любов'ю вдивлявся в рідні риси сонного хлопчика.

Прокинувся Ігор аж уранці, коли сонце вже виграло в кімнаті і тато тут же, за столом, пив з матір'ю чай.

Хіба можна забути ці хвилини, коли стрінулись батько з сином! Татусю любий! Він такий же, як і був, він майже зовсім не змінився, тільки Ігор помітив, що навколо очей з'явилися у батька дрібні зморшки, зовсім дрібні, схожі на відбитки пташиних лапок.

Ігор сидів на колінах у тата, і хлопчині здавалось, що сьогодні вкупі з ним радіє весь степ, що всміхаються сопки, всміхається блакитний обрій, хмарки у височині, кожна билина за вікном.

Лише незвичний і чужий був порожній лівий рукав у батька. Ігор тихенько погладив його пальцем, прошепотів:

— Не болять? Тату, не болять?

Але батько посміхнувся, весело відповів:

— Аж ніскілечки. Звичайно, раніше боліло... Але тепер... Нічого, я вже звик. Житиму з однією п'ятіркою!

І він поворушив у повітрі пальцями правої руки.

— А що ж, сину,— продовжував,— що рука! Життя не шкода за Батьківщину віддати. Аби фашистську погань швидше вигнати з нашої землі.

Ігор приніс показати батькові всі свої дорогоцінності. У скляній банці сиділа жива ящірка, у паперовій коробочці — висохлий чорний жук з довжелезними вусами, у скриньці — колекція камінців.

Ця колекція найбільше зацікавила батька. Він уважно оглядав кожний камінець.

— Це — граніт, це — шпат, — говорив він, перекладаючи мінерали.— Це — кварц. А це...

Батько крутив у руках сірий камінець з зеленими плямами.

— Це він позеленів від старості,— сказав Ігор.— Наче мохом заріс.

— Ні, це — мідна руда. Розумієш — мідь! Де ти знайшов цей камінь?

— У долині між сопок. У «Долині білих кісток». Там багато такого каміння. В одному місці воно з-під землі виходить.

— Це що за долина? Цікава назва.

— Ой тату, дуже цікава. Це я сам вигадав. Розумієш, там багато кісток.

Хлопчик з таємничим виглядом наблизився до обличчя батька.

— Там людські черепи. І кістки...

Батько здивовано глянув на Ігоря.

— Людські черепи? Звідки ж вони? Що за долина?

Ігор зітхнув.

— Цього я не знаю, тату. І де ця долина — теж не знаю.

— Не розумію тебе. Адже ти знайшов у «Долині білих кісток» ось цей камінчик. Так? Отже, ти там був?

— Був. Але це трапилось тоді, коли я пішов у сопки й заблудився. Я йшов увесь день і навіть плакав. Потім, уже ввечері, зійшов на високу сопку і здалека побачив нашу станцію.

Батько встав із стільця і схвильовано пройшовся по кімнаті. Ножиком пошкрябав камінь.

— Без сумніву — мідна руда! Знаєш, що це значить? Це — патрони, снаряди, це — зброя. Грізна зброя для фронту. Та й взагалі — скарб для промисловості.

Він замислився. Потім глянув на сина.

— Ось що, Ігоре. Завтра вранці ми вирушимо.

— Куди, тату?

— Туди, де ти знайшов цей камінь. У «Долину білих кісток».

«ДОЛИНА БІЛИХ КІСТОК»

У «Долині білих кісток» лежать черепи. Дощами обмиті, вітриюганам обвіяні, сонцем вибілені. У високій траві біліють людські кістки.

Хто ви, мерці? Коли загинули?

Мовчить долина. Мовчить трава, і скелі навколо мовчать, і сопки мовчать.

У «Долині білих кісток» блукають ночами столітні діди. Сиві бороди вітрець розвіває, і пливуть бороди, як хвилі. То ж не бороди, а туман срібний встає ночами в «Долині білих кісток».

Ночами ясними, місячними тиху пісню мугиче хтось невідомий. То ж не пісня, а ручай у траві дзвенить. То ж не пісня, а вітрець нічний свиснув щось на вухо черепашці і далі помчав у «Долину білих кісток».

За долиною — сопки, за сопками — степ. Де йому край?

Коник рудий видряпався на билину. Дайте коникові сурму, він хоче сурмити на весь білий світ!

Нема в нього сурми, але є в нього скрипка. Чуєте, як струни застогнали? Слухайте ж, слухайте, що грає коник:

«Вони йдуть! Вони ближче й ближче! Рятуйтеся усі, хто може! Рятуйтеся, хто хоче жити! Чотири ноги ступають степом, кожна нога — гора!»

Порвав струни коник і мертвим упав з напруги на сірий камінчик. Та почуло його пісню все живе. Чорний жук довгі вуса сховав під листок, тарантул-павук глибше в нору забився. Ящірка чкурнула під камінь, билина пригнулася до землі, стан свій стрункий зламала...

Тільки жайворонок не ховався. Він злетів високо вгору й розсипав над степом веселий сміх: «Це йдуть люди, люди, а не гори! Їх двоє, їх навіть усього півтори людини, бо одна тінь — довга, друга — вдвоє коротша!»

Довга тінь бігла за батьком, коротка — за сином. У батька — рюкзак за плечима, і тому батькова тінь здавалася горбатою й незграбною. В ритм крокові рюкзак похитувався вбік-назад, вбік-назад, і ремінець ледве чутно поскрипував.

Батько й син ішли шукати «Долину білих кісток». Адже в цій долині знайшов Ігор камінь, який виявився мідною рудою.

І ось іде хлопчик з батьком степом. А спека навколо така, що вже й обрій, здається, розтопився й потік, як блискаючий метал.

Ігореві хочеться хоч на мить зупинитись і спочити. Але хлопчина вперто крокує далі. Не хоче він показати батькові, що стомився.

— Стій, тату, шнурок розв'язався!

Як же солодко зупинитись, зігнути стомлений попереk — хоч на мить, єдину мить! О, і на другому черевикі теж не гаразд із шнурком...

Але батько доброзичливо посміхається:

— Хай не розв'язується шнурок, сину, бо ось уже сопки й холодок. І спочинок, звичайно.

Але в степу навіть тінь від кручі коротка, як мізинець.

Під кручею спочили й пополуднували. Ігор поважно краєв хліб, батько відкрив бляшанку з консервами.

— Чи не забула нам мама сіль покласти?

Знайшлася й сіль. І вода солодко забулькала з фляжки.

Довгастими смугами лежала між сопками тінь — і така чудернацька: смуги, смуги, як тигр! А у вузьких і глибоких міжгір'ях коливався серпанок, як сто зелених прапорців.

Може, цей серпанок і сховав «Долину білих кісток». Невже так і залишиться в цій долині коштовний мідний скарб? Невже він так і пролежить у землі ще довгі десятиріччя?

Сонце вже котилося на захід, коли Ігор смикнув батька за рукав.

— Тату, ось вона!

Геолог швидко глянув у той бік, куди показував син. Він побачив вузьку долину. Передвечірнє сонце фарбувало в рожеве кістки, розкидані біля невгамовного струмка.

Від досвідчених очей геолога не сховалася смуга сірого, зеленкуватого каміння.

— Тут мідна руда виходить на поверхню землі, — сказав він. — Чудово! Але мене також цікавить, звідки ці кістки?

Він глянув на сопку і зненацька швидко поліз на її схил. Ігор, звичайно, не відстав од батька.

— Тату, що це?

Батько й син спинились біля руїн якоїсь будівлі.

— Старе казахське поховання, — сказав геолог. — Отож, тепер усе зрозуміло. Весняні потоки занесли кістки в долину, розмивши могилу.

Довго блукали батько з сином по сопках. Ігор стомився, сів відпочивати, а батько все ще вистукував по скелях геологічним молотком.

— Мідна руда! — захоплено проказував він. — Виходить місцями просто на поверхню. Поклади міді! Та це ж — скарб, коштовний скарб!

Незвичайні вогники виблискували у батькових зіницях. Він ніби помолодшав, легко перестрибував з каменя на камінь, захоплено вигукував:

— І ось вона — руда! І тут!

Непомітно батько й син вийшли з долини й опинились біля озера між трьох сопок. Але ось Ігор побачив, що тато замислився.

— Ігоре, — сказав він, — ось тут небезпечне місце. Дивися, яка тут вузенька смужка землі. Коли її розміє весняна вода, озеро може нестримним потоком ринути в долину. І тоді... тоді розлючені хвилі зруйнують залізничний насип, пошкодять станції. Цей берег треба зміцнити кам'яною огорожею.

Довго ще стояли вони вдвох — батько й син — біля озера й дивилися вниз, у долину. І геолог бачив уже в уяві іншу картину, схвильовані думки кликали його до великої праці.

Кожний день досліджень приносив відомості про нові райони покладів мідної руди. Виявилось, що багатіші поклади руди є навіть у степу біля самої станції і на узгір'ях трьох сопок, між якими лежить озеро. Саме тут вирішено було закласти перші шахти.

Всю осінь провадилися в степу біля схилів сопок підготовчі роботи.

Робітники довбали шурфи, прокладали вузькоколійку, підвозили дерево, дошки.

Наступного року, весною, почала працювати перша шахта. Мідну руду з нового рудника повезли на балхаський завод.

З берега синього озера, з високої сопки, видно Ігореві увесь новий рудник. У долині вирости будиночки, бараки, шахти.

Поблискують тьмяно рейки вузькоколійки, маленький паровоз — кукушка весело бігає від станції до рудника, і до хлопця долітають гудки. А ще далі біліє станція, темніє насип залізниці.

Ігорів батько повертався з роботи стомлений, але веселий, з блискучими, натхненними очима.

— Назвемо рудник твоїм ім'ям, — жартував він. — Як ти, Ігоре, згодний?

Але хлопчина й справді відчував велику гордість. Адже це він знайшов тут мідну руду! І кожного разу, слухаючи вранці останні вісті з фронту про наступ Червоної Армії, Ігор думав, що в снарядах, які нищать фашистів, є, мабуть, частинка і «його» міді.

Як і раніше, хлопчик щиро товаришував з Акішем. Козеня, яке подарував Акіш Ігореві, вже виросло. Тепер це була вже молода коза, яка народила в травні двійко

козенят. Антоніна Дмитрівна доїла козу, і Ігор пив густе молоко.

Одного разу Акіш прийшов до Ігоря і з таємничим виглядом спитав:

— Ти не знаєш, що сказав про тебе мій батько? Ні, ти цього не знаєш. Він сказав, що ти знайшов скам'яніле серце-самоцвіт.

— Серце беркута? — скрикнув, дивуючись, Ігор.

— Авжеж. Мій батько каже, що мідний камінь і є те серце. І ти його знайшов.

СМЕРТЕЛЬНИЙ ПОЄДИНОК

Жовта степова лисиця знала, що гніздо беркута недалеко. Воно було десь тут, на оцій сопці, може в оцій вузькій ущелині.

Невідомо, як про це довідалась лисиця. Мабуть, вона помітила, що саме над цією скелястою сопкою найчастіше кружляв беркут. А може бути, що степовий вітрець приніс їй одного разу гострий дух орлиного гнізда.

Лисиця безшумно пробиралась між камінням. Часом вона застигала на одному місці, підозріло нюхаючи повітря. Іноді на шляху траплялась загублена беркутом пір'їна або його послід. І тоді лисиця зупинялась, уважно обнюхувала пір'їну, обходила її навколо, наче вивчаючи, звідки вона могла сюди потрапити.

Інстинкт підказував звірині, що вона на вірному шляху, і лисиця впевнено, хоч і обережно, простувала вперед.

Та ось вона щільно припала до каміння. Над сопкою майнула орлина тінь. Жовта розбійниця знала, що старий беркут полетів на полювання.

Коли тінь зникла, лисиця продовжувала свою мандрівку. Тепер вона поспішала. До гнізда треба було підійти в таку хвилину, коли орел і орлиця полювали. Тоді молоді орлята напевне потраплять їй на зуби.

Лисиця пролізла крізь кущі казахського ялівцю, промайнула під прямовисною скелею і опинилась у вузькій гірській щілині. Тут вона притиснулась до землі й поповзла на череві. Вітрець доніс до її носа знайомий дух.

Так, гніздо було тут. Звірина вже бачила його. Ось воно — між двома сірими каменюками. Але це була стара лисиця, хитра й обережна. Інстинкт і досвід підказували їй, що не можна лізти до орлиного гнізда наосліп. Грізна небезпека чекає на того, хто наслідиться заподіяти шкоду орлятам. Адже старий орел або орлиця десь поблизу, вони пазурами й страшними дзьобами захищатимуть своїх дітей.

Жовта розбійниця довго нюхала повітря. Вона уважно розглядала скелі та гостре каміння, де міг сидіти в цей час орел. Але вона ніде не запримітила птаха. Чистий небозвід теж не загрожував небезпекою.

Тоді лисиця зважилась зробити рішучий крок. Вона швидко поповзла вперед і опинилась біля виступу скелі. Далі повзти не можна було. Звірина зробила нечутний стрибок і враз опинилася біля гнізда.

Двоє орлят почули підозрілий шелест і забилися в куток. Та це не могло їх урятувати. Лисиця напружила м'язи, щоб схопити орля, яке було до неї найближче. Але трапилось несподіване.

Широка блискавична тінь майнула над скелею. Величезний беркут повернувся до свого гнізда раніше, ніж розраховувала лисиця. Він виринув раптом з-за сопки і, не давши розбійниці опам'ятатись, мов камінь, кинувся на неї згори.

Залізнi пазури вп'ялися лисиці в хребет.

Лисиця підскочила, вигнулась дугою і закрутилась на місці, як дзига, судорожно намагаючись скинути з себе беркута. Він ударом дзьоба вибив їй око. Даремно клацали в повітрі гострі білі зуби розбійниці — вона не могла вхопити ними орла.

Вже нічого не бачачи, лисиця зробила дикий стрибок і разом з беркутом скотилась із скелястого виступу. Бій тривав далі у вузькій ущелині. Звір звивався, як вуж, якому наступили на голову. Але його сили зникали з кожною хвилиною. Почувся легкий хрускіт, і лисиця, враз згубивши всю свою пружність, обважнілим клунком упала на рідкі, прим'яті кущики долину. Беркут зламав їй хребет.

Переконавшись, що лютий ворог уже не встане, орел широким помахом могутніх крил знявся у височінь, і звідти долинув до землі його переможний гордий клекіт.

Ігор умовився з Акішем, що гніздо беркута вони шукатимуть удвох. Але Акішеві останні дні весь час було ніколи: він допомагав батькові поратися коло господарства. Тоді Ігор вирішив, що він сам піде на розшуки гнізда.

Довго блукав хлопчик між кам'янистих сопок. Одного разу він зірвався з кручі й дуже подряпав собі руки та обличчя. Знайшов він у сопках струмок. І це було добре, бо спрага давно вже мучила Ігоря. В долині побачив Ігор кінський кістяк. Напевне, коня загризли вовки. Знайшов хлопчик стару, іржаву пастку, яку ще взимку поставив якийсь мисливець, але потім, певно, не зміг розшукати її.

Все це були для хлопчика знахідки, які хвилювали його, викликали в уяві живі картини. То він бачив самотнього коня, якого відбили од косяка вовки і женуться за ним лютою зграєю, то бачив мисливця, який ставить пастку.

І зовсім несподіваною знахідкою було гніздо беркута. Ігор побачив його з високої кручі. Гніздо було на скелястому виступі, в ущелині, затиснене між двома величезними каменяками.

Хлопчина ліг на живіт і, звисивши з кручі голову, з цікавістю розглядав у гнізді двох орлят. Та незабаром він переконався, що забрати молодих птахів він зможе тільки тоді, коли йому пощастить дістатися в ущелину. А це було нелегко. Доведеться обійти навколо всю сопку, перелізти через гострі скелі.

Там, де був вихід з ущелини, Ігор побачив розтерзаний труп лисиці. Хлопчик не знав про бій, що стався тут кілька днів тому.

Пристрасть мисливця спалахнула в Ігоря з незвичайною силою. Йому заманулось будь-що-будь дістати орлят. Хоч і важко долізти до гнізда, та невже ж ні з чим повертатися додому, коли гніздо вже знайдено!

Але в цю хвилину над головою хлопчини з клекотом низько пролетів беркут. У тому клекоті вчулася Ігореві грізна пересторога, і він мимохіть притиснувся до землі, наче це могло врятувати його від страшних пазурів.

Хлопчик зрозумів, що орел не віддасть без бою своїх дітей. Це охолодило мисливський запал Ігоря. Звичайно, добре було б принести в казахський аул орлят і віддати їх якомусь мисливцеві. Той би вигодував молодих беркутів, вимуштрував би їх для полювання. А як би всі диву-

вались і говорили: «Ви знаєте, що цих орлят приніс хлопчик, який товаришує з Акішем?»

Ігор вагався недовго. Він витяг з-за пояса гострий ніж. Хіба цією зброєю він не зможе захиститись від пазурів беркута?

Отож, сміливо в путь! Треба спуститися з сопки, обійти її навколо, а тоді...

Тут Ігор скам'янів. Усі його войовничі плани зненацька зникли.

Що це? Невже вечоріє?

ГРОЗА

Захопившись, хлопчик не помітив, як підкрався при смерк. Але не тільки звечоріло. З півдня швидко насувалася широка й важка джебага — чорна ковдра з баранячої вовни. Вона поспішала прикрити і степ, і сопки, і всю землю навколо. Півстепу вона вже встигла придушити — там ні руху, ні вогника, ні звуку, тільки гуляє зловісний морок. Але тут, де був Ігор, окремі сопки ще намагалися втекти, вислизнути з-під задушливої вовни. Чорна джебага сердито гарчала, як пес, у якого хочуть відняти кістку...

Та це ж і справді не джебага, а кудлатий і лютий собака. Хлопчик бачить, як блиснули багрові, кров'ю налиті очі, аж півстепу освітило вилиском. І знову гарчання, мов покотилося з гори важке каміння.

Оце так! Гроза, степова гроза!

Ігор уже знав, що грози в цих краях бувають рідко, але коли вже вдарить грім, коли почнеться злива, тоді шукай мерщій надійного захистку!

Про те, щоб забрати орлят, сьогодні вже нема чого й думати. Тут аби швидше добігти додому!

Дім! Яке ж це чудесне й рідне слово! Промайнувши в думці, воно теплом і ласкою зігріло хлопчика, але водночас викликало й неспокій: як же далеко додому! Як же він далеко зайшов, необачний!

Не довго думаючи, Ігор побіг. Так, так, не пішов, а побіг. А шлях важкий — через сопки, через каміння.

Пробігши отак з півгодини, хлопчик переконався, що він зовсім не біжить, а, навпаки, ледве-ледве плентається. Та й хіба можна бігти через скелі? Йому доводилось.

часом не йти, а плазувати, щоб подолати якесь міжгір'я чи кручу.

Глянувши вгору, Ігор побачив, як з ревом, з тріскотнявою роздерлася надвоє чорна джебага, як блиснули зелені гадюки, впавши на сопки. «Це ж не джебага, а пес,— промайнула думка.— Джебага не стане гарчати».

Враз хлюпнула незвичайна злива. Перші потоки, які полилися з неба, трохи не збили Ігоря з ніг. За одну мить холодна вода немов пронизала хлопчика наскрізь. Водночас із шумом зливи налетіла буря. Засвистів вітер, завив, загув. І, наче у відповідь, загуло навколо каміння, завило у вузьких ущелинах. Зойками обізвався темрява, яка впритул присунулася з усіх боків.

Тепер йти стало ще важче. Легкі сандалики сковзали на камінці, а ями, що траплялись на путі, наповнилися водою.

Коли нарешті Ігор добився до озера, він був уже босоніж, бо сандалики розкисли, і їх довелося покинути. Зранені на гострому камінні ноги нестерпно боліли. З сопок бігли швидкі потоки, а злива не вщухала ні на мить.

«Сховатися б!» Та сховатися не було куди.

І тут Ігор згадав, що недалеко, ось тут за озером, є напівзруйноване житло колишнього бая, де можна переждати грозу. Хоч це житло й викликало у хлопчика острах, та зараз, під грізною зливою, було ще страшніше. Блискавка сліпила очі. Від гromу здригалися сопки, і кручі немов стогнали й гули, як великий дзвін.

У густому присмерку глухо гомоніло й металось озеро. Бурхливі потоки з сопок наповнили його по віщя клеко-тячою водою. Озеро било в береги, наче хвіст величезної риби.

Ігор вирішив сховатися між руїн старого казахського житла. Безумовно, там ще залишилася стеля, а під нею — чудовий захисток від цього неймовірного водоспаду з неба. Але думки про захисток враз розвіялись.

У спалахах блискавки хлопчик несподівано побачив, як гнівні хвилі прорвали в одному місці вузьку смужку берега, і перші потоки води вже помчали вниз, у долину.

Це було те небезпечне місце, про яке колись казав Ігорів батько. Берег тут не раз укріплювали камінням, але він не витримав шаленого натиску бурунів.

Ігор зрозумів, яка страшна небезпека загрожує рудникові й станції. В одну мить уявив він залиті шахти, розми-

тий залізничний насип... Тоді аварія, катастрофа. Машина не встигне зупинити поїзда...

Що робити? Ще можна запобігти лихові. Треба гукати на допомогу, скликати людей. Поспішайте з заступами, з кайлами! Засипайте камінням і глиною берег. Гатіть греблю!

Але навколо не було нікого. Тільки він, Ігор, сам-самісінький, знесилений, з пораненими ногами.

Нікогісінько!

Розпука здавила горло, але очі гарячі, жодна сльозина не виступила на віях.

Тоді Ігор побіг. Він біг, спотикався, падав, пробивав колючками ноги, збивав коліна.

Його штовхала, пронизуючи свідомість, думка про лиху небезпеку, яка загрожує рудникові й залізниці. Адже з кожною хвилиною вода пробиває собі все більший і більший прохід. Минуть якісь кілька хвилин чи година — і вузька смуга берега зовсім буде розмита, злизана злбними бурунами. Тоді все озеро рине в прохід. З сопок спаде вниз, у долину, грізний, могутній водоспад, який зруйнує на своєму шляху рудник, пошкодить залізничний насип...

Коли Ігор спустився з сопки, він уже не міг бігти. Знесилений, з опухлими, зраненими ногами, він ледве брів уперед. Дошові струмки били його в обличчя, вітер свистів у вуха. Чорний пес метався, стрибав по небу, зубами гриз ланцюг, який гуркотів і кресав зелені іскри...

На одну б тільки мить присісти, на одну б тільки мить! Сісти й заплющити очі...

Це був крик знеможеного тіла, яке вимагало відпочинку. Але думка про небезпеку, про рудник не дозволяла хлопчикові зупинитись. «Ти знайшов серце беркута», пролунав несподівано голос Акіша.

...Ігор перечепився за камінь і впав. У нього вже не було сили встати, і він поповз. Назустріч йому, коливаючись у темряві, повільно наближались якісь жовті плями.

«Йдуть з ліхтарями...— подумав він.— Сюди йдуть...»

Незабаром він почув, як голосно розмовляли й перегуквалися люди. Світло ліхтаря засліпило хлопчикові очі, і він почув голос:

— Ось він! Знайшли!

Чиїсь дужі руки обережно підняли його. Почуваючи, що поринає в якусь чорну безодню, Ігор прошепотів:
— Озеро... Прорвало берег... Вода...
І він знепритомнів.

ЗНАК ВІД ДРУГА

Опівночі прийшла телеграма. Геолога Григорія Демидовича з сім'єю викликали на роботу у визволений від німецьких окупантів Київ.

Наступного дня ввечері треба було вже виїздити. Зранку Ігор востаннє обійшов усі свої улюблені степові куточки. Він побував біля синього озера в сопках, зазирнув навіть з цікавості на покинуту зимівлю колишнього бая.

Після того як Ігор, втрачаючи свідомість, усе ж таки встиг попередити про небезпеку, кілька десятків робітників, озброєні заступами й кайлами, поспішили до озера рятувати рудник. Вони прийшли вчасно. Там, де вода прорвала берег, закипіла робота. В темряві під потоками зливи люди копали глину, носили каміння. До півночі вони вже насипали греблю й укріпили берег. Озеро знову було взяте в полон.

Хлопчик прощався з озером і сопками. Того дня Ігор відчув, що він не сам. У ньому народився ще один Ігор. Перший палав бажанням мерщій сісти на поїзд і їхати на Україну. Але водночас другого Ігоря проймала нестерпна журба: невже він покине ці степи, які вже встиг полюбити, ці сопки, це небо? Він уже звик тут до кожного степового куточка, до кожного кущика ялівцю, до скель і круч, до самотніх степових стежок. Кожний куточок викликав якісь спогади, кожний камінь у степу був свідком якоїсь маленької пригоди.

З того дня, як Ігор урятував від поводи рудник, йому ще ріднішою стала маленька білостінна станція і рейки, які, мов живі, вічно струмували за обрій. Як любив хлопчик прикласти до них, нагрітих сонцем, вухо й слухати їхній тонкий і мелодійний спів! Десь у степу прошумить вітрець, зашелестить полин, коник застрекоче, і рейки у відповідь заспівають ніжно й таємниче. Цей спів чомусь нагадував Ігореві місячне сяйво. Він снувався срібною павутиною здалека, з просторів, він починався десь за тисячу кілометрів. Рейки — неначе серце. На кожний звук

в їхньому металі народжується співучий, незатихаючий відгук.

Хвиляста стежка через сопки в казахський аул. Скільки разів Ігор ходив цією стежкою до Акіша! Як же боляче серцю від цієї згадки про друга!

І ось вони стоять на пероні, взявшись востаннє за руки. За десять хвилин поїзд вирушить. Ігорів батько уже вніс у вагон чемодани. З підніжки він ще і ще раз дивиться на рудник у степу. Потім Ігор бачить, як з вікна вагона висовується мама.

— Ігоре, швидше прощайся! — гукає вона. — Зараз поїдемо!

Тоді хлопчик похапцем всунув щось у руку Акішеві і вскочив у вагон.

Незабаром пероном пробіг до паровоза Іван Іванович у червоному картузі. Акіш знав, що він поніс машиністові жезл, і це певна ознака, що зараз поїзд погуркотить зі станції в далеку дорогу.

— Прощайте! Ще раз — прощайте! — гукнув Іван Іванович у вікно до мами. — Пишіть, не забувайте, Антоніно Дмитрівно. А я тут доглядатиму ваш смородиновий куш...

Ось і гудок. Паровоз засичав, зачмихав. Здригнулися колеса. Першої хвилини вони повернулись важко, повільно, з напругою, наче роздумуючи, чи рушати, чи залишитись тут. І всією своєю істотою гукнув їм Акіш: «Стійте! Стійте!»

Але колеса обернулися вдруге, втретє. Кожний їхній оберт був швидший і швидший. І ось плавно поплив мимо Акіша вагон, з якого визирало рідне обличчя Ігоря. За ним стояли Ігорів батько й мати, махали хусточками і щось вигукували. Гукав щось Ігор і махав на прощання рукою. Але Акіш не чув, що вони гукали. Все, що він бачив, було зараз для нього оповите туманом. Немов тупа байдужість скувала Акіша. І тільки тоді, коли поїзд уже виїхав за семафор, Акіш наче прокинувся. Він зрозумів, що ось зараз прийшла до нього велика печаль, що цей поїзд назавжди повіз від нього друга.

Акіш болісно скрикнув і щосили побіг за поїздом. Він біг так, доки не закололо в боці, доки почав задихатися. Тоді він зупинився. Поїзд був уже далеко, тільки рейки ще тихо гули. Потім уся валка вагонів зникла за ліловою сопкою.

Вечоріло. Кінчався палючий липневий день. Тінь від

самітного семафора простяглася далеко в степ. Акіш сів на рейку і відчув, що тримає в кулаці ту річ, яку, прощаючись, дав Ігор. Побачив, що це — маленький шматочок мідної руди.

Акіш міцно притиснув камінчик до грудей. Він зрозумів, що Ігор залишив йому частинку свого серця — серця беркута. Це був знак, що прийде час і вони зустрінуться знову.

ЛІСНИЧИХА

повість

Розділ перший

ДІВЧИНА НАД СТРУМКОМ

Було це в лубенських лісах над тихою Сулою, де дзвінко булькають у воду важкі жолуді, де блакитна ракша з верхівки високого дуба милується своїм райдужним відбитком у ясному плесі. Там прохолодні лісові яри, зарослі осикою та ліщиною, підповзають до пшеничних ланів, там клени та липи увінчують високі горби і прямовисні кручі.

...На початку жовтня ледве помітною лісовою стежкою, яка звивалася між старезних дубів, ішла дівчинка років тринадцяти. На ній була картата новенька кофтина, синя спідниця й біла хустинка, як терен-цвіт. І ця хустинка різко відтіняла чорні брови дівчинки, її засмагле обличчя й світлі очі. Такі світлі й зелені, що в темряві вони, мабуть, блимають, як світлячки. Її кругле ніжне підборіддя схоже було на яблуко, а припечений сонцем кирпатенький ніс скидався на жовту лісову грушку, яка вистигла проти сонця аж на самісінькій верхівці дерева.

Дівчинка несла книжки й зошити, перев'язані навхрест мотузком. Вона поверталася додому із школи. Йшла вона легким безшумним кроком, наче пливла над стежкою, і тільки іноді під її черевиками, взутими на босу ногу, стиха хрускали суха гілочка або жолудь.

Стежка зненацька повернула праворуч, обминаючи круту гору, і тоді стало чути, як весело видзвонює у тиші вода. Прозорий струмок перегинав стежку, і через нього було перекинуто кладку з сухої деревини. Кора на дереві зійшла, і стовбур, сточений жуками, вимитий дощами та висушений сонцем, жовтів і вилискував, мов велика кіст-

ка якоїсь прадавньої тварини. (Така, як ото лісники знайшли колись у глинищі, на Мгарській дачі).

Дівчинка сіла над струмком, поклала біля себе книжки й почала задумливо бовтатись у воді руками. Хвильки хлюпали в неї між пальців і здіймались ясними пухирями, в яких відбивалось на мить то жовте листя клена, то клаптик блакитного неба, то обличчя в білій хусточці.

На дні струмка ворушилась водяна трава — довгі такі стьожки, як пучки волосся. В одному місці нанесло намулу й трісочок, утворилась маленька загата, мов озеречко, і вода в цьому озеречку була темніша, в ній тихо крутився золотий листок. З намулу на дні визирала черепашка, мабуть, лісового лаврика. Тільки лаврик давно вже в ній не жив, і черепашка була біла, як крейда. Крізь прозорі жмурки на воді здавалося, що вона дрібно дрижить від холоду.

Руки в дівчинки були шершаві, як дубова кора, засмагли і подряпані. Хустинка в неї зсунулась набік, і з-під неї вибилась хмарка льняного волосся, білого й легкого, як пух — дмухне вітрець, так воно й розлетиться навколо. І тепер дівчинка стала дивно схожою на кульбабу. В школі її подружки так і кликали завжди: Улянка-кульбабка.

Улянка повільно глянула навколо й наче вперше помітила, що ліс її любий уже прибрався в нову чарівну одежу.

Як же хороше засвітилися очі в дівчинки, як глибоко вдихнула вона осіннє терпке повітря! Здрастуйте, сестри-берізки, вас не впізнати сьогодні. Чи ви це, мої білокорі? Ой, леле, не чують привіту, свічками золотими палахкотять. Слухайте, слухайте, як капає з них прозорий жовтий віск: кап, кап, кап...

Та чому ж ти посмутніла раптом, Улянко? Милуйся, милуйся свічками-берізками, і прозорим воском кленів-шептунів, і шапками лісових груш — дивися, вони тепер червоні, як полум'я, і здається, що скрізь на узліссях, і в глушині, і на всіх просторах галявинах розвішано святкові барвисті килими для зустрічі дорогих гостей.

Ні, засмучена сидить дівчинка-школярка. Яка холодна вода в струмку! Витерла руки об спідницю. Як мабуть холодно татусеві на фронті осінніми ранками, темними ночами. Забарились далекі сподівані гості. Знімайте килими, ховайте до скрині.

Прислухалась Улянка. Тільки струмок у тиші дзюр-

чить, і коли ось так заплющити очі, ще й долонями їх затулити, то здається, що вийшла з гущавини дівчинка-березнянка, донька старої берези, така собі босоніжка, у вінку з жовтого листя, личко біле з кори березової, а на шиї намисто з тридцяти трьох прозорих скляних дзвіночків. І тихо затанцювала березнянка на галявині, закрутилася, все швидше й швидше, і всі тридцять три дзвіночки разом обізвались.

Довго б отак сидіти з заплющеними очима та слухати, коли ж це дві сороки прилетіли й застрекотали на дубі: «Чи скорро, старра, буррю стріч-чати? Чи скорро, старра?» А друга: «Не старра я, сестрро-сестрра! Не старра!»

Жолудь зірвався, застукав по гілках, сердито забубонів: «Буду бити вас обох, білобок! Буду бити вас обох, білобок!»

Ось ти яка, осінь у лісі!

Улянка підвелась, підхопила книжки і, перейшовши через струмок по сухій деревині, звернула зі стежки. Вона пішла навпростець, продираючись крізь ліщину, зриваючи інколи золотавий горіх, який траплявся під руку.

Незабаром вона вийшла на просіку й тут раптом зупинилась. Біля трухлявого пенька на куці скрутився чорний вужак. Підвівши голівку з двома жовтими цятками, він швидко то висував, то ховав гострий роздвоєний язичок. Улянка почула ледве вловиме сичання, схоже на шелест, наче хто крутив у повітрі тонкою дротиною. Воно тремтінням пробігло по шкірі дівчинки. А може, ніякого сичання й не було, може, то вітер посвистував у порожнє дупло пенька.

Улянка зломил хворостину й торкнула нею гадину. Вужак повільно, мляво, мов сонний, спустився з куща, показуючи своє срібне, в темних кільцях, черево. І тут дівчинка тихо скрикнула: до пенька з усіх сторін повзли вужаки. Їх було з півдесятка. Огида пересмикнула Улянчині губи. Гади збиралися на зиму в спільне кубло! Тихо шелестіли в сухій траві довгі чорні стьожки.

Але школярка не втекла. Вона стояла мов укопана, спостерігаючи, як вужаки, один по одному, іноді сплітаючись, повільно зникали в норі під пеньком. Один гострий хвостик довго ще визирав із нори й ворухився, немов дратуючи Улянку: «Ану, чи спіймаєш?»

«Як же всі вони довідались,— думала дівчинка,— про

цей пеньок край просіки? Яким лісовим гадючим телефоном змовились між собою?»

Осіннє лагідне сонце востаннє пригрівало старі липи. Через просіку перелетіла довга сива волосінь павутини і, зачепившись за гілку, зненацька блиснула срібною струною.

А дівчинка довго ще стояла біля трухлявого пенька в полоні допитливих розбурканих думок.

Розділ другий

ХАТКА В ЛІСІ

На лісовій галявині стояла вкрита очеретом хатина. Негоди та бурі покошлатили очерет, де-не-де він звисав із стріхи аж до віконця, немов велика шапка, яка насувається на очі. Біля хатини притулився зроблений із хворосту і обмазаний глиною сарайчик. З округлого віконця без скла визирала, мекаючи, біла коза.

За сараєм був невеликий город, і всю садибу обступав навколо старий і похилий тин, на який повився хміль і кручені паничі. Хоч навколо, за тином, ліс жовтів і мінився осінніми фарбами, але хміль іще буйно зеленів, і кручені паничі й досі ще цвіли своїм таємничим фіолетовим цвітом, і їхні квіти були схожі на маленькі грамофонні труби.

Біля перелазу розрісся кущ ріпи. На високих, аж до стріхи, стеблах коливались жовті сузір'я, і коли з хатини виходив дід Маврикій, він казав Улянці:

— Ріпа рясно цвіте, онуко. У, куди там! Не інакше, як на теплу зиму...

Улянка, як прийшла із школи, стала поратись по хазяйству. Спочатку вона понесла в сарайчик цебро з водою. Коза пила, а дівчинка сиділа навпочіпки збоку й розмовляла з нею:

— Скучила, Білочко! Авжеж, скучила. Сьогодні в мене було п'ять уроків, ось як. Пий, пий, бо зараз тебе доїтиму.

Улянці було видно козине око; воно спалахувало то зеленим, то синім світлом. На козиних губах тремтіли, як живі, райдужні краплини.

Потім дівчинка кинула проса курям, зварила кисіль

з бузини та яблук і спекла пиріг з пасльоном. Удвох із дідом сіли обідати. Вони завжди отак обідають удвох, бо тільки ж їх двоє живе в хатині. Батько Уляни був лісник, а коли він пішов на фронт, то лісником стала мати. Прийшли німці, і одного разу жінка не повернулася із лісу. Страшне горе оселилося в лісовій хатині. Як і завжди, стояли глечики на полиці, розмальовані миски притулились боком одна до одної, і материні рушники вишивані висіли по стінах; як і раніше, пахло в хаті сухими васильками й чебрецем, а матері вже не було й ніколи не буде...

На заповідній ділянці росли столітні дуби й сосни, такі — руками не обіймеш. Почали німці вирубувати цей ліс, і хтось уночі поспував механічні пилки. Кинулись вивозити деревину — не працює трактор. Усе це зробила Улянчина мати. Її просліддили й упіймали німці. З того часу й не поверталась мати додому. І відтоді так журливо в лісі кує зозуля, і конвалії білі пахнуть, як пахли білі руки матусі.

Коли прогнали німців, треба було комусь доглядати ліс, а дід Маврикій старий і хворий, і стала тоді лісничихою на ділянці Улянка. Так і лісничий Макар Макарович сказав:

— Привчайся, Улянко, лісникувати. Я буду навідуватися, та й сусідньому лісникові накажу тобі допомагати.

Дівчинка пообідала швидко, бо ніколи ж, треба ще кукурудзу перечистити, а тоді — за уроки. Качани лежали купою на вгороді. І чомусь Улянці здалося, що купа була сьогодні меншою, ніж учора. Чи не навідався, часом, уночі якийсь непроханий гість?

Навколо шелестіло сухе кукурудзиння. Мати-природа щільно загорнула кожний качан у дванадцять нижніх, прозорих пелюшок і закутала в жовте волоссячко. Зверху пелюшки грубіші, а під ними все ніжніші й прозоріші, а найспідніші такі тоненькі, як цигарковий папір. Коли качан молодий — волосся на ньому біле, русяве, а почне старіти — волосся жовтіє і стає схожим на тютюн, а далі зовсім чорніє. Улянка зсипала веселі зубасті качани в мішок і віднесла їх сушитись на горище. А найкращі качани ще лишилися достигати на вгороді.

Коли впоралась, уже смеркло, і дівчинка засвітила лампу. Дід Маврикій лежав на печі. Улянці треба було написати домашній твір «Мій трудовий день», і вона хо-

тіла розповісти про школу, про свою козу, про те, як поралась на вгороді. Їй хотілось описати ліс, який обступав навколо хатину, темряву, яка приходить навшпиньках зазирати у віконця.

Улянка дістала з купки книжок свій зошит, розгорнула його і ойкнула. Кілька сторінок було заллято чорнилом. Дівчинка відразу зрозуміла, що цю капость їй зробив навмисне хтось із школярів. Що тепер їй скаже Людмила Степанівна? Як подати такий зошит учительці?

Сердита сльоза блиснула на віях.

— Ну, почекай!

Але вона й сама не знала, кому погрожувала. Хто ж це зробив?

В уяві майнули лиця школярів-однокласників. Увесь четвертий клас пройшов перед очима. Улянка сиділа на одній парті з Мартою. Та хіба ж могла це зробити Мартуся, найкраща подруга?

Ні, не інакше, як це зробив хтось із хлопців. Хто?

З юрми школярів виплигло насмішкувате, задержуване обличчя Демка Рогози, сина Макара Макаровича. Він був перший верховода на всі витівки в класі. В кишенях він завжди носив коробочки з різними жуками, і ті жуки дряпали, шелестіли, скреблися в коробочках, і здавалося, що в хлопця під сорочкою сховано якусь машинку з заводною пружиною.

Хіба ж не посадив він одного разу Улянці на волосся жука-рогача? «І за що він мене так незлюбив? — з образою подумала дівчинка. — То штовхне, то перечепить. А зошит... Демко! Його діло!»

Та писати твір усе ж таки треба. Улянка перегорнула залиті чорнилом сторінки. Найважче почати. Вона склала трубкою губи, наче хотіла засвистіти, й поскребла кінчиком ручки за вухом. А що, коли почати так:

«Давно вже смеркло, і я засвітила лампу. Надворі пустився дрібний осінній дощик. Мені чути, як він тихо стукає у вікно. Дідусь спить на печі, і тільки я одна не сплю в хатині, котра стоїть у лісі. На стіні стрибають тіні і висить портрет Шевченка у рямцях із жовтого очерету, а трохи нижче татова берданка. При німцях дідусь загорнув її в мішок і закопав за сараєм. Коли німці втекли, ми її викопали, і я удвох із дідусем почистили іржу і змазали затвор олією».

Дівчинка писала акуратно, не поспішаючи. Потім

вона прислухалась. Дощик не вшухав і розбирався вітер. Древа за вікном шуміли, наче просились пустити їх до хати погрітись.

«Мій трудовий день ще не скінчився, хоч у лісі вже пізній вечір, і, мабуть, найбільше страшно зараз в Одудовім яру. Трудовий мій день скінчиться тоді, як я допишу цей твір і ляжу спати...»

Вітер жалібно загудів у комині. «Вставайте, діду-у-у!» вчулося Улянці в його голосі. Вона взяла губами кінчик ручки і, прислухаючись, дивилась перед собою в чорне вікно.

В прямокутнику шибки виникає якась бліда пляма. І в ту ж мить Улянка бачить, виразно бачить, як чиесь обличчя приникло знадвору до скла. Розжевлені, як жарини, очі невідомого втупились у дівчинку.

Це тривало всього кілька секунд, та Улянка встигла розглядіти кострубаті віхті брів, приплюснутий до шибки, схожий на картоплину ніс, заросле обличчя, шапку-ушанку...

Дівчинка повільно встала з-за столу, завороженими очима вдивляючись у вікно. Але там уже не було нікого.

«Вставай, діду-у-у!» знову загудів вітер, і вогник у лампі злякано заколивався.

* *
*

Уранці Улянка розповіла дідові Маврикію про невідомого. Дід погладив долонею свою коричневу шию, всю в квадратиках старечих борозенок, глянув на онуку і погладив шию ще раз (і це була певна ознака, що дід чимсь або дуже зацікавився, або стривожився).

— Та, може, тобі тільки вздрілося?

Він вийшов з хати і довго щось розглядав під вікном. На мокрій від дощу землі дід знайшов сліди великих підшов. Відбитки були такі ясні, що можна було розглядіти навіть цвяхи на підборах.

Дід Маврикій затоптав слід і нічого не сказав про це Улянці.

— Може, хто й був, — навмисне байдуже промовив він, повернувшись у хату. — Мабуть, хтось із лісників...

«Не треба тривожити онуку», думав він.

ДЕМКО

Перед початком уроків Людмила Степанівна покликала до себе Улянку. Квартира вчительки була в тому ж будинку, що й школа, тільки хід до неї був не з вулиці, а з двору.

У кімнаті пахло свіжою фарбою від підлоги; на стіні, якраз над дзеркалом, висів портрет Леніна, а поряд цокав годинник з гирками на ланцюжку; на столі стояли глобус і велика чорнильниця, і Улянка враз уявила собі, як увечері сидить Людмила Степанівна за цим столом і виправляє домашній твір «Мій трудовий день».

— Сідай, Улянко, — запросила вчителька. — Чаю вип'єш.

Улянка засоромилась — і вчора ж пила чай у Людмили Степанівни, і позавчора; та вчителька поставила на стіл тарілку з хрускотливими вергунами, схожими на рум'яні вушка, і хто ж може відмовитись од вергунів?

Людмилі Степанівні ще немає тридцяти років, та в неї вже блищить сивий кучерик, якраз над лобом, і на верхній губі маленькі золотаві вусики. Вона короткозора і шуриться, але очі в неї такі карі та блискучі, мов умиті раною росю.

Улянці дуже ніяково, бо чим же вона заслужувала таку прихильність учительки? П'ятірок у дівчинки мало, є навіть дві трійки, а отже, мабуть, ніхто з школярів ще не пив отак чай у Людмили Степанівни. І коли дивиться вчителька на Улянку, то короткозорі очі її наче співають хорошу пісню — і ласкаву, і журливу. І ще Улянці завжди чомусь здається, що Людмила Степанівна немов не все сказала, що є в неї якісь невідомі для дівчинки слова.

— От і осінь, — сказала за чаєм учителька. — Як же ти ходитимеш із лісу взимку, коли замети всі стежки? Доведеться тобі ночувати в мене. А то попрошу Макара Макаровича, хай підвезить тебе до школи кіньми.

— А може, скоро тато повернеться з фронту, — і очі в Улянки стали серйозні й великі, — то він мене сам і підвезитиме.

Людмила Степанівна встала й пройшлася по кімнаті з кутка в куток. І нічого не сказала. Потім глянула на

годинника. І враз підійшла до Улянки й поцілувала її в льяне пухнасте волосся.

— Пора йти.

Зашарілась дівчинка. Ніколи раніше не цілувала її вчителька.

— Людмило Степанівно, а чому так довго немає листів від батька?

А вчителька наче не чує. Стоїть і дивиться у вікно. І тоді:

— Пора в клас, пора. Буває, що губляться листи в дорозі. Шлях далекий.

Улянку в класі зустрів Демко. Наче він навмисне чекав біля дверей. У нього чорне-пречорне волосся, підстрижене під машинку (сам батько стриг — знала Улянка), таке, мабуть, колюче волосся, як у їжачка. На Демкові, як завжди, теліпався дуже широкий сукняний піджачок, перешитий з батькового. Цей піджачок добре знали всі школярі, бо на ньому всі гудзика були різні: один — маленький, другий — великий, той — чорний, а той — білий. Коли б же вони так не губились, кляті. А то не встигне Демко повернутись — глянь, немає гудзика. Поборюється з товаришами — ще один відірвався.

Найбільше губилося гудзиків під час великої перерви, коли школярі гралась у війну. А ходити розхристаному не гаразд, тож Демко сам і пришиває собі вдома гудзика, які потраплять під руку. Мати в Демка давно померла, доводиться йому самому бути кравцем...

Сьогодні на піджаці в хлопця було два гудзика чорних, один сірий і один маленький білий. «Мабуть, одкрутив від сорочки й пришив до піджака», подумала Улянка.

Демко голосно спитав:

— Ну що, солодкий чай?

«Звідки він довідався? — здивувалась Улянка. — Та й що ж тут поганого — ну, була в Людмили Степанівни, ну, пила чай...»

Та очі в Демка блищать так негарно — у них і глузування, і ще щось невимовне, злостиве.

«Чого йому треба від мене?»

Дівчинка насупила брови й підійшла до школяра впритул.

— Ти навіщо попсував учора зошит?

— Який зошит?

— Ось цей! Наче не знає! По очах бачу, що ти!

Демко зміряв Улянку з голови до ніг довгим поглядом:

— Може й я. Ну, то що буде? Жаліться побіжиш? Може, вже й наядбедничала?

Вони стояли одне проти одного — школяр і школярка, такі неподібні — білява Улянка і чорний, як жук, Демко. Вона — червона від обурення і гніву, він — з робленою байдужістю.

Якусь мить вони тільки дивились одне одному у вічі, не вимовляючи жодного слова, хоч в обох кипіло в серці. Демко знав, що це — головне: дивитися у вічі, не моргаючи й не ворушачись. Бо коли моргнеш — «супротивник» може подумати, що ти злякався. І при цьому руки найкраще тримати в кишенях, а груди дуже випнути вперед.

Така пауза завжди буває перед тим, як сутичка доходить вищої своєї точки. Від першого слова, вимовленого після цієї паузи, залежить дуже багато: трапиться або бійка, або обидві сторони розійдуться, і тоді буває, що сутичка сходить нанівець.

— Підлабуза! — тихо, але виразно вимовив хлопець.

Вперше таке слово сказав Демко. Це було страшне слово.

Улянка зблідла від тяжкої й несправедливої образи. І тепер вона враз зрозуміла причину Демкової зненависті до неї. Він думає, що вона підлабузнюється до вчительки. Вона, Улянка! Вона — підлабуза!

Її серце покотилося з грудей, вона нічого не могла вимовити. Слова застигли в горлянці. Не чула, як Марта вхопила її під руку, як посадила за парту.

«Так думає не тільки Демко, а й увесь клас, — майнуло в дівчинки. — Хіба тільки Марта, одна Марта, цього не думає...»

— Не слухай його, дурня! — шепоче подружка. — Не звертай на нього уваги, Кульбабко! Хай собі базікає, хай!

Наче крізь туман бачить Улянка сині Мартині оченята, відчуває її руку на своєму плечі. І потроху їй одлягає від серця.

БОРСУК

Уранці в неділю Улянка взяла кошик і пішла наламати кукурудзи. Ще лишилось на вгороді стебел із двадцятіро — найкращих, з повними качанами. Навмисне до пізньої осені залишила їх, щоб добре визріли, бо це — на насіння, такі найдобріші качани.

Прийшла на вгород і озирнулась. Згадала, як копала тут весною грядки, а кури хапали з-під заступа черв'яків. А потім ось тут викопала велику жабу, й вона стрибнула просто на півня, і той з переляку чкурнув аж на тин. Тут була грядка гороху. Коли Улянка зривала стручки, кожний кущ рипів, як нові немазані зоботи. Ось тут виріс найбільший сонях, з головою завбільшки з миску. Та злодійкуваті горобці внадились видзьобувати насіння, і вона тоді обв'язала соняха старою хусткою. Зажурився сонях, що не стало йому видно сонця, і похилив донизу свою важку голову і став тоді зовсім схожий на стару бабу.

А на цій грядці росли буряки. Ой, як шкода було проривати їх раною весною! Кожний висмикнутий корінець лускався з тихим тріском, як електрична іскра з гребінця, коли його потерти сукниною.

Зараз тільки сухе бадилля стовбурчилось на вгороді та стриміло соняшничиння. Та зате в погребі було повно буряків — білих і червоних, і картопля — така, як два кулаки завбільшки.

— Та що ж це таке? — скрикнула раптом Улянка. Кошик кинула та — до кукурудзи. Декілька стебел було зламано, а качани, які найповніші, погрижено.

«Оце залишила на насіння!» подумала з жалем і образою.

— Що, Уляно, шкода трапилась? — ураз почула знайомий голос. Озирнулась і побачила біля себе Макара Макаровича.

— Не почула, як і підійшов? — посміхнувся він. — На те я — лісничий. Атож, іду — нічирк!

І він показав, як він іде: ось так, як навшпиньках!

— Дивіться, Макаре Макаровичу, — посміхнулась Улянка. — Злодій був...

Лісничий глянув на качани, потім на дівчину, і його обличчя враз набрало страшенно таємничого виразу.

— Хіба не знаєш, чия це робота? — шепнув. — Борсук приходив, калина-малина!

І він знову посміхнувся так весело, наче це й справді було великою радістю, що на вгород до Улянки внадився борсук. Та Улянка не образилась. Макар Макарович зовсім не такий, щоб радіти з лиха.

— А я оце їхав мимо верхи, — сказав він, — дай, думаю, заїду. Коли ось, бачиш, вчасно прибув. Застрелимо злодія! Пам'ятаю, як був ще малим — приходжу одного разу додому, а мати вечерю готує. Ну от, а батько мій теж лісником був. «Сідай, каже, синашу, свинину їсти». І мати посміхається: «Хочеш свинини?» Повечеряли, і таке ж смачне м'ясо — не сказати! А потім батько й питає: «А знаєш, синашу, що ти їв? Борсука!»

Макар Макарович був низенький і присадкуватий. Його товсті ноги скидалися на два дубових стовпчики, на які для чогось натягли новенькі блискучі чоботи. Голова в нього була кругла, обличчя кругле, лоб крутий, шишкуватий. Вуса й борода він завжди голив, голову теж голив начисто, і коли був без картуза, то маківка в нього блищала, як дзеркало, і Улянці завжди хотілося стати на стілець і глянути згори, чи не побачить вона на тій маківці відбиток свого обличчя. Очі в Макара Макаровича — лісові, жовті, прозорі, з поглядом швидким і пильним, а брови — як вушка у пугача.

— Сьогодні ж і засідку влаштую, — захопився Макар Макарович. — Я свою рушницю не взяв, та в тебе ж батькова берданка. Або знаєш що? — Він так посміхнувся, наче сонце на нього приснуло. — Ми його згребемо живим!

— Живим? — солодко тьохнуло серце в Улянки, і трепет обізвався в усьому тілі.

Вона глянула на Макара Макаровича очима, в яких сяяли наївна дитяча цікавість і захоплення.

Вони вдвох пішли в ліс. Далеко йти не довелося, ліс був тут же, за тином. І Макар Макарович незабаром відшукав між кущів ліщини ледве помітну протоптану стежечку. Вона бігла в глибочінь лісу, де могутні дуби важку якусь думу думали-гадали в лісовій тиші.

Макар Макарович і Улянка йшли з боку стежечки. А вона часом зовсім зникала в пожовклій траві, і тоді знову доводилось її уважно шукати.

— Перед тим як заснути на зиму, він вештається по

лісу, — розповідав пошепки лісничий, — жирує борсучище. Ач, який троповичок протоптав до твого городу.

На пагорку росла стара липа. Верхівка в неї була зламана й обвуглена. Колись, під час грози, влучила в дерево блискавка, але знівечений стовбур пустив на всі боки нові гілки, ще довші й густіші. В їх затишку сорока намислила помостити гніздо і вже поклала перші палички, наносила колючого хмизку, а потім чомусь роздумала, покинула роботу, і гніздо залишилось недомощене. Влітку його майже не було видно в гушавині, а тепер, коли листя поріділо, гніздо здалека скидалось на рукавицю або старий картуз, якого пустуючи закинув на гілку якийсь хлопчисько-пастух.

Ось на цю липу ще здаля вказав Улянці Макар Макарович. Він присів навпочіпки й зашепотів:

— Бачиш?

— Бачу! — так само пошепки відповіла Улянка, хоч, правду кажучи, вона нічого ще не бачила.

А коли тихенько підійшли ближче, лісничий показав на нору, яка чорніла на крутому схилі пагорка, якраз під липою. Обережно розгріб він руками листя, яке напало перед входом у нору, і тепер виразно позначилася стежечка, протоптана борсуком.

— Ну, звичайно, він лисячу нору захопив. А тепер ми пісочку посіємо...

Макар Макарович вийняв із кишені жменю піску й потрусив ним стежечку.

— Наш буде борсучище! — шепнув, і знову обличчя його стало сонячним від усмішки.

* *
*

Борсук вийшов із нори ще до заходу сонця. На тому місці, де троповик було посипано піском, темнів відбиток лапи.

— Найпівніша приміта! — вказав Макар Макарович на цей відбиток.— Пішов на вгород, Улянко. Коли вже він покуштував твоєї кукурудзи, то ходитиме туди щодня.

З цими словами Макар Макарович вставив у нору мішок, замаскував його сухою травою, поправив зашморг, ткнув у руки Улянці кінець довгої вірвовки.

— Тепер ховайся. І гляди,— нічичирк!

Улянка сховалася в кущах за дубом, кроків за п'ятнадцять від нори, а постать Макара Макаровича зникла за деревами.

Дівчинка залишилася сама. Тримаючи в руках віршовку, вона напружено виглядала з-за дуба. А в грудях наче дятел вистукував по корі: тук-тук, тук-тук. Улянка боялася прогавити ту хвилину, коли борсук з розгону вскочить у нору, опиниться в мішку, і коли треба буде сіпнути віршовку.

Так минуло з півгодини. Ніщо не порушувало лісової тиші. Тільки одного разу шелеснула гілка, на яку сіла сойка. Вона, мабуть, помітила дівчинку, пронизливо крикнула й полетіла. Потім сойка знову пролетіла мимо, тепер у неї в дзьобі був горіх чи жолудь.

Щось легенько зашаруділо в сухій траві. Улянка побачила, як з-під дубового листка обережно визирнула миша. Вона понюхала повітря, блиснула на мить дві намистинки її оченят, і звірючка сховалась.

Минуло, мабуть, ще з півгодини, бо руки й ноги в Улянки залякли. Мисливське хвилювання втишилось — може, й не прийде борсук, може, в нього є деś інша нора.

Прилетіла зграйка синиць. Скрізь тільки й чути було: фінь-фінь,— коротка мовчанка, і — а-ха-ха!.. Фінь-фінь, а-ха-ха!..

Дівчинці спало на думку, що такими зграйками синиці літають по лісу тільки восени. А весною, коли сніг ще не скрізь розтанув, сидить синиця на верхівці дерева, і співає тоді вона зовсім не так, як восени. Тоді вона співає так: ціві-ціві-ціві, ціві-ціві-ціві! Або ще так проказує швиденько: ціві-ців, ціві-ців! І тоді треба їй у лад примовляти: «Кидай сани, бери віз!»

Улянці вже й набридло чекати отут за дубом. Вона підняла з землі гладенький, мов відполірований, жолудь у чашечці. Як же він схожий на стаканчик на блюдці! А сама чашечка з довгим хвостиком! Як смачно хрустять восени під ногою оці жолудеві чашечки!

Навколо Улянки застигли в мовчанні кущі бересклету з жовтими сережками. Вона згадала, що Макар Макарович наказував лісникам заготовляти коріння бересклету, бо з нього добувають каучук. І дівчинка почала розглядати бересклетову сережку. Жовтогаряча ягідка плоду розтулилась, і з неї лукаво визирало чорне, блискуче вічко насіння. Ягідка гойдалась на тоненькій ниточці, мов

справжня сережка, а зверху її прикривала, як парасолька, блідочервона гранчаста шкірка. Це було маленьке прекрасне диво, художній витвір природи.

Ось саме цієї хвилини Улянка й почула в далечині крик.

— А-га-га! — докотилось до неї, як луна.

«Макар Макарович,— стріпнулась дівчинка,— борсука женел!»

І враз на неї такі дрижаки напали, що аж зуби дрібно застукотіли, а в горлі стало сухо-сухісінько. Вона так стиснула кінець вірьовки, що навіть пальці зомліли. А на очах від напруження виступили сльози.

— А-га-га! А-га-га!

Все ближче й ближче. Все ближче й ближче. Увесь ліс немов разом обізвався з краю в край. І вже почула глухе гупання — мабуть, Макар Макарович гнав коня учвал.

Довгастий звір стрімголов вискочив з-за ліщини, кумедно загрібаючи на бігу передніми лапами. Він так швидко промайнув перед очима збентеженої Улянки, що вона встигла тільки помітити білу смужку, яка перетинала голову звіра.

Слідом за борсуком вискочив верхи на коні Макар Макарович. Він був без картуза, розхристаний.

— Тягни! Тягни вірьовку! — несамовито гукнув він.

Але Улянка вже й без нього побачила, як борсук з розгону вскочив у чорну дірку лігва, і обома руками смикнула за вірьовку. Дівчинка бачила, як на ходу зскочив з коня Макар Макарович і ось, ухопивши за гузир, витяг із нори мішок.

Але це був живий мішок, він підстрибував і вовтузився, шарахався то в один бік, то в другий, і довга вірьовка, яку було прив'язано до нього, звивалася від цих рухів, як змія.

Та зашморг затягся міцно, вискочити борсукові було неможливо.

— Дядю! Макаре Макаровичу! Дайте — я! Дайте — я! — благала Улянка, захекана, з палаючими очима. Вона прибігла до нори й намагалася й собі ухопитися за мішок. Поклавши на нього долоню, відчула крізь мішковину живе тіло, яке тремтіло, борсалось під рукою і важко дихало.

— Веди коня! — наказав Макар Макарович.

Він перев'язав мішок кілька разів вірвовкою й звалив собі на спину.

— Калина-малина! Пішли, Улянко!

Кінь хропів і косив оком на ношу. В лісі швидко смеркало, і на заході верховини дерев відсвічували ніжним, теплим багрянцем.

* *
*

Удома мішок розв'язали й замкнули борсука в хижці з дерев'яною підлогою.

— Я його триматиму, аж доки повернеться тато, — вирішила Улянка.

Вона подала на стіл узвар з лісових груш і терну, поклала ложки, поставила миски.

— Куштуйте мого узвару, Макаре Макаровичу, — запросила лісничого. — Солодкий. З юшкою з цукрових буряків. Як ви думаєте, що скаже тато, коли побачить у хижці живого борсука? Я похвалюсь, що сама впіймала...

Макар Макарович хотів посміхнутись, але не посміхнувся і, діставши носовичок, ретельно почав витирати лоба.

— Тато? А так, так... Атож... А знаєш, мені більше подобається, коли ти мене кличеш дядею. Давай умовимось.

Дід Маврикій сьорбав узвар і дав спійманому борсукові дуже прихильну оцінку:

— Звірюга достойна. У-у, сала на ньому — куди там! Замашна звірюга!

Макар Макарович залишився ночувати.

— Мені треба на Вільшанку, — сказав він, — та тепер припізнався, боюся поночі десь у болото заїхати.

Уранці він розбудив Улянку:

— Вставай, доню! Вставай! Свинина на столі!

— А чому ви мене донею кличете? — протираючи кулаком очі, спитала дівчинка.

— А хіба що? Не можна? А ми давай так умовимось: я — «дядя», ти — «доня». Вставай, вставай! Чуєш, як шкварчить на сковорідці!

Улянку щось так і вкололо:

— А яка там свинина? Де вона взялася?

Дід Маврикій обізвався з-за столу:

— Я ж казав, що достойне сало. У-у, куди там!

— Оце так! — схопилась дівчинка. — Та невже ж...

Вона не доказала, бо Макар Макарович засміявся:

— Довелося прикінчити борсука! Побачиш, якого розгардіяшу натворив він у хижці. Ледве стіни не розвалив, підкопався. Ще трохи — й утік би. Ніде в тебе його тримати.

Улянка відчула, як підкотилась їй до горла гаряча кулька. «Як же так? Убили борсука! Хоч би ж на полюванні, а то — в хаті...»

Їй стало дуже шкода звіра, а Макар Макарович здався жорстокою, безсердечною людиною. Та дівчинці було соромно виявити ці свої почуття. Вона ж учора сама власноручно зашморгнула борсука в мішку, як справжній мисливець. І хіба її тато, і дід Маврикій, і Макар Макарович не були досвідченими мисливцями? Вона сама — лісничова донька, і чи личить же їй жаліти якогось там борсука!

Вона й бровою не моргнула, сіла до столу, нарізала хліба. А в грудях все ж не зникала раптова неприязнь до лісничого.

М'ясо й справді скидалось на свинину, і Макар Макарович весело розповідав, як він застукав учора борсука на вгороді й погнав за ним верхи, і як борсук з переляку мало не наскочив на пеньок, і яке смішне було обличчя в Улянки, коли вона побачила, що здобич у мішку.

Поснідавши, лісничий подякував за гостинність і зібрався їхати.

— Прощай, доню. Бувай здорова. Незабаром побачимось. — І несподівано тихо додав: — І не гнівайся на мене.

— За віщо, Макаре Макаровичу?

— За... свинину. Вгадав, доню?

Вона глянула йому у вічі, і вони були такі ласкаві і чомусь смутні. Улянка зашарілась.

— Атож, угадали, дядю.

Вона провела його до тину.

«Ой же, яка я дурна, — думала вона, — хіба ж він жорстокий? І як він узнав мої думки?»

НА ЛІСОВІЙ ГАЛЯВИНІ

Сьогодні в лісі справжній жовтневий листопад. Клені обсипаються від найменшого подиху вітерця. Гаснуть осінні вогневі барви. На восковому листі з'являються брудні плями, і вони здаються Улянці відбитком чіїхось чорних пальців. Деякі листки, засихаючи, скручуються в дудочку, і коли обережно розгорнути такий листок, всередині в ньому тремтить кришталева росинка.

Як же поріділи дерева! Наче довго хтось брів по коліна в опалому листі, в золотому шумі, прийшов і навстіж розчинив у лісі тисячу синіх віконць. У кожне з них, як у дзеркало, по черзі зазирає Улянка, і на тихих галявинах тільки шипшина сміється червоними губами та глід чваниться разками коралів.

Дівчинка йшла навпростець лісом, без стежок. Тільки в одному місці вона за звичкою далеко обійшла старого ясеня з дуплом, у якому, знала, було гніздо шершнів. Ці велетенські жовті оси викликали в Улянки острах і огиду, хоч тепер вони, мабуть, уже послули на зиму.

Вона набрела на дику грушу й сплеснула руками: під деревом, пересипані опалим листям, товстим шаром лежали жовті духмяні грушки. Деякі з них уже влягались, стали брунатними, м'якими. Улянка любила ласувати такими влєжаними грушками. Вона запримітила це містечко, щоб потім прийти сюди з кошиком. Дуже вже рясно розсипала свої плоди стара мати-груша.

Дівчинка пішла далі, і ось блиснула перед нею зашпаним оком Сула. Було ще рано, хоч сонце вже, мабуть, висунуло з-за обрію червоне денце полум'яної своєї шапки, бо на воді сковзався ледве вловимий відсвіт, а на березі ворушилися пухнасті руді мітелки очерету, і це схоже було на те, що ріка кліпає спросоння повіками.

Посередині безшумна хвиля несла трісочки, хмиз, острівці рудого листя. Якийсь скуйовджений, як ворона взимку, сердитий острівець доганяв незграбну тріску, налітав на неї з розгону, і тріска на мить ховалась під водою; але й сам острівець розсипався, і окремі листочки, щоб не розгубитись, сполохано наздоганяли один одного. На Братській ямі, де колись втопилось двоє братів-лісників, тихо крутив вир, вода була чорна, як дьоготь, зловіс-

на, а на березі — тихо й порожньо. Над Сулою кручами бігла стежка, потім повернула вбік через галявину з червоною, як кров, стернею після гречки.

Ось саме тут, за галявиною, і була заповідна дільниця, на якій німці зрубали вікові дуби. Обмиті дощами пеньки звертали до неба незрячі обличчя. Тут зупинилась Улянка. Вона знайшла в рівчаку заступ і почала копати ямку. Щодня приходила сюди дівчинка і викопувала кілька ямок.

Це була Улянчина таємниця. Лісникова донька сама собі вирішила, що замість кожного зрубаного німцями дуба вона посадить три нових.

Рівними рядами чорніли між пеньків купи землі. Ямок уже більше як триста, і дівчинка поспішала закінчити роботу до морозів. Вона уявляє, як прийде до Макара Макаровича й попросить привезти сюди на дільницю маленьких дубків-сіянців. Вона сама їх посадить, сама доглядатиме. А там повернеться з війни тато, і вона приведе його сюди й покаже йому свою роботу. Ось яка в нього дочка! Він виріс у лісі, як і Улянка, ліс йому — рідний брат.

Пам'ятає дівчинка, як вона часто удвох з батьком обходила дільницю. Батько ступав тихо, майже безшумно, і, мабуть, від нього унаслідувала Улянка легкий, нечутний крок.

Заступ вгрузав у вогку землю, перерізуючи з тихим хрускотом біле довге коріння лісових трав, схоже на живих черв'яків. Траплялися і руді, аж червоні корені — вузлуваті, як пальці діда. Вони відважно хапалися за лезо і довго не скорювались — тугі, мов гума. А перерубане світложовте, в пучечках, коріннячко, схоже на кучерики дитини, плакало молочними сльозами. Гостро пахли зранені цибульки пролісків — пахли останнім березневим снігом.

Сьогодні йти в школу на другу зміну, і дівчинка копала аж до обіду. Вона сіла на пеньку спочити. Просто на коліна до неї впав дубовий листок. Він був ще зелений, і тільки на самому кінчику торкнулася його жовтизна. А на спідньому боці стримів, мов приклеєний, круглий і м'який білий горішок. Улянка згадала, що мати заварювала ці горішки як чай і полоскала хворі ясна.

Дівчинка розломилла горішок надвое — в ньому сиділа чорна скоцюрблена мушка з прозорими крильцями. Це була остання запізніла мушка, якій уже не побачити теплих днів.

Як їй затишно було сидіти в горішку!

«Тільки чому це так у мене злипаються повіки? — думає Улянка. — Мабуть, заморилась. Так і взаправду заснути можна».

Озираючись Улянка і побачила дивного дідуся — у білому брилі, з бородою зеленою, як мох. І вже зовсім дивно — стоїть дідусь на одній-однісінькій нозі, як гриб. Та це й справді не дідусь, а гриб, старий-престарий боровик! Чудасія! Це, мабуть, тільки сон.

А гриб-дідусь ураз хрипло засміявся:

— Дурненька, який там сон, коли я ось, справжній-справжнісінький, стою перед тобою.

І він простяг Улянці білий корінець невідомої трави. Ні, це зовсім не сон. І нічого не змінилось навколо, і сидить Улянка, як і раніше, на дубовому пеньку... Озираючись — ніякого дідуся немає, а корінець — у руках. Пахне від нього торішнім листом і ще чимсь — чи морквою, чи ріпою. Взяла його в рота й відкусила маленький шматочок. І враз усе зникло — і ліс, і корінець, і небо, і дубовий пень. Зникла й вона сама, Улянка... Ні, вона не зникла, але стала чорною мушкою з прозорими крильцями всередині дубового чорнильного горішка. Так ось який чарівний корінець дав їй дідусь Боровик!

Люта буря налетіла, одірвала дубовий листок, і Улянка-мушка відчула, що летить над лісом, летить над полем, над телеграфними стовпами край битого шляху, і співають їй, гудуть проводи. Стривай, щось чути таке рідне, як татків голос? Та як не дослухалась — не збагнула тієї пісні, бо впав листок дубовий з горішком у Дніпро й захитався на хвилях. Улянка-мушка дуже злякалась, та вітер прибав листок до берега, і чиясь рука підняла його й розломил надвоє горішок. І світло блиснуло дівчинці-мушці у вічі, і вона побачила в солдатській землянці свого батька. Татусь сидів на пеньку біля віконця й писав листа.

Улянка розправила крильця й злетіла на батькову руку.

— Тату! — гукнула вона і з жахом почула, що не гукає вона, а криче, як ворон.

...З гушавини вийшов вовк і здивовано зупинився. На пеньку, схиливши голову на груди, спала дівчинка. Біля неї лежав заступ, а навколо чорніли горбочки свіжої землі. Це був старий вовк, сірий, з рудуватою шерстю на худих ногах. Він недавно линяв і вдягся на зиму в новий

теплий кожух. Тільки на хвості, як шматок повсті, повиснуло пасмо старої шерсті.

Звір нерухомо дивився на дівчинку. В житті й поведінці цих небезпечних двоногих істот було багато загадкового для вовка. Що робить отут, у лісі, ця дівчинка, як вона насмілилась заснути серед білого дня, незважаючи на його вовчі гострі зуби?

Вовк сів, відкинувши пухнастий хвіст і схиливши набік голову. Дівчинка не ворушилась. Звір позіхнув, і в пащі, як червона хусточка, майнув язик. Вовкові було скучно. Ситий живіт тягнув усе тіло до землі — недавно звір поживився ягням. Він устав і, не наближаючись, обійшов навколо галявину із сплячою Улянкою. На верховині береста крикнув самітний ворон-крумкач. Вовк недоброзичливо позирнув на нього, звівши вгору гостру морду, так що на світ глянула смуга сивого хутра під шиєю.

Ворон крукнув удруге. Улянка проснулась, та вовка не побачила, бо він у цей час уже спокійно трухикав широкою лісовою просікою.

Удома зустрів Улянку на порозі дід Маврикій.

— А ти, дівко, до курей навідувалась уранці?

— Ні, діду. Я тільки здоїла козу та й пішла. А що таке?

— Кури покрадено! Усі трое, ще й півня в додачу забрано.

Улянка розгублено мовчить. А в уяві несподівано виникає волохате обличчя, приплюснутий до шибки ніс і шапка-ушанка.

— Не припізнюйся в лісі,— каже дід.— Народ тепер усякий вештається. У-у, ліс густий. Густішого, мабуть, і на світі немає — куди там! А лихий чоловік страшніший за вовка.

Розділ шостий

СИНІЙ ЗОШИТ

Улянці здається, що сині Мартині оченята схожі на проліски. І вії в неї такі, мов пелюстки у пролісків — кінчики гострі, як стріли. Та пролісок тихий, незлобивий, а Марта — у, злюща! За подружку свою, Улянку, очі видряпає.

— Я йому таке зроблю,— сказала Улянці,— що довіку не забуде.

— Кому, Марточко?

— Жукові тому чорному, Демкові! За твій зошит, Улянко-кульбабко! — І пошепки на вухо: — Я йому в кишеню пальта повну чорнильницю виллю. Тільки чорнила шкода: піволівця чорнильного зістругала.

— А хіба то його пальто? — похмурніла Улянка.— Він не сам його пошив, а батько йому справив, Макар Макарович.

— Ну, то й що?

— А те, що не роби цього, бо Макар Макарович такий чоловік... на весь ліс...

Марта відвернулась розчарована: учора скільки думала над цим планом помсти, а Улянка все зруйнувала одним словом.

Та ще більша несподіванка для Марти трапилась на уроці.

Тільки-но увійшла в клас Людмила Степанівна, то відразу і викликала Улянку Голуб. І з купи зошитів витягла один зошит, дбайливо загорнутий у газету. Улянка впізнала його й похнюпилась. Мимохіть позирнула на Демка, а він, мабуть, теж уже догадався, що зараз буде, і, вдаючи байдужого, надував рум'яні щоки.

Людмила Степанівна голосно й суворо спитала:

— Голуб, як ти наважилась подати вчительці такий зошит?

І вона показала так, щоб бачили всі учні залляті чорнилом сторінки.

Улянка мовчала, тільки обличчя в неї зашарілось, а думки так і билися в голові. Що відповісти Людмилі Степанівні? Ще сьогодні дівчинка лагодилась сказати вчительці, що це зробив Демко. Та тільки зараз їй спало на думку, що, виказавши школяра, вона для всього класу стане ябедою. Дві клички вважались найганебнішими в школі: «підлабуза» і «ябеда». Улянку вже кликали підлабузою. Невже ж вона хоче ще стати ябедою?

— Голуб, я не думала, що ти така неохайна. Подати такий зошит — це неповага до вчительки. Ти це розумієш?

Улянка, не підводячи голови і не дивлячись у вічі Людмилі Степанівні, промовила:

— Я ненавмисне... Пробачте...

Чула, як неспокійно завовтузилась Марта, як засопів Демко — і чому він так голосно сопе?

Буває так, що з усієї сили надувають діти повітряний м'яч, який ось-ось лусне з тріском, як постріл. І всі напружено чекають і бояться цієї хвилини. Та несподівано повітря з м'яча виходить з легким сичанням, і ніякого пострілу не вийшло. І тоді на дитячих личках з'являється розчарування, але напруженість минає, і всі легко зітхають. Так зітхнув з полегкістю, здалося Улянці, весь клас.

— Щоб це було востаннє,— вимовила Людмила Степанівна, і її голос уже звучав спокійно.

Вона почала роздавати школярам їхні зошити.

Те, що Улянка взяла на себе чужу провину, страшенно вразило Демка. Він ледве досидів до закінчення уроку: так йому хотілося дізнатись в Улянки, навіщо вона так зробила. Ще й пробачення попросила в учительки. А Демкові, звичайно, найпевніше відомо, що зошит залив чорнилом він сам, Демко Рогоза, і навіть і досі ще не зійшли з його пучок чорнильні плями після цього вчинку. Він уже приготувався до того, що Улянка скаже на нього Людмилі Степанівні.

Проте, коли закінчився урок, він не підійшов до Улянки: було ніяково. І Демко взявся сам собі пояснити Улянчину поведінку. Та що тут і пояснювати, коли кожному видно, в чому справа. Злякалась Улянка, і все. Атож, злякалась твердих кулаків його, Демка Рогози. Ого, дарма що йому тринадцять років, а не тридцять. Дарма! Хіба не він бився недавно навкулачки з отим здоровилом Омельком Чичибабою, котрий у кожному класі сидить по два роки? А хіба не він спинив на вулиці норовистого білого коня Фріца, який утік із стайні.

Ось яка Улянка Голуб! Що вже підлабуза, а ще й боягузка. Злякалась. А й то, не любить Демко ябедників, хтозна-як не любить!

А все ж таки чомусь сам собі не вірить хлопець. Наче стоїть за спиною в Демка інший Демко і шепоче: «Не тому, що боїться твоїх кулаків, не тому!»

На великій перерві Демко взяв свій новий синій зошит, в якому було аж шістнадцять аркушів, і непомітно поклав його під парту Улянці.

Після уроків, коли школярка складала свої книжки, вона виявила цей чужий зошит. Вона повертіла його в руках, перегорнула аркушики.

На обкладинці зошита не було написано прізвища. Улянка знизала плечима й вийшла в коридор. У коридорі чомусь стояв Демко. Дивно, кого ж він отут чекає, коли вже всі школярі пішли додому й Улянка йде останньою?

Але дівчинка не виявила ніякого подиву, наче вона знала, що обов'язково побачить тут Демка. Вона підійшла до нього і спокійно простягла йому синій зошит.

— Візьми. І більше ніколи не клади мені під парту.

— Який зошит? — почервонів хлопчина. — Чому ж він — мій? На ньому ж нічого не написано!

— А звідки ж ти знаєш, що на ньому нічого не написано?

Що міг відповісти на це Демко?

— Кажу — не мій! — затявся він. А з голови не йде думка: «Та як же вона справді довідалась?»

Демко не знав, що Улянка просто догадалась, та й усе. І ця догадка ще більше ствердилась, коли школярка заговорила з Демком — такий у нього був зніяковілий вигляд...

— Ну, коли не твій, — сказала Улянка, — то нехай тут лежить.

Вона поклала зошит на підвіконня й пішла не озирючись.

Демко стояв і мовчки дивився їй услід. Потім він зітхнув і взяв зошит:

— От вредна Кульбабка!

Розділ сьомий

ТАЄМНИЦЯ

Ніхто не бачив, як після уроків Марта тихенько постукала в двері до Людмили Степанівни. І все чистісінько розповіла школярка вчительці — і про те, як Демко назвав Улянку Голуб підлабузою, і як він навмисне залляв їй чорнилом зошит.

— За віщо таке на мою подружку? — скаржилась Марта, а щоки в неї палали, як червоний мак.

Коли школярка пішла, Людмила Степанівна довго ще ходила з кутка в куток і все думала. Думала вона про

Улянку, про її долю, про Демка. Дуже зраділа, коли прийшов Макар Макарович.

Та лісничий був сьогодні задумливий і засмучений, і це відразу побачила вчителька.

— Лиха звістка, — промовив він похмуро. — Ви ж знаєте, що батько Улянки лежав у госпіталі тяжко поранений. А зараз... Читайте. Помер...

Затріпотів у пальцях Людмили Степанівни папірець, як біле голубине пірце.

— Що ж тепер... Як же тепер з Улянкою? — і вона підійшла й глянула в очі лісничому, наче шукаючи підтримки.

— Я й прийшов, Людмילו Степанівно, погомоніти про це. Порадитися треба. Як сказати про це дівчинці? Та й чи треба взагалі говорити?

— Треба, — тихо сказала вчителька. — Тільки не зараз. Хай спокійно вчиться, хай складе іспити в школі. А до того треба добре перевірити звістку.

У вікно знадвору насторожено стежив за ними темний осінній вечір. У кімнаті горіла лампа, чути було, як лопотів гнотик. Вечір притулив чорне, мов у негра, обличчя до шибки; по ньому текли й блищали при світлі лампи великі краплини.

— Вам не страшно їхати так пізно? — спитала Людмила Степанівна, глянувши на вікно.

— Є в лісі дерево, — задумливо сказав лісник, — старезний дуб з величезним дуплом. Стоїть він саме там, де починається Одудів яр. Смішно сказати — коли я проїжджаю мимо цього дуба, мене завжди огортає неспокій... Згадуються старі перекази, легенди. Та не про це мова.

— Так. Не про це, Макаре Макаровичу.

— Я вирішив, — раптом сказав лісничий, — удочерити Улянку. Йй буде в мене непогано. І діда Маврикія візьму.

Людмила Степанівна мовчки пройшлася з кутка в куток. Вона хвилювалась. Сивий кучерик над лобом здригався в такт її крокам.

— Макаре Макаровичу, — промовила вона, зупинившись перед лісничим, — а що, коли дівчинка не схоче піти до вас? До речі, чи знаєте ви, що Демко дуже не любить Улянки?

І вчителька розповіла історію з попсованим зошитом.

Макар Макарович уважно слухав.

— Ах ти ж, калина-малина! — вигукнув він. — Як шкода! Не знав я про це раніше. Мені соромно за сина. Треба, щоб Демко довідався про всю правду.

Людмила Степанівна стріпнулась:

— Що ви? Та він же не втримається і комусь розповість.

— Ні, не думаю. Я йому про все скажу. Хай знає, що Улянка — його майбутня сестра. Ні, це буде наша таємниця. Аж доки не скажемо Улянці. Шкода дівчинки...

Пізно ввечері, коли над школою зійшов місяць, лісничий попрощався з Людмилою Степанівною й поїхав верхи додому. Демка він застав уже в ліжку, та хлопець ще не спав. Макар Макарович сів біля сина.

— Демко, — спитав він, — ти справжній мужчина? Я не помиляюся в тобі? Ти будеш хоробрим, відважним захисником Батьківщини — артилеристом, чи льотчиком, чи піхотинцем. Може, ти будеш ученим, мандрівником, розвідником недосліджених пустинь, островів. І ти завжди, я сподіваюсь, будеш чесною людиною, якій можна звірити найважливішу таємницю.

В голосі батька було щось таке незвичайне, від чого в Демка перехопило дихання.

— Таємницю, — з притиском повторив Макар Макарович. — Чи ти даєш слово, що нікому в світі не викажеш таємниці, про яку зараз довідаєшся?

Ці слова зовсім приголомшили хлопця. Холодок пробіг у нього по спині, і він стверджуючи кивнув головою.

— Так ось що, — вів далі батько. — У тебе буде сестра. Так, сестра. Дівчинка, яку я хочу в дочерити, бо тато її загинув на фронті.

Демко чекав чого завгодно, але не такої звістки. Він думав, що батько розповість йому принаймні про знайдений у лісі старовинний скарб. Зрештою, хлопець міг погодитись на печеру, в якій ховався колись легендарний розбійник Гаркуша. А коли батько не має на увазі ні скарбу, ні печери, то напевне він відшукав десь у лісовій гушавині покинутий німцями танк, справжнісінький танк!

«Дівчинка! Сестра! — майнула в зніяковілого хлопця думка. — Навіщо ж дівчинка? А чому не брат, з яким можна грати в розбійників, ловити в дуплах кажанів?»

— Дівчинка! Хто ж вона? Як її звать?

— Її звати Улянка Голуб.

Демко повільно підвівся й сів на постелі.

— Улянка?

— Я знаю все,— продовжував батько,— і про зошит, і як ти ображаєш школярку. Вона не підлабуза. Людмила Степанівна просто жаліє її, як круглу сироту. Сирота! Подумай гаразд над цим словом. У тебе немає тільки матері, а в неї й батька. Обоє вони віддали життя, розумієш, Демко,— життя за тебе, за мене, за нашу рідну землю, за весь наш народ. Адже ти дав слово: про смерть батька Улянка не повинна знати. Аж до весни, до того часу, як вона складе іспити в школі. Я ще раз перевірю звістку, надішлю листа в госпіталь. Про це знатимемо тільки я, ти та Людмила Степанівна. Розумієш — тільки ми втрюх...

Демко заснув тільки перед світанком. Та й як міг хлопчина спати, коли батькові слова схвилювали всю його істоту, розбурхали рої думок. Улянка буде його сестрою! Отже, в Демкового батька буде тепер двоє дітей — син і дочка Улянка!

Улянка-кульбабка! І виходить, що вона не підлабуза, та все ж таки вона наябедничала про зошит. Хитра яка! При всіх просила пробачення у вчительки, а потім пішла до неї й нишком усе розповіла. Потайна! Але Демко й слова їй про це не скаже. Вона ж тепер сирота. І хлопцеві так яскраво пригадався чомусь малюнок з Шевченкового «Кобзаря»: сліпець з кобзою і поводитир-хлопчик. Той хлопчик, мабуть, сирота, і співець-кобзар — йому за батька. Як же жалібно грає кобза!

А все ж таки ніяк не може Демко уявити, що Улянка буде його сестрою. Яка ж вона сестра, коли наябедничала на нього вчительці? А зошит справді попсував він. Авжеж, узяв меду й хлюпнув його на сторінки. Який же мед, коли він чорний, як чорнило? Ні, це — мед, липучий, густий, ось він міцно склеює повіки, і віють перед очима великі пухнаті крила...

* *
*

Хоч і пізно заснув учора Демко, але батько розбудив сина, як завжди, коли почало світати. І першою у хлопця з'явилась ця незвичайна думка: у нього буде сестра Улянка!

Він пригадав усю вчорашню розмову з батьком — пригадав від слова до слова.

— Улянка! — промовив Демко вголос і здивувався, бо це ім'я прозвучало тепер для нього якось зовсім поновому, не так, як завше.— А що, коли так: Улянка-культбабка! — І знову в уяві інша Улянка, не та, яку він знав раніше.

Хлопець почував, що його звичайне життя з сьогоднішнього дня дивно змінилось. Наче відчинив він двері, а за порогом новий незнайомий світ і нові незвідані почуття.

«А чому ж — Улянка? Чому сестра, а не брат?» зринувла вчорашня думка. З братом можна ходити на полювання, з братом можна дружити. А з сестрою? Ні, несправедлива доля до Демка, не щастить йому.

Обличчя Улянки виникло перед школярем, та образ її і ім'я теж здавалися сьогодні іншими, мов уперше побачив Демко в своїх думках дівчинку.

Він нашвидку поспідав, збігав у сарай і підкинув корові сіна, похапцем засунув у торбину книжки. Стривай, куди він поспішає? У школу ж іще зовсім рано.

Демко сам собі не признавався, що йому чомусь захотілось зараз же глянути на Улянку.

У школу він прийшов перший. Довелося навіть почекати на ганку, доки сторожиха відімкнула двері. Кожного нового школяра хлопець зустрічав нетерпеливим поглядом. Та Улянки все не було, і Демко почав непокоїтись: чи прийде ж вона сьогодні? Адже всі школярі вже зібрались. І хлопчина вперше подумав про те, що Улянка щодня ходить у школу лісом, і йти їй добрих три кілометри. Він уявив себе самого на лісовій дорозі. Навколо тільки дуби та клени — глушина, і нікого-нікогісінько навкруги. А він іде озираючись, і кожний пеньок здається йому вовком, з-за кожного стовбура визирає розбійник.

Улянка прийшла за кілька хвилин до уроку. Демко швидко затулив долонею лоба й удав, що читає книжку. Він чув, як Марта спитала в подружки, чому та пізно прийшла, і як Улянка, хукаючи на пальці, поскаржилась, що вона вчаділа і заспала і що в неї болить голова.

Демкові стало досадно, що він чомусь непокоївся, чекав Улянку, хотів її побачити, а вона прийшла, і все знову стало враз таким буденним і звичайним.

На уроці він скося поглядав на дівчинку. «Це сидить моя сестра», казав він сам собі нишком і не міг повірити своїм словам. Улянка здалась йому непомітною й нецікавою. Хіба такою має бути його сестра?

Розділ восьмий

ЗЕМЛЯНКА

Була неділя, в школу не йти, то Улянка стала паратись по хазяйству. Дід Маврикій любив солодку гарбузову кашу, з городу зняла дівчинка два десятки гарбузів. Вони лежали в хижці, як поросята. Улянка стояла над ними, міркуючи, який же розбити. Були тут темнозелені гарбузи в яскравожовтих плямах,— картаті, як плахта, були смугасті, як тигр, були круглі, мов горщик, і довгі, як справжні поросята, з кучим сухим хвостиком, скрученим кільцем.

Улянка вибрала величезного гарбуза, жовтогарячого, як охра, з білим черевом. Підняла й розбила об поріг. Гарбуз важко хрякнув, розскочившись на дві половини. Кожна половинка скидалась на миску, повну білого блискучого насіння — гарбузців. Дівчинка любила їх вибирати, гарбузці ховали в собі приємний холодок і спритно вислизали між пальців. Можна двома пальцями придавити насінину, і вона чмокне в носа kota на припічку.

Поставила гарбуз варитись, а насіння — на жаровню у духовку. Як гарно лузати смажені гарбузці довгими зимовими вечорами в лісниковій хатині!

Дід почув, як клекотить каша, гарбузовий дух залоскотав старому в носі.

— Хазяечка моя дорога,— обізвався з печі,— у, куди там!

А Улянка, доки варився гарбуз, чистила мак. Кожна маківка була суха-пресуха, аж дзвеніла, а всередині, як у коробочці, шелестіло насіння. Та коли не вмієте, не беріться чистити мак, бо однаково половину розсіплете. Недарма ж бо кажуть, що нема нічого дрібнішого за макове зернятко.

Улянка гострим, як бритвою, ножем стинає верхню покришечку, а тоді переверне маківку над мискою, і жод-

не зернятко в неї не загубиться. А часом помилиться і висипле мак собі в рота. Тоді білі та гострі зуби почнуть молоти, як жорна, доки не присне з маку солодке молоко.

І не йде сьогодні чомусь із думки в Улянки Демко Рогоза. Хай не бреше, то був його власний зошит. Дівчинка запримітила, як хлопець крутився біля її парти. Але навіщо він це зробив? Навіщо було підсовувати свого нового зошита? «Може, йому шкода стало мене? — думає школярка. — Аякже, от, мовляв, бідненька, мабуть, немає в неї іншого зошита! Ні, я не хочу! Я не бідненька!»

Улянка любить блукати в лісі. Там можна звирити свою думку мудрим столітнім дубам. Вони вислухають уважно і дадуть пораду шумом листя, гулом верховин. Тільки треба мати чудесне лісове серце, щоб розуміти ту мову гіллястих велетнів.

Та й сьогодні по обіді пішла Улянка блукати лісом. І все думала про Демка. «Що воно за хлопець такий? А такий же — мабуть, дуже не любить підлабуз. Тільки про мене він помилився, — думає Улянка. — Я й сама підлабуз не люблю. А до Людмили Степанівни вже не зайду, хоч як кликатиме».

Був уже кінець листопада, і ліс стояв зовсім голий. Тільки на деяких дубах зухвало видзвонювало міцноголосе сухе листя — пишалося, що воно залишилось на вітті й не боїться зими. Чи з землі, чи з стовбурів наче випаровувався ліловий туман і, як серпанком, застилав увесь ліс. Ранком бували заморозки, і земля дзвеніла під ногами, як склянка, але снігу й досі не було, хоч уже не раз зривалися з холодного неба колючі рідкі сніжинки.

Улянка йшла та йшла собі, все далі й далі від своєї, лісничкової, хатини. Часом десь на галявині блищали кригою олов'яні озерецька, завбільшки з денце чашки. Восени тут ходив скот, і в ямки від копит дощ налив води. Тепер вода встигла промерзнути до дна, і в круглих крижаних чашках, як у зіницях, відбивалось осіннє небо.

Не було тепер чути в лісі ні синиць, ні сойок. Навіть сороки й ті перекочували ближче до людського житла.

Несподівано Улянка почула дим. Озираючись — куди ж вона потрапила? Чи, може, село близько, чи лісничова хата?

Ліворуч починався яр. Дівчинка впізнала місцевість. Це був Яр Сизоперих Горлиць.

Таку назву дала йому сама Улянка. Правда, на карті,

яку вона бачила в конторі у Макара Макаровича, ця місцина значилась як Одудів яр. Назва аж ніяк не підходяща, бо жодного одуда тут ніколи не бачила Улянка. Зате — горлиць, ой скільки їх тут улітку! Туркотняви тієї, туркотняви — тільки слухай, коли любо.

Ні, поблизу тут не було ніякої хати, це добре знала дівчинка. А до села звідси чи й дійдеш за годину. То звідки ж дим?

Улянка зупинилась і понюхала повітря. І вона почула не тільки дим, а й сморід від припаленої ганчірки. «Як же я далеко зайшла!» майнула думка, і мимохіть пригадалися слова діда Маврикія про лихих людей.

Вона уважно й швидко шукала очима, звідки йшов дим. Може, хтось вогнище розклав? Та тоді чути було б, як тріщить у вогні сухий хмиз — восени кожний звук у лісі лунає далеко навколо.

Нюхаючи повітря, Улянка пішла далі. Ні, тепер дівчинка не йшла, а пливла. І ніхто в світі не змусив би її повернути назад. Вона повинна виявити, що це за дим.

Улянка зупинилась. Йй здалося, що дим напливає зовсім з іншого боку. Підняла вгору листок, щоб пересвідчитись, звідки повіває вітрець. А він віяв з усіх боків.

І враз вона побачила те, що шукала. Низько над землею стелився димок. Але ніякого вогнища не було. Дим наче виходив з-під землі. Дівчинка здивовано дивилася на його синюватий струмок, який в'юнився край невеликої галявинки, схованої в кущах ліщини. Та зараз прозорі кущі нічого вже не могли сховати.

Улянка стала за стовбур дерева і звідти знов стежила за незвичайним явищем — дим і справді виходив з-під землі!

Аж ось повійнув вітрець, димок шарпнувся в інший бік, і школярка помітила те, що досі ховалось від її очей. Це був невисокий горбок землі, з якого стирчала схожа на стовпчик труба. З неї й виходив дим. Горбок було добре замасковано опалим листям — і не помітиш відразу.

Там, під землею, хтось живе! І враз зринули казки про розбійників, які розповідав колись дівчинці дід Маврикій. Хто ж то може жити в землянці, в лісовій глушині, сховавшись від людського ока?

Кожний рух Улянчин став обережним і настороже-

ним. Вона озирнулась навколо і присіла за стовбуром. Землянка була кроків за п'ятнадцять. Дим з труби пішов густіший, мабуть, невідомий хазяїн під землею підкинув у піч хмизу або сухого листя.

Дівчинці раптом стало страшно. Згадала, як далеко вона зайшла в ліс. Навколо ні оселі, ні голосу людського, тільки невідома землянка, в якій ховається якийсь відлюдник.

«Тікати! Мерщій тікати!» Улянка вже було встала, щоб здійснити свій намір, та в цю хвилину подумала: як вона може втекти, не довідавшись, хто живе в цій землянці? Що скаже тато, коли повернеться — хіба йому весело буде від того, що його дочка — страхополох?

Тільки-но так подумала Улянка, як до неї долетів звук, схожий на тріск сухої гілочки. Звук був дуже невідомий, його міг викликати і заєць, і лісовий птах, та це могла бути й людина. Улянка перестала дихати й сторожко прислухалась. І ось вона вже ясно почула, як зашелестіло сухе листя під чиеюсь ногою.

Між деревами майнула людська постать. Невідомий ішов просто до землянки. Часом він зупинявся, присідав і підозріло оглядався навколо.

Незабаром він наблизився до дерева, за яким принишкла Улянка. З жахом упізнала вона заросле обличчя невідомого й шапку-ушанку...

Розділ дев'ятий

В ОСІННЬОМУ САДУ

— А піди, лишень, синку, в сад,— сказав Макар Макарович.— Там голова колгоспу всіх школярів скликає на допомогу. Зайці в атаку пішли на щепи.

Молодий колгоспний сад починався відразу ж за селом, на косогорі. Коли прийшов Демко, там уже було багато школярів. Вони прив'язували до мотузка папірці, встановлювали на тичинах млинки-тріскачки. Заєць лякливий — зашелестить від подиху вігерця папір, затріщить млинок, косокий боягуз зараз же навтіки.

— Ви подумайте, скільки щеп попусували! — скар-

жився голова колгоспу. Він був високий, у кудлатій шапці, і коли розмовляв, то розмахував руками, і, може, через це здався Демкові схожим на вітряка.

Молоді яблуні рівними рядами спускались з косогору, наче тікали кудись у далечінь, рятуючи від заячих зубів свою кору.

— Парканом би обнести! — вимахував руками голова колгоспу. — І тут, і з того боку, і звідти, від левади. На той рік спроможемось!

Демко і собі почав розмотувати мотузок і прив'язувати папірці. До нього підійшов Омелько Чичибаба, здорово у вухатій шапці.

— Покинь! — наказав він. — Тут без тебе впораються. Йди млинки робити.

Іншим разом Демко може б і не послухався, «що ти мені за вкажчик!» сказав би, але робити млинки справді було цікавіше, і він пішов до школярів, які зібралися в коло перед солом'яним куренем. Тут розташувалася похідна майстерня млинків, пропелерів і тріскачок найрізноманітніших систем, залежно від хисту винахідника. На гарячому вугіллі, яке роздмухував вітрець, підігрівався клей; Миколка Суховій, Демків однокласник, посирилими від холоду руками колов ножиком очерети; Івга Бузько, дочка голови колгоспу, клеїла пропелер, інші майстри тут же випробовували свої витвори, і кілька млинків, крутячись на вітрі, весело деренчали, гули, лопотіли й дзижчали, як гедзі.

— За сто верстов зайці втечуть! — засміялася Івга. — Правда ж, Марто?

Демко озирнувся й побачив Марту, яку спочатку не помітив, бо вона сиділа з другого боку куреня, притулившись до нього спиною, і ножицями різала газетний папір на рівні смужки.

— І ти прийшов? — обізвалась вона, углеdivши Демка, і насупилась.

— А що? — відрубав хлопець. Йому стало неприємно, що Марта зустріла його так непривітно.

— Нічого, — сказала дівчинка, — тільки не заважай нам. А то ще чорнилом мене обіллеш.

Демко спалахнув, та цього разу промовчав. Йому дуже хотілось шпигоннути Марту гострим словом. І для чого, справді, вона згадала про чорнило? От ще!

— Ти мені не зачіпай Улянки, — знову сердито промо-

вила дівчинка.— Я все розповіла Людмилі Степанівні про зошит!

— Ти? — вихопилось у Демка.— А хіба не Улянка?

— Авжеж я. І не боюсь тебе ніскілечки! І Улянка не боїться.

— Ябеда ж ти! — бовкнув Демко, а в самого так не гаразд стало на серці. І навіщо було чіпати той клятий зошит? Зовсім задарма зобидив Улянку-кульбабу.

— Ти думаєш, що я?..— промовив до Марти.— Я зовсім не такий. Я думав, що вона мазунчиком до вчительки підлещується.

— У неї того й у гадці немає,— сказала Марта, клацаючи ножицями.— Я ж її подружка, все знаю.

— Не знаєш ти того, що я знаю,— вимовив Демко й ураз долонею затулив собі рота. Та Марта не звернула на це уваги.

Злякався хлопчина, що ледве не прохопився зайвим словом. Він відчув прилив солодкої гордості: ось він, Демко, знає таку велику таємницю про Улянку. А Марта, хоч і Улянчина подруга, а не знає нічого. І хоч таємниця була сумна, та все ж Демко гордився, що йому звірився батько.

До гурту підійшла Людмила Степанівна з садівником Захаром Захаровичем. В руках у вчительки були залізні граблі, і Демко догадався, що вона загірбала скошений сухий бур'ян.

— Ви не знаєте, Людмило Степанівно,— підкручував садівник вуса, довгі й тонкі, як у жука-вусача,— я в самісінській Полтаві служив головним садоводом. В обласному центрі. Так-то. І мені тут досить тісно в колгоспному масштабі.

Людмила Степанівна посміхнулась:

— Але ж ви, бачу, навіть у колгоспному масштабі не впорались із зайцями. Ледве сад не з'їли.

— Вживаємо заходів. Ви бачите, які тріскачки! Не тільки зайця, а й вовка злякають. Доречно сказати вам, що в мене вовк недавно ягня вхопив. Дивного в цьому випадку нічого немає, бо навколо ліси, і взагалі некультурна глушина. Серед білого дня вскакує на вгород старий, вибачте, вовцюган і хапає найкраще ягнятко. Що це таке? Як це назвати?

Незабаром він забрав тріскачки й пішов розставляти їх з хлопцями на край саду. Людмила Степанівна, корот-

козоро примружившись, із стримуваною усмішкою, від якої в неї тремтіла верхня губа з золотими вусиками, дивилась услід садівникові.

Невідомий приятель, який незримо ходить за спиною кожного школяра, шепнув Демкові, що зараз настала така хвилина, коли треба тихенько сховатись за курінь і зникнути з очей учительки. Той же незримий приятель натякнув, що тепер нічого приємного від розмови з Людмилою Степанівною він, Демко, напевне, не матиме. Швидше — навпаки.

Однак зручну хвилину було втрачено. Людмила Степанівна повернула обличчя і, побачивши Демка, поманила його пальцем.

— Ви — мене? Чи — кого? — спитав він, озираючись, начебто й справді думав, що вчителька може кликати не його, а когось іншого, хто стоїть поблизу. Демко знав, що ця маленька хитрість аж ніяк не врятує його, та все ж таки це на якусь хвилину віддаляло неприємну розмову (а що розмова обов'язково буде неприємною, це йому вже підказувало ще не з'ясоване наукою шосте почуття, яке буває тільки у школярів).

— Тебе, тебе! — махнула рукою до Демка вчителька.

— Марто! — гукнув Демко дівчинці. — Тебе Людмила Степанівна кличуть!

Він глянув на вчительку й побачив на її обличчі усмішку — і веселу, і водночас насмішкувату, і зрозумів, що цією мовчазною усмішкою вона викрила його останню наївну хитрість. Тоді він не підійшов, а підбіг до вчительки.

— Мене! А я думав...

Людмила Степанівна вже не посміхалась, та очі її миготіли іскорками, промовляючи: «А неправда, я ж знаю, що ти думав!»

— З тобою розмовляв батько? — тихо спитала вона.

— Про віщо?

— Про Улянку. Ти сам знаєш. Про зошит.

— Розмовляв, — відповів Демко і глянув на сивий кучерик, що спадав учительці на чоло. Згадалось ураз, як посивіла Людмила Степанівна тоді, коли німці катували її за те, що читала школярам про Леніна.

— Що ж тобі підказує совість? — спитала вчителька.

— Я більше не буду. Пробачте, — буркнув Демко.

Людмила Степанівна мовчала. І коли заговорила зно-

ву, Демка вразив її голос. Такий він був незвичайний, немов ішов з глибокої криниці.

— Пробачення — це не пусте слово, Демко. Коли людина просить пробачити її, то це значить, що вона засуджує свій вчинок, визнає його недостойним, ганебним. Пробачення — це сповідь перед своїм серцем. Спитай у нього, воно скаже, що ти повинен зробити. А зараз... зараз будемо майструвати млинки, Демко. Марто! — гукнула вона. — Неси сюди очерет.

Розділ десятий

ЩО ПІДСЛУХАЛА СТАРА ШАФА

Невідомий зупинився недалеко від дерева, за яким сховалась Улянка. Дівчинка міцно притиснула до грудей руки, щоб не так сильно стукало серце, та малій лісничисі здавалось, що його стукіт луною відгукується у всьому лісі.

Невідомий ще раз озирнувся і тоді швидко попрямував до землянки. І в цю хвилину від необережного руху під ногою в Улянки хруснув сучок.

Дівчинка завмерла. Що ж це сталося? Вона загинула! Невідомий знайде її. Він уб'є її, уб'є. Це, напевне, якийсь лиходій, що переховується в лісовій глушині.

Людина в шапці-ушанці хутко лягла на землю, озираячись на всі боки, і прислухалась. Хрускіт сучка, мабуть, дуже її стривожив.

Так минуло кілька довгих хвилин.

Аж ось невідомий, переконавшись, що йому ніяка небезпека не загрожує, встав і обтрусив свою стару сіру шинелю. Він зробив кілька кроків до землянки, і дівчинка побачила, що в нього спочатку зникли ноги, потім тулуб, а потім і голова, ніби невідомий провалився під землю.

Задкуючи від дерева до дерева, дівчинка кинулась тікати. Та вона не бігла стрімголов, хоч уся тремтіла від бажання чкурнути так, щоб аж вітер свистів у вухах. І тільки тоді, коли землянка щезла з очей, Улянка хутко побігла лісом.

Ще не встигло смеркнути, як кілька лісників з рушницями оточили землянку біля Одудового яру. Серед ліс-

ників був і Макар Макарович. З піднятими догори руками з-під землі виповзло двоє. Того ж дня їх було відправлено до міста.

— Бандити! — збуджено сказав Макар Макарович. — Поліцаї, калина-малина! При німцях знущалися над людьми, а тепер від народної кари ховаються.

Біля землянки Улянка знайшла куряче пір'я, розвіяне вітром. Вона підняла пір'яну, яка миготіла райдужними кольорами. Такий барвистий хвіст був колись у її півня.

* *
*

Щось дуже цікаве розповідала Улянка-кульбабка своїй подружці Марті. Вони перешіптувалися в кутку в класі, в найзатишнішому закапелку між піччю і старою шафою, в якій містилася шкільна бібліотека.

Ця шафа підслухала не одну школярську таємницю, тому вона й здається такою поважною і мовчазною, як мудра бабуся. Дверцята її щільно замкнені, і на них висить сердитий замок. Коли його відмикає Людмила Степанівна, він так роздратовано скрипить, що аж оскома з'являється на зубах. Але широкі дверцята шафи відчиняються з лагідним шелестом навстіж, — бабуся привітно запрошує зайти в її затишний дім. І тоді перед очима з'являються полиці з книжками, від яких так хвилююче пахне чи то солоним морським вітром і просмоленним корабельним канатом, чи, може, солодким димом загубленої в тайзі мисливської хатини...

«Ось бачите, яка я багата! — наче промовляє стара шафа. — Беріть книжки й читайте про моря-океани, про гори високі й ліси непрохідні. Та тільки нічого я вам не розкажу, про віщо шепотіли в кутку дві подружки».

Ну й нехай собі шепочуться, Демкові це зовсім не цікаво. Він навіть повернувся спиною до Улянки. Хай не думає, що він теж хоче послухати. І що вона там розповідає? До вуха долітають уривки речення: «Я сховалась... Страшний... Волосатий... Землянка... Ліс...»

А що коли непомітно стати з іншого боку шафи?

Та цієї хвилини продзеленчав дзвоник, і в клас увійшла Людмила Степанівна.

На уроці Демко увесь час нишком позирав на Улянку.

Про яку землянку вона розповідала? Хіба, може, спитати в Марти?

Коли скінчився урок, Людмила Степанівна попрохала учнів залишитися на місцях.

— Я хочу вам розповісти про патріотичний вчинок однієї дівчинки,— сказала вона.— Який вчинок ми звемо патріотичним?

Демко підняв руку і розказав про подвиг капітана Гас-телло, який скерував свій палаючий літак на ворогів. Марта розповіла про Зою Космодем'янську, а Микола Суховій про героїв-панфіловців, які загинули, але не пропустили німецьких танків.

— Дівчинка, про яку я розкажу вам,— сказала вчителька,— не Зоя Космодем'янська, вона не була ні на війні, ні в партизанах, але її вчинок теж можна назвати патріотичним. Ця дівчинка — наша школярка...

У всіх учнів аж дух захопило з цікавості. Шурхіт пройшов по класу й затих. І в німій тиші Людмила Степанівна розповіла про те, як Уляна Голуб натрапила в лісі на землянку, в якій переховувались двоє поліцаїв, і повідомила про це лісників.

— Спасибі тобі, Улянко,— сказала вчителька.— Ті двоє розбійників могли б наробити лиха. Привітаймо ж Улянку Голуб, нашу сміливу школярку!

Вона гучно заплескала в долоні, і всі школярі тоді теж встали і так, стоячи, щосили аплодували своїй однокласниці.

А Улянка так зніяковіла, що вже не знала, що їй робити — чи й собі плескати в долоні, чи посміхатись, чи насупитись, чи затулитись рукавом.

Розділ одинадцятий

ЖОЛУДИ

Ніхто з піонерів не знав, що буде на зборі. Вожата усміхалася:

— Зараз усі визнаєте!

— Івго, скажіть мені, одній тільки мені! — просила Улянка.

— Гаразд, але я скажу тобі лише одне слово.

Вожата нахилилась до дівчинки й шепнула:

— Жолуді!

Улянка здивовано підняла брови, та відразу ж обличчя її заясніло.

— Ой, знаю, знаю!

Коли загіг зібрався і всі посідали за парти, вожата підняла кулак, в якому щось було затиснуто, і промовила:

— Ну, дорогі друзі, ми повинні поговорити сьогодні про маленького лісового гостя. Тут секрету немає ніякого. Ось він!

Вона розкрила кулак. На долоні в дівчини лежав звичайний гладенький блискучий жолудь.

— Подумаєш, гість! — сказав хтось з піонерів.

— Скільки їх валяється зараз!

— Мабуть, багато хто так думає, — продовжувала Ївга. — Чи варто, мовляв, говорити про якийсь жолудь! А воно коли гарненько поміркувати, то в цьому жолуді ховається величезний гіллястий дуб. Що, хіба неправда? Адже треба тільки посадити жолудь у землю, і з нього згодом з'явиться росток. І з кожним роком цей росток здійсатиметься вище й вище. Маленький дубок ростиме вкупі з вами. Років через двадцять-тридцять це буде молодий лісовий красунь. Уявіть собі багато тисяч таких дубків — це вже ліс, великий тінистий ліс, який шумить зеленим листям, сповнений пташиних співів. Хто з вас знає, які птахи водяться в лісі?

Піонери назвали дятла й сороку, зозулю й ворона і дрібних пташок — солов'я, дрозда, синицю...

— Ще не всі! — гукнула Улянка. — А сойку забули, а іволгу?

— Ще повзик! — доповнив Демко. — Маленька така птачка, швидко-швидко бігає по стовбуру, як миша!

— Ось бачите, — продовжувала Ївга, — скільком птахам дають притулок ліси. Все це наші друзі, які нищать шкідливих комах. А ліс — наш найближчий друг. Де багато лісів, там м'який вологий клімат, там гарні врожаї, бо ліс затримує сухий і гарячий вітер, який прилітає до нас з далеких пустинь.

— А фашисти клятї скільки лісів вирубали! — гнівно сказала Улянка.

— Багато вирубали, — підтвердила Ївга. — Накинулись загарбники на наші лісові скарби, як дикі хижаки.

Ось і треба нам відновлювати лісові масиви. А без жолудів цього зробити не можна. Та хіба ж ми не зможемо по-піонерському допомогти нашому лісництву у збиранні жолудів та іншого насіння лісових дерев?

Тут знявся шум і гамір. Усім дуже сподобалась думка вожатої. Вирішили першого ж вихідного дня всім загоном вирушити в ліс збирати жолуді.

* *
*

— Ви тільки подивіться, які вони чудесні! — захоплено говорила Улянка, простягаючи на долоні кілька жолудів.— Хто їх так гладенько відполірував? Адже вони дзеркальні, ну просто дзеркальні! Блискучі, гладенькі, і який у них ніжний золотистий колір! Ось цей — світложовтий, цей — коричневий, із світлим кружальцем на тому місці, де була чашечка. Милі, милі жолуді, як я вас люблю, лісові осінні гості.

— Чому ти кажеш гості? — спитала вожата.

— Це так ви самі сказали — пам'ятаєте? «Маленький лісовий гість...»

— Ну, тут вони не гості, а в себе вдома, в рідному лісі.

Осінній ліс ожив. Скрізь дзвеніли веселі дитячі голоси. Лісова соня — маленька звірина, збентежено визирнула з покинутого сорочачого гнізда, яке вона облюбувала собі на зиму, і знову злякано сховалась у нього, не помічена дітьми. Сороки спочатку зняли неймовірне стрекотання, попереджаючи всіх лісових мешканців про появу людей. Та незабаром полетіли далі, в лісову глибочінь. Ось упаде сніг, то тоді вони всі перекочують поближче до людського житла.

У дітей були кошики й полотняні торбинки. Найзручніше було збирати жолуді в кошики. Улянка дуже горювала: вона порізала долоню і тепер збирала жолуді лівою рукою. Це було незвично, дівчинці здавалося, що вона працює повільно, не так, як інші.

— От яка я нещаслива, — сказала вона Демкові. — Тепер я найменше за всіх назбираю жолудів.

— Ти працюєш, — відповів Демко. — Ти і лівою рукою багато збереш.

Так якось траплялось, що хлопчик майже увесь час був недалеко від Улянки.

— Дивись,— говорила вона,— ось жолудь з дірочкою. Якийсь жучок-шкідник провертів. А ось — зовсім легкий, порожній. Я такі викидаю.

Вона пішла пересипати свої жолуді з кошика в мішок, який лежав під деревом.

Демко набрів на кілька старих акацій. Давно вже облетіло з них листя, але довгі чорнокоричневі стручки, схожі на черв'яків, ще висіли на гіллі, чекаючи, доки міцні заморозки не скинуть їх на землю.

Хлопчик дуже зрадів:

— Улянко, — покликав він. — Акації! В кожному стручкові повнісінько насіння!

Крім Улянки, надійшов ще Микола і допоміг товаришеві злізти на дерево. Демко назбирав повний клуночок стручків.

— Дома вони в мене підсохнуть,— весело говорив він,— і я все насіння вилущу. Адже в лісі все повинно рости, правда? Не тільки дуби. Я дуже люблю, як пахне акація. Це — біла, запашна. Її й бджола любить.

Улянка все більше переконувалась, що їй з хворою перев'язаною рукою не зібрати стільки жолудів, скільки назбирають її товариші. Он у Марти вже вдвоє більше у мішку!..

Шелестіло під ногами сухе листя, гостро пахло грибами. Та ось і вони! Високі, на тонких ніжках! Ціла купа! Опеньки! Звичайно ж, опеньки!

— Їх тому і назвали опеньками, — сказав Демко, — що вони ростуть коло пеньків. Не опеньки, а колопеньки!

Улянка засміялась:

— Ти вигадаеть!

Вона вже не сердилась на нього за зошит. Забулася образа. Та й сам хлопець з деякого часу зовсім змінився — не приставав, не штовхався, не дратував. Наче підмінили його — іншим став Демко. Дівчинка не задумувалась над цією зміною — адже так і повинно бути, адже порозумнішати колись треба!

— Вони смачні, — промовив Демко, — оці «колопеньки». Тільки вони шкідники лісу. Мені тато розповідав. Вони, розумієш, ростуть не тільки біля старих пеньків, а й під деревами, на кореневих шийках. І все дерево заражають гнилизною. Ось які опеньки!

Хлопчик назбирав повний кошик жолудів, якось дивно, швидко позирнув на Улянку і байдуже сказав:

— Ну, піду висиплю в мішок.

Він пішов озираючись, але дівчинка не помітила в його поведінці нічого незвичайного. І ніхто не бачив, як Демко нишком підбіг до Улянчиного мішка.

На лісовій дорозі заперхав кінь і застукотіли колеса. Приїхав за жолудями лісничий Макар Макарович. Незабаром до дитячих голосів приєднався його розкотистий сміх.

— Ого-го! Та тут, мабуть, на одну підводу не забереши! Постарались!

Улянка схилилась над своїм мішком. Що таке? Вона добре пам'ятає, що в мішку було жолудів значно менше. Ні, напевно, це їй так здалося! Отже, вона теж багато назбирала! Важкий мішок, і не піднімеш! Як же це вона могла стільки назбирати? Дивно, та й годі!..

Дівчинка перебирала пальцями гладенькі вологі жолуді, і вони пахли лісом, осінню, опалим листям...

Раптом почула дзвінкий голос Марти:

— Сюди-и!.. Що я знайшла-а!..

Марта стояла, схилившись над чудернацьким клубком жовтого сухого листа. Очі в дівчинки блищали, на щоках виступив рум'янець. Прийшла Ївга, прибігло кілька хлопчиків і дівчаток.

— Та це ж їжак! — вигукнула вожата. — Звичайно, їжак.

Це був якийсь дивовижний їжак, увесь в опалому листі.

— Я його в кущах знайшла! — збуджено пояснювала Марта. — Дивлюся — футбольний м'яч, чи що?

— До зими приготувався, — сказала Ївга. — Так їжаки завжди — почне перекочуватися по листях, доки вони понастромлюються на його голки товстим шаром. Так і зимує.

Всі зацікавлено розглядали знахідку.

«А який їжак підсипав у мій мішок жолудів? — думала Улянка. — Все-таки не могла я сама стільки назбирати! Хто ж?»

Вона підозріло глянула на Демка. Але хлопчик помітив цей погляд і швидко одвернувся, ховаючи лукаву усмішку...

ПРИШИТИЙ ГУДЗИК

Ой, снігу, снігу! Прийшла в ліс зима, прийшла вночі, як Улянка спала. Глянула вранці дівчинка у вікно — ой же снігу! А де ж та молодиця, що постелила таке біле та чисте полотно?

А сніг усе йде та йде — такі лапаті сніжинки крутяться, одна за одною ганяються — ой, снігу, снігу!

Дуби вже насунули собі на очі ватяні шапки, на гілля білі рукави нап'яли, прибралися, як на свято, і «здрастуй» не кажуть.

Улянка швидко взулася в чобітки, накинула на плечі козушок і вискочила надвір. Вона ловила сніжинки в обидві долоні, підстрибувала, сміялася так голосно, що аж дід Маврикій почув у хаті.

Набрала в сараї дров, пристукнула в сінях каблуками, грюкнула дверима, ледве не зачепилась за поріг.

— Діду, зима!

З гуркотом кинула дрова біля печі й заходилась варити обід. В школу йти на другу зміну — встигне зварити і борщ, і узвар з лежалих лісових груш.

От як узвар почав уже клекотіти й бурчати: «вар-вар-варрюсь», Улянка ненароком глянула у вікно й побачила на сніжній білій ковдрі слід. Хтось пройшовся через увесь двір від хвіртки до порога. Це був зовсім свіжий слід від чобіт, і вже біля самого ганку він пересікав сліди, що їх зробила Улянка.

— Хто ж це такий? — спитала вголос сама себе. Брязнула клямка, хтось тупотів у сінях, обмітаючи сніг.

Улянка стояла біля печі з ганчіркою в руках і, очікуючи, дивилась на двері. Ось вони прочинились, низом шугнула в хату сива пара, і ввійшов у теплому пальті з заячим коміром і в заячій шапці Демко.

— Здрастуйте, — поважно привітався. — З тим днем, що сьогодні!

Озирнувся по хаті й так само поважно скинув з-за спини мішок. Побачив, що Улянка сама в хаті (дід Маврикій хропів на печі), і посміхнувся:

— Не чекала гостей? А я тобі подарунок приніс від батька.

Роздягся, торкнув долонею їжакувате волосся. Не

знав, що сказати далі. В цей час мішок заворушився, і з нього почулися звуки — такі знайомі для Улянки, що вона не могла помилитися.

Демко урочисто витрусив з мішка трьох курей і півня.

Кури були білі, а півень — чорно-вогневий красунь. Він злякано заметушився і сховався під стіл. Кури ж спокійно пішли гуляти по хаті, клюючи хлібні крихти.

— Оце замість тих, що поліцаї вкрали, — промовив хлопець.

Вони обоє — Демко й Улянка — стояли і дивились на курей.

— Спасибі, — сказала нарешті Улянка. — Я забула, що треба подякувати. Які вони гарні — білі-білі.

— Леггорни, — пояснив Демко. — Несуща порода. Батько казав, що коли їх добре годувати, вони і взимку нестимуться. Тільки в теплі їх триматимеш. Я теж, коли виросту, таких курей розводитиму. Я дуже люблю яечню з салом. А ти?

— І я люблю. Зверху тільки треба посипати яечню зеленою цибулею. А ти ковтнув би сире яйце?

— Противно. А от Чичибаба торік видрав гороб'яче гніздо і аж шестеро яечок випив. Не віриш? За червоний олівець.

— Слухай, — раптом сказала Улянка, — ти скажи батькові, що я не хочу курей задарма...

— Як?

— Я відроблю.

— Отакої! Батько тебе любить, він... він...

Ух, як важко тримати язик за зубами!

Після того як Улянка знайшла в лісі землянку і відкрила бандитів, Демко почав дивитись на школярку зовсім іншими очима. Чи думав же він раніше, що ця дівчинка здатна на такий хоробрий вчинок!

А може, це зовсім інша Улянка, може, розвіяв вітер легкий пух кульбабки, льняний пух Улянчиного волосся, і полетіло воно сніжинками над землею.

Ні, ось вона, Улянка-кульбабка, і ніяк вона не змінилась, і волосся її шовкове заплетено сьогодні в дві тугих кіски. Тільки чуває Демко, що не сказав він цій дівчинці якогось потрібного слова.

Замовк і довго мовчав, а Улянка налушила курям кукурудзи, тоді і півень вийшов з-під столу, почав хачати жовті зернята.

— Улянко, — сказав нарешті Демко, — а ти забула... ти не сердишся на мене?.. За... за зошит? Ти знаєш що — пробач!

Улянка посміхнулась і глянула на хлопця. Він зрозумів: віднині тому, що було, усім їхнім сваркам — край, і це справді він, брат, прийшов у гості до сестри.

Як захотілось Демкові розповісти дівчинці про свою розмову з батьком! Але він згадав, що Улянка ж і досі не знає про сумну звістку з фронту. Йому теж стало сумно на серці, а Улянка помітила це і сказала:

— Демко, коли повернетесь мій тато, давай поїдемо втрюх лучити вночі рибу. Знаєш — зі смолоскипами? Хочеш — ти будеш сидіти з острогою, тато мій веслуватиме, а я триматиму смолоскип? Ой, Демко, як це буде радісно! Як це буде весело!

Вона аж підскочила, аж руками сплеснула.

— Як це буде весело... Як радісно... — повторив Демко і відчув, що сльози — гарячі й терпкі, накочуються йому на очі, підступають до горла. Він повернувся до вікна й почав дивитись на засніжені дерева.

— Що ти там побачив цікавого? — спитала Улянка. Підійшла й зазирнула йому в обличчя. — О! Що з тобою? У тебе — сльози?

Вона здивувалась і розгубилась.

— Може, я тебе образила? Я ж нічого не сказала тобі...

Хлопець перемиг себе й посміхнувся:

— Авжеж нічого... Здалося тобі, та й усе. І рибу поїдемо лучити... Усі втрюх.

— А про зошит я вже й не пам'ятаю нічого, — промовила дівчинка. — Ой, я й забула, — метнулась вона до печі. — Я ж узвар який зварила! Сідай за стіл.

Вона налила в миску узвару, долила солодкого соку з цукрових буряків. Сіла напроти Демка. І вони почали їсти ложками з однієї миски.

Демко голосно сьорбав, і Улянці здалося, що коли він ковтає, то вуха в нього ворухаться, і це смішило дівчинку.

— Смачні грушки вродили в лісі, — сказав хлопець.

Демко попоїв, устав з-за столу й подякував. Йому не хотілося йти звідси — з теплої хати. Він би ще охоче побув з Улянкою, та вдома чекала робота. Матері ж не було, то доводилось Демкові багато поратись по хазяйству.

Він придумував, що б ще сказати дівчинці. Йому було неприємно, що вона побачила в нього сльози.

— Кульбабко, — сказав він, — хочеш ялинку влаштуємо в лісі?

— Новорічну?

— Авжеж. Тільки не в хаті, а в лісі. І ялинка буде не зрубана, а жива, справжня ялинка.

Захопившись своєю вигадкою, він із запалом розповідав Улянці, як можна прикрасити ялинку, засвітити свічки, а внизу, біля стовбура, поставити сніжного діда Мороза.

— Я тільки один раз була на ялинці, — сказала Улянка.— В школі. Ще до німців.

Вона глянула на широкий Демків піджак — цього разу всі гудзики на ньому були однакові, але одного невістачало.

Дівчинка метнулась до білої липової скриньки, пошукала там щось між ниток та наперстків і весело повернулась.

— Знайшла! Дивися, він майже такий, як і в тебе.

Вона показала йому гудзик:

— Зараз пришию.

— Не треба, — сказав він.

Та вона вже впіймала його за поли. Він стояв і дивився, як швидко і вправно вона орудувала голкою.

Улянка перекусила зубами нитку й сіпнула гудзика.

— Міцно.

— Я його не згублю, — сказав Демко. — Хіба, може, отой здоровило Чичибаба полізе битись.

Вони розлучились друзями.

Коли Демко пішов, дівчинка глянула у вікно й побачила на снігу слід від його ніг. Тільки тепер цей слід вів назад — від ганку до перелазу. Сніг усе падав і падав, наче застилав Демкові сліди білим серпанком.

У хаті ходили кури й щось клювали на долівці. Чорночервоний півень стояв на одній нозі і, схиливши набік голову, одним оком стежив за Улянкою.

НІЧНА ЗАВІРЮХА

Почалася справжня зима. Мороз розмалював віконця в лісниковій хатині мережками. Улянка любила розглядати їх, особливо під час заходу сонця, коли наморозь на склі поймається бувало теплим рожевим світлом і ніжно затріпоче.

В химерних морозяних малюнках дівчинці ввижались невідомі башти незнаного міста, розкішні пальми над срібними озерцями, каравани верблюдів серед піщаних дюн — усе так, як було описано в підручнику з географії.

Іноді на склі ясно вимальовувався стрункий вершник, і в ньому дівчинка впізнавала свого батька.

Ось він їде на розвідку, їде серед дрімучого бору, а мороз аж рипить, пухнасті ялини опустили донизу лапи під вагою снігу і стали схожі на білих ведмедів.

У такі хвилини нестерпна туга за батьком видавлювала на очах сльози, і хотілося йти до нього через замети і ліси, йти тисячі кілометрів. «Чому ж немає звістки від тебе, татусю?» шепоче дівчинка і враз зривається з місця, накидає козушок на плечі й виходить надвір. Йй вчулися кроки за морозним вікном — може, хто з контори прийшов, приніс довгожданого листа?

Ні, немає нікого. Сонце тільки-но сіло десь за лісовими хащами, і над далекими верховинами дерев розкрилося віяло з багряного й зеленого пір'я.

Мороз міцнішав, скрипіли від його стискання дерева. Навздогін за зимовим сонцем летіло на захід гайвороння. Це був великий вечірній переліт. Щодня о цю пору хмара галичі пролітала над лісовою хаткою.

Куди? Навіщо?

Не сказав ліс, мовчать високі замети. А гайвороння летить і летить. Одна галка чомусь одбилась від зграї, піднялась вище за всіх і кружляє якраз над хатиною.

Вскочила дівчинка в сіни, грюкнула дверним гаком.

— Давайте, діду, добре натопимо, щоб і татові було тепло на фронті...

— Гай-гай, онуко, — скаже було дід Маврикій. — А може, тато в такий мороз якраз десь у хаті гріється. Може, оце саме прийшов з передової, бурульбашки крижані з бороди видирає перед піччю.

І починають дід і Улянка топити плитку, що прироблена до печі. Березові дрова тріскотять дрібно, як пістони, і тоді розцвітають у плитці ніжночервоні маки — одні осипають пелюстки, а інші розцвітають знову і знову. Осика сичить, як гадюка, і заходиться жовтою піною. А дуб-сучостій, як розгориться, то гуде басом, мов великий дзвін, і як вибухне, то так і сипоне жменю білих зірок. Дубові сучки викидають синій цвіт, як волошки, і гоготять на всю хату. Тільки під сучки треба трошки березової кори чи соснових трісок, щоб зайнялися дружно, як порох.

Дід і онука мовчки сидять на ослінчиках перед вогнем, і на їхніх лицах моргають багрові бліки.

— Треба, щоб на всій землі цвів сад, — каже раптом Улянка, думаючи якусь свою думку.

Дід Маврикій, що задрімав у теплі, здригається:

— А як же тоді, приміром, із шляхами?

— Усі шляхи, які є на землі, треба теж обсадити яблунями чи грушами, — пояснює дівчинка. — Можна сливами. Я люблю сливи.

— Ренклюд — слива достойна. У-у, куди там!

— Угорка краще, діду. У Макара Макаровича багато угорок, калина-малина! Я люблю, щоб сливу притиснув перший мороз, тоді вона солодша. А як вишня, то треба, щоб її надклював горобець. Ото після того вона прив'яне на сонці, аж підсмажиться, — ой, смачна ж яка тоді буває!

Дід ласкавими очима дивиться на онуку.

— Сама ти — мій горобчик жвавий! Я часто думаю, от закінчиш школу, Улянко, а тоді — у технікум чи в інститут. Інженером по лісовому хазяйству будеш. А одного разу побачив тебе уві сні вже дорослою. Наче йдемо ми з тобою, йдемо, а перед нами — ліс, і все молодий, дубки, клени пнуться... Ну ти простягла руку: «Дивіться, діду, моя робота!» І так мені радісно стало, аж заплакав. Прокинувся — і справді сльоза повзе по щоці...

А в лісі стріляють стиснуті морозом дерева, і синя дзвінка, як кришталь, довга-довга зимова ніч рипить під вікнами.

...Розпатлані завірюхи голосили над лісовою хатиною, завивали в комині, торгали в'юшки. Уранці нічого не можна було впізнати. Де був ярк, там здіймався білий хвилястий горб; де росли густі терни, там визирали з-під замету лише верхівки кущів.

Несподівано наступила відлига, важкі задумливі краплини падали з гілля, пробиваючи навколо дерева тисячі дірочок у крихкому снігу. І тоді серце захлиналися радісно-млосним передчуттям весни.

В один з вологих днів, які настали після лютих морозів, Білочка привела двох козенят: цапика й кізку. Дід Маврикій забрав їх до себе на теплу піч обсушити. Козенята незграбно тикалися мордочками в дідову бороду та, обсохнувши, вже вибрикували на довгих тонких ніжках.

Дід Маврикій пив тепле козине молоко й не міг нахвалитись:

— Густе ж яке та смачне! — У-у — мед, чистісінький мед, куди там!

Якось уночі, коли після відлиги знялася завірюха, до сарайчика підкрався старий вовк. Лісникова хата сірою плямою виступала з-за суцільного покривала снігопаду. Холодний вітер ворухив на сараї сухе кукурудзяне бадилля.

Звіра мучив голод. Давно минули ті часи, коли він був ватажком зграї. Тоді він завжди мав найкращий кусень. Тепер він був самотній. Із зграї його вигнали, бо слабкий і старий вовк заважав молодим вовкам полювати. Та в нього вже й не було сили змагатися з молодими. Він жив тим, що випадково потрапляло на зуби: іноді це був заєць, який не почув наближення сторожких вовчих лап, іноді — миша чи задубілий, замерзлий птах.

Вовк стояв біля сарая і, витягнувши морду, нюхав повітря. Його надзвичайно хвилював запах живої кози. Звір лапою штовхнув дверцята. Та вони навіть не рипнули. Він знайшов щілину й притулив до неї морду. Просто в носа вдарило йому тепле повітря, насичене диханням кози. Щелепи у вовка звела голодна судорога, зуби клацнули. Він почув, як коза проснулась і шарахнулась убік.

Вовк обійшов навколо сарая і, обравши зручне місце, почав розривати лапами сніг. Інстинкт підказував звіру, що він повинен підрити під стіною хід.

Це була звичайна, знайома робота. Не раз доводилося старому лісовикові рити лігво під дубами, між могутнього коріння. Та цього разу зробити хід йому не пощастило. Під снігом була мерзла земля, тверда, як камінь.

Вовк підняв догори морду й заскавучав, як собака. Густий сніг заліплював йому очі. Він двічі повертався до

сарая. Дверцята було замкнено, пазури даремно скребли землю.

На світанку звір був уже далеко в лісі. Коли вранці до кози вийшла Улянка, вовчий слід давно замела завірюха.

* *
*

Вже другий день Улянка не була в школі. Дівчинка простудилась, у неї боліло горло, вона кашляла. Лікар звелів їй лежати і не виходити надвір.

Пухнастий сніг падав за вікном. Крізь шибки Улянці видно було з ліжка верхівки голих дерев.

Як же скучно лежати самотній в лісовій хатині! Дід Маврикій спав на печі, нема до кого й словом обізватись.

Улянка згадала вчительку, Демка, школу, піонерів, Марту, і їй так захотілось побачити своїх товаришів... «Щасливі вони, — думала дівчинка, — живуть у селі, ходять у гості одне до одного, разом вчать уроки, а тут тільки ліс та ліс». Ось вона видужає й попросить діда Маврикія переїхати жити в село. Хай лишається хатина з забитими дверима й вікнами.

«А що коли повернеться тато з війни і знайде хату порожньою? Що він подумає?»

Та й Макар Макарович скаже: «Оце така лісничиха? Залишила свою дільницю! Скучно їй стало!»

І згадалося ще Улянці, як вона читала книжку про радянських людей, які живуть на півночі, на березі холодного моря. Вони працюють на радіостанції, а навколо, на тисячі кілометрів, тільки страшні замети та крига. І ніч там буває довга-довга... Їм, мабуть, теж скучно. Та ніхто з них не залишає своєї роботи. Вони теж як солдати на посту.

Але що це? Голоси, чиїсь вигуки, сміх...

Рипнули двері, затупотіли ноги в снігах. І раптом у хату ввійшли Марта, Демко, Микола Суховій і ще багато школярів, а з ними піонервожата Івга...

І враз тісно стало в хаті, замайоріли червоні піонерські галстуки, шибки задзвеніли від дзвінких голосів.

Марта перша підскочила до ліжка.

— Кульбабко, а ми прийшли навістити тебе!

Ясні очі подружки світять, як вогники, вона розчерво-

нілась, радісно їй, що бачить Улянку. А поруч стоїть Демко і теж посміхається — йому теж радісно і водночас досадно, що Улянка захворіла.

Дівчинка підвелась на лікті.

— Ой-ой, увесь загін прийшов! — вихопилось у неї, і щасливі сльози підступили до очей, та Улянка ковтнула їх — хіба ж вона плакса?

— Всі прийшли, Улянко, — промовила Івга. — Скучили за тобою. Та знаємо, що й тобі не дуже весело хворіти.

А Демко з Мартою вже схопили сокиру й вибігли надвір. Незабаром вони повернулися з двома оберемками нарубаних дров. Швидко запалили плитку, дрібно затріщав у вогні хмиз.

Піонери навперебій розповідали Улянці шкільні новини — і що задано, і кого викликала вчителька, і як вони йшли сюди в ліс веселою юрбою і бачили зайця... Івга тимчасом поставила на вогонь чайник і, коли він закипів, заварила липовий цвіт.

— Ану, Улянко, чаю! — сказала вона. — Та ще й якого чаю — духмяного, з медом!

Вожата присунула до Улянчиного ліжка ослі, поставила на ньому паруючий кухлик і блюдце з жовтим медом, якого принесла хворій.

Прокинувся дід Маврикій.

— У, це такі ліки, куди там! — промовив він. — Кашель як рукою зніме. Пий, онуко.

Улянка напилася чаю, подякувала. Івга закутала її теплою ковдрою — видужуй!

— А знаєте що? — ураз весело посміхнулась вожата. — Давайте влаштуємо зараз піонерський збір! У нас навіть вогнище палає!

Дрова тріщали, готіло полум'я. Дід Маврикій звівся з лежанки ноги, дослухався до дитячої розмови.

— Збір! Збір! — загукали діти. — Івго, а який збір? Що ми будемо робити?

Всім дуже подобалася ця думка — влаштувати піонерський збір у лісниковій хатині.

— Піонери, ми в лісі, — сказала вожата, — давайте ж і наш збір присвятимо лісові!

Улянка закутавшись лежала у ліжку і не зводила очей з Івги. Їй подобалась кучерява чорноока вожата, яка працювала бібліотекарем у клубній бібліотеці в колгоспі.

Вона завжди вмiла вигадати щось цiкаве, кожний пiонерський збiр був наче свято.

Дiти розташувалися пiвколом бiля Улянчиного лiжка — хто на ослонi, хто навпочiпки, а дехто сiв просто на пiдлозi.

Ївга розповiла, яку користь дає людинi лiс. Дерево йде не тiльки на будiвництво, в багатьох машинах є частини, зробленi з дерева. Лiсовi смуги захищають посiви вiд суховiю. Там, де знищують лiси, змiнюється навить клiмат, висихають рiки.

Потiм вожата розказувала про тайгу, де водяться ведмедi, лисицi, бiлки, соболь. Розповiла, як сибiряки полюють за бiлкою на лижах iз собакою лайкою. Дiтей дуже зацiкавило, як бiлки тисячами переселяються з мiсця на мiсце. Мисливцi часто знаходили настромленi на гiлочки гриби. Виявилось, що iх настромлюють бiлки, залишаючи якусь мiсцевiсть. Це для тих бiлок, якi прибудуть сюди пiзніше i знайдуть для себе смачний корм — запашнi, висушенi на сонцi й вiтри гриби...

— Невже вони такi розумнi, цi бiлки?— спитав Демко.

— А як ви думаєте? — посмiхнулась Ївга.

Тут знялися суперечки. Однi казали, що тварини справдi розумнi, а iншi доводили, що це «вiд природи».

Згадали про мурахiв, про бджiл.

— Це не розум, — сказала Ївга, — а iнстинкт.

Вона розповiла про боротьбу тварин за iснування, про те, як iнстинкт допомагає тваринам знаходити собi їжу i рятуватись вiд ворогiв.

Потiм кожний з пiонерiв розповiв, що вiн знав цiкавого про лiс. Демко похвалився, як вiн знайшов у дуплi горiхи, прихованi бiлкою, i як допомагав своєму батьковi боротися iз шкiдниками лiсу. Для короїдiв лiсники готують принаду — ловчi дерева. Зрубують десь на галявинi дерево i залишають його на деякий час лежати. Короїди накидаються на стовбур, а потiм заражене дерево лiсники спалюють.

— А я знаю, — сказала Улянка, — як садять лiсовi саджанцi пiд меч. Робiтник застромлює меч у землю, а в цей час iнший робiтник втикає в ямку саджанець. Потiм мечем притискується земля до корiння. А то ще жолудi сiють у борозни...

— Добре, як є жолудi, — зауважила Ївга. — А що робити в безлiсних районах? I от уявiть собi: десь у сте-

повому колгоспі піонери одержують мішок жолудів і садять навколо села ліс...

— Від кого одержують? — спитала Улянка.

— Від нас, — промовила Ївга.

— Ой, справді від нас! — палко вихопилось у Демка. — Ми ж восени назбирали жолудів хтозна й скільки!

Всі весело загомоніли, і навіть дід Маврикій обізвався:

— Гарне діло. По-піонерському.

— А ми вас, діду, оберемо почесним піонером! — пожартувала Марта.

І не втрималась Улянка, згадала свою таємницю про копання ямок, і все розповіла школярам.

— Ось ти яка! — сказала Ївга. — Справжня лісничиха! Ну, коли так, то весною всі прийдемо садити молоді дубки...

Микола Суховій прочитав вірш про ліс, потім заспівали школярі піонерську пісню про свою Вітчизну, про рідного Леніна...

Мала лісничиха слухала пісню, радісно і схвильовано стукало серце. Була вона серед дорогої, рідної сім'ї...

Розділ чотирнадцятий

ЛИСТ

Учора на уроці географії у Марти випав з книжки лист-трикутник. Улянка підняла його й подала подрузі. Це був лист з фронту від Мартиного батька.

— Ти чому мені нічого не сказала про це? — спитала Улянка. — Давно одержала?

— Я забула... Йй же бо, забула, — казала Марта. — І тобі скоро прийде лист, ось побачиш!

Але Улянка бачила по зніяковілому обличчю подруги, що та зовсім і не думала показувати їй листа.

— Ти думаєш, що я... що мені... — почала Улянка й не доказала.

Вона взяла в Марти листа й акуратно переписала собі в зошит адресу.

Увечері того дня Улянка довго сиділа над папером. Вона складала листа Мартиному батькові. Дівчинка написала, що живе вона в лісниковій хатині, що Марта — її

подружка і що вона, Улянка, давно-давно вже не має листів від свого батька.

«Дядю, розпитайте на фронті в сусідів, — писала школярка, — чи ніхто не знає, де мій батько, Андрій Свиридович, по фамілії Голуб, котрий працював до війни лісником на Мгарській дачі під Лубнами. Хай подасть про себе звістку, бо мами вже немає і я зосталася тільки з дідом Маврикієм. Так і живемо вдвох у лісі. А третя — коза Білочка з козенятами».

Рано встала сьогодні Улянка. Вона уявляла, як укине листа в поштову скриньку, як повезуть його в поїзді на фронт, як розпитуватиме скрізь батько Марти про Андрія Свиридовича Голуба...

Дівчинка нашвидко поснідала, намотала на ноги теплі онучі і взулася в чоботи. Зібрала книжки, листа поклала за пазуху.

За ніч підвалило снігу, і йти було важко. На лісовій просіці з заметів визирали верхівки торішнього бур'яну. Навколо кожного стебла сніг був посипаний дрібнісінькими чорними мачинками. Улянка придивилась — це було бур'янове насіння.

На високій стеблині сидів снігур. Груди в нього були рожеві, наче він почепив собі на шию намисто з шипшини. Стеблина хилиталась, і снігур кивав довгим хвостом, тримаючи рівновагу.

Край просіки росли кущі колючого терну. Улітку крізь них не пролізти, а тепер кожний кущ світився наскрізь. Між трьох гілочок чорніло торішнє кругле гніздечко. «Мабуть, малинівки або чечітки, — подумала школярка. — Добре, що пастухи влітку не знайшли, а то б видрали».

Дівчинка поспішала. Вона вирішила зайти перед урками ще на пошту і вкинути листа.

Ось тут колись грав у крем'яхи струмок. Зараз тільки замети білили навколо, в тиші крумкав ворон, наче скаржився на свою самотність.

«Крумк, крумк!» Улянка прислухалась. «Крумк, крумк!» прозвучав голос ворона, застережливий і тривожний.

Дівчинка враз зупинилась, бо побачила перед собою кроків за тридцять великого сірого собаку. «Крумк, крумк!» востаннє прокричав ворон-крумкач.

Собака сидів на задніх лапах і дивився на Улянку. Вона відразу догадалась, що це вовк, і страшенно пере-

лякалась. У ту хвилину, коли дівчинка, отямившись, хотіла кинути книжки й лізти на найближче дерево, звір устав і ліниво, не озираючись, пішов з просіки в куші.

Улянка боялася йти далі. Та лист не давав їй спокою. Його треба було кинути в скриньку якнайшвидше!

Вона повернулася додому, дід Маврикій здивувався:

— А чого це так швидко, онуко?

І ще більше здивувався старий, коли Улянка взяла берданку.

— Діду, — сказала вона, — я зустріла зайця. Підстрелю по дорозі, як ви думаєте?

Дід Маврикій знав, що на своєму віку мала лісничиха вбила вже двох зайців. Він не заперечував.

— Ось тільки щоб у класі школярі не попсували ружжа...

Ніхто не знає, як стукало серце в Улянки. Але дівчинка хотіла кинути листа тільки сьогодні. Хто знає, може, завтра вже буде пізно...

Найстрашніше було минати те місце, де сидів вовк. На снігу добре відбився слід його лап. Відбитки були завбільшки з долоню. Улянка озиралась на всі боки і стискувала рушницю. Впаде з шелестом грудочка снігу з дерева — хмарка срібного пилу розтане в повітрі, а все тіло так і потерпне. Хоч би швидше дійти до першої хати! Вовка ніде не видно, та хтозна, може, він побіг у хашу скликати всю свою зграю.

А в цей час, поринаючи в м'якому снігу, вовк пробрався Одудовим яром до свого улюбленого місця. На крутому узгір'ї весняна вода підмила колись коріння старого клена. Дерево впало верховіттям вниз, до підніжжя узгір'я. Коріння вивернулося з землі, утворивши яму. В цій ямі й переховувався від людських очей вовк. Це був той самий старий самотній вовчище, що вночі добивався до Улянчиної кози. Років чотири тому його поранив мисливець, і звір на все життя запам'ятав, що зустріч з людиною приносить страшну небезпеку. Тож і знайшов він собі схованку в найглухішому лісовому закутку.

З радістю побачила Улянка першу хату на краю села. Дівчинка притулилась до тину й відпочила. Тепер уже страх минув. «Даремно боялась!» подумала.

Ось і вулиця. Улянка дійшла до пошти й укинула в скриньку листа. Зверху на скриньці, як сувій вати, лежав сніг — насипало вночі. Дівчинка рукавом змела його,

щоб бува не потрапив у щілину і не замочив листа. Потім вона прочитала напис, що листи виймаються щоденно, і подумала, що напевне вже сьогодні її листа повезуть на станцію. Долонею ніжно погладила скриньку з усіх боків, мовби це була жива істота, і, зітхнувши, пішла до школи. Стало хороше й легко на серці, наче батько вже знайшовся — живий і здоровий.

Та на урок школярка спізнилась.

Двері в клас відчинились, і в щілину просунулась цівка рушничі. А вслід за рушницею з'явилась і Улянка.

Ви уявляєте, що тут сталося? Школярі посхоплювались з місць. Людмила Степанівна підійшла до дівчинки, обережно взяла берданку й поставила її в куток.

— Улянко, що це означає? — спитала здивовано й суворо.

Напруженість і піднесення разом зникли, і дівчинка стомлено відповіла:

— Я зустріла вовка... Ну, й узяла рушницю...

Ці слова приголомшили школярів. Вони знали, що Улянка — хоробра, що вона викрила в лісі поліцаїв. Та ніхто не сподівався, що школярка не злякається вовка. Уява малювала сірого звірюгу з вискаленими зубами, який, злобно виючи, задкує перед Улянчиною рушницею.

Раптом тиша, що постала в класі, захоплені погляди школярів зненацька викликали в Улянки бажання ще більше вразити своїх товаришів.

— Такий вовчище, завбільшки як теля, — сказала вона. — Ну, почекай, думаю, ось візьму я берданку!..

Людмила Степанівна непомітно посміхнулась.

— Але в школу ходити учням з рушницею якось незручно. Я поговорю з Макаром Макаровичем, щоб за тобою заїздила підвода.

На перерві до Улянки підійшов Демко.

— Я теж за тобою заїздитиму, — шепнув він.

До них підскочила Марта.

— Що ти їй шепочеш? — гукнула вона. — Улянка не твоя, а моя подружка! Їди собі геть до хлопчаків!

Коли Улянка повернулась додому, дід Маврикій звисив з печі голову і уважно обдивився онуку.

— А де ж заєць? — спитав.

— У лісі залишився, дідусю.

— Буває, — погодився старий.

Він зліз з печі.

— Готуй, онуко, на стіл, а я, давай, повішу ружжо, щоб бува не стрельнуло.

Він узяв берданку, оглянув її і здивовано промовив:

— Та воно ж не заряджене!

Улянці здалося, що в неї почервоніли навіть вуха. Дівчинка згадала, що сьогодні вранці, беручи з собою рушницю, вона забула її зарядити.

Розділ п'ятнадцятий

БЕРЕЗОВИЙ СІК

Макар Макарович щодня тепер прислав за Улянкою ріжнаті санки, в які було запряжено високого білого коня Фріца. Його захопили в німців партизани, і ця назва лишилась за конем і тоді, коли він потрапив у лісництво. На шії в коня була чорна широка пляма, і лісники жартували, що то, певне, відбиток долоні його колишнього господаря-німця.

Часто за дівчинкою заїздив сам Макар Макарович із сином. У таких випадках Демко правив, і тоді в нього був страшенно відчайдушний вигляд, наче хлопець завжди тільки те й робив, що виїжджував диких і норовистих коней.

Саме на Новий рік Демко захворів, і влаштувати в лісі живу ялинку не довелося, та Улянка зате зліпила з снігу великого діда Мороза біля порога хати. У нього були очі з вугілля, червоний рот з буряка, і в руках у діда стримів замашний ціпок.

— Калина-малина! — вигукнув Макар Макарович. — Не хотів би я зустрітися з таким дідусем увечері в глухій місцині! Страшніший за вовка.

Дід Мороз стояв довго, до березня. Потім щодня пішли тумани, із стріх закапало. За ніч підморожувало, і вранці з хати, немов довгі скляні пальці, звисали крижані бурульки.

Найшвидше розтанув сніг навколо дерев, і тепер кожний стовбур був оточений кружальцем чорної вогкої землі. Наче кожна береза, і дуб, і клен, і всі інші дерева росли з чорних круглих мисок.

Якось уранці вийшла Улянка з хати й побачила на

верхівці береста ворона. Та він був тепер не сам. Поруч із крумкачем сиділа його подруга — ворониха. Вони знялися в повітря й заграли стовпом, злітаючи вище й вище, а потім ураз каменем упали десь за лісом.

Туман стояв, як сива хмара, синиця співала цілісінький день, і Улянка знала, про віщо вона співає: «Не вірте туману, за ним ховається сонце. Ціві-ців, ціві-ців! Зима втекла в Одудів яр. Ціві-ців, ціві-ців! Вчора я поклала в дупло третє яечко! Ціві-ців, ціві-ців! Кидай сани, бери віз!»

І коли справді приснуло з-за туману сонце, сніг швидко зійшов, на лісових узгір'ях і дорогах наперебій засурмили, забулькали, зашуміли заклопотані струмки, а горобці-розбишаки на хаті підняли такий гармидер, що ніякого сумніву не залишилось — прийшла весна.

У вільний час Улянка блукала лісом, ходила від дерева до дерева, обіймала чорні дуби, блакитні осики, білі берези, сірозелені граби. Стовбури були вогкі, спітнілі, вони довго брели через усю зиму по пояс у заметах, захекались і парували, немов аж боки їм здимались. А на кожній гілочці, на кожній бруньці висіла, як серга, повна крапля — чи весняної води, чи живучого соку.

Кожний рівчак і ямку сповнювала по вінця вода — чиста, як сльоза, відстояна від каламуті, зелена від рясту, який уже пробивався на дні. Стебла пролісків, як шилом, проколювали вогку землю, пронизували наскрізь опале торішнє листя і враз розцвітали блакитними очицями.

Дід Мороз довго не розтавав, до останку боровся з весною. Та з кожним днем він ставав усе нижчим і нижчим, наче вrostав у землю. Провалилась шапка, скривився червоний рот. І от коли дуже пригріло сонце, Улянка повернулась із школи і вже не побачила сніжного діда. На мокрій землі вона знайшла тільки ціпок, дві вуглини та зморщений буряк...

Одного разу Улянка набрела в лісі на щербатий глечик, який стояв під березою. В березі було просвердлено дірку, встромлено бузинову трубочку, і з неї в глечик капав березовий сік.

«Оце ти така лісничиха, — подумала про себе дівчинка. — На твоїй дільніці дерева псують, а ти куди ди-вишся?»

Ій було шкода берези — струнка та молода, росла б ще та росла, а тепер, як поранена, то, може, й усохне.

Не інакше, як хлопці з села. Кортить їм, бач, попити березового соку. А мо' ще й школярі!

Улянка вирішила будь-що-будь упіймати непроханих гостей. Адже вони обов'язково прийдуть за глечиком — сьогодні ввечері він уже буде повнісінький.

Сонце ще не сіло, як дівчинка вже була біля берези. Та глечик зник. У березовому тілі залишилася стриміти тільки трубочка.

Улянка з досадою озирнулась. Було б прийти трохи раніше, тоді якраз би впіймала напасників. Під березою на вогкій землі чорніло лише кружальце на тому місці, де стояв глечик.

Коли підходила до хати, вже звечоріло, і зовсім близько від дівчинки нечутно майнув нічний птах. «Козодой, — подумала Улянка, — і чому його так назвали? А може, він і справді почув, що в мене є коза, та й літає тут?»

На перелазі навмисне затрималась. Прислухалась до неясних нічних шурхотів ранньої весни. Була глибока тиша. Улянці здавалось, що вона чує навіть, як розкриваються з тихим лускотом бруньки, як пробиває торішнє вогке листя ряс і вилазить із землі. Здалека, мабуть, від Сули, дихало вологою...

В хатині дід Маврикій уже засвітив каганець. Весняне сонце підбадьорило діда. Його вабив ліс, який скинув свій зимовий кожух. Старий довго десь блукав, і сьогодні Улянка його майже не бачила.

— Сідай, онуко, до столу, — зустрів він дівчинку. — Куштуй вина!

Улянка несподівано побачила на столі щербатий глечик і сплеснула руками.

— Ой, діду! То це ви точили березовий сік?

Вона схопила глечик обома руками й оглянула його з усіх боків.

— Та це ж наш глечик! — скрикнула. — Як же я його не впізнала отам, біля берези?

Сердито зиркнула на діда:

— То це ви такі! Береза ж тепер усохне! Та ще яка береза! Вона б ще півсотні років стояла! А я хотіла впіймати напасника, а воно...

— А він — у хаті? Отакої, онуко, — перебив дід Маврикій. — То я, виходить, напасник? Це добре, онуко. Діждався на старість.

— Діду, коли ж береза...

— Ти думаєш, що я дерева не люблю? Тільки любити треба з розумом. Все — на користь людині. І дерево, і його сік, і його кора. Такечки. Хіба тобі не казав Макар Макарович, що та дільниця піде на поруб? То ж то й є. Я з розумом... Ну, випий. У-у, цілющий сік!

Він налив у кухоль із глечика.

— Мир, дідусю! — випила Улянка.

— Мир та лад! — випив і дід. — Хай росте ліс та соком хлюпає землю!

Розділ шістнадцятий

ДРУЗІ З ФРОНТУ

У квітні, коли вперше закувала зозуля і Сула, яка широко розлилася, почала входити в береги, Улянка одержала відповідь на свого листа.

Було це так. Дівчинка тільки-но повернулась із школи. Як прийшла, так і кинулась дідові Маврикію на шию.

— Дідусю! Останній іспит сьогодні склала!

— Та почекай, коза! — пручався дід. — Задавиш! Хіба ж можна так старого чоловіка? Скільки мені там жити лишилось!

— Дідусю, — стрибала Улянка, — я завтра спитаю в зозулі. Вона вам сто років накує!

— Ох, коза, коза! — хитав головою дід. — Ну, давай я тебе приголублю. Рости здорова, онуко, та вчися... А тепер сядь отут і подивись, що я тобі дам...

Дід хитро і весело підморгнув і, підійшовши до столу, витяг шухляду. В Улянки чомусь перехопило дух і пересохло в роті.

— Лист? — прошепотіла вона. — Кажіть — що?

— Та ще й не один!

І дід Маврикій висипав на стіл цілу купу паперових трикутників.

— Усі тобі, онучко. З контори сьогодні сам Макар Макарович привіз. Дванадцять листів, онуко!

Улянка не знала — уві сні це їй таке чи насправді. Та листи — справжнісінькі, шамотливі, лежали, розсипавшись на столі. Дівчинка згребла їх обома руками, мов

боялася, що вони пурхнуть у вікно. Вона не знала, який лист розкрити першим. Обличчя їй сплотніло, потім при-снуло жаром. Яка звістка таїлася в цих білих трикут-никах?

Усі листи були з фронту, з тієї частини, в якій пере-бував батько Марти. «Улянко, — писав він, — я твого листа дав прочитати всім своїм товаришам. Усі вони тобі відпишуть. Батько твій у нашій частині не служив, та, може, нам пощастить його якимось розшукати. Ось дійдемо до Берліна, то тоді вже напевне і твій батько повернеться з перемогою».

Останні одинадцять листів були від зовсім незнайомих Улянці червоноармійців і командирів. Усі вони писали, що будуть дізнаватись про долю її батька.

«Ти не журись, дорога Улянко, — прочитала дівчинка в одному з листів. — Тато твій повернеться. Але війна страшна й кривава, і якщо твій батько й загинув смертю хоробрих, ти повинна пам'ятати, що він віддав своє життя за свою матір-вітчизну, за всіх нас, і за те, щоб ти виросла вільною радянською людиною. Що б не трапилось, ти не залишишся сама. Після війни я повернуся додому, в рідну Грузію. Я був би дуже радий, коли б ти приїхала до мене жити. У мене теж є дочка, її звать Ніна. Мені здається, що ти з нею щиро б подружилась. Я міг би приїхати за тобою на Україну у твій ліс». Внизу стояв підпис: «Ст. лейтенант Георгій Бугашвілі».

Один по одному розгортала Улянка листи. Їй писав казах-сержант, родом із Акмоли. Писав червоноармієць-москвич. Лейтенант Денис Лушня, полтавчанин. І всі об-зивались до неї, як до рідної доньки.

Дивно вплинули ці листи на дівчинку. Наче зійшла вона на високу-високу гору і побачила звідти безліч доріг. Який же широкий світ! Який же безмежний рідний край! Та якою б дорогою вона не пішла, всюди її стринуть при-вітно друзі...

Улянка не знаходила місця, не знала, за що взятись, усе в ній співало. Відразу скільки друзів вона придбала! Вони напевне розшукають її батька! Не ходила, а літала.

Надійшла пора весняних робіт. Земля підсохла, про-сила рук. Улянка добре скопала город, розбила на гряд-ки. Пухкою землею притрушувала біле насіння квасолі та гарбузів, увесь город обсадила навколо кукурудзою. Кар-топлю посадила найкращу — повернеться батько, а з го-

роду йому замайорять білі хусточки цвіту, вітатимуть дорогого гостя.

Одна курка заковтала, не сходила з гнізда. Улянка зраділа: це як підсипати — будуть ранні курчата. Дід Маврикій обдивився кожне яйце, прикривши його зверху долонею і ставши проти світла.

— Вчись, онуко,— сказав він,— щоб кожне було свіже і з зародком, бо замість курчат самі бовтуни матимеш. Ач, як сонечко пригріва. На теплому Олексія, кажуть, шука-риба лід хвостом розбиває. Ось тоді й треба підсипати, щоб кожне курчатко шкаралупу благополучно розбило та й на світ ясний вилізло. Трохи ми спізнались, та не біда...

* *
*

Якось уранці весняний ліс сповнився дзвінким гамором. Макар Макарович привіз саджанці — ще голі, але вже обсіпані тугими бруньками. Піонери прийшли з заступами. Микола Суховій вибивав дріб на барабані. Луна обізвався у лісових закутках.

Макар Макарович показував, як треба садити. Дитячі руки спритно пригортали до корінців пухку землю, весело блискали на сонці леза заступів.

Звідусюди школярі гукали до лісничого:

— Макаре Макаровичу, а я правильно саджу?

— А в мене як?

Макар Макарович встигав до кожного підійти, глянути, як він садить, кожному дати пораду. Він так заклопотався, що забув навіть про свою поговорку і ні разу не промовив «калина-малина».

Малі дубові саджанці немов самі виростили з землі і заповнювали щіткою галявину.

— Знаєш,— сказала Улянка Марті,— як би це зраділа моя мама...

Дівчинка з запалом садила молоді деревця, і було в неї на серці радісно і сумно...

Витираючи хусткою лоба, Макар Макарович сів на пенька й дістав з кишені карту.

— Ану, лісоводи,— покликав,— до мене!

Він розгорнув карту і розправив її на колінах долонею.

— Ось, мої друзі, гляньте!

— Карта Радянського Союзу, — сказала Улянка.

— Правильно, лісничихо, — посміхнувся Макар Макарович. — А хто скаже, що це помічено на ній зеленими кружальцями?

— Ліси! — вихопився Микола.

Макар Макарович підняв угору палець, обвів очима школярів і з притиском промовив:

— Ліси! Це карта лісових масивів нашої Батьківщини. Бачите, скільки їх на Уралі і ось тут на сході? Тут на тисячі кілометрів розкинулась тайга. Уявляєте? На тисячі кілометрів! А подивіться тепер на європейську частину СРСР.

— Мало лісів! — зауважив Демко.

— Мало! — повторив лісничий. — Степи, чорноземний край. Тут, дорогі мої, хвилюються пшеничні і житні океани... Та біда в тому, що з південного сходу дмуть улітку палючі суховії, і вони часто знищують посіви хлібів. Десятки тисяч тракторів щороку обробляють землю, ціла армія колгоспників працює на полях. Ну, і ось починають зеленіти сходи — пшениця, жито, ячмінь. Густі, як щітка. Ось уже пішли хліба в стрілку, ростуть вище й вище... І раптом... Раптом, калина-малина, ось звідси, з-за Каспію, вихопиться палючий вітер. Дме він день, другий, третій — гарячий, немов дихає велетенська піч... І спалені посіви гинуть...

— От проклятий! — щиро вихопилося в Улянки.

— А можна збудувати таку високу-високу стіну, — спитала Марта, — щоб через неї не міг перелетіти вітер?

— Стіну? — засміявся Демко. — Ану, спробуй, збудуй! Ліси треба садити!

— Правильно, синку, — сказав лісничий. — Немає надійнішого захисту від суховіїв, як зелена стіна лісу.

Він уважно подивився на карту.

— Буде час, — продовжував Макар Макарович, — і ось тут (він провів по карті пальцем) виростуть смугою могутні ліси. Їх посадять наші радянські люди. І ми з вами теж будемо садити... Настане скоро час, діти, народ наш остаточно розгромить ненависних ворогів-фашистів, почнеться знову по всій радянській країні величезне будівництво. Знову прийде на нашу землю мирний труд... Труд! Ми зовсім змінимо обличчя землі. І тоді ніколи не буде в нас недородів.

Він замислився, наче вже бачив перед собою густі зе-

лені прекрасні ліси, які стоятимуть на варті урожаю. І всі піонери теж побачили в уяві ці ліси...

А навколо дихала весною могутня родюча земля, співали пташки і так солодко і тривожно пахло молодим рясом і торішнім вогким листям...

Розділ сімнадцятий

НЕСПОДІВАНИЙ ГІСТЬ

Не встигли одійти проліски, а вже на сонячних галявинах вітрець обвівав щоки пахощами фіалок. У затінених вологих місцях тихо коливались білі, воскові чашечки конвалій.

Улянка навіть не помітила, як весна перейшла в літо, як заграла на сопілці золота іволга в гущавині лип. У травні весь ліс солодко гримів від солов'їного тьохкання й свисту, сходили молоком розквітлі дикі груші, вечорами повітря гуло від хрущів.

Дуже багато розплодилось їх тієї весни. Як придивишся до дерева — всюди на молодому листі темніють жовтокрилі жуки з чіпкими лапками.

Улянка знала, що вони великі шкідники: самі хрущі їдять листя, та найстрашніше хрущові личинки. Скільки їх було викопує на вгороді дівчинка — великих білих хробаків, які під'їдають стебла городніх овочів.

— Дідусю, — питала Маврикія, — а як з ними боротися, з цими клятими хрущами?

Старий кахикав, поглядав навколо.

— Хрущів, думаю, мільйони, як сарана. Їх не обтрусиш з усіх дерев, не визбираєш, онуко. Та ось, чекай, помічники з'являться.

— А які?

— Побачиш скоро сама.

І справді, якось Улянка проснулась від несамовитого крику гайвороння. Вискочила з хати — що таке?

А дід Маврикій посміхається:

— Помічники, онуко, прилетіли.

Глянула — ахнула: чорна згряя галок з карканням, шумно хлопаючи крилами, перелітала з дерева на дерево. Кожна галка щось жадібно хапала дзьобом.

— Хрущів нищать! — скрикнула Улянка. А вона ж то не раз думала: яка користь від тих галок?

...Прийшов уранці Макар Макарович.

— Ну, лісничихо, біда! Короїди напали, а з ними ще всякі жуки-жучиші!

— Ой, ой, — сплеснула Улянка долонями, — що ж буде? Хрущів галки хапають, а короїди...

— Воювати треба! Ліса не віддамо ворогам на поталу. Вірно, дочко? Ну, то-то. Ти ось що: відміть на своїй ділянці дерева, які зрубати можна — пошкоджені, знаєш, з дуплами або з сухою верхівкою. Краще десь на галявині. Зрозуміла?

Тут Улянка і згадала, як Демко розповідав на зборі про ловчі дерева. Вона відразу догадалась, у чому справа.

— Принаду готуватимем? Правда, Макаре Макаровичу?

— Атож, атож. Действуй!

Важко було відшукати потрібне дерево. Ось у цьому хоч і є дупло, та дуже вже хороша крона — гілляста, густа! Шкода ще рубати таке дерево. Хіба, може, ось це? Знесло осколком снаряда шапку у старого дуба. І стоїть дід, наче без голови. А що ж, цього, мабуть, можна!

Дід Маврикій допоміг онуці. Старий добре знав, яке дерево не довго стоятиме.

— Ось оце відмічай, Улянко. Вірно кажу. Не жилець воно. І дупляве, і коренева шийка підгниває.

Улянка уважно записала на клаптику паперу, де і які дерева можна зрубати.

— Ось і гаразд! — похвалив Макар Макарович. — Після школи підеш учитися в лісний технікум. Тоді вже станеш справжнім лісоводом!

Щодня навідувалася дівчинка до ловчих дерев на лісових галявинах. Здавалось, що на їхні звалені стовбури злетілися жуки з усього лісу.

— Скоро палити будемо? — питала Улянка в Макара Макаровича. — Шкідників зібралось вже, мабуть, мільйони. І під корою сидять, і стовбур точать...

— Почекай, — посміхався Макар Макарович. — Хай ще з місяць полежать...

Потім ці дерева з комахами-шкідниками спалили.

...Краса в лісі влітку, скільки пташиного дзвону-передзвону! Та всі голоси — і зяблика, і вівсянки, і зеленушки, і навіть одуда — заглушувало кування зозулі. Не раз

стежила Улянка за цим птахом. Літ зозулячий безшумний, потайний, як у злодюжки. Підкрадеться Улянка до зозулі, яка кує на гілці, і нишком, затамувавши подих, слухає. А птах кує, кланяється, від крику в нього немов бульбашка перекочується під шкірою на витягненій шії. І ніхто, мабуть, крім Улянки, не підслухав, що зозуля не тільки кує, а захопившись, ще й хававкає, ось так: хав-хав-хав... А то бувало летить і на льоту: ку-ку! ку-ку!

А потім стихли зозулі, замовкли солов'ї, і тільки іноді обізветься пізній соловейко — почне колінце й раптом обірве, наче засоромиться. Часто можна було побачити пташку, яка, схопивши черв'яка, зникала з ним десь у хаші, де в затишному кубельці чекали жовтопухі пуцьверінки.

Квочка, яку Улянка підсипала, давно вилупила курчат. Двох уже встиг ухопити шуліка. Дід Маврикій з берданкою годинами підстерігав крилатого розбійника, сховавшись під сараєм, але хижак ні разу не підвернувся під постріл. Дід бачив, як шуліка кружляв високо над лісом, і тихенько примовляв: «Літай, літай... птах піднебесний!»

Цілими днями Улянка блукала в лісі. Її вабив таємничий Одудів яр, вабили світлі галявини, пахощі чебрецю, нагрітого сонцем, сонячні зайчики на вузьких покручених лісових стежках.

Щодня дівчинка знаходила в лісі маленькі чарівні дива. В яру, де навіть у спекотливий день усе тіло обіймала прохолода, трубили дикі горлиці. На високій ліщині мостили вони прозорі, з тоненьких прутиків, гнізда. Такі прозорі, що, ставши внизу, Улянка бачила двоє білих яечок.

Дивний гриб-дошовик, якого лісники звали мрюхою, круглий, без ніжки, завбільшки з дитячу голову, ріс у потаємних лісових куточках. Він був білий, з оксамитною шкіркою, і коли висихав, то з нього можна було випускати хмарки жовтого пилу. Макар Макарович розповідав Улянці, що цим пилом деякі пасічники підкурюють бджіл.

Знала дівчинка в лісі дуб, з якого виступав сік. На стовбурі дуба жовтіла піна, і на дерево звідусюди зліталися чорні жуки-рогачі, які, мабуть, ласували соком. Затамувавши подих, Улянка часто спостерігала, як два величезних жуки люто билися рогами, ставали цапки і, нарешті, не витримавши, падали на землю.

А недалечко від цього дуба, на пагорку, здіймалася

неоковирна купа — житло невтомних мурах. Якось тихого вечора Улянка побачила безліч великих бабок, які низько снували над мура цником. Це зацікавило дівчинку. Чому бабок так приваблює це лісове мурашине місто? І вона не пішла звідси, доки не знайшла розгадки. В мурашнику виплодились мурахи з крильцями. Вони одна за одною злітали в повітря, і тут їх на льоту хапали хижі бабки.

Улянка впіймала одну бабку. Хвостик у неї був синій, а груди в жовтих смужках. Вона не встигла як слід проковтнути мурашку, і голівка комахи ще стриміла у бабки з рота.

Дівчинка підгляділа ще одну незнану досі маленьку лісову таємницю...

Любила лежати Улянка у високій траві на галявині, яку обступали високі липи. Галявина була як райдужне око старого лісу, як зелене кругле озерце, жива парасолька, виткана з мільйонів пелюсток. Розкинувши руки, лежала дівчинка на галявині, і полуденна спека пашіла млістю й духом нагрітого листа. Як було гарно відчувати себе маленькою хазяйкою в цьому лісі! Там, дивись, пошкоджене дерево, треба сказати лісничому, щоб його зрубали, бо може воно заразити інші дерева. Там ліщина така, що не пролізти, треба прочистку зробити. А то йдеш — хтось нерозумний вогнище розкладав, ще жар під попелом лишився, а суша ж яка! Землею закидає дівчинка попел, ногами затопче.

Улянка бачила, як на тихій галявині навзаводи пнулися рослини до сонця. І всіх перемагав петрів батіг, він з високої гнучкої стеблини озирає галявину блакитними жаринами своїх квітів. А за ним поспішали смутні лілові дзвоники, а за дзвониками пнулися вгору білі парасольки духовитого деревію, вінички блідорожевої материнки.

І згадується Улянці дідова казка.

Є у лісі закуток — найглухіший з усіх закутків. Ніхто там ніколи не бував. Захований він і від звірів, і від людей. Залетить туди часом зозуля, та ні разу своє «ку-ку» не вигукне на гілці і вже поспішає геть, налякана замороженою тишею. Тільки їжаки, як смеркне, перекочуються там таємничими клубками, і під чорним каменем живе старий вужак — такий старий, що жовтогарячі цятки на лакованій голові вицвіли і стали білими, як кружальця з березової кори.

В тому закутку, схилившись над ручаєм, цвіте під кру-

чею полум'яна квітка, чарівна Чарнамай-зілля. В стародавні роки, кажуть, жив у лубенських лісах дід Чарнамай. Усі звірі, і всі птахи, і всі лісові гади були в нього на послузі, бо знав він таке віще слово. Вовки приносили йому м'ясо вепра, птахи збирали для нього по всьому лісі найкращу полуницю, а всякі гади — вужі, гадюки та ящірки — діставали для нього дивні гриби, духмяні та ніжні, які ростуть під землею і ніколи не показуються на денне світло.

А коли дожив дід до півтора ста років, прийшла до нього смерть.

Давно це було. Змінився ліс. Розрослися дуби.

І ось у тих місцях, де ніби жив колись старий Чарнамай, виросло над ручаєм товсте м'ясисте стебло, а на ньому розцвіла червона, гаряча, як вогонь, квітка. Ніхто ще її не бачив ніколи. А хто знайде її й зірве, той ніколи ніколи, скільки житиме, не буде сиротою. Кожна стрічна жінка буде йому матір'ю, кожний чоловік — батьком, юнак — братом, а дівчина — сестрою. В кожній сім'ї стане він рідним, серед усього народу — улюбленим сином. Як ітима він пушею глухою — розступиться пуща, шлях широкий проляже. Як ітима через болото — висохне твань, ствердне трясовина.

Таку дивну казку розповідав дід Маврикій.

І здається Улянци, що йде вона лісом день, і другий, і третій. Вже давно проминула Одудів яр, Лисячі нори, а заповідного лісового кутка все немає та й немає. Аж ось такі пішли яри та стрімкі кручі, жовті глинища, де ні стежки, ні голосу людського...

Що далі, то й птахи затихли. Ні дрозда, ні дятла. І дерева почали зустрічатись незвичайні — береза, як береза, а тільки покручена, наче в тузі заломила білі свої руки. Дуб, як дуб, а тільки низенький, кривобокий, мов приплюснула його зверху до землі чиясь дужа долоня. Терни кушавляться, як колюча борода, гриби з тарілку завбільшки мов стежать за кожним кроком дівчинки, і з них тихо капає зеленими важкими краплинами отрута...

А як проповз між дерев старий вужак з руку завтовшки, тут і зупинилась Улянка — йти далі чи назад повернутись?

Глянула — і серце зайшлося: зовсім близько під кручею ручай дзвенить, і над ним схилилась червона вогненна квітка з ясним, як шматочок неба, сердечком усередині.

«Чарнамай-зілля!» шепоче Улянка, як зачарована. Кинулась вперед, простягла руку...

І все зникло: ні ручаю, ні квітки. Лежить мала лісничиха в траві, розкинувши руки, а світлу галявину стережуть густі липи. Зозуля своїх дітей по лісі скликає, а іволга жовта аж танцює, на сопілці висвистує, дратує матір-ледащицю: «Гнізда не маєш, дітей не знайдеш! А в мене гніздо, як колиска, ні в кого такого нема! Тіу-тіу!»

Всіх діймає спека. Все поховалось у гушавину. Востане гукнула зозуля. Навіть босоніжка дівчина-березнянка, і та сховалась у зелене шатро. Тільки рано-вранці можна побачити її слід на росяній галявині — кожна зігнута травинка поволі підводиться, братки протирають очі, бур'янець-вівсюг розправляє зім'яті вуса. А як висохне на сонці роса, то вже й сліду не знати. Хто ж моторний знайде влітку в хащі густій березнянку?

А мохастий дідусь Боровик аж на дно спустився в глибокий Одудів яр — там йому ловко, сонце не пече, з-під вільхових кущів дише вогка прохолода...

Тільки ворон-крумкач не ховається від спеки. Давно помостив він собі на розложистій дубовій гілці гніздо з хмизу, застелив його всередині ковдрою з вовни, і ворониха давно вже знесла четверо зеленавих, цяцькованих крапками яечок. Дуб той найвищий у лісі. І в дощі, і в спеку сидить старий крумкач на верхівці, і йому видно далеко навкруги.

Аж ось стріпнувся ворон і знявся над дубом. Дужі крила з посвистом прорізали повітря. Він побачив на лісовій дорозі незнайому людину. Була вона в солдатському одязі, за плечима висіла торба і згорнута трубкою шинеля.

Мабуть, здалека йшла людина, бо чоботи її вкривав густий пил, гімнастюрка на спині потемніла від поту.

Ворон стривожився: чи не загрожує небезпека рідному гнізду? «Крумк, крумк! Стережися! — гукнув він, пролітаючи над незнайомим. — Я тут! Я завжди на варті!»

Та незнайомий не звернув на птаха ніякої уваги. Мабуть, дуже поспішав він до своєї оселі, яку залишив давним-давно. Він упізнав знайомі місця: і ручай з кладкою, і горби, вкриті густим лісом, і глибокий яр, звідки вийнуло відрадною прохолодою.

Ось зараз буде лісницька хатина. Неспокій і заклопотаність майнули на обличчі в незнайомого. Важку звістку він ніс у цю хатину...

Був у нього давній приятель Андрій Голуб. Вкупі з ним лісникував, разом з ним на фронті бив німців. У бою було тяжко поранено Андрія. Взяли його в госпіталь, там він і помер. Десь далеко в лубенських лісах залишилась у Голуба сім'я: дружина, дочка Улянка та дід Маврикій.

Не знав Андрій, що дружини в нього вже немає. Не знав цього й незнайомий. Звали його Федір Корсак. Тепер він повертався додому, виписавшись із госпіталю. Шлях йому лежав мимо лісної хати Голуба, то не міг же він не зайти по дорозі до сім'ї свого товариша.

Федора Корсака мучила думка: як він скаже лісничисі та дівчинці про смерть Андрія? А може... може, вони вже знають?..

Зайшовши до хати, він побачив біляву дівчинку, яка поралась біля печі. «Оце ж, мабуть, і є Улянка,— подумав він.— Як же вона виросла за п'ять років! Мабуть, мене зовсім забула».

— Здрастуйте, хто в цій хаті,— привітався.— Можна відпочити?

Він поклав на лаву клунок і шинелю, витер хусткою лоба.

— Сідайте, — запросила Улянка. — Звідки ви, дядю?

Упіймала його погляд, яким він глянув на цебро з водою, і хутко подала йому кухоль. Він пив і стежив за дівчинкою.

— Спасибі, голубко. Холодна та смачна. Рідна водиця. А де ж це твоя мати?

Дівчинка пильно дивилась на нього.

— Німці вбили матір. Дядю, а ви, може, з фронту?

Він побачив, як у розширених її очах запалала промениста надія.

— Хіба забула, Улянко, дядька Федора? — спитав він.— Удвох же з твоїм батьком ішов на фронт. І... звістку приніс...

«Ось як, і матір убили бузувіри».

Не встиг він подумати, як Улянка вихором налетіла на нього.

— Дядьку Федір! Дядьку Федір! — вигукувала вона, почепившись Корсакові на шию. — Звістка від батька! Тато знайшлися! Діду Маврикію!

З закутка за піччю, звідки виглядало дерев'яне ліжко, спочатку з'явилися ноги, взуті в шкарбани, потім висунувся і сам дід Маврикій.

— Здоров, Федоре! — пішов він до гостя з розпростертими для об'ємів руками.— Недарма мені сон такий сниться: пташка у вікно стукала — на звістку. І кіт умивався цілісінський день. Ну, думаю, гості будуть. Аж ось і гість, і звістка. Я ж казав, що живий-живісінський Андрій...

«Не знають вони, не знають», вистукувала у Федора важка думка.

Дід Маврикій заметушився:

— Яечню спряж, онуко, та меду постав. У нас свої кури несуться. Меду передав Макар Макарович. Балуге Улянку. А в мене й чарчина знайдеться. Ось вона. Аякже, на деревії настояна. Від ломоти, від сухоти. У, куди там! Довголіття дає. От за здоров'я Андріюве й вип'ємо.

— Дядьку Федоре, — схопила Улянка гостя за рукав.— Коли ж тато повернеться додому? Чи скоро? А що вони переказували мені?

Федір глянув у глибочінь цих дитячих очей і відчув, що він не має сили сказати правду. Ця дівчинка ні на одну мить не припускає, що звістка про батька — звістка про його смерть. Як може спасти їй таке на думку, коли надворі чарівний сонячний день, п'янить дух розквітлої липи, і зозулі в усіх лісових закутках навперебій віщують щасливі роки... Ось уже повернувся додому приятель і товариш батьків дядько Федір. Немає сумніву, що не сьогодні-завтра прийде й батько.

— Батько переказав...— Федір запнувся.— Усім привіт переказав. Щоб не скучали. Щоб ти, Улянку, вчилася. В люди вийшла. Може й його скоро відпустять...

Він нашвидку випив чарку горілки, настояної на деревії, закусив яечнею і почав збиратися.

— Спасибі за хліб-сіль. Хочу до вечора своїх побачити. Звиняйте, що про Андрія мало розказав. Хай удруге колись.

— Я проведу вас, дядьку,— метнулась Улянка.

Допомогла почепити торбу, а шинелю ні за що не схотіла віддати.

— Я вам піднесу Ви в цій шинелі воювали, дядьку? І батько вас у цій шинелі бачив?

Вони вийшли з хати. Дід Маврикій стояв на порозі.

— Ти, Федоре, ліворуч від яру забирай, бо там такий чагарник поріс, що не пройдеш. Ліворуч тобі навпростець буде — якраз мимо старого вуглища підеш, де колись вугілля випалювали.

Улянка непомітно гладила долонею й притискувала до серця незграбний суверток шинелі. Але дядько Федір помітив це.

— Ти навіщо її так голубиш?

— Ні, це я пляму витираю. І пилюки на ній багато. А осьдечки дірка прогоріла.

Біля густого осичняку, де завжди сполохано тріпотіло листя, дівчинка попрощалася з гостем.

— Тут уже скоро й просіка, — сказала. — Тільки як над проваллям будете йти, не оступіться.

Вона враз нагнулась і; перш ніж дядько Федір зрозумів у чому річ, хутко поцілувала його в руку.

— Улянко! — скрикнув він.

Але дівчинки вже не було. Тільки кущі зашелестіли, і все стихло.

«За віщо вона? — думав Федір. — За звістку про батька».

Він витер пальцем око.

— Отакої! Взяло та й запорошило.

Розділ вісімнадцятий

У МАКАРА МАКАРОВИЧА

Наступного дня Улянка встала дуже рано, посипала проса курчатам, зварила дідові Маврикію зеленого борщу.

— Хазяйнуйте, діду, сьогодні самі, — сказала, — а я піду до Макара Макаровича. Може, він і досі не знає, що мій батько живий.

Ополудні Улянка була вже біля дерев'яної хати, кри-тої червоною черепицею. Тут містилась контора лісництва, але Макар Макарович тут не жив, він збудував собі будиночок трохи далі, на узгір'ї, яке обривалось прямовисною кручею. Звідси, з високого урвища, очам відкривався безмежний краєвид на кучеряві горби та яри, звідки тяглися вгору верхівки берез і осик. Крізь могутню зелень блищала вдалині Сула.

Макара Макаровича Улянка зустріла біля парні, де гнули обіддя для коліс. У просторій землянці стояло два величезних казани з водою, і під ними готіло полум'я. Коли дівчинка зазирнула в землянку, її так і обдало

жаром. Із казанів по трубах ішла пара в іншу, сусідню землянку. Дверцята до цієї землянки були щільно зачинені й обмазані глиною. Там, у гарячій парі, розпарювалось обіддя.

— Доня прийшла, — зрадів Макар Макарович. — Ну, драстуй, драстуй. А я, бач, нове підприємство організував. Почекай хвилинку, зараз будемо гнути.

Він повернувся до робітників, які сиділи в затінку, попикуючи цигарками, й гукнув:

— Пора, хлопці! А де ж бригадир? Відчиняй дверцята! В цей час ззаду до Улянки нечутно підійшов Демко.

— А-гов!

— І зовсім не злякав!

— Хіба тебе злякаєш таку?

— Авжеж. Мене штрики-брики не злякали.

Дверцята в землянку відчинили, звідти шугнула сива пара, і вже на круглий обідний пень, вкопаний у землю, ліг перший обід — довгий і рівний, який парував і плакав дрібними сльозами. Макар Макарович тут же зігнув його, і з пенька зійшов уже готовий обід.

— Ех, калина-малина, хоч на карету! Ясеновий, добрий буде під шину.

Другий обід зігнув Демко. Йому, звісно, допомагав батько, та хлопець глянув на Улянку такими очима, що вона жартома штовхнула його в спину:

— От хвалько небесний!

«Буде моєю сестрою, — подумав Демко, — то хай знає, що в неї брат неабиякий майстер!»

Коли Улянка захоплено почала розповідати Макарові Макаровичу про гостя з фронту, який приніс звістку від батька, лісничий заметушився.

— Аякже! Знаю, знаю. Федір Корсак. У нас тут працюватиме.

І відразу ж змінив розмову:

— А тепер ходімо до мене! Ви ж тут продовжуйте, хлопці, — обізвався до робітників. — Яке берестове — окремо, для простих возів. Воно м'яке, каменю не боїться.

Вдома Демко пішов у хижу й виніс звідти довгу засклену скриньку.

— Ти ще цього не бачила!

— Ой, як ловко! — мимохить вихопилося в Улянки, а Демко задоволено посміхнувся.

— А що? Правда — ловко?

Це була колекція комах, шкідників лісу, яку Демко збирав довго й пристрасно.

На дні скриньки рівними рядами було приколото шпильками різноманітних жуків і метеликів. Чорний дубовий усач із своїми довжелезними вусами був наче командир цілого загону хрущів і хрущиків, короїдів, бронзовок, лубоїдів, слоників. Тут були жуки, наче витоплені з дивовижного червонозеленого металу, які мінілися й спалахували перед очима, як самоцвіти. Були напрочуд красиві жучки — крапчасті, як мармур, золотисті, як полиск ватри, зелені, мов заблукалий у листі сонячний промінь. Слоники застигли з витягнутими довгими носиками-хоботками, рудий хрущ розпустив нижні слюдяні крильця, немов приготувався знятися в повітря.

Метелики були ще красивіші. Кожного з них наче виткала невідома ткаля з золотих пушинок. Ніжні крильця златогузки скидались на дві яблунові пелюстки, а черевце кінчалось золотою подушечкою; шовкопряди вдягли плахітки в чудернацьких візерунках; крихітні метелики-листоверти були в оксамитних кофтинках, гаптованих бісером, а совки й п'ядениці вабили око муаровими биндами; схожі на ос тонковусі пилярі-ткачі хизувалися, як клоуни, в жовтих трико.

Улянка не раз бачила в лісі цих комах. Не раз увечері залітали на вогник у лісникову хатину меткі метелики — пухнасті, вкриті ніжним оксамитним пилком, який осипався від тріпотіння крилець. Та ніколи не замислювалась дівчинка над тим, що все це — лихі вороги лісу, які смокчуть живий сік дерева, точать його серце, глодають листя.

— Це все шкідники? — спитала вражено.

Демко кивнув головою.

— Ось чому ти все бавився з жуками...— промовила Улянка і глянула на хлопця. В цьому погляді було щось нове. Ніколи раніше так не дивилась на Демка Улянка. «Ось ти який! — немов сказала цим поглядом дівчинка.— А я думала, що ти тільки бешкетник».

— А це бачила? — спитав хлопчина, показуючи зав'язаний полотняним клаптиком палець.

— Врізався?

— Еге, гірше. Гусінь уколола. Свербить. Увесь палець червоний і напух. Ось бачиш цього метелика? Це краснохвіст. У нього така жовтувата гусінь. Із смужками. Ніколи

не бачила? А на спині, як щітка, пучечками волосинки. Я й уколвся. Такі отрутні волосинки!

— Як же ти необережно! — вихопилось у неї.

Йї було дуже цікаво слухати Демка. Та вона почувала, що й сама могла б розповісти багато цікавого.

— А ти чув казку про Чарнамай-зілля? — спитала в нього. — Мені дід Маврикій розповідав.

Ні, Демко ніколи не чув про таке. І Улянка розказала йому легенду про полум'яну квітку.

— А знаєш що, Улянко? — промовив задумливо Демко. — Давай удвох підемо шукати це Чарнамай-зілля. Що, коли й справді є десь така квітка? Тільки ж усе це казки...

Він зітхнув.

У цей час увійшов Макар Макарович. Він поглянув на Демкову колекцію і посміхнувся.

— Ну, Улянко, а тепер я тобі свою колекцію покажу. Ходім, ходім...

Усі троє ввійшли в простору хижку. Тут пахло борошном і гасом. Макар Макарович підійшов до столу і зняв газету, якою було накрито багато малих і великих скляних банок.

— Ось мої полонені! — сказав він.

Улянка побачила, що в кожній банці злегка коливався в рідині гриб. І дівчинка згадала, що про цю пристрасть Макара Макаровича збирати колекцію грибів вона вже якось чула від знайомих лісників.

Тут, на столі, була маленька грибна країна. Схожі на хитрих звірючок — жовті лисички, опеньки — довгов'язі жевжики під парасольками, печериці — бабусі в білих очіпках, червоноголові мухомори, і ще багато таких грибів, що Улянка або вперше їх бачила, або не знала назви. Були тут гриби з кумедними ковпачками, були з ріжками, одні мали круглі, широкі капелюхи, інші — шапочки.

— Трюфеля-гриба ще немає в мене, — сказав Макар Макарович. — Його важко дістати. Немає ще деяких отрутних грибів. Правда, я сьогодні вранці знайшов блідих поганок — небезпечний гриб. Ось і баночку для них приготував. Приїздив до мене професор з міста, просив продати мою колекцію для інституту. Я, кажу, не продам, а подарую. Що ж, хай студенти вивчають... Правда, калина-малина?

І, враз він схопився обома руками за голену голову:

— Демко! Я й забув! На пошту ж треба їхати. Нікого послати сьогодні. Швидше, а то спізнишся. Пакета треба відвезти.

...Демко вивів із стайні Фріца. Кінь був дуже високий, тому Макар Макарович сам його осідлав.

— Ну, давай підсаджу!

Демко глянув на ганок і з полегкістю зітхнув: Улянки не було, отже вона не побачить, з якими труднощами йому доводиться лізти в сідло. І чому така несправедлива до нього доля? Чому б йому не підрости хоча б на чверть метра? Єсть же щастя людям! Взяти хоча б Чичибабу: високий, як стовп! Щоправда, він у кожному класі сидить по два роки, зате ж, як стане на стільчик, то рукою стелю дістає!

Проте, опинившись на сідлі, хлопець відразу ж забув і про несправедливість долі і про Чичибабу.

Тепер він уже з занепокоєнням глянув на ганок: неже ж Улянка не побачить його верхи на коні?

Та дівчинка була в хаті. Ось-ось вона вийде на ганок, вона неодмінно мусить вийти, щоб на власні очі побачити відважного вершника.

Демко натяг повід:

— Ну, ти! Балуєш! — голосно гукнув він. Цей вигук напевне почує Улянка. Щоб виграти час, хлопець попросив у батька підняти трохи вище ліве стремено. І хоч воно тепер стало вище за праве, Демко ладен був терпіти найприкріші незручності, тільки б Улянка побачила його на коні.

Та Улянки не було. А далі гаяти час не можна.

— Поганяй! Чого баришся? — гукнув батько.

Демко хльоснув Фріца і учвал поскакав навколо хати. На скаку він зупинив коня й лозинкою постукав у вікно. О, радість! Вікно прочинила Улянка.

— Що тобі? — спитала вона. — Ти верхи на Фріці їздиш?

— А що ж! Пусте діло.

— Що тобі? — повторила запитання дівчинка.

— Те... як його? Дай води напитися.

Улянка подала йому повний кухоль. Демкові ніяк не хотілося пити, вода була неприємна, тепла, але він спорожнив кухоль до останньої краплини, насунув міцніше картуза і скоком погнав Фріца до воріт.

БУРЯ

Буйно розрослися трави й кущі, потемнішало листя на деревах, могутня гущавина стіною обступила затишні лісові галявинки. Позаростали подорожником та лопухом стежки-доріжки, в забутій канаві біля просіки привільно розкинула зелену плахту жалка кропива, і тільки де-не-де соромливо майне білим рукавом береза.

До осені ще далеко, ще літо дихає млістю з гарячого синього неба, та Улянка вже не раз помічала, як через дорогу несміливо пролетить біла пушинка. Знала дівчинка, що відцвіла десь іще одна квітка і пушинка несе на своїй парасольці маленьке стигле зернятко.

Давно обсіпався цвіт з груш і кислиць, і тепер на деревах повільно наливалися соком маленькі плоди. Якась грушка, передчасно пожовтівши, падала на землю між ажурного листя папороті. На сонячних лісових горбках солодко пахло нагрітою стиглою полуницею, і теплий вітерець здував з козельців шовковий пух.

Улянка часто тепер бувала в Макара Макаровича. Вона дуже любила йти до нього лісовою дорогою, яку перетинало дубове коріння. Любила їздити з ним і з Демком оглядати лісництво, бувати на заготівлі лісу, на пащі, біля парні.

Одного разу вона побачила, що Макар Макарович сидить на ганку з Федором Корсаком. А коли підійшла й привіталась, їй здалося, що перед цим обидва вони балакали про неї, і обидва здалися дівчині дуже засмученими, хоч і ховали це за усмішками.

— Дядю Федоре,— сказала вона,— а коли ж ви розповісте мені про батька? Пам'ятаєте, ви ж казали: «Хай колись удруге»?

І на превелике здивування дівчинки Корсак забурмотів: «Гаразд, нехай колись...»

Хутко попрощався й пішов.

— Чого він? — спитала Улянка з тривожним передчуттям лиха.

— Поспішає. Робота,— коротко відповів Макар Макарович.— Сьогодні нову просіку прокладають на Вільшанському урочищі. Може, поїдемо, Кульбабко?

Улянка мовчки допитливо дивилася лісничому в обличчя, і він раптом сказав:

— Сядь тут, доню. Я хочу з тобою поговорити.

Дівчинка слухняно сіла на сходинці ганку.

— Улянко,—продовжував Макар Макарович.—Скажи мені, коли б так трапилось, що тато твій не повернеться, чи хотіла б ти, щоб я став тобі замість рідного батька?

Дівчинка не відповідала. Вона мовчки дивилась на Макара Макаровича, і він бачив, як круглішають її очі, і в них стигне страшна невимовна догадка.

— Тато не повернеться? — спитала вона тихо, майже самими губами.— А як же дядько Федір... Він казав...

— Він не сказав тобі правди, доню,— так само тихо відповів лісничий, почувуючи, як глибокий жаль і любов до цієї дівчинки крають йому серце.

— Що з татом? — спитала вона й уся затремтіла. І тоді Макар Макарович розповів усе, що знав про смерть Андрія Голуба.

Горе було таке тяжке і так воно приголомшило Улянку, що навіть сльози не змочили її сухих гарячих очей.

Дівчинка встала.

— Я піду...

— Куди? Почекай! — схопився Макар Макарович.

— Додому.

Вона не послухала умовлянь і пішла до воріт.

— Зажди-бо,— гукнув тоді Макар Макарович.— Я зараз запряжу коня і одвезу тебе!

Але Улянка, не озираючись, уже хутко вийшла за ворота. І тільки опинившись сама-самісінька на знайомій галявині, вона уткнулась обличчям у густу траву й заридала.

Хвилюючись за дівчинку, Макар Макарович трохи згодом поїхав верхи до лісничової хатини вслід за Улянкою. Він не наздогнав її, та, проте, був певний, що вона вже встигла дійти додому. Лісничий дуже стривожився, коли дід Маврикій сказав йому, що Улянки ще не було.

Вже й обідня пора минула, а дівчинка не приходила. Сонце пішло на захід, від кленів лягли на дорогу тіні. Тоді Макар Макарович учвал погнав коня до контори. Нашвидку він скликав кількох лісників, і вони верхи поїхали в ліс шукати Улянку.

Увечері всі вони повернулись, не знайшовши дівчинки. Макар Макарович боявся, що з Улянкою трапилось якесь

нешастя. «І навіщо я відпустив її саму після такої розмови!» картав він себе.

Дід Маврикій, дізнавшись про подробиці сьогоднішнього дня, і собі стривожився.

— Треба шукати, треба шукати її,— бідкався він,— бо й до лиха недалеко.

Він виходив до перелазу і виглядав онуку. Та Улянки все не було.

Макар Макарович об'їздив увесь ліс. Кінь був у милі, тремтів від втоми. Лісничий побував і біля Сули, і в Одудовім яру. А коли зайшло сонце і темрява окутала лісові дороги, він ще раз поїхав на пошуки.

Тривожно загули верховини грабів і кленів. Чорна хмара оповила півнеба, кривавим оком моргала в темряві блискавка. Все тривожніше гули верховини. І враз вони затихли, немов прислухаючись до чогось таємничого й невідомого. І тоді в цій раптовій тиші, коли вітер згорнув свої крила, почувся в нічній темряві далекий шум. Він швидко наближався. Перші краплини, важкі, як олово, застукали по листках, і слідом за цим хлюпнула злива.

А Макар Макарович верхи пробирався в цей час лісовою дорогою — мокрий до кісток, знеможений, охриплий. Знову загули дерева, застогнали, затріщали від нечуваної бурі. Синя блискавка сліпила очі, стомлений кінь спотикався, дорогою побігли струмки.

— Уля-яanko-o! — гукав лісничий у ті короткі секунди, коли стихала буря. Та у відповідь з новою силою налітав порив вітру, гуркіт грому обвалом котився над лісом.

«Що ж з Улянкою? Де вона?» важкою каменюкою біла в голову думка. І Макар Макарович їхав далі й далі, звертав з дороги на просіку, виїздив до ріки і їхав понад берегом. Коли спалахувала блискавка, він бачив з кручі у примарному синьому світлі чорну, моторошну воду, яка кипіла від бурі. Блакитні стріли блискавиць пронизували зловісну глибочінь і, здавалось, не могли дістати до дна.

У нього майнула думка, що даремно він витрачає останні сили на пошуки дівчинки, бо її немає, давно вже немає в лісі. Вона могла піти до міста, могла піти на фронт шукати батька, піти світ за очі.

Та сам він тієї ж хвилини відкидав цю думку.

Давно стихла буря й минула злива, коли Макар Макарович повертався з лісу. Улянки ніде не було.

Зненацька він зупинив коня. Йому вчувся незрозумілий звук. Чи стогін, чи дерево зарипіло?

З-за розірваних хмар викотився місяць, і лісничий упізнав місцевість. Велетенський гіллястий дуб чорним громадям застиг у кількох кроках. З листя з глухим дзвоном падали краплини. Це був той самісінький старезний дуб-дідуган, який завжди викликав у Макара Макаровича мимовільний неспокій і сум. Переказували, що колись, давним-давно, в цих місцях, біля Одудового яру, жив сам Гаркуша. Під цим дубом стояв колись його намет...

Лісничий прислухався. Незрозумілий звук повторився. Здавалося, що він виходить звідкілясь з-під землі. І ось знову — стогін чи зойк, але слабкий, надтріснутий, болісний...

Кінь злякано захропів, підняв вуха. Тепер Макар Макарович ясно почув, що це стогнав дуб. У нічній тиші сумно і страшно звучав цей стогін. Мимохіть зринули оповідання про заложників-полонених, яких Гаркуша тримав у печерах, виритих на схилах яру. Довгими роками томилися вони під землею, чекаючи, доки дадуть за них викуп.

І коли ще раз застогнав дуб, Макар Макарович хутко зліз із сідла і прив'язав коня до гілки. Обійшов навколо дуба і побачив величезне дупло, в яке вільно могла зайти людина.

Почуваючи, що від хвилювання забиває подих, лісничий зазирнув у чорну пащу дупла й похапцем дістав сірники. Вони зволожнили й не хотіли горіти. Нарешті Макарові Макаровичу пощастило — сірник спалахнув тріпотливим блідим вогником. Його немічне світло заколивалось на крейдяному обличчі Улянки, яка лежала непритомною в дуплі.

* *
*

Наче уві сні відчула Улянка долоню, що тихо лягла їй на лоба.

— Жару вже немає,— промовив чийсь дуже знайомий жіночий голос.

Дівчинка проснулась, але лежала з заплющеними очима, бо їй здавалось, що вона не має сили підняти повіки.

— Тепер пішло на одужання,— обізвався інший голос,

чоловічий, який був теж знайомий-знайомий. І звідкілясь, мов з глибокої прірви, до дівчинки повільно поверталася свідомість. Де вона? Що з нею. Ось вона лежить на галявині й плаче, ось блукає безтямно лісом, продирається через колючі хаші. Дико шумлять патлаті дерева, буря з дощем січе обличчя. Сліпуча блискавка б'є в груди, і навколо раптом розливається яскраве світло, наскрізь пронизує все тіло...

Улянка з зусиллям розплющує очі й бачить сонячні зайчики, які гасають по білій стіні кімнати. «Як же я довго спала», думає дівчинка і тут помічає, що біля її ліжка хтось стоїть. «Та це ж Макар Макарович!» немов у тумані впізнає вона обличчя, яке схилилось над нею. Вона схоплюється й простягає вперед руки і тепер бачить, що Макар Макарович не сам, з ним Людмила Степанівна. Світла радість огортає Улянку — десь далеко позаду лишилася лиховісна ніч, і злива, і страшне дупло, і холод, який сковував дихання. Легкі крила підхоплюють дівчинку, голова її знову відкидається на подушку, та крила не дають упасти, гойдають і вколискують...

ПОВІСТЬ
ПРО
НОВИЙ ДІМ

Вовк сумно вив на місяць.

Це був звичайний сірий вовк, він народився й виріс у густих лісах над Дінцем. Повний місяць завжди тривожив його зимовими ночами, і тоді вовк тужливо скликав свою зграю.

Чомусь часто тепер почала просипатись Яринка, і довгі нічні години прислухалась вона до далекого вовчого виття. Сині іскри, бачила, тріпотіли на снігах, розсипались зліва і справа; десь по високих заметах за рікою, по всій лісовій галявині — щедрі пригорщі холодних, як спід погаслої зірки, леліток.

Дівчинці й самій ставало холодно, і вона аж до вух натягала ковдру. І навіщо їй справді дослухатись до того виття, і навіщо уявляти вовка на сніговій галявині з синіми іскрами? Хіба мало в неї інших турбот і інших думок, і хіба не чекає вона знайомих кроків за вкритим інешм вікном?

А на безлюдній нічній вулиці тільки коли-не-коли про-рипить сніг під ногами пізнього перехожого, і кожного разу затремтить серце Яринки, та батька все немає.

Ніколи ж не було, щоб так пізно повертався він додому. І всі дні він мов сам не свій, і наче місця собі ніде не може знайти. А вчора рано-вранці батько довго стояв над Яринкою. Дівчинка зненацька прокинулась і в ранкових сутінках побачила його біля себе.

Він схилився над її ліжком; це було дивно й трохи страшно, бо він дивився й нічого не бачив, він дивився

в одну точку, і його губи ворушились — він розмовляв невідомо з ким, але жодного звуку не злетіло з його губ.

А може, батько — лунатик і блукає під місяцем пустинними вулицями, і, може, встає вночі з ліжка і ловить місячні промені?

Самоцвітні іскри бавляться на снігових заметах, і зорі мерехтять над селом, а батько йде, як сновиди, може йде на Дінець. Він знаходить ополонку і вдивляється в чорну воду, і там, аж на дні, скрючився зелений і дрижачий від лютого холоду місяць. Він хоче впіймати його задубілими долонями, та місяць, як в'юн, вислизає з них. Він хоче схопити його на кризі, та крига холодна й слизька.

Яринка поворухнулась, і ліжко зарипіло. Це мамине ліжко, на ньому мати й померла, і воно завжди отак рипіло, аж доки зовсім не стихла мати. Тоді стихло й ліжко.

Яринка довго не хотіла спати на ньому, і ліжко стояло порожнє, а потім вона перенесла на нього рядно й ковдру і дві свої подушки — велику й малу. Ліжко знову ожило й зарипіло, й дівчинка часто собі казала, що то мати дає їй такий знак, і більше ніхто-ніхто не повинен про це знати.

Шестирічна Марійка спить з бабою Явдохюю на печі, і Яринка мимохить дослухається до їхнього дихання, та чує тільки, як свистить носом баба, а Марійка завжди спить тихо, як мишеня.

Місяць пересунувся за вікном в інший бік, і зненацька спалахнув на батьковій етажерці будильник. І тоді Яринка встала й побачила, що вже дві години. І вже не чути було вовка за Дінцем, і сніг давно вже не рипів під ногами на вулиці.

Тривога за батька знову прокинулась у грудях, і така вона була, ця дитяча тривога, що дівчинка аж завмерла і рукою схопилась за серце, наче забивало їй дихання. Вона нашвидку взулась у валянки, накинула кожушанку, і вже ледве чутно брязнув у сінях залізний гак. Міцне морозне повітря так і шугнуло до неї, і з рота враз за-клубочилась срібляста пара. А Яринка причаїлась на ганку й дослухалась. У холодному небі мчали хмарини, схожі на білих примарних чайок. Чорна тінь простяглась на снігу від похмурої руїни: німецька бомба зруйнувала половину хати, друга половина стоїть підперта дрючками. А казав же батько: «Ось збудую нову хату», та й досі буде.

До самих городів присунулась зазублена стіна мовчазного лісу, наче зійшов він з крутої Козачої гори. А далі вже не було нічого... І падав за гору, відсвічуючи кригою, видзвонюючи мідною підковою пізній місяць.

Було дуже ясно й дуже тихо, раптовий тріск стиснутого морозом дерева здався в цій тиші пострілом.

Яринка напружено дослухалась до кожного звуку, і щомиті вчувались їй батькові кроки. Але спало село, і на всіх чотирьох кутках навіть вітер згорнув крила й заснув. Тільки мороз обіймав дерева і скрипів і пускав з ніздрів сиву пару в обліплену бурульками бороду. Та ще неясні глухі звуки долітали з замерзлого Дінця, наче била хвостом об кригу велетенська щука.

А батька все не було.

Не може ж він цілісіньку ніч сидіти в хаті-лабораторії або на зборах колгоспу. Не може ж він піти вночі у колгоспний сад, щоб розгортати обережно комиш на молодих щепках і придивлятись до тонкого ніжного стовбура, до кожної гілочки, і варом обмазувати кожний слід морозяного поцілунку на корі. Спить у глибоких заметах молодий сад, по самі крони впірнувши в сніг, і тільки шелестять на мотузці паперові прапорці, відганяючи настирливих зайців. Ще солодко спить кожна плодова брунька, і навіть садівникові будити її в люті морози?

Так і не почула Яринка батькових кроків, тільки почула, як легенько стукнуло в хліві копито і зітхнуло щось важко й глибоко. Дівчинка знала, що це — Митрофанушка. Він завжди ось так зітхає, наче лежить на його телячому серці якийсь незгладне горе. І їй захотілось глянути на свого вихованця.

Митрофанушка куняв на солом'яній підстильці і, побачивши дівчинку, встав. Він ткнувся їй у руки холодним носом і лизнув їх мокрим язиком. А пані Простакова, його мати, не схотіла встати, бо це, напевне, було їй важко, і, крім того, їй зараз ніколи — вона ремигала.

Телят завжди чухають за вухами, і Яринка виконала цей обов'язок ретельно і з любов'ю. В хліві було тепло, пахло молоком. Митрофанушка переконався, що його вже почухано і що сьогодні вже не дадуть шматка житнього хліба з сіллю. Він напевне вирішив: «У такому разі нема чого марно гаяти час», і знову ліг. Пані ж Простакова глянула на сина і схвально мукнула.

А Яринка чомусь згадала Василя. Він її однокласник, йому теж п'ятнадцять років, і він завжди глузував з того, що Яринка всім свійським тваринам давала імена, які вичитувала з книжок. На зло йому дівчинка назвала kota Чічіковим, а півня просто Василем. Бо півень її був відомий задира і розбишака. Коли вона сказала про це Василеві, він аж почервонів і, люб'язністю відповідаючи на люб'язність, урочисто пообіцяв назвати свою шкідливу кішку Яринкою.

Та хай йому грець, тому Василеві! Його й згадує Яринка, тільки чухаючи за вухом теля.

І дівчинка повернулася у хату з таємною надією, що батько вже вдома. Але в кімнаті тільки цокав будильник та носом висвистувала, як синиця весною, баба Явдоха. А місяць уже, мабуть, упав за гору, тільки забув на підлозі єдиний промінь. Та й той незабаром погас. Темрява вилізала з усіх кутків, і зарипіло під Яринкою ліжко.

Сон не приходив. І довго ще лежала дівчинка з розплющеними очима, а волохата темрява по-ведмежому вешталась у кімнаті з кутка в куток. Задрімала на мить Яринка і прокинулася, коли заторготіла в снігах залізна клямка.

Прохогом метнулася з ліжка, тупочучи по підлозі босими ногами. Відчинила батькові, і його висока чорна постать на мить з'явилась у чотирикутнику дверей, окутана клубами морозної пари.

В довгій сорочці, на одній нозі, підібравши другу, як лелека, стояла Яринка посеред кімнати. А батько мовчки скидав кожух, потім довго пив з кухля воду.

Він сопів, скидаючи чоботи, а дівчинка, зацікавившись, чекала. Чого він мовчить? Чому не обізнеться до неї?

Її серце дрижало від образи, від жалощів до самої себе. Ні, ні, так не може бути. Він зараз роззується, гляне на неї і обізнеться ласкавим батьківським словом.

Яка ж ти дурненька, Яринко! Ось дивися — він повернув у твій бік голову і поманив тебе пальцем. А ти кинулася до нього й сіла поруч, витираючи нишком щасливі сльози.

— Не плач, Яринко, — сказав він стомлено й журно. — Прости мене, дочко. Мені дуже важко й дуже боляче. Але тільки ти й Марійка лишилися у мене. Я вас так люблю обох і хочу, щоб ви мене любили, вашого батька.

Він замовк і пригорнув Яринку до себе. А вона підня-

ла руку і з ніжністю, якої не зміряти, торкнулась шершавої щоки...

І зненацька очунялась, мов опечена, відсмикнула руку, яка гладила мокрий батьків чобіт. А батько, одягнений, лежав перед нею на ліжку і скреготав уві сні зубами.

Схилилась над ним Яринка, скрикнула. І, мабуть, від того крику заворушилась на печі баба Явдоха.

Від батька тхнуло горілкою.

— Він п'яний, — прошепотіла Яринка, задкуючи від його ліжка і почувуючи, як огидний дух перегару проникав їй у самісіньке серце.

II

Уві сні слухала Яринка пісню жайворонка. І ніяк не могла зрозуміти — чому він не у вишині, а виспіває над самісіньким вухом. А коли проснулась, то побачила, що біля неї плаче Марійка.

Баба Явдоха стукала біля печі рогачами, і чорний її очіпок відсвічував полум'ям. Марійка, побачивши, що сестра проснулась, перестала плакати, тільки схлипувала.

— Чого ти? — спитала Яринка.

— Хочу, щоб батько нову хату збудував... — протягла Марійка. — У всіх уже є нові хати...

Тоді враз до Яринки повернулась учорашня ніч, і чекання, і батько в мокрих чоботях на ліжку.

Але зараз був день. Яринка глянула на годинник і зрозуміла, що заспала. Вона хутко заспокоїла Марійку і, не снідаючи, вискочила з хати.

Сьогодні вона спізnilась у школу.

Це було вперше в її житті. Яринка не знала, як гляне у вічі Докії Григорівні. Ніколи шлях до школи не був такий довгий. І дівчинка не йшла, а волочила ноги, мов деревину.

Їй спало на думку повернутись додому. Але вона згадала, як скреготів уві сні зубами батько. І досі їй виснув на одязі дух горілкового перегару. І вона зійшла на ганок школи і зупинилась. Йти чи не йти?

Невже й досі не починались уроки?

Першого в класі вона побачила Василя, потім Івгу. Це була шкільна перерва. Зараз почнеться другий урок.

Василь уже широко розплющив очі, наче був він страшенно здивований.

— Рятуйте! — загорлав він. — Кого я бачу? Громадянку, напевне, у вас дуже точний годинник. Він спізнюється точно на одну годину!

Може, його вразила пригніченість Яринки, може, вразило те, що нічого не відповіла йому дівчинка. Але чомусь затих Василь і не сказав більше ні слова.

А Ївга вже обняла подругу і сіла поруч з нею на парті.

— Ой же, Яринко, — зраділа Ївга. — А я думала — ти захворіла!

Яка хороша ця Ївга, ця люба подруга! І де в неї береться ота невгамовність, ота веселість? І немов ще кращою стала вона, коли остригла свою довгу косу, за яку любили сіпати хлопчакі. Тепер у неї короткі світлі кучерики, а посередині голови, як серп, темносиня стьожака.

Вони здружилися ще з п'ятого класу і завжди сидять на одній парті — кароока, каштанова Яринка і біла, мов з льону вичесана, сміхотлива Ївга. На руках в Ївги невеличкі ямки, як віспинки. Це мати при німцях таким варевом мазала дівчинці руки, щоб з'явилися болячки і щоб німці не забрали дочку. Хіба ж не було такого, що іроди віднімали дітей у матерів. Потім болячки загоїлись, але віспинки лишилися на все життя.

Мовчала Яринка і все якусь думу свою думала. Це непокоїло Ївгу.

— Може, ти й справді хвора?

Яринка зітхнула й зашепотіла на вухо подрузі:

— Знаєш, Ївго-любко, краще б я справді була хвора. А то... Цілісіньку ніч учора не спала, чекала батька.

Ну, як її втішити, оцю Яринку? Ну що їй сказати, щоб повеселішали її очі?

— Мабуть же, він був на весіллі, твій батько? Може, танцював він, Яринко. Може, всі там пили за здоров'я молодих?

Знала й сама Ївга, що ніякого весілля не було вчора, і згадала якусь чутку про колгоспівського садівника, та навіщо казати про це зараз Яринці? Навіщо смутити її, коли, може, й неправду кажуть люди?

Коли пролунав дзвоник, Яринка забула про батька. Вона думала про те, що зараз увійде в клас Докія Григорівна і спитає, чому вона спізнилась.

За спиною сидів Василь і бубонів. Він повторював урок з географії. Потім він спитав:

— Ївго, чи ти цікавилась коли походженням людини?

Ївга жваво повернулась до нього.

— Що ти кажеш, Василю?

Світлі очі її стали зовсім прозорими, і вся дівчинка наче засвітилась. А Василь знову сказав — так, щоб його почула Яринка:

— Знаєш, Ївго, та думка, що людина походить від мавпи, з кожним днем стверджується. Подивись на свою подругу і ти сама в цьому переконаєшся.

«Що йому треба? — подумала Яринка. — Чому він завжди отак глузує з мене?»

У неї було тяжко на серці, і інші думки тривожили її, але дівчинка хотіла відповісти дошкульно, як тільки зміла, та було вже пізно, бо в клас увійшла Докія Григорівна, і всі встали, а чергові вже ладнали на дошці політичну карту світу.

Вона була ще не стара, вчителька географії і керівник сьомого класу. Але все обличчя її заснували тонкі довгасті зморшки, і коли вона часом примружувала свої прозорі очі, зморшки збігалися докупи, як снопик проміння. І тоді здавалось, що світить її обличчя крізь серпанок павутиння.

І не встигла вона сісти за стіл і розгорнути журнал, як вихопилась червонощока Килина:

— А Яринки Кужіль сьогодні не було на першому уроці!

Килину всі звали в класі просто Калиною за її червоні щоки й червоні губи.

Вона завжди першою знала всі новини в школі і в колгоспі, бо всім дуже цікавилась, як сорока, що любить зазирати навіть у порожню кістку.

Докія Григорівна глянула на неї й холодно запитала:

— Ти взяла на себе добровільний обов'язок повідомляти про тих, хто спізнюється? Що? Сідай!

— Вхопила шилом патоки! — прошепотіла Ївга. — Ото ще краля!

Вона аж засміялась, бо не любила Килини. Адже весь колгосп через неї знає про погані оцінки, які одержує Ївга. Вчора, наприклад, Килина зустріла Ївжиного батька й сказала:

— А ваша Івга, дядьку Сергію, скоро п'ятисотенницею буде. Вже в неї чотири сотні двійок. Ще сотню заробить, і портрет її повісимо в сільраді.

А потім вона сказала голові колгоспу:

— Ото б мені стільки трудоднів мати, скільки у племінниці вашої Івги поганих оцінок! Як глянула в її щоденник — аж в очах мені зарябіло!

І Івга навіть тихенько повторила з утіхою:

— «Що? Сідай!»

А Яринка теж була дуже вдячна Докії Григорівні — і за те, що присадила Килину, і за те, що ні слова не спитала про запізнення.

Може б і спитала Докія Григорівна, коли б не вискочила Килина. А тепер навмисне не звертала вона уваги на Яринку. Вирішила зауважити їй потім, без свідків. Але занепокоєно подумала, що, напевне, щось трапилося з дівчинкою.

Вона викликала до карти похмурого Никодима, і кілька голосів весело прогуло йому вслід:

— «Ще побачим, як там буде!»

Це так прозвали школярі цього Никодима — кудлатого й вайлуватого, що завжди у всьому сумнівався.

Як ішла на весілля скрипка — тоненько виводила:

«Будем пити і гуляти! Будем пити і гуляти!» А бубон басом бубонів: «Ще побачим, як там буде! Ще побачим, як там буде!» Та жалілась тоненько скрипка, як поверталася з весілля: «І не пили, і не їли! І не пили, і не їли!» І похмуро вистукував бубон: «А я ж казав, що так буде! А я ж казав, що так буде!»

І часто Никодима скорочено величали:

— Бубон!

Докія Григорівна слухала, як він відповідав. У хлопця був ще непевний басок. Знову подумала Докія Григорівна, що з Яринкою не все гаразд. Уже кілька днів дівчинка ходить засмучена й похмура.

І другою до карти вона викликала Яринку. Не сховались від учительки в'ялі, стомлені рухи дівчинки, наче прийшла вона з гарячих жнив. І вже пошкодувала, що викликала її. Подумала: що б спитати її — найлегше?

Яринка нічого не відповідала і на карті нічого не знала. Несподівано встав Василь і сказав:

— Докіє Григорівно, мені здається, що півострів Скандінавія більше скидається на кішку, ніж на собаку. Я на-

віть хотів назвати Скандінавією свою кішку, але потім дав їй більш підходяще ім'я.

Докія Григорівна здивовано знизала плечима.

— В чому річ, Василю? До чого тут Скандінавія і твоя кішка?

В класі прогук смішок. І ще більше здивувалась учителька, коли побачила, як раптово зашарілась Яринка.

Може, вперше майнула в Докії Григорівни думка, що вона не знає як слід свого класу.

А Василеві вже відповів Никодим:

— Це ще хтозна — на собаку чи кішку. А може, хто скаже — на білку?

І все ж таки Докія Григорівна поставила Яринці двійку. Прошелестіла про це на весь клас Килина. Але учителька мусила так зробити.

І коли сіла Яринка на своє місце, Василь знову побачив її дві каштанові коси, сплетені на потилиці подвійним півколом, і з обох боків два вишневого кольору бантики, наче вушка. І ще побачив, як по шиї в дівчинки спускалась золотиста гривка і ховалась за комірцем.

Василь ледве стримував сльози. Він не знав, що з ним, але йому дуже хотілось плакати. Він нахилився і вкусив під партою свій кулак, але це не було боляче.

А на Яринку найшла байдужість. Дівчинка сама собі здавалась чужою. Вона дивилась у вікно і нічого не бачила. Дивилась на великий барометр біля вікна, і на політичну карту світу, і на Докію Григорівну — і все пропливало мимо, мов не було її, Яринки, в класі.

Дзвоник у коридорі наче розбудив її. Всю перерву вона ходила обнявшись з Івгою. У фізкультурному залі біля турніка стояв Василь. І знову Івга вся засвітилась, і мочки її ушей стали схожі на червоні ягоди.

Побачивши Яринку і Івгу, Василь з удаваною байдужістю глянув навколо себе, наче вимірюючи, чи вистачить йому місця для вправ, мазнув крейдою пальці і раптом опинився на турніку. Ще мить, і він сковзнув головою вниз, лише ногами тримаючись за перекладку. Турнік гойдався, Василь хлопнув долонями і вже знову сидів на перекладці, як на гойдалці.

— Бачила? — захоплено прошепотіла Івга. — У мене аж серце похолонуло, а йому нічогосінько!

— Він уміє, — промовила Яринка.

— Авжеж, — зраділа Івга, — авжеж, Яриночко, вміє.

Він і млинком крутиться, і на кільцях. Ось так! Ось так!
Ось так!

І вона, схопивши подругу, зненацька закрутилась з нею, як дзига.

Василь тим часом поважно витер хусткою долоні і пішов із залу.

У нього був такий вигляд, наче він усе своє життя тільки те й робив, що вправлявся на турніку, і що взагалі це для нього пусте діло.

Проте він і справді був кращим фізкультурником, а в тирі на всіх змаганнях завжди виходив переможцем. І це створило Василеві велику популярність серед товаришів.

Проходячи мимо двох подруг, хлопчина глянув Івзі у вічі, і всю удавану поважність з нього як вітром здуло. Він посміхнувся дівчинці так, ніби хотів спитати: «А що, правда, як добре в мене виходить?» І вже тоді вийшов із залу. А Яринки він немов зовсім і не помітив.

Ну й нехай! Для неї це зовсім байдуже. Байдужі-сінько!

Як же здивувалась Яринка, коли на третій перерві вона знайшла під своєю партою величезне яблуко. Воно, здавалось, кидало рожевий ніжний відсвіт навколо. І ніхто не признався, хто його поклав Яринці. Та це, напевне, зробила Івга. Чому ж вона так заперечує і чому аж сердиться, що не вірить їй Яринка?

Ні, це, мабуть, і справді не Івга. А хто ж це може бути?

Так і не взнала дівчинка і почала їсти яблуко. І справді, вона була дуже голодна, бо ж зовсім не снідала сьогодні. Спасибі тобі, невідома подруго, за подарунок!

Рум'янець наскрізь пропік яблуко. Навіть усередині було воно червонувате, і сік його аж шипів і злегка щипав язик. Мабуть, під щедрим сонцем наливалось воно на верхечку крислатої яблуні.

— Громадянку, — враз почула Яринка голос Василя.

Хлопець стояв перед нею й дивився їй у вічі, але в самого очі були мов за далекими туманами, наче дивився він крізь Яринку й бачив тільки шкільну дошку.

— Громадянку, яка ви жаднюга! Ви ні з ким не поділилися оцим яблуком. Ви тихенько хрумаєте його в куточку, щоб ніхто не бачив і не просив.

Це була безсоромна вигадка, і Яринка обурилась:

— Чого тобі треба? Чому чіпляєшся? Що я тобі зробила, що ти мене так ненавидиш?

— Я ненавиджу всіх жаднюг, — відповів Василь. — Вони ковтають, як бразільські удави.

— Ти хочеш яблука? — скрикнула Яринка. — На, візьми!

— Від тебе — ніколи. Ти даєш, а в самої на очах сльози.

І тепер справді затремтіли сльози на віях у дівчинки. Найгіркіша сльоза образи. Вона котиться по щоці і пропікає на ній борозенку, як жарина.

Василь крутнувся й сів за парту. Він узяв якусь книжку й почав читати її. Та сторінки були написані невідомою мовою, і кожна літера, як чоловічок, стрибала перед очима. Тоді він пошпурив книжку під парту і крадькома став дивитись на Яринку. Вона вже заспокоїлась і доїдала яблуко. Але ніщо в світі не примусило б Василя признатись, хто нишком поклав яблуко під парту Яринці.

На останньому уроці кінчався короткий зимовий день. Мороз малював мережі на шкільних вікнах, і надворі сніжили сніги.

Перед тим як вийти з класу, Яринка глянула на барометр. Він показував бурю. І це розвеселило дівчинку. Яка там буря, коли мороз пекучий за вікном. Донець скутий кригою, і саме повітря, здається, задзвенить і розколеться на скалки, коли стукнути по ньому молотком.

— Брехливий ворожбит, — сказала Яринка про барометр і засміялась. Вона ж була ще тільки дівчинка, і серце її мало чудесну властивість забувати тривоги і проганяти смуток. Навіть чорні сувої хмар і грізна блискавиця горобиних ночей були для неї як майська блакитна гроза.

— Брехливий ворожбит, — повторила вона і побачила біля себе Василя. Його книжки й зошити були вже акуратно затягнені в ремінці, він зібрався додому. І так трапилось, що вони вкупі вдяглися і вкупі вийшли з школи.

— Чому ти зі мною йдеш? — раптом спитала його Яринка, коли вони вже далеко відійшли од шкільного ганку.

— Отакої! — зупинився він. — Хіба я з тобою йду? Може, ти ще уявиш, що я проводжаю тебе додому? Куди ж ти накажеш іти, коли сьогодні мені теж треба в цей бік? Розумієш? Як і тобі, в цей бік!

Вони йшли далі поруч, і ніхто з них не промовив більше ні слова. Тільки вже біля воріт Яринка крикнула:

— Бувай!

Василь зміряв її поглядом з голови до ніг і, нічого не відповівши, пішов далі.

Стихло за рогом вулиці рипіння снігу під його чобітьми. Пахло солом'яним димом. Пройшов хтось до ополонки по воду, і цебра довго ще бряжчали в тихому морозяному повітрі.

Тоді Яринка зачинила хвіртку.

III

Коли в хаті пахне сухими травами і над зблідлими від часу фотографічними картками на стіні темніє пучок волошок, це нагадує про літо. Згадується перепелиний крик у житах, і пахучий сінокос, і краплини роси на свіжих трояндах.

І ще згадується мати.

Яринка часто дивиться на її картку і кожного разу знаходить на обличчі матері нові й нові риси, яких, здається, не помічала раніше. Мовби й горбинки на носі не було в неї, мовби й очі матеріні дивились інакше. А зараз вони промовляють. І губи, здається, ось ворухнуться, і злетить з пожовклої картки невідоме таємниче слово.

Як же пахнуть сухі волошки в хаті!

Це баба Явдоха пов'язала їх у пучки і вкупі з гілочками розквітлої липи порозтикала скрізь, — за дзеркалом, над дверима, за вишиваними рушниками. Так пахла на столі мати: волошками на житньому обніжку, липовим цвітом над Дінцем, гречками на узгір'ї степового вибалку.

І Яринці здалось, що мати була в хаті. Її очі дивились з оченят Марійки. Вишиті рушники ще таїли тепло її пальців. І голос батька здавався її голосом.

Сьогодні неділя, і не треба йти в школу.

Колись це були хороші дні, бо й батько був вільний і грався з Марійкою в піжмурки, і Марійка дзвінко реготала, тікаючи від батькових розчепічених рук. Але зараз батька немає. Мабуть, йому стало дуже тісно в хаті, і він завжди кудись поспішає. Мабуть, пахнуть йому могилою сухі волошки, і він тікає від їхнього запаху.

Та куди ж він утече від спогадів?

Краще вже бути вдома, посадити собі на коліна меншеньку Марійку, обняти старшу Яринку, і так сидіти у вечірніх сутінках і довго мовчати, аж доки стріпнеться Марійка, підніме долонею батькове підборіддя, спитає:

— Чи довго ми отакечки, тату, будемо мовчати? А коли ж ти розкажеш казку про яблуко, яке котилось-котилось доріжкою і прикотилось до зайчикової хати?

Але немає батька вдома, і забрав він з собою недоказану казку. Марійка майструє на печі ляльку з клаптиків матерії, а Яринка сидить над книгою і дивиться у вікно. Бурчить біля печі баба Явдоха:

— Дров би внесла оберемок. Розумниця стала, і ніхто їй не потрібний, усе на книжку проміння. Гай-гай, Ярино, схаменися, дівко, поки не пізно!

І Яринка вносить дрова — холодні, обмерзлі, і довго потім хукає на пальці. Згорять дрова — тепло буде в хаті, прийде батько й грітиме руки біля печі. Йому буде дуже приємно й солодко погрітися з морозу.

Але замість батька прийшов у хату голова колгоспу Лука Захарович Чухрай. У нього такі веселі, підкручені вгору вусики, і він завжди такий поголений і молодий, наче йому не сорок, а двадцять років. Тільки очі в нього завжди смутні. Коли він був командиром партизанського загону і воював проти німців, його кликали «батько Чухрай». Так його й тепер кличуть у колгоспі.

— Здрастуйте! — привітався він. — З тим днем, що сьогодні, дівчоро! — пожартував. — А батька немає? — похитав головою. — А я оце мимо йшов та думаю, зайду. Збирайся, Яринко, на поле. Допоможеш. Я звелів скликати всіх школярів.

— Отакої! — обізвалась баба Явдоха. — Сіяти по заметах, чи що?

— Та ні, сніг треба затримати на озимині. Воно, знаєте, де горби, ген чисто вітром поздувало. А озимина, самі знаєте...

І він дивиться чудними такими очима на Марійку й на Яринку. У нього й своїх було троє, а тепер немає.

По дорозі він спитав у Яринки:

— А коли ж батько думає нову хату ставити? В розбитій жити, чи що? Оце саме санна дорога, то й дерево можна б підвезти. Йому ж відпущено уже на хату.

Нічого не відповіла Яринка, плечима знизала — «хто-зна», але подумала:

«Може, в новій хаті і все по-новому стало б...»

— Навесні й я вже думаю хату ставити. Ще минулого року хотів будувати, та все ніколи. На старій — лелеки були гніздо помостили.

Він зітхнув.

— І гніздо згоріло, і діточки мої. Лелеки хоч у повітря знялися, врятувалися. А дітки...

Він одвернувся і не дивився в Яринчин бік.

— Ех, що наробили пси німецькі! — сказав уже тоді, як підійшли до поля.

А на полі вже повнісінько школярів, і Ївжин батько-бригадир усією роботою командує. Діти зносили з узлісся ліщину, дрібне гілля, тут же в'язали з них дерев'яні снопи, огорожі плели, щити. На тонкому шарі снігу стільки слідів від чобіт — і малих, і великих, мов витанцьовували тут. Хлопчаки рубали ліщину, сокири дзвеніли на все узлісся і на все поле.

— Сюди несіть! Ось тут ставте! — гукав Ївжин батько.

По полю і аж ген підгір'ям уже всюди стояли тини, снопи, щити. А школярі несли та й несли, і все ще було мало. І самі бачили, що на горбах вітер сніг поздував, оголив ніжні сходи пшениці, і озимина весною лишиться без достатньої вологи.

— Тепер як закрутить завірюха, — сказав Никодим, — такі тут кучугури намете... Ось такий виросте хліб, — і він показав, який виросте високий колос.

Яринка потягла великий ліщиновий сніп на горбок. Важкий снопище був, і дівчинка зупинилась відпочити. Коли враз почула Василів голос:

— А, й ви тут, баришня? Важко вам, я бачу. Воно й Берлін було важко взяти, а наші взяли. Тільки його брали не такі, як ви з слабосильної команди, а такі, як я! О!

І він ухопив з рук у Яринки сніп і хутко потяг його на горбок.

— Ось які наші герої! Ось як! — тяг і приказував.

А Яринка хотіла сказати «дякую», та за віщо тут дякувати, коли він лається «барिशню»? Знизавши плечима, вона знову пішла на узлісся і притягла до горбка ще один сніп, такий же важкий. І знову підскочив до неї Василь.

— Ви ще тут, баришня? — гукнув. — А я думав, що ви вже пішли спати. Хіба так роблять? Ось як роблять наші герої! — Він і цього разу вхопив Яринчин снопище, витяг його на горбок і там поставив.

— Ти роби своє діло! — сказала сердито Яринка.

— Я за двох роблю, — відповів Василь. — Снопи тягати — це наша, мужська, робота, — поважно пояснив він. — Твоя справа — плести з ліщини щити.

Яринка глянула на нього. Що було в тому погляді — невідомо. Але в рухах її була якась непевність і роздум.

«І що воно за хлопець оцей Василь?» подумала Яринка.

* * *

»

Івга та Яринка йшли на Донець. Там на ковзанах катались хлопці й дівчата, і було дуже весело.

Івга так поспішала, що Яринка ледве встигала за нею. Обидві прибігли на ковзанку захекані й червоні. Вже вечоріло, і хтось запалив на березі суху сосну. Вона горіла, як смолоскип, з тріском і чадом, і навіть крига на ковзанці поїнялася червоною загравою.

Один за одним мчали широким колом ковзанярі. А посередині, в колі, тупцював дядько Йона, батько Василя, і безпорадно махав руками.

— Що рибка скаже? — гукнув він. — Шуки й коропи! Окуні! А Сом Сомович?

Ні в Івги, ні в Яринки не було ковзанів, але Івга збігла з берега на кригу і з розгону, сковзаючись, опинилась у колі, біля Йони. Яринка не відставала. Йона немов аж зрадів, побачивши біля себе дівчаток. Тепер він мав кому поскаржитись.

— Це — культура? — гукнув він. — Ви в школі вчитесь, скажіть мені: це — культура?

— А що трапилось, дядьку Йону? — спитала Яринка.

Йй стало раптом смішно, бо такий кумедний був цей низькорослий, як кущик терену, чоловічок з рудою борідкою. І борідка його вся палахкотіла від запаленої сосни — борідка, схожа на вогневий віхтик.

— Вона мене ще питає! Вона не знає, що трапилось! А поглянь-но, дівчино, на цей народ! Щовечора оцей народ кригу отакечки ріже безперестану. Я й питаю: це —

культура — отак риб'ячий світ тривожити? Це — культура — на риб'ячих головах товктися? Хіба любить сонна риба, щоб отак її колошкали? Стогне мое рибальське серце!

І зненацька він метнувся вбік і вхопив за руку свого сина.

— І ти, хлопче, Донець каламутиш? — суворо спитав він. — Калюжі собі не знайдеш? А я ж тебе уві сні рибалкою бачу!

Василь знизав плечима.

— Хто вам сказав, батьку? Не рибалкою я буду, а капітаном корабля!

І знову подався на ковзанах, тільки крига зашаруділа навколо.

— Капітаном корабля! — захоплено повторила Івга. — Ви чули, дядьку Йоно, що він сказав?

Але раптом полум'я вщухло, а з ним ніби догоріла й борідка у дядька Йони, і він увесь ніби погас.

— Те не дійшло до мого слуху, — сумно вимовив він і пішов геть, прислухаючись, імовірно, до заповідних ям під товстою кригою, де стояла риба.

А Івга уп'ялась Яринці в рукав і аж навшпиньки стала, щоб краще було їй видно Василя. Він летів над кригою, розпростершись, як птах, загубивши шапку, і здавалось, що його ковзани крешуть голубі іскри.

Василь і сам не знав, чому таку силу відчув у собі і чому серцю стало так тісно у грудях. На повному розгоні він робив такі повороти й такі фігури, що було за нього страшно. Він то мчав на одній нозі, то раптом стрибав, то виконував на кризі буйний і химерний танець. І один за одним ковзанярі спинялись і дивились на нього. Незабаром усі покинули ковзатись, і поступились перед ним місцем на ковзанці — уся ковзанка була тепер для Василя!

Івга схопила його сіру, з заячого хутра, шапку і притулила до грудей. Вона вже не захоплювалась і не реготала, вона широкими очима дивилась на хлопця, прислухалась, як збентежено б'ється під теплою шапкою серце.

— Ходімо, — сказала Яринка. — Мені холодно.

Але Івга не відповіла. Яринка зазирнула їй у вічі й побачила великі замріяні очі подруги, і в зіницях останні бліки сосни, яка догоряла. І, мабуть, не збрехав шкільний

барометр, бо з-за лісу насувалась лілова хмара, і вітер раз у раз зривав пригорщі сухого снігу й крутив його над ковзанкою.

— Ходімо, — повторила Яринка, обтрушуючи з козушанки сніг. — Буде хуртовина.

Але Івга не знала, що їй робити з Василевою шапкою. І вона побігла через усю ковзанку, гукаючи Василя. Він помчав до неї назустріч, і Івга насунула йому на голову шапку.

Вітер зробився рвучким, сніг пішов несподівано, сухий і колючий.

Коли Яринка повернулась додому, надворі вже крутила завірюха. Вітер свистів тонко, як ховрах на могилі. Вже зайшов вечір, і зараз прийде батько.

Яринка метнулась до столу й застелила його білою скатертиною. Вона поставила тарілки й поклала біля кожної ложку. Швиденько накраяла хліб і внесла з сіней мерзле сало, бо любить батько шматочок сальця перед гарячим борщем.

Потім вона спрягла батькові на окремій сковорідці яечню з яець, знесених білими леггорнами.

Марійці дуже хотілось їсти. Вона сіла за стіл і взяла ложку. Але Яринка сказала:

— Нікому нічого не дам, доки не прийде батько.

І вона відняла в Марійки ложку. Дитина запхикала. Баба Явдоха поставила на стіл горщик з борщем. Пара клубочилась над ним, як хмарина.

І всі чекали: Яринка, баба Явдоха й Марійка, і навіть чорний кіт Чічіков. А надворі вже зовсім смеркло, і хуртовина білою пеленою запнула вікно.

Всі чекали. Марійка пхикала, холонув борщ, і яечня вже не шипіла.

— Може, самі почнемо? — спитала баба Явдоха.

— Прийде батько — тоді, — відповіла суворо Яринка.

Баба Явдоха поставила борщ у піч. Марійка перестала пхикати і сказала серйозно, як стара:

— І де б ото походеньки справляти? Не видно їм, що така хурделиця крутить?

Вона стала біля вікна і загинала палець за пальцем, наче рахувала:

— Оце батько вийшли з сільради. Оце вони проминули школу. А ось уже біля крамниці. А ось вони йдуть, і йдуть, і йдуть...

І вона загнула вже шість пальців. Почекала трохи і знов:

— Оце вже відчинили хвіртку. Увійшли в двір. Оце вже біля порога. А ось...

Вона побачила, що лишився стриміти один палець. Вона не зважувалась пригнути його й чекала, прислухаючись. Але в сінях було тихо.

— Оце вони зайшли на часинку до сусіда! — вирішила тоді Марійка і, зітхнувши, пригнула останній палець.

Нарешті батько прийшов. Марійка кинулась до нього і, враз спинившись, насупила бровенята.

— Куди це годиться? Люди вже вечерю готують, а в нас іще й не обідали! — сказала вона.

Батько мовчки обмітав біля порога віником сніг з чобіт.

— Тату, ми ж вас чекаємо, — промовила несміливо Яринка.

Він неухажно глянув на стіл.

— Обідайте самі. Я не хочу.

Це було так несподівано, що ошелешило дівчинку. Їй здалося, що вона недочула.

— Тату, — пошепки повторила вона, — ми ж вас чекали!

І вона взяла сковорідку з яечнею і поставила її на найвидніше місце.

А батько нічого не бачив і нічого не чув. Він дуже кудись поспішав. Він прийшов тільки, щоб узяти цигарок. Потім він нашвидку вдяг чисту сорочку і приміряв перед дзеркалом нову шапку.

— Тату, куди ж ви? — злякано гукнула Яринка.

Вона ще не вірила, що батько ось зараз піде, і не сяде за стіл, як було раніше, і не пообідає вкупі з нею і з Марійкою. Сьогодні чомусь особливо вона хотіла цього. Їй хотілось досхочу наслухатися батькового голосу. Вона пригадала батькові розмови про сад. Він завжди любив говорити про нього. У нього були свої улюблені щепи і улюблені сорти яблунь та груш. Коли він говорив про них за обідом, Яринка чула, як пахнуть бери й червоні кальвілі.

Батько мовчки розглядав на собі вишиту сорочку, і Яринка яскраво пригадала, як мати вишивала цю сорочку для батька і як милувалась узором. Як же ловко вишито! І який узор! Довгими вечорами творили його ма-

терині пальці, і очі її з напруженням вдивлялися в нього, до сліз.

Дівчинці стало неначе аж легше на серці. Наче аж примирилася вона з тим, що батько йде, не обідавши і навіть не звернувши уваги на її яечню. Він, напевне, думає зараз про матір. Як він дивиться на її вишивання!.. І Яринка вже ладна була простити батькові все: і його неуважність, похмурість, і те, що він почав уникати домівки. Але хай би хоч одним ласкавим словом обізвався до неї!

Батько причепурився, вдяг кожух і пішов. І вже з сіней раптом повернувся, підійшов до Марійки й поцілував її в лоб. Потім він глянув на Яринку і так одну мить стояв, наче не зважаючись ступити до неї. А Яринка мимохіть уся потяглась йому назустріч, як розквітла вишнева гілка. І на якусь тільки коротку мить майнуло в очах садівника щось схоже на теплу ласку.

— Я прийду, скоро прийду, діти, — сказав він і знову заспішив, тільки двері зачинив за собою тихо-тихо, немов боявся когось розбудити.

І в хаті стало теж тихо-тихо. Лише Чічіков мурчав і, задравши хвоста, терся об Марійчині ноги.

Трохи згодом баба Явдоха сказала:

— Оце пообідали! Аж оскома на зубах!

Яринка мовчки почала насипати борщу Марійці.

IV

Це сталося з батьком ще минулого літа. Ще тоді, як померла мати.

Вона померла в червні, бо були вже високі, на зріст людини, жита, і коли несли матір на цвинтар, колосся пахло, нагріте сонцем.

І ще біля викопаної ями цвіла бузина, і сузір'я її цвіту були схожі на білі долоні. Батько не плакав, тільки очі були маленькі-маленькі й наче колючі. Він прийшов у хату, а хата була порожня, і все, куди не глянь, нагадувало йому дружину.

Він спинився посередині кімнати і стояв, як стовп на роздоріжжі. Він не знав, куди йому тепер іти й за віщо братися. Почув, як глухо плакала Яринка.

Він підійшов до неї й сів поруч на лавці. Довго сидів і мовчав, слухав, як схлипує дочка. Потім сказав з такою тугою, що дівчинка враз замовкла, підняла голову й подивилась на нього:

— Коли б я міг заплакати, Яринко! А без плачу так мені трудно, так мені трудно без сліз!

Але сльози не йшли.

Довго сиділи, притулившись одне до одного — батько й дочка з мокрим обличчям.

А потім з кожним днем почав батько все далі й далі відходити од Яринки. Як же весело працював він колись у саду, обв'язував молоді стовбури яблунь ловчими поясами з соломи від гусениць та довгоносиків, і Яринка часто йому допомагала. Але не той, зовсім не той був тепер батько.

А як було гарно! З колотушкою, загорнутою в ганчірку, дівчинка стукала обережно по стовбурах дерев, і падали на розстелене рядно, удаючи мертвих, казарки і слоники. І в усіх школярів, які прийшли в колгоспний сад, були такі стукачки в руках. Тоді в батька весело стовбурчилися підстрижені вуса, і хоч він був заклопотаний, а смішні приказки його й досі пам'ятає Яринка.

Та після смерті матері жодної приказки вже не чула від нього Яринка, і все суворішим робилося його обличчя. Голову він якось чудно тепер утягував у плечі, наче горбився, наче було йому холодно.

Не знаходив він тепер до дочки теплої ласки.

Тільки Марійку пестив, та й то похапцем, без слів.

Часто він лежав на ліжку й мовчки, вперто про віщось думав. Мабуть, зростала й ширилась його туга за дружиною, як зростає кохання й дружба, і все йому заступила незвідана туга, і все стало тепер немиле й чуже.

А коли прийшли чорні осінні вечори і густий ліс ніби зовсім насунувся на колгоспний сад, батько все частіше почав цуратися хати. Бувало, що він приходив тільки обідати і потім знову кудись ішов і повертався вже пізно вночі.

Тепер він майже ніякої уваги не звертав на Яринку і навіть розмовляв з нею вряди-годи. Та й розмови ці були дуже короткі, і видно було, що батько, обзиваючись до дочки, думає про віщось інше, своє. Якось він довго дивився у вікно, потім глянув на Яринку й сказав:

— А сад увесь у заметах. Ні дороги туди, ні сліду.

— Тату, а молоді щепи не пропадуть? — спитала Яринка.

Та батько мов не чув того.

— А ось у червні... знову зацвіте бузина, — промовив він. — Ти ж пам'ятаєш, як... як вона цвіла, біла бузина?

В дівчинки забриніли на віях сльози. Вона добре все пам'ятала.

— І колосся пахне. Жито, — сказав і замовк.

Сиділа дівчинка біля вікна й думала. Вона відчувала, що втрачає батька. Вона любила його, після матері він: зостався в неї єдиний рідний і близький.

З вікна було видно старі ліси за Дінцем. Яринка любила дивитись на них і мріяти. Ліси шикувались за рікою, як богатирська рать, і земля гула, наче від людського говору. Гострі списи пронизували низьке небо.

А там, де влітку причалював пором, стояв суворий рудий дуб-богатир. Його борода купалась у Дінці. Він ніколи не скидав на зиму свого осіннього убрання. І зимові зальотні вітри завжди куйовдили його сухе листя, немов руду бороду велетня.

На світанку ліси були сині, наче сині фіорди, про які написано в географії. Це там, на півночі, де півострів Скандінавія.

— Скандінавія, — каже тихенько Яринка, — це Скандінавія. І вона невідступно уявляє Василеве обличчя. Воно з'явилося враз і не хоче зникати. Дівчинці здається, що вона знову чує голос Василя, і він без ліку повторює:

— Я буду капітаном корабля.

Чудово. Ну і будь собі капітаном. Яринці зовсім немає до цього ніякого діла. Вона не хоче про це навіть думати. Це ж зовсім смішно, щоб вона думала про цього Василя.

Ліс насупився за рікою. Збирались у лісах партизани, а карні денікінські загони шуліками налітали на села. І тоді з солом'яних стріх клубочився густий дим, зненацька пробивалось крізь нього зловісне полум'я і гоготливими стовпами шугало в небо.

Це було давно. Не було ще тоді Яринки на світі. Партизани збирались у лісах над Дінцем. Золоте подзвіння бджіл губилось у старих липах, на лісових галявинах росли високі трави.

Партизани ламали віття розквітлих лип і прикрашали ним свої зелені намети.

Увечері молодий парубок вийшов з намету й попряму-

вав на узлісся. Він ішов озираючись, прислухався до кожного шереху. Великі білі метелики, згорнувши крильця, спали на лісових квітах. Їх можна було спокійно брати руками.

Стовбури сосен на узліссі ще червоніли від заходу. Парубок був розвідником. Йому треба було розвідати, що робиться на селі. Він дійшов до Дінця й пішов уздовж ріки.

На околиці села парубок потрапив на засідку...

Серце Яринки тріпоче, бо цей парубок — її батько.

Зимові ліси підступали до замерзлого Дінця. З вікна було добре видно старий дуб з рудою бородою. Ліси багато бачили і знають вони багато. А Яринка все думає про молодого партизана, який потрапив у пастку до білих.

Коли йому скрутили за спиною руки, він згадав своїх товаришів, які zostалися в лісі, і згадав стовбури сосен.

У коморі, куди його вкинули, пахло борошном, кінською збруєю і трохи дьогтем.

Щось дуже мулило спину. Це був хомут. Навколо комори ходив вартовий. Чути було, як шелестять його кроки. В коморі занявчала несподівано кішка. Потім вона затихла і вже перед світанням упіймала мишу. Парубок чув, як миша писнула під кошачою лапою і як муркотала кішка.

Від цього парубкові стало моторошно, і він здригнувся. Він увесь трусився. Може, це було від ранкової прохолоди. Парубок боявся, що зараз увійдуть і побачать, як він труситься.

Його довго умовляв білий офіцер вказати дорогу до партизанського загону. Парубок уперто мовчав. Офіцер ударив його нагаєм, і парубок плюнув йому в обличчя.

— Ти вкажеш дорогу? — востаннє спитав офіцер.

— Ні! — гукнув парубок.

— Ні! — гукнула біля вікна Яринка і стиснула кулаки.

Партизана довго катували і в обідню пору повели до яру. Він дуже шкандибав на ліву ногу. Двоє вартових розімліли від спеки.

— Йому гарно, — сказав один з них, — лежатиме собі в яру, в холодочку, до другого прищестя.

А в траві навіть комахи не цюрчали — така спека була.

— Я не можу йти далі, — застогнав парубок. — Нога пече.

Він упав. Але вартові підняли його прикладами гвинтівков.

— Иди! Наказано — в яру!

І він пошкандибав знову. Вартові скинули картузи — начальства немає, а піт заюшував обличчя.

— Як кінчимо — підемо скупаємось, — сказав один.

— На обід не встигнемо, — відповів другий.

Вони вже минали крайні хати села. На кілках тину стирчали глечики й сушились сіті. Все це було життям — і спека, і глечики, і вартові, які ось розстріляють і потім підуть купатись у Дінці. І курява на дорозі, і найтонша билинка, і кожний палець на руці, і кожний ковток повітря — все це було життям.

Глиняні урвища яру глянули за останньою хатою так несподівано, що парубок відчув болісний раптовий удар серця, який страшно віддався в усій істоті. Від цього глухого поштовху у вухах і похитнувся перед очима світ...

І коли обидва вартові отямилась і зметнули до плечей гвинтівки, парубок уже біг назад, у село, і вже він зовсім не шкандибав. Навпаки, обидві його ноги миготіли у вуличній куряві, й вартові зрозуміли, що втікач тільки удавав раніше, що він шкандибає.

Але далеко втекти він не міг. У селі стояв білогвардійський загін. І ледве заплутавши за собою слід, парубок переліз через тин і опинився на вгороді.

Ноги його сповивала огудина, він хитався й хрипів.

Він почув по дорозі кінський тупіт, який здавався йому громовим. Мимо тину проскакали вершники, та парубок припав до сирої землі між картопляним бадиллям.

Його шукали по всьому селу. Сусідніми городами пройшли цепом солдати. Він чув їхні голоси. Коли його не знайдуть до вечора, він урятований. Він прокрадеться до лісу. Але зараз шлях туди відрізаний.

Утікач розумів, що захисток у нього дуже ненадійний. Де вже там заховатися в картопляному бадиллі! Може, вийти самому з піднятими вгору руками? Може, це краще, ніж кожної хвилини терпіти такі муки — знайдуть чи не знайдуть?

Невідомість — найтяжча мука. Коли втрачає людина силу волі, вона не витримує невідомості. «Хай навіть найгірше, — а чекати далі несила».

Але парубок не вийшов з бадилля. Він ще міг чекати. Він навіть переповз у інше місце, де бадилля було густіше і де росла кукурудза.

Це було дуже небезпечно — повзти, але він вирішив ризикнути.

І коли він переповзав між бадиллям, і зелене бадилля здригалось, тремтіло й шаруділо, заплющила Яринка біля вікна очі й серце її завмирало від страху за нього.

Парубок доповз і принишк у кукурудзі, й тут його побачили злякані очі дівчини — карі, як у Яринки. Тільки не було ще тоді на світі Яринки, але дівчина та — Яринчина мати...

Вона дивилась на парубка, а парубок стежив з кукурудзи за кожним її рухом. Та скам'яніла на місці дівчина і чого злякалась — невідомо. За себе чи, може, за нього. Цього не прочитати в широких дівочих зіницях.

Парубок був з іншого села і не знав, хто вона. Не знала й вона його.

Так на вгороді вони зустрілись. Кожний чекав першого слова. Тільки й без слів зрозуміла дівчина, кого вона бачить. Вона могла б озирнутись і покласти палець на уста. Але вона просто пішла собі. Пішла, та й усе.

Парубок не знав, що робити — чекати її чи податись навтіки. Але щось казало йому, що треба лишитись на місці.

Незабаром дівчина повернулась. Тепер вона була дуже обережною. На плечі в неї стриміла сапка. В руках вона тримала щось загорнуте в хустку. І вона щомиті кидала навколо неспокійні погляди.

Потім вона сіла біля парубка й поставила перед ним накритий хусткою глечик з молоком.

— Смерком я прийду, — швидко промовила вона й подалася геть.

Над парубком шелестіли стебла кукурудзи, а вище було небо. Такого неба він ніколи не бачив. Може, за все своє життя було йому ніколи побачити таке прекрасне і таке глибоке небо. А зараз він мав досить часу. І він бачив у блакитній височині, куди, здавалось, і вітер не залітав, маленьких, схожих на мух, ластівок. Йому теж захотілося знятись і полинути в повітря. Але чорна сира земля міцно його тримала, і він чув тільки задумливий шелест кукурудзи, коли прилітав із-за Дінця грайливий вітерець.

Навколо нього буяло життя. Біля його обличчя копошились мурахи. Гудів джміль. Пробігла землерийка, схожа на мишеня. Кріт виніс біля нього з підземних коридорів цілу копицю пухкої землі.

Коли смеркло, прийшла дівчина. Яринка хотіла бути схожою на неї. З заходу насунулись хмари, і дівчина вказала стежку. Вночі парубок уже був у лісі. На лісових галлявинах полювали сови. Парубок поспішав, і здавалось йому, що чує поряд легкі кроки кароокої дівчини.

Повертались на село колишні партизани, і парубок відшукав свою дівчину. Вони побрались і дочку свою назвали Яринкою, бо сходили ярі хліба, як вона народилась, яриця-пшениця зеленіла, і зеленим димом поїнялися яринні ліси над Дінцем.

Здавалось Яринці, що вона не може чогось зрозуміти. Ось коли б зрозуміла — враз стало б на серці спокійно й затишно. Може, не знає дівчинка, як зростає туга, як наливається серце гірким полинним соком?

Ні, це можна зрозуміти, як зростає туга, і як світить вона з батькових очей, і як озивається в його голосі. Та чому ж не зростає в батька любов до неї, до Яринки? Чи не можуть рости вони вдвох, як рідні сестри, туга й любов?

Мабуть, не можуть. Тому так і сидить Яринка біля зимового вікна з своїми думками. Сидить і сумує, наче ніколи не мине зима і наче ніколи знову не зеленітиме в полі яриця-пшениця.

Коли почалася війна з німцями, батько пішов у Червону Армію. Його проводжали мати й Яринка, а мала Марійка з бабою залишилися вдома. На околиці, за старим вітряком, обняв на прощання батько Яринку й матір.

— Не журіться. Ждіть мене. Як прийде звістка про перемогу, тоді виглядайте.

Він одійшов кроків з десятків, а тоді враз зупинився, немов щось забувши.

— Олено, — гукнув він до матері, — дітей бережи. І сад, сад колгоспівський доглядай замість мене. Отам, з боку Йонового городу, мічурінська антонівка, півторакілограмівка. П'ятнадцять саджанців. Уперше цього літа вродила...

Підтягнув торбину на плечах, пішов.

Стояла Яринка з матір'ю і дивилася вслід. І таке здалося дівчинці: кожний батьків крок — наче день. І коли дійшов батько аж до далекого горбка, ніби безліч довгих днів уже простяглося між ним і Яринкою. Заплакала дівчинка — зрозуміла дитячим серцем, що немало днів і ночей доведеться ждати, коли знову повернеться батько.

При німцях заріс високими бур'янами сад, пройшли танки з чорними хрестами, і скільки вони поламали тоді молодих яблунь!

Про батька — ні звістки, а на матір уївся колишній куркуль, якого німці настановили старостою. Вночі вдерлися поліцаї до хати і забрали матір.

Усю ніч плакала Яринка, й бідкалась та приказувала баба Явдоха. А мала Марійка з переляку вже й плакати не могла, а тільки страшно тремтіла всім тільцем і схлипувала, наче серце їй виривалося з грудей.

Уранці стало звісно, що матір погнали силоміць у Німеччину на роботу.

І почалися тоді чужі дні і ночі. Місяць світив у віконце — немов чужий місяць, німецький. Світанок вставав з-за Козачої гори — порожній, немов чужий світанок! У рідному Дінці купались німецькі солдати, в школі була німецька управа, і сама собі Яринка здавалась чужою. Наче випрали її, викрутили, як ганчірку, й покинули.

Якось уночі, пам'ятає Яринка, схилилась над нею баба Явдоха й зашепотіла:

— Доню, доню, та що я тобі скажу: чула я від одного чоловіка — наші йдуть!

І закапали в бабусі радісні сльози на Яринчине личко.

До ранку обнявшись сиділи тієї ночі баба Явдоха з Яринкою і все згадували та плакали...

— Боже ж мій, боже, — приказувала баба. — Згоріли Чухраєві дітки! Кажуть, що чути було на вулицю, як кричали в хаті та просили не палити їх. Та де там! Навколо хати німці стояли з ружжами.

А місяців за два пройшли селом перші радянські частини. Невдовзі повернувся й батько. Його було поранено, і з госпіталю його виписали додому, бо воювати він уже не годився.

Тільки матері не було. А батько все вірив, що вона повернеться, все чекав. Бачили його часто на степовій Савур-могілі, з якої видно шлях до міста. Виглядав.

Мати повернулась, коли радянське військо увійшло

в Східну Пруссію. Вона була в німецькому таборі для рабів і втекла з нього ще до того, як підійшли наші полки. Два дні переховувалась у лісі, а потім зустріла радянських розвідників...

І кожний, хто тільки стрічав матір і впізнавав її в своєму рідному колгоспі, сплескував руками:

— Олено, Олено, що ж вони зробили з тобою!

Повернулась мати хворою. Була вона жовта, страшна. Пожила вдома всього два місяці і вмерла.

З того дня й засмутився батько. Відтоді й ходить він як неприкаяний.

V

Яринка мріяла: скоро їй буде п'ятнадцять років, якраз мине п'ятнадцять весен у квітні. Ну, скільки тут чекати — якихось два місяці, і розквітне весна, і тоді, може, все буде інакше.

Коли мовчатиме батько — мовчатиме й Яринка. Обізветься він до неї — і Яринка відповість йому. Ось так і можна жити до весни. А чого саме до весни, а що буде потім, дівчинка не думала й не хоче про це думати. Не хоче собі сушити голови, гнати сумні думки, від яких болить серце.

Ось так вона твердо вирішила. І що ж тут такого, що захотілося їй піти в хату-лабораторію, де вона часто працювала з батьком. Адже вона завжди любила з ним працювати. Це батько прищепив своїй доньці любов до рослин. І це прекрасно — любити кожен билинку, яка тягнеться до сонця.

Прекрасно збирати гербарій і колекцію шкідників плодового саду. Тоді по-справжньому бачиш природу і на кожен комаху дивишся по-новому.

Коли до всього ти ще вирощуєш у кімнаті цитринові чи апельсинові деревця, ти, значить, маєш багато радості. Але буває, що радість зникла, і тоді цитринове деревце губить листя. Його листочки, всі до одного, обсіпаються, як побиті морозом. Бо деревце потребує догляду, а без радості — ти не навідаєшся до нього і, може трапитись, зовсім байдуже глянеш на голі галузки, й ніщо не ворухнеться в твоєму серці.

У хаті-лабораторії було два цитринових дерева, які виростила Яринка. Зійшла цитринова насінина, й дерево пішло жити й тягтися вгору. Вдвох з батьком Яринка прищепила дерева, і минулого року на одному з них вистигли дві запашні цитрини.

Отже, вирішила дівчинка вже не сумувати й не думати про батька, але цитринові дерева їй обов'язково треба сьогодні відвідати.

Як же було досадно, коли побачила Яринка на дверях замок. Дівчинці здалося, що замок узявся навіть іржею. Невже ніхто ніколи не навідується сюди?

Проте сторож, дід Трохим Кусайка, жив недалеко. Яринка пішла до нього по ключі. Але діда не було вдома, й дівчинка не знала, де його шукати. Найгірше те, що він має гідку звичку носити ключі з собою. Його жінка сказала, що він пішов у хату-лабораторію. Але ж його там немає!

Дівчинка вирішила чекати. Вона ходитиме ось тут, доки не прийде сторож. І вона ходила навколо хати й зазірала у вікна. Йй було видно тільки стіл і двоє стільців, а на стіні, на дошці,— пробірки з насінням. Те вікно, біля якого стояли цитринові дерева, було затулене, і Яринка не могла їх бачити.

Вона вже втоптала стежку в снігу навколо хати, а замок, як і раніше, все висів на дверях. Дівчинка почала свистіти. Так швидше йде час. Зненацька вона почула знайомий насмішкуватий голос:

— Уперше чую, як ти посвистом собак скликаєш!

Василь стояв біля воріт і глузливо посміхався.

— Василь! — мимохить вихопилось у неї.

З великим здивуванням вона відчула, що в цю хвилину не мала до хлопця ніякої неприязні. Може, їй було трохи навіть приємно, що вона побачила його. Це ж зовсім, зовсім зрозуміло. Адже вона чекала сторожа й була сама, а немає нічого нуднішого від чекання.

Він, вичікуючи, стояв біля воріт, і глузлива усмішка не сходила з його обличчя. Яринка навіть незрозуміла, з чого він глузує. Він завжди знаходив привід причепитись. Вона не знала, що йому сказати, але їй хотілось поговорити з ним.

— Чого ти прийшов сюди? — спитала вона.

— Послухати, як ти свистиш.

— Гарно?

— Як рудий ховрах.

Він не йшов і мовчав. Потім спитав:

— А ти чому хату підпираєш?

— Сторож кудись пішов з ключем. Я хотіла на свій цитриновий садок глянути. Замерзла вже.

— Ну й замерзай. Казав сторож, що зараз прийде. А мені не до тебе!

Він поклав руки в кишені своєї теплої куртки на заячому хутрі й пішов. Ішов дуже повільно, байдуже спльовував набік.

Яринка відчула, як щось неприємно замулило їй у серці. Може, вона образилась на Василя?

Її огорнув незрозумілий неспокій. Їй раптово заманулось бігти, пірнаючи в снігові кучугури, кудись бігти, далеко за село. Вся істота її поривалась злетіти, але дівчинка була мов прикута до місця.

Так буває пізньої осені на озері в комишах. Потяглися вже у вирій дикі гуси і зграями знялися качки. Тільки поранений крижень плаває тривожно сюди й туди і не може злетіти. Давно спорожніло все навколо. Затих плашиний гамір, ранками замерзає вже вода біля берегів, а крижень усе плаває сам-самісінький на озері в комишах, і дико й химерно звучить його одинокий покрик.

Яринка вибігла за ворота. Їй хотілось щось гукнути, а що — вона не знала й сама. Вулиця була порожня, й було тихо, тільки далеко на річці гунав праник.

Василь уже сховався за хатою на повороті. Пахло в морозному повітрі димом — на околиці села випалювали деревне вугілля.

Яринка стояла за ворітьми і пританцьовувала на місці, бо в неї змерзли ноги. Але їй здавалось, що треба почекати ще хвилинку, зовсім коротку хвилинку, і неодмінно сюди прийде хтось — може, сторож з ключем, може — батько...

Дівчинка не знала й не бачила, як, повернувши за хату, змінився раptom Василь. Де й поділась байдужість! Він швидко озирнувся й, переконавшись, що Яринка його не бачить, насунув міцніше шапку з заячого хутра й що-сили побіг вулицею.

Він недавно бачив, як сторож зайшов до правління колгоспу. Але хлопця чекало розчарування — в правлінні він уже нікого не застав. Тоді Василь побіг у сільраду. Але сторожа не було й там. Хлопець питав про нього у

всіх стрічних. Нарешті він довідався, що хтось бачив, як дід Трохим ішов у крамницю.

Дійсно, він був у крамниці, і захеканий та спітнілий Василь безладно розповів йому про Яринку, яка вже, мовляв, кілька годин чекає біля хати-лабораторії.

— Там у неї таке діло, діду Трохиме, таке спішне діло... Швидко несіть ключі!

Але дід Трохим вважав, що кожну справу, навіть найневідкладнішу, насамперед треба детально обговорити і вже тоді вирішувати, що діяти. Він задумливо постукав ціпком по підлозі.

— Ти кажеш, що в неї спішне діло? — спитав він. — Почекай, не гарячись. А яке ж це, кха-кха, може бути діло? Коли б це, скажімо, прийшов її батько, ну, тоді можна сказати, що чоловікові й справді багато діл. От узяти яровизацію картоплі, кха-кха, або, може, треба перевірити йому схожість насіння. Почекай, не гарячись, батьків сину. Або, може, він надумав новий сорт яблук виростити, як покійний Мічурін. Як у вас, у школі, вчили про Мічуріна?

І він увесь час постукував ціпком по підлозі, наче хотів перевірити її міцність. А Василь аж підскакував від нетерплячки. Адже хвилина дорога, Яринка може піти, не дочекавшись.

— Вчили! Вчили! Дайте ключ! — відчайвно вигукнув хлопець. — Цитрини її повсихають!

— Не гарячись, кха-кха. Я оце підмітав тамечки. Еге ж, у хаті-лабораторії. Підмітав пилюгу. Воно й пилюги там тієї, як кіт наплакав, а підмести все ж треба для порядку. І щоб цитрини всихали, як кажеш, цього не помітив. Чого не бачив, про те не скажу.

— Діду Трохиме, та її батько послав! Швидше! Хоч самі йдіть, хоч ключі дайте!

— Е, батьків сину, який ти швидкий! Мені ще треба тутечки з людьми побалакати. А ключ я тобі, коли таке діло, дам. Тільки — гляди, відповідаеш!

— Відповідаю, відповідаю! Давайте, діду.

І він нарешті одержав від діда Трохима ключ.

Це був звичайний ключ від замка, але Василеві здався він у ту хвилину безцінним скарбом. Міцно затиснувши його в руці, хлопець побіг до хати-лабораторії.

Він зупинився біля воріт. Яринки не було. Він оббіг хату навколо по тій стежці в снігу, яку втоптала дівчинка.

Немає!

Він вибіг на вулицю й подався за ріг.

Він побачив Яринку зовсім недалеко.

— Яринко! — догнав її.

Вона озирнулась і здивовано зупинилась.

— Ти куди? — спитав він, намагаючись затримати швидке дихання. Вона вже йшла додому. Вона зовсім замерзла й не могла далі чекати.

Василь з байдужим виглядом простяг їй ключ.

— Ось. Ключ, чи що. Дід Трохим дав. Я не хотів брати, та він у руку мені сунув.

І перш ніж вона щось сказала, хлопець повернувся й швидко пішов у інший бік.

Яринка повертіла ключ у руках. «Повернутись? Уже, мабуть, пізно, скоро почне смеркати».

Незабаром вона була в хаті-лабораторії. Тут усе було так, як і раніше. Зразки насіння в пробірках, мінеральні добрива під склом, колекція шкідників полів і плодового саду. Гербарій і ящик для проростання насіння. В шафі проекційний ліхтар і невеличка бібліотека. А на вікні цитринові дерева.

Дівчинка підійшла до них, як до давніх і вже напівзабутих друзів. Вона давно не була тут. На зеленому листі сірів пил. Земля в горшках була майже суха, мабуть, дід Трохим забував рослини поливати. Але в кімнаті було тепло, грубка гаряча. Напевне, сторож ще вдень добре натопив, бо, мабуть, увечері зйдуться сюди на лекцію люди.

Яринка взяла кухоль з водою й хотіла побризкати листя. Вона зачепила деревце, воно затрусилось і раптом, як сльози, з нього градом посипались листочки.

Збентежено, майже з відчаєм, дивилась дівчинка на голі галузки, на розсипане на лутці листя. Вона вже знала в чому річ. Деревцеві не вистачало вологи, й воно скинуло з себе одяг.

Дівчинка м'яла пальцями опале листя, й воно починало зненацька гостро, задушливо пахнути. Це був пряний, хвилюючий запах. Так пахнуть далекі краї, океан і сині гори і вічно зелені дерева, яких ніколи не бачила Яринка.

На мить забула вона голе деревце, і тільки цей запах хвилював її серце. І звідки цей смуток за незнайомими краями?

Докія Григорівна якось розповідала, що в людських почуттях багато ще є первісного, людина пронесла свої

почування крізь сотні віків. Закутана в звірині шкури, первісна людина йшла прадавнім лісом, вона хотіла знати, де йому кінець. Багато-багато разів піднімалось сонце і знову впірало в безодню, а кінця лісові не було...

На дерев'яному плоту, вкритому шкурами, пливла первісна людина широкою прадавньою рікою і хотіла знати, де їй кінець. Сходило й заходило сонце, людина все пливла, а кінця річки не було, і приваблива загадкова далина, як і раніше, поставала перед очима.

Щось таке згадала Яринка про походження людини від мавпи, щось таке дуже знайоме, як Василів голос. Ну, звичайно ж, це його голос. Дівчинка не хоче пригадувати, що саме тоді сказав Василь.

Але вона враз згадала про ключ. Про звичайний старий ключ від хати-лабораторії. Ось він лежить на столі. І Яринка хапає його й роздивляється знову й знову, наче ніколи його не бачила. І та думка, що зараз народилась, така несподівана й бентежна...

— А звідки сторож довідався?

Яринка проказує це зовсім у голос, і слова її чує порожня хата й цитринові дерева в горщиках на лутці.

Звідки довідався дід Трохим, що Яринці потрібний ключ, що стоїть вона надворі й чекає?

Знову огорнув дівчинку незрозумілий неспокій. Вона вже не могла бути в хаті на самоті і мріяти про далекі країни і вдихати запах цитринового листя. Вона вийшла на мороз і занесла ключ сторожеві. Його й досі не було вдома, і дівчинка віддала ключ його жінці.

Потім вона хутко пішла вулицею. Були надворі ті короткі хвилини, ніжні й несміливі, коли день уже погас, а вечір ще не прийшов з-за далеких заметів. Тільки тіні смугасті впали на сніги й зааніміли. Через усе село, аж до замерзлого Дінця простяглися вони, нерухомі й таємничі. Тільки на кризі, посередині ріки, ворушилося щось чорне. І коли Яринка підійшла ближче, вона побачила Йону, Василевого батька.

Він був у теплому кожусі і у валянках, а поверх шапки запнувся ще хусткою. Йона сидів на стільчику над круглою ополонкою й ловив на олов'яну рибку окунів.

— Здрастуйте, дядьку Йоно,— привіталась Яринка.

Він глянув на неї, поклав шнур і почав бити рукавицею об рукавицю, щоб нагріти руки.

— Ось, дівчинко,— показав він їй чималого червоно-

перого окуня,— буде з чого варити юшку! А вони мене — ледарем! А вони мене — лежнем! Га, дівчинко? Хіба це культура? А хай вони поосидять отак над ополонкою! Хай поосидять з ранку до вечора, та й чи спіймають що?

Він так махнув рукою, що навіть Яринці стало ясно, що нічогосінько вони без дядька Йони не впіймають.

А «вони» — це був увесь колгосп. Не було колгоспника, який би давно не махнув на Йону рукою. Коли треба було на зборах говорити про ледарів, говорили про Йону. І тоді Йона бив себе кулаком у груди й гукав:

— Недооцінка! «Діжурним» ледарем мене робите! За віщо? За риб'ячу проблему? За щуки? За коропи?

Він залишав збори, з обуренням грюкав дверима і знову йшов на ріку, знову копав черв'яків, готував принаду, плів волосінь для вудок...

Краще, ніж Йона, ніхто в колгоспі не вмів ловити рибу. Йона знав, коли й де шукати окунів і щук, і при якій годині можна найшвидше взяти сома, і коли найкраще клюють коропи. І навіть найхитрішу рибу, найобережнішу, ловить Йона на звичайну блесну.

А от у колгоспі було в нього трудоднів — на пальцях можна полічити. Не будуть же трудодні ставити за те, що людина цілісінькі дні над річкою сидить! Це не робота. Це не косою махати, це не орати, не сіяти.

Яринка дивилась на окуня, на сірозелені переливчасті узорі на ньому, на його круту горбату спину, й дивувалася, якого великого окуня упіймав дядько Йона!

Потім вона спитала зовсім несподівано для себе і зовсім байдуже:

— А Василь не хоче бути рибалкою? Еге ж, дядьку Йоно, він зовсім не хоче?

Руда борідка Йони посивіла від морозу. Він потупцював біля ополонки. Потім безнадійно махнув рукою:

— Куди йому! Він — капітан корабля!

— Він — капітан корабля,— зовсім тихо прошепотіла Яринка й сказала:

— А я з вами зовсім замерзла. Треба йти.

Коли вже вона була далеко, Йона гукнув їй навздогін:

— Приходь вечеряти юшку з рибою!

І луна покотилась над кригою:

«Ою... ою... ою...»

Яринка й сама не знала, як вона опинилась біля Йонної хати. Йшла собі, йшла, і раптом — хата!

Вона з якоюсь прихованою цікавістю розглядала тепер цю хату, яку вже бачила раніше десятки разів. Ось у цій хаті живе Василь. Ось саме тут живе Василь, капітан корабля.

Йї було дуже тривожно на серці, і вона ніяк не знала, звідки прийшла до неї ця тривога і звідки прийшло це чекання того, що ось-ось має статися. І що буде, і чого вона чекає — не знала Яринка.

Вона аж похолола вся, коли подумала, що з хати може вийти Василь і побачить її тут на вулиці, біля його воріт. Що він скаже, і що вона відповість йому?

Йї ніколи раніш не спадало таке на думку. І все, що було сьогодні, здавалося дівчинці неймовірно дивним. І ключ, і те, що вона прийшла сюди, і її неспокій.

Вона швидко пішла далі. Тільки на околиці села відчула Яринка, що її тривога повільно зникає. Вона зітхнула на повні груди. Край дороги крутилися крила вітряків. Вони скрипіли, злітаючи вгору і падаючи з розгону вниз. А далі біліли сніжні спокійні поля, і з заходу дув вітер.

Яринці хотілося йти зимовою дорогою, яка губилась за обрієм. Дівчинка йшла все далі й далі, і коли озирнулась, то село було вже далеко, бовваніли за рікою чорні ліси, і вітряки здавалися горбатими бабусями.

Тільки що зайшло сонце. Від заходу сніги поїнялися оранжовими смугами, і ще — зеленкуватими і трошечки блакитними. Мов райдуга лягла на мовчазні поля, і холодний сніг гасив поволі її тріпотливі кольори.

Тут улітку шелестіли жита, і гречка дихала білим медом. Тут було пшеничне поле, і вітерці причісували тривожне колосся. А тепер це тільки сніжне поле й мінлива стьожка від заходу над заетами.

Недалечко зірвався заєць і покотив, як перекотиполе, в далечінь. Потім Яринка бачила, як він зупинився, послухав і зник за сніжними горбами.

Захід догоряв. Пора повертатись додому.

VI

Івга прийшла до Яринки з зошитами й книжками. Івжині справи були погані. Дівчинці загрожували в табелі двійки і з геометрії, і з географії, і з історії. Вона просила Яринку «підтягти» її.

Це було важко, бо виявилось, що Ївга дуже запустила уроки. Яринка терпляче почала пояснювати подрузі завдання.

Ївга спочатку слухала уважно. Потім вона позіхнула. Це була відверта байдужість і навіть презирство до всіх кутів, які існують на світі, і до всіх теорем, які невідомо для чого треба обов'язково довести.

— Може, годі, Яринко? — спитала вона.

— Та ми ж і години ще не посиділи! — здивувалась Яринка.— А ти ж ні «а», ні «бе»!

— Знаєш що? Нехай завтра.

— Ївго, що мені з тобою робити? Хіба не знаєш, що «нехай» — поганий чоловік?

Та Ївга вже встала й діловито складала зошити.

— Йй-бо, пожалкуеш! — сказала Яринка.

І справді, Ївга вже наступного дня мусила жалкувати, коли одержала з геометрії нову двійку.

...Вивчивши уроки, Яринка побігла до подруги. Дівчинці було вдома без батька журно й непривітно. Вона бувала тепер у Ївги майже щодня. Але сьогодні, глянувши на обличчя подруги, Яринка дуже здивувалась. Ївга була бліда й заплакана, з синцями під очима.

— Ївго-любко, що з тобою? — кинулась Яринка. Майже ніколи раніше не бачила вона такою свою завжди веселу, гомінку подругу.

У відповідь Ївга ткнулась обличчям у долоні й голосно, на всю кімнату, заплакала. Напевне, трапилось якесь горе.

Довго вона плакала, і Яринка не могла добитись від неї жодного слова. Вона сиділа біля подруги, обіймала її, гладила їй волосся, а Ївга все плакала, і Яринка так і не добрала, що ж таке трапилось.

Вже заспокоївшись, хоч раз у раз іще схлипуючи, Ївга, нарешті, вимовила:

— Дві-і-йка!

Це ще більше вразило Яринку. Раніше, здавалось, Ївгу ніколи не турбували її оцінки, і вчилась вона завжди погано, ледве переходячи з класу в клас, завжди тримаючи повторні іспити. А зараз — справжнісінька трагедія. В чому ж річ?

— Ївгонько,— притулилась до неї Яринка,— хіба це тобі первина?

Надворі вже смеркало, і дві подруги, обнявшись, сиділи в тихій кімнаті. Було темно й затишно. Не треба сві-

тити лампу. В такий час і в такій обстановці можна сказати одна одній багато щирих і ласкавих слів. Можна розповісти про таємницю, яку давно носиш у найглибшому куточку свого серця.

— Не первина, Яринко, — прошепотіла Івга, — я їх уже й лічити забула, скільки їх є в мене, тих двійок, і сама вже звикла до них, а сьогодні... сьогодні...

— Що ж сьогодні, Івгонько?

— Василь.....

Івга вчепилась у темряві в рукав Яринки й швидко, захлинаючись, прошепотіла:

— А сьогодні я підійшла до Василя, а він і не глянув на мене, одвернувся... Не хотів мені й слова сказати. Може, він подумав, що я така нездібна... Що в мене самі двояни.

Вона знову заплакала.

— Івго, облиш, — сказала Яринка. — Сама винувата, сама!

— Знаю, що винувата, — говорила Івга крізь сльози, — та як же його виправитись? Хоч би для Василя... Я для нього усе б... А тільки не можу я, Яринко. Що вивчу — забуваю, а то не розумію...

І така журба в Івжиному голосі, що Яринці стало її шкода до болю. Як уміла, заспокоїла подругу. А Івга почала розповідати про Василя. Це були звичайнісінькі буденні події, це були дрібниці, на які не звертаєш уваги. Але в оповіданні дівчинки вони несподівано виростали, набирали якогось свого прихованого, внутрішнього змісту. І те, що сказав Василь, і як він глянув, і як крутився млинком на турніку, і яку книжку взяв у бібліотеці, і де був учора ввечері — про все це Івга розповідала зовсім по-новому, очі в дівчинки блищали, і Яринка здивовано подумала, що раніше вона ніколи-ніколи не слухала б про Василя, а зараз це навіть цікаво.

Яринка знала, що трапилася з нею якась зміна. Але коли б спитали в неї про це, вона б нічого не зуміла відповісти.

Кожна година була тепер у дівчинки повною чекання. Це чекання було полохливе й солодке. Яринка прийшла в клас з неясною тривоگوю. Василь не підходив до неї, але Докія Григорівна глянула на школярку, ніби хотіла сказати щось дуже важливе.

І знову загадка — що хотіла сказати Докія Гри-

горівна? Чи, може, що написано в неї, в Яринки, на обличчі?

Дівчинка згадала, що класний керівник ось уже кілька днів наче забула про неї. І навіть не викликає виправити двійку з географії. Може, вона не хоче соромити перед класом?

Яринка аж почервоніла від цієї думки. Але вона помилялась. Докія Григорівна не забула про неї. Навпаки, ці дні вона з особливою увагою придивлялась до школярки.

Класний керівник бачила, що з дівчинкою щось трапилось. Але вона чекала. Їй хотілось, щоб школярка, яку вона так любила, сама прийшла до неї. Адже раніше так бувало завжди. Яринка часто звірялась їй у своїх радощах і в горі. Правда, досі в дівчинки було одне справжнє велике горе — смерть матері. Але це минуло. Було ясно, що Яринка поволі вже привичаїлась до своєї гіркої втрати, яка на деякий час зовсім була вивела її з рівноваги. Що ж тепер пригнічує дівчинку? Вчителька згадала, як при німцях у школі була управа і як вона, Докія Григорівна, збирала дітей у звичайній сільській хаті і викладала їм математику, і географію, і Конституцію СРСР. Тоді й Яринка приходила на ці заняття. А одного разу, як був саме урок з Конституції СРСР несподівано зайшов німецький солдат. Обличчя в дітей витяглись, а німець підозріло оглянув усіх присутніх і вигукнув: «Вас іст дас?» Тоді Докія Григорівна показала непроханому гостеві на підручник і, посміхаючись, пояснила, що вчить дітей німецької мови. Солдат схвально закивав головою, взяв у хазяйки хати десяток яєць і пішов дуже задоволений.

Після останнього уроку Докія Григорівна ніби випадково зустріла Яринку в коридорі.

— Чи ти б не зайшла сьогодні до мене? — спитала вона.

Яринка зніяковіло і навіть, як здалося Докії Григорівні, злякано глянула на неї.

— Розумієш — у гості, — пояснила вчителька. — Ми ж з тобою давно вже не розмовляли. Пам'ятаєш, як колись?

Звичайно, Яринка все гаразд пам'ятала. Вона тихо кивнула головою.

— Добре, я прийду ввечері.

Квартиру Докія Григорівна мала при школі. Це були

дві невеликі, але сонячні і затишні кімнати. Чекаючи Яринку, вчителька поставила на примус чайник, приготувала патефон і відібрала кілька найкращих пластинок.

Яринки довго не було. Давно вже закипів чайник. Докія Григорівна ходила по кімнаті з кутка в кутку і думала, що дівчинка, мабуть, уже не прийде. Коли так — справа зовсім погана, і треба самій іти до неї.

Але Яринка прийшла. Докія Григорівна стріла її привітно й весело. Яринка пила чай, слухала патефон, розповідала про книжки, які читала, та Докія Григорівна ясно бачила, що дівчинка принесла з собою настороженість. Кожної хвилини вона ладна була схватись у невидиму шкаралупу. Для цього досить необережного слова чи якогось незначного натяку. І Докія Григорівна не знала, чи можна зараз говорити з Яринкою про те, що так пильно намагалась сховати школярка від стороннього дотику.

Це найвразливіші літа, коли кінчається дитинство й чекає на порозі юність. І треба бути ніжним і мудрим другом, щоб розкрилось назустріч серце дівчинки, треба розуміти його бентежні поривання й неясні мрії. Їх можна злякати необережним рухом і занадто голосно вимовленим словом.

Докія Григорівна намагалась говорити про речі, які нічим не могли схвилювати Яринку. Вчителька хотіла зовсім непомітно підійти до розмови, заради якої запросила до себе дівчинку. Але серцем відчувала вона, що школярка весь час напружено чекає якогось запитання. І тоді Докія Григорівна просто спитала:

— Яринко, ти нічого не хочеш мені сказати?

Ні, вона нічого не хоче сказати Докії Григорівні. Вона не розуміє, чому Докія Григорівна про це питає.

— Яринко, — посміхнулась вчителька, — ти ж чудово все розумієш. Я хочу, щоб ти сама сказала мені, що з тобою.

Дівчинка схилила голову й довго мовчала. Мовчала й Докія Григорівна. Яринка знала, що вона чекає відповіді. І тому, що ця мовчанка тривала занадто довго, вчителька сказала:

— Ти розумієш, Яринко, про віщо я тебе питаю. Ти зовсім змінилась. Правду я кажу. Ти стала похмурою й неуважною на уроках. Ти почала гірше вчитися, тебе при-

гнічує якесь лихо. Скажи мені відверто, що трапилось? Що тебе гнітить?

А в Яринки напружено билися думки. Що вона скаже? І як це сказати, що розтанула батькова любов і не гріє? Їй було невимовно тяжко про це говорити.

І тут Докія Григорівна зробила помилку. Вона бачила, як схвилювалась Яринка, й хотіла полегшити їй признання. І вона підказала дівчинці:

— Ти журишся за матір'ю? — тихо спитала вона.

Яринка підняла голову й побачила близько-близько від себе ласкаві очі Докії Григорівни, її обличчя з безліччю дрібних зморщок, схожих на пташині лапки. Вчителька чекала відповіді, треба було щось відповісти, щоб не зробити їй боляче й не образити її.

І незчулася Яринка, як сказала:

— І досі... сумую за матір'ю... — прошепотіла вона, вхопившись за те, що підказала їй Докія Григорівна.

Тоді знову настало мовчання. Стояв на столику розкритий патефон, безладно лежали біля нього в паперових конвертах пластинки. Сьогодні вже патефон не гратиме й можна опустити кришку.

Мабуть, щось помітила Докія Григорівна в словах дівчинки, бо трохи згодом спитала:

— Ти ж мені все сказала, Яринко?

Атож. Яринка сказала все. Докія Григорівна повірила.

— Ти знаєш, що я приятелювала з твоєю матір'ю, — промовила вчителька. — Вона мені багато розповідала про тебе, Яринко. Як вона тебе любила! І, шануючи її пам'ять, ти повинна перемогти себе, ти мушиш сказати собі: «Я ніколи не забуду матері, але в мене є ще люблячий батько, якому я не смію завдати ніякого горя». Так, Яринко, ти ще маєш батька, маєш його теплу ласку. А мені було гірше. Не пощастило мені в житті.

Дівчинка закопилила губу, вона ледве стримувала себе, щоб не заплакати.

«Навіщо вона каже мені про батька? Навіщо? Вона ж нічого-нічого не знає!»

— Дуже не пощастило, Яринко. Малим дітям кажуть, що їх знайдено в капусті. А ось мене й справді знайшли на вгороді, коли мені не було ще й місяця. Не знаю ні матері своєї, ні батька. Дитинство своє провела в притулку, який утримувала вдова-поміщиця. Любила вона, коли вихваляли в газетах її благодійність.

Очі в Докії Григорівни стали сухі й суворі. Це були важкі спогади.

— Ось воно як, Яринко. Почала підростати, все зрозуміла. Вся істота жадала материнської ласки. Бачила інших дітей, які тулились до батька-матері. І знаєш, у моєму дитячому серці прокидалась заздрість до них. До всіх, хто має матір. Ось як.

Яринка слухала, і їй здавалось, що це про неї розповідає Докія Григорівна. І в неї немає матері, і немає вже й батька. Батько зробився чужий.

Була хвилина, коли дівчинка вже хотіла розповісти всю правду. Але й цього разу її втримав сором. До того ж у неї виникла майже підсвідома думка, що вона не повинна поспішати кинути на батька якусь пляму. Може, треба мовчки в самій собі пережити своє горе, а далі, можливо, буде краще.

Коли поверталась Яринка додому, був уже пізній вечір і такий мороз, що, здавалось, навіть зорі скрипіли в холодному небі. І хоч не сказала Яринка всієї правди Докії Григорівні, але відчувала дівчинка, що зникає поволі неспокій і сум, і їй захотілось раптом бачити Ївгу, читати цікаву книжку, кудись поспішати, сказати комусь хороші, радісні слова. Дівчинка відчула, що вона не сама, поруч була тепла, дружня рука. З'явилась певність, що все мине і все буде зовсім інакше.

А Докія Григорівна, після того як пішла Яринка, довго стояла біля вікна й думала. Їй здавалось, що вона не зуміла заспокоїти дівчинку. І з кожною хвилиною зростало відчуття, що Яринка не все сказала. Це було боляче для вчительки. Вона зовсім ясно відчувала, як ворухнувся в серці колючий хробачок образи. Невже вона не заслуговує на довір'я? Що ж таке трапилось, що з цим треба критись від неї, класного керівника, старої вчительки? А може, вона сама винувата, що за довгі роки не зуміла стати справжнім другом своїх учнів? Може, вона помилилась і йшла кривими стежками до своїх вихованців?

Жила людина, горіла в роботі і навіть не помічала років, які мчали назустріч і один по одному лишались за спиною. Та ось настає раптом такий день, коли виявляється, що праця була марна, що до своєї мети людина йшла хибною дорогою і найкращі роки втрачено безповоротно. Це дуже боляче й дуже гірко.

Докія Григорівна знала Яринку ще дитиною. І досі

пам'ятає вчителька, як у першій групі розв'язала Яринка таку задачу: «Коли зрізали капусту, важила вона сто пудів. А коли почистили її і пошаткували, вага зменшилась на десять пудів. Скільки ж важила шаткована капуста?»

«Скільки дій у цій задачі?» спитала Докія Григорівна.

«Три дії, — відповіла Яринка. — Перша дія — зрізали капусту, друга — пошаткували її, а третя — зважили».

І в цьому не було нічого незвичайного. Це було правдиве безпосереднє мислення маленької дівчинки. Її відповідь ґрунтувалась на власних спостереженнях. До того ж після шаткування лишаються чудові качани, які хрумтять на зубах, як цукор. Цього не можна забути. Тільки карі очі нагадують зараз ту дівчинку. У школярки починається юність. У неї з'являються таємниці, яких вона не мала раніше. Явища й люди, і все навколишнє життя дістають тепер нову оцінку. Вона вже не дівчинка, але ще й не юнка. Вона з цікавістю і з радісним завмиранням серця придивляється тепер сама до себе.

Докія Григорівна глибоко зітхає. У неї не було дитинства. З дванадцяти років вона вже була наймичкою.

Може, вона трошечки заздрить Яринці?

Вчителька дістає купу зошитів і поринає в читання. І кожний зошит — наче обличчя школяра. Тільки треба вміти це прочитати. Треба любити ці рядки горбатих літер, і ті руки, які їх писали, і треба бачити схилену над зошитом голову юнака.

Із зошита Василя Чабаненка випадає промокальний папір; на ньому змальовано корабель і гармату, з жерла якої вилітає хмара чорного диму. Любий капітане! Твій ребус уже давно розгадано...

Докія Григорівна посміхається куточками уст і мружить на лампу прозорі очі. Потім вона відсуває зошити і приносить із сіней загорнуту в ганчірку грудку зеленкуватої глини. Глина м'яка й здається масною. Докія Григорівна розминає її на дощечці і вже відчуває знайоме тихе хвилювання. Це таємна пристрасть учительки, її маленький секрет. У вільний час вона годинами просиджує над столом і ліпить. Холодна глина, знайдена на березі Дінця, оживає.

Докія Григорівна заглиблюється в роботу. Вона ліпить схилену голову дівчинки, і дівчинка ця дивно подібна до Яринки. Її великі очі, її ніс, її напіввідкриті губи. Дві коси, сплетені на потилиці підковою...

Вчителька зітхає.

— Не виходить,— шепоче вона.— Не вмю.

І знову розминає глину, знову ліпить і ліпить.

У комоді, на дні ящика, сховані від допитливих очей, стоять невеличкі погруддя Леніна, Шевченка, Гоголя. Докія Григорівна соромиться їх показувати. Вони здаються їй неоковирними, недоробленими. Ось, може, колись їй пощастить виліпити прекрасний натхненний образ...

Якось увечері вчительку зустрів біля Дінця вожатий Юхим.

— Що це у вас? — спитав він, помітивши, що Докія Григорівна хутко загортає в ганчірку зелену глину.

Вчителька трохи зніяковіла.

— Не бачиш? Глина.

— Аякже, бачу. Тільки навіщо вона вам?

Докія Григорівна вже оговталась.

— Вожатий, а питає! Інший би на твоєму місці давно поцікавився: що воно за кольорова глина на березі? А може, це ліки від ревматизму? Може, цілюща глина? Скільки в нас курортів є, де лікують грязями. Не чув хіба? Ну, ось і думаю переслати в місто, в лабораторію. Хай зроблять аналіз.

— Цікаво,— промовив Юхим, поблизкуючи лукавими очима.— Може, й я на старості лікуватимусь од ревматизму. Треба нашим бабам сказати, а то вони мурашиний сік п'ють. Відсталий народ, не знають, що в них під боком отака цілюща глина!

Його очі іскрилися від прихованого сміху.

— Не забудьте ж сказати, який буде аналіз!

А Яринка уже давно прийшла додому. Давно вивчила уроки. Було вже пізно, і всі спали, і навіть батько прийшов сьогодні рано і теж спав. А Яринка не могла заснути. Її не залишало піднесене почуття, жадоба руху, що прийшла на зміну її журбі. Вона тихо встала й засвітила лампу. Затулила її газетою, щоб не падало світло на батькове сонне обличчя.

Їй хотілось гомоніти, співати, бо все мине, все буде зовсім інакше, все буде прекрасно. Вона не могла мовчати. Вирвала з зошита папір і почала писати.

«Люба моя подружко Івгонько,— писала вона,— страшенна спека в наших горах, навіть скелі тріскаються від спеки й шиплять, як розпечена сковорода, коли на неї плюнути. Я сиджу в саду. Вітрець із моря приємно обвіває

мое обличчя. Ти знаєш, що я завідую величезним фруктовим радгоспом. Одних лише апельсинових, мандаринових і цитринових дерев у наших садах сто тисяч. Коли дерева цвітуть, над усім узбережжям колихається солодка хвиля аромату.

З саду мені видно море. Рідна моя Івгонько, воно зовсім не таке, це море, як його описано в підручниках географії. Воно і синє й зелене, спокійне й буряне, з гребінцями білої піни. Зараз воно блакитне, зовсім блакитне, як... не знаю, з чим і порівняти. Ти знаєш, що я чудово плаваю й коли буває запливу далеко-далеко, мені видно з моря цитринові сади радгоспу на узгір'ї.

Зі мною тут живе і мій...»

Яринка встала й, схвильована, підійшла до батькового ліжка. Батько міцно спав. Його обличчя було в тіні. Донька стояла над ним, схилившись і затамувавши подих. Її губи злегка ворухились, вона вимовляла нечутно якісь слова. Потім вона писала далі.

«...мій батько. У нього вже свинина на скронях, але він ще міцний і дає мені багато цінних порад як садівник.

Люба Івго, ти написала мені з далекої півночі листа. Ти лікарка, ти лікуєш ненців. У вас зараз тримісячна полярна ніч, і вже десять днів не стихає страшна хуртовина. Твоє житло занесено снігом доверху, надвір не можна висунути носа. Але іноді до тебе долітає скажений рев моря, яке штурмує твій кам'яний острів.

Івгонько, наш радгосп посилає на північ сотні ящиків запашних плодів. Ти знаєш, що цитриновий сік — найкращі ліки від цинги. І ось, коли ти їстимеш золоті апельсини, питимеш чай із цитриною, вливатимеш цитриновий сік у рот хворому хлопчикові-ненцю,— згадай ту, хто доглядає південні дерева, ту, що виростила цитринові сади й збирала цілющі плоди. Згадай про Яринку з далеского села над Дінцем.

Ось і все. Пиши мені, люба Івгонько. Може, прийде час, коли ми зустрінемось з тобою. До побачення, лікарко ненців на далекій півночі! До побачення, бо догоряє в лампі гас і навіть у хаті чути, як тріщить за вікном мороз...»

Яринка схаменулась і ретельно закреслила останнє речення. Потім вона акуратно згорнула вчетверо листа, поклала його в конверт і сховала в шухляду. Лишилось тільки написати адресу на конверті. Це вона може зробити не раніше, як через п'ятнадцять років.

Увесь тиждень стояли густі тумани, подібні до білої димової заслони. Іноді набігали звідкілясь важкі краплини й падали на теплі долоні, на обличчя, яке жадібно ловило вогкий вітер із-за Дінця. І коли проглянуло, нарешті, сонце, Яринка побачила, що верховина Козачої гори вже чорніла.

Учора чути було за мостом дужі вибухи. То сапери висаджували в повітря кригу. Донець посинів від натуги, розірвав уночі крижані кайдани й дужою лавою посунув на південь.

Крижини — сині й лілові, хутко поспішали до далекого моря. Як хороше стояти на березі й кожну крижину проводити прощальним і трохи сумовитим зором і мовчки бажати їй щасливої путі. Як хороше слухати пізнього вечора крики диких гусей у темному небі, весняне хлюпання води й ловити губами грайливий вогкий вітерець. Це особливо прекрасно, коли надійшла п'ятнадцята весна й коли починається твоя юність.

Яринка все частіше зникала тепер з хати. Вона йшла або до Ївги, або блукала над рікою, виглядала теплого березня, який трохи забарився, бо знову подув з півночі вітер і заходило. Але весни вже ніщо не могло спинити.

Сьогодні, коли йшла дівчинка до Ївги, зустріла вона дядька Йону. Він зняв з крижини зайця й тепер ніс його додому, притримуючи за ноги й за довгі вуха. Йона був страшенно радий, але приховував це навмисною байдужістю.

— Так собі зайченя, — сказав він недбало Яринці, — з крижини врятував. Була б охота — можна й того... лишицю підчепити.

І він не додержав свого тону й вигукнув:

— Ось дівчино! Бачила? Капкана не маю, ружжа не маю, а зайців додому ношу! Га? Хай спробує хтось отак упіймати! Куди там, руки куці, як оцей хвостик!

Він сіпнув зайця за куций хвіст, заець з усієї сили дригнув ногами і в одну мить вирвався з рук.

— Ви бачили таке? Га? Втік! — гукнув Йона. — Городами подався, городами! До лісу! Думає, що я за ним гнатимусь! Аякже, гнатимусь я за ним! Пошукай дурніших!

Гнатися й справді було цілком безнадійно, бо заець за одну хвилину вже був у лісі. Зніжковілий Йона, на-решті, заспокоївся й пробурчав:

— Хай йому грець, який важкий був! Старий, мабуть, і м'яса зубами не вкусиш. Бачили ми таких!

Яринка ледве стримувала сміх.

— Була б охота, дядьку Йоно, ще впіймаєте,— сказала вона.— А коли трапиться лисиця — мені хутро на кожущок подаруйте.

І коли вже прийшла до Ївги, довго ще сміялася з подружкою, розповідаючи про історію з зайцем.

А потім обняла Ївгу і вже серйозно, навіть суворо, сказала:

— Я тобі написала листа, Ївгонько. Атож. Уже давно лежить він у моїй шухлядці. Я сама забула про нього. А сьогодні оце згадала.

Ївга здивовано дивилась на подругу.

— Та я ж тут, Яринко, ось біля тебе. Навіщо ж писати, коли можна все сказати мені словами?

Та Яринка похитала головою.

— Ні, Ївго, коли одержиш того листа, ти будеш у той час далеко-далеко...

І ніяк не могла зрозуміти Ївга, що це за такий таємничий лист.

— Коли ж це буде? — тихо спитала вона.

— А це буде, люба подружко, через п'ятнадцять років.

І так це сказала Яринка, так серйозно, що Ївга навіть не посміхнулась, тільки пильно-пильно глянула у вічі подрузі й сама замислилась.

* *
*

У школі вже відчинили навстіж вікна. Грайливі сонячні зайчики гасали по партах, у саду чути було запах вогкої землі, яка недавно вийшла з-під снігу, запах торішнього прілого листя й соковитого рясту. Це вже був початок справжньої весни.

Але в карих очах Яринки таїлась задума.

Даремно Ївга намагалась розважити подругу. Яринка відмахувалась од її жартів, і гомінка Ївга стихала й сама смутніла.

А найгірше те, що Яринка мовчала і навіть Ївзі не

розповідала тепер про своє горе, хоч подруга давно про віщось догадувалась.

Дедалі все непривітніший робився батько. Наче зовсім чужою стала йому сім'я, і він став для сім'ї чужим. Бувало так, що й Марійку він пестив, і навіть цукерок приносив, і до Яринки обзивався, та все це похапцем, думаючи про щось інше.

Це найбільше мучило Яринку. Бували ночі, коли вона зовсім не спала. Вона уявляла собі страшні картини. Уявляла: батько — п'яний і порізаний у бійці з іншими п'яницями. Він лежав на дорозі й сходив кров'ю.

Дівчинка часто тепер чула, як смерділо від батька горілкою. Він не дивився тоді ні на дітей, ні на бабу Явдоху, падав у ліжку й засинав.

Якось уночі Яринка не витримала. Встала й засвітила лампу. Дівчинці здалося, що батько втопився п'яний і що вона чула його останній крик. Вона розбудила бабу Явдоху.

— Де батько? — розпачливо прошепотіла дівчинка.

Баба спочатку розгнівалась. Вона не ходить за своїм сином по п'ятах, він — доросла людина, він не каже, де він буває. Нічого будити вночі через це людей. Але придивившись до сполотнілого Яринчиного обличчя, вона сама злякалась. По її очах дівчинка бачила, що баба щось знає. Може, це була якась таємниця.

— Де мій батько? — знову пристрасно спитала Яринка.

Баба Явдоха почала її заспокоювати. Всього буває на світі. Може, важко йому на серці, може, сумує за дружиною, місця собі не знаходить.

— Хіба ж легко забути таку дорогу людину? Та ти візьми, Ярино, й подумай сама. Хіба в тебе самої, Ярино, й досі сльози не навертаються на очі, коли матір згадаєш? Та ще й сльози які, та ще й які вони гіркі та пекучі!..

Але Яринка відчувала, що не все сказала їй баба, щось таїла від неї.

— А чому п'яний приходить батько? Чому? Він ніколи раніше не був п'яницею? — майже стогоном питала дівчинка.

Баба Явдоха й тут знаходить відповідь.

— Гай-гай, Яринко, та ти уже дівка, сама візьми, кажу, та подумай. Та це ж перше діло — в чарці горе втопити, сум утопити на самісінькому дні. Мабуть же й кум-

панія є випити. Помовч, Яринко, помовч. Звісно, негарне це діло, та сама знаєш, сама ж знаєш, Ярино, що перемелеться — мукá буде.

Визирало в баби з-під очіпка сиве волосся, сорочка полотняна на грудях розстебнулась, і на сухій шиї висів шнурочок. Колись було почеплено до нього хрестика, а тепер баба Явдоха вже хрестика не носить, але не хоче й шнурочка скидати. Так і живе з шнурочком і каже, що носить його на пам'ять!

Якось уранці прийшов голова колгоспу. Батько був удома.

— Ану, Олексію Михайловичу, дай хоч гляну на тебе, який ти став,— напівжартома сказав голова.— Ніде тебе не видно, садівнику колгоспівський! Ніяк тебе не дочекаєшся. Сам оце прийшов до тебе в гості. Що ж це з тобою?

— А що зі мною, Луко Захаровичу? — ніяково низав плечима батько.— Нічого зі мною.

— А з садом що? — враз нахмурився голова.— Весна наступає, а ти спиш. Кошторису на весняні роботи й досі не подав. Зanedбано сад. Землю треба підпушити, крони почистити, підмазати. Чи мені тебе вчити! Нікуди не годиться, Олексію Михайловичу!

— Луко Захаровичу, та що ти присікався? Та я ж...

— Ти ж, ти ж. Твоя провина. Признайся — всю ж зиму байдикував?

Яринка чула всю цю розмову. Вуха в неї зайнялися полум'ям. Який сором! До чого дожився батько — йому вчитують, його звать ледарем! І він — нічого. Не ображається, не обурюється. Він мовчить. Мовчить, бо що ж йому казати? Яке він має виправдання? Адже все це правда, все — правда!

Так почався день. Яринка йшла в школу. З-за Козачої гори блиснуло сонце. Пахло вишняком. Чорні стовбури дерев, здавалось, набубнявіли разом з бруньками. В Донець бігли сварливі, скуйовджені струмки й не могли перекричати один одного. Заклопотано, як молодички на току, обзивались синиці, і вперше після зими небо сьогодні мало вигляд глибокого блакитного склепіння. Де-не-де на схилах гори, ніби висунувшись із ярів, ще виблискували запінені язика снігу, але під тинами вже тишком-нишком пробивався зелений, веселий ряст.

Назустріч Яринці йшов дідусь із ціпком, і дівчинка

чомусь зраділа, побачивши його. Це був дід Трохим, і Яринка гукнула:

— Здрастуйте, діду, добридень вам! Упізнали мене?

Йй дуже хотілось, щоб дід упізнав її, і він зупинився й сказав:

— Здорова була, батькова донько! Давненько я тебе не бачив. Чи в тебе борода виросла, що я тебе, кха-кха, кажеш, не впізнаю?

— Діду, діду, а як там хата-лабораторія, а як там цитринові деревця? — розпитувала вона.

Дід Трохим ціпком колупав сиру землю, він лагодився розмовляти довго й ґрунтовно.

— Так що, мабуть, цитрини на них не виростуть,— сказав він,— бо садівник з тебе, як з клоччя батіг. Навідуватись треба частіше, батькова донько. Та не присилай ти до мене більше того Василя, Йонового сина!

Яринка ошелешено дивилась на діда. Та й було чому дивуватись, бо ніколи такого не траплялося. Мабуть, плутає шось на старість дід Трохим, уздривається дідові хтозна й що.

— Отакої, нічого не знаєш, кха-кха! А згадай-но, як присилала ти його за ключем. Як реп'ях, учепився хлопець: дайте йому ключа, бо Ярині там таке спішне, що в ліс утече. Завзятий хлопчина, мало за полу мене не тягав, грець би його не взяв!

Усе раптом пригадала Яринка, тільки не посилала вона Василя нікуди, і тепер було все ясно для дівчинки, все, як воно тоді було. Може, сонце піднялося вище над горою, може, дужче пригріло землю, бо наче зовсім зшаленіли весняні струмки й такий підняли передзвін, хоч вуха затуляй! І синиці ще веселіше заграли, й серце в грудях так застукало в дівчинки, так застукало, наче всі лісові дятли разом ударили по корі.

— Почекай, почекай! — гукнув дід.— Ти ще мені скажи, чому не навідуєшся? Думаєш, дід Трохим буде твої цитрини доглядати? Та почекай-бо! Хіба не знаєш, скільки дідові Трохимові років? Арифметики вас у школі вчать? От візьми свої літа та разів на п'ять і помнож їх. А тоді років десять відкинь. Оце й буде мій вік. Чула, батькова донько? Та пожди! Побігла! Ач, як коза!

А дівчинка побігла в школу. Десь близько чекала радисть. Було незрозуміло, звідки вона прийшла. Але як весело і як тривожно відчувати її дихання!

І вже біля шкільного ганку Яринка спинилась. Чого вона поспішає? Мабуть, і школу ще зачинено. І згадала, що їй неодмінно треба побачити Василя. І треба сказати йому щось дуже-дуже важливе. Але дивно — вона зовсім забула, що мала йому сказати. А може, й не забула, може, не знала й сама. Розгублено глянула Яринка навкруги, на школу, на вікна свого класу. Чому ж вона так поспішала?

А й справді, не треба було їй поспішати. Може б і зовсім не пішла сьогодні Яринка в школу, коли б знала, що їй розповідь Ївга. А трапилось так, що подружка поранила Яринці серце. І не хотіла цього зробити, та не можна ж, щоб Яринка й досі нічого не знала.

З школи вони повертались удвох, і тут Ївга й розповіла подрузі все, що вона чула про її батька.

Коли ж затрусилась Яринка й зблідла, Ївга злякалась. Чи не краще було б мовчати? Та хто ж знав, що отак підріже вона Яринку!

Ївга схопила подругу за руки й гладила її долоні, її довгі й тонкі пальці в чорнильних цятках. Але Яринка ніяк не могла отямитися. Губи її побіліли. Очі горіли сухим блиском, як у хворій.

— Яринко, ой же, Яринко, — шепотіла Ївга. — Покинь, не думай про це. А може, то брешуть люди? Заздрісно, що хороший чоловік, перший у колгоспі...

Яринка гірко промовила:

— Перший у колгоспі... Х-ха, та й дурна ти, Ївго. Приходив голова колгоспу... Я чула, що він говорив йому... йому...

Їй було страшно трудно вимовити тепер це слово «батько».

— Прощай, Ївго, — сказала тихо Яринка.

Вона не могла зараз нікого бачити, навіть Ївги. Їй хотілося зібрати розкидані думки, обміркувати те, що сталося.

Батька, як звичайно, не було. Сльози прийшли рясні й заспокійливі. Яринка довго плакала, уткнувши обличчя в подушку. Потім устала й умилася. Її рухи, її кроки були тверді й спокійні, бо дівчинка мала вже рішення.

Коли почало темніти, Яринка вийшла з хати.

Над рікою клубочився вечірній туман. Хвилі його, схожі на сиві старечі пасма, спочатку важко слалися над самісінькою водою, згодом піднялися вище самого високого дуба й по вінця заповнили, як чашу, всю долину. Кожний шерех і кожний звук згинули без сліду, і людський голос прозвучав би в цьому тумані придушено й дико, як у пустині.

Темні гори, увінчані густим лісом, насувались на село могутнім громадям. Гори, й ліси, і кожне окреме дерево здавались велетенськими, як це буває у весняному присмерку.

Яринка пішла городами. Вона почувала себе злодієм. Ївжині слова не раз спалахували в голові, але зараз вже не завдавали такого гострого болю. Хтось упертий, невгамовний, підказував їй, що треба самій переконатись. І часом тьохкала надія: а може — брехня?

І дівчинка, притуливши до серця руку, йшла городами, щоб не бачили її люди. Йшла липкою ораною землею, загубивши в темряві стежку.

Хата Варки-вдови стояла під лісом. На подвір'ї росли сосни й дуби, і влітку вдова наймала хату дачникам, а сама перебиралася жити в комору. Ховаючись за стовбурами, Яринка підійшла до освітленого віконця.

Дівчинка добре знала Варку, чула й сама, як недобре гомоніли про неї в селі.

Яринка здригнулась. А потім зробилась дивно спокійною. Вона стояла за стовбуром і пильно дивилась на жовте освітлене віконце. Кора на стовбурі була шершава, з неї легко відколупувались невеличкі кусочки. У ніс бив сосновий дух. Нічний птах безшумно промайнув низько над дівчинкою, потім крикнув удаліні сумно й тривожно.

І на мить Яринка прислухалась сама до себе і здивувалась: яка ж вона стала спокійна, зовсім спокійна! І від чого ж прийшов такий спокій? І чому така втома скувала руки й ноги?

А може, не треба отут стояти, може, піти собі геть, піти додому, взяти книжку улюбленого автора й читати, довго читати, щоб усе забути навколо, щоб стати хоч на мить не Яринкою, а зовсім, зовсім іншим дівчам. Хай собі лишається, як далекий важкий спогад, це подвір'я з сосна-

ми й дубами, і це жовте віконце, і саме ім'я Варка. Мовби ніколи й не було цього вечора й школярки, яка йшла городами, щоб її ніхто не стрінув, і яка не знає, що їй зараз робити.

Але віконце вабить до себе, і краще вже зараз про все дізнатись, щоб потім не докоряти собі й не мучитись.

І ось Яринці вчуваються в хаті за тим віконцем галасливі голоси; хтось заводить там пісню. Тоді дівчинка вийшла з-за стовбура. І коли ближче підійшла, почула ясніше співи. Один високий голос виводив.

«Це ж Варка», здогадалась дівчинка й ближче підійшла до віконця. Фіранки не було, і Яринка все побачила. Сидів за столом чорнобородий, схожий на цигана, п'яний Тихін, сиділа Вустя Ковалишина і ще хтось незнайомий.

А поруч з Варкою, обнявши її за стан, сидів батько. І на ньому була сорочка, та сорочка, яку вишивала мати...

Все, що сказала Івга про батька, все було правдою.

Яринка бігла сільською околицею. Зринав образ матері, й тоді все заступав нестерпний жаль до неї. Яринці здавалось, що тепер уже нема чого жити на світі. Горе було таке всеосяжне і непоборне, що навіть самої смерті не страшно.

Та думка, що батько ганьбить пам'ять матері, невідступно була з Яринкою, і дівчинка бігла, сама не знаючи куди.

Вона опам'яталась біля незнайомого тину. В кількох кроках була ріка. Туман над водою танув, розпливався на всі боки, як згряя білих гусей. Ніч прийшла тепла й тиха, і Чумацький Шлях курів молочним пилом з півночі на південь.

Зненацька десь далеко загравав патефон.

Ой, одна я, одна,
Як билиночка в полі...

долинув до Яринки пом'якшений відстанню чистий голос співачки. Дівчинка несамохіль прислухалась до пісні. Втихомирювалась буря в грудях, хоч серце й досі ще стукало нерівно й часто. Хвилинами здавалось, що все це відбувається у півсні, і треба тільки схопитись на ноги, щоб зникли й ніч, і пісня, й пасма лінивого туману.

Здалося Яринці, що про неї складено цю пісню, і навіть вітрець наскочив і прошумів віттям її мотив.

Може, цей вітрець і розвіяв останній туман над водою,

і в глибочині побачила тоді Яринка самотню зірку. І така була глибочінь чорна й холодна, і така непривітна була ріка, що робилося моторошно. Під берегом кругами ходила вода, і знала дівчина, що стоїть вона над виром, над Братською ямою, де втопилося колись двоє братів.

Мов зачарована, невідступно дивилась Яринка в глибочінь, і наче притягала її до себе чорна яма, і чим довше вдивлялась вона у воду, тим спокійніше ставало на серці, і знала дівчинка, що треба жити, щоб бути такою, як мати.

А самотня зірка все дрижала в моторошній безодні. І Яринка все думала й думала, і зринала згадка за згадкою про матір. Світла сльоза скотилася по щоці в Яринки, але дівчинка не плакала, і сльоза так собі скотилась, блиснула й упала.

В легкому човні плыв за течією Йона й ловив на «квок» сомів. Він проплив зовсім недалеко від берега, але не помітив дівчинки. Чсвен тихо зносило, а Йона коли-неколи бив дерев'яним «квоком» по воді, принаджуючи сомів.

Яринка мимохить почала вдивлятися в неясні обриси постаті рибалки. Йї здалося, що на човні двоє. Перший, звичайно, Йона. А другий може бути Василем. З ким же Йоні рибалити, як не з сином?

Але Василя на човні не було. Просто трапилась омана зору, бо ніч була темна й ще не сходив місяць, а зірки нічого не могли вдіяти з темрявою. «Куди ж тепер? — думає Яринка. — Знову додому?»

Може, й справді тільки в хворобливій уяві бачила вона освітлене віконечко й батька, а може, тільки приснився їй пронизливий голос Варки?

Повна розхристаних думок, болю, який ще не загубив своєї гостроти, йшла Яринка весняної ночі додому. Село вже спало, тільки десь далеко гавкали спросоння собаки та коли-не-коли долітали з тихої ріки глухі удари «квока» по воді.

IX

Надворі вже почало розвиднятись, коли Яринка прокинулась. Трохи згодом за вікном народились рожеві теплі відсвіти — сходило сонце. Кукурікав півень, і дів-

чинка деякий час лежала, намагаючись відгадати — чужий це чи свій, якого вона назвала колись Василем.

Потім вона хутко вдяглася, раз у раз позираючи на батька, який спав. Їй хотілося піти в школу раніше, доки він ще не прокинувся.

Зненацька вона побачила на стільці батькову сорочку — ту саму, до якої колись ніжно торкалися пальці матері. Знову прокинулася образа. Яринка простягла руку й схопила сорочку. Він не сміє вдягати її. Сорочку треба зараз же заховати так, щоб ніхто її більше не знайшов.

І Яринка безшумно заметалась по хаті, шукаючи, куди б сунути сорочку.

Але сховати було нікуди. Батько поворушився, й дівчинка, злякавшись, жужмом запхала собі сорочку під кофтину. Потім схопила книжки й вискочила надвір.

На вулиці вона стріла сусідку, яка пильно подивилась на дівчину і вже здалека гукнула:

— Що то в тебе за рукав теліпається?

Яринка глянула й побачила рукав сорочки, який визирав з-під кофтини. Тоді вона побігла. І сама незчулася, як опинилася на березі ріки, над Братською ямою. Біля серця заворушився холодок, і дівчинка здригнулася. Не могла чомусь дивитись на вир, на тихі, повільні круги чорної води.

Вона пішла далі понад берегом, лісовою стежкою. Там, де Козача гора зовсім близько присунулась до ріки, берег був крутий і сповзав у воду, оголяючи вузлувате, покручене коріння старих лип. На деревах уже розвивалося ніжне, як пух, липуче листя, наче зелена хмарка повисла на кронах. Тільки дуби ще, здавалось, спали. Вони стояли голі, й жодна брунька ще не розкрилася на могутньому вітті.

З високого берега Яринці було видно, як ходили зграї верховодів. Вони жадібно кидались на кожний сухий листочок, на кожну пушинку, яка сідала на воду. Злодійкувато озираючись, через ріку перелетіла сорока. На тому боці, на високій вербі, чорніло округлою шапкою її гніздо.

Тут, під Козачою горою, Яринка й укинула в ріку сорочку, замотавши в неї камінь. І сорочка пішла на дно, в глибочину. Там її ніхто не знайде під кручею.

Потім дівчинка пішла в школу.

Щаслива й схвильована Івга показала їй газету, яка друкувалась у районному центрі. І всім, хто входив у клас,

Ївга показувала ту газету, а в ній портрет свого батька. Ївжин батько поставив рекорд по сівбі, це був зразок високої трудової доблесті.

Та, мабуть, щось прочитала Ївга в очах у Яринки і щось згадала, бо враз заховала газету під парту і з винуватим виглядом обняла подружку. А Яринці й справді защеміло серце, бо не могла ж вона не згадати свого батька. Тоді, щоб загладити свою нечуйність, Ївга зашепотіла:

— Яринко, ой що я скажу тобі, Яринко. Сьогодні ж у клубі вистава, хіба ти забула? Я неодмінно зайду за тобою. А хто грає, якби ти знала!

Яринці було байдуже, яка вистава й хто грає. Але вона згадала, як важко сидіти вдома. І вона зраділа тому, що Ївга зайде за нею й можна буде вдвох кудись піти.

Сьогоднішній день почався для Яринки теж нещасливо. За домашню роботу вчитель літератури поставив їй погану оцінку. Повертаючи дівчинці зошит, він сказав:

— Ти мене здивувала. Виконала завдання дуже неохайно й погано. Гірше за всіх. Цього з тобою ніколи не було...

І зненацька Яринці стиснуло дихання, кров з силою вдарила в скроні. Вона майже вирвала з рук учителя зошит і кинула його на парту.

Вчитель вражено відступив:

— Кужіль, що з тобою?

Але Яринка вже голосно, на весь клас, ридала.

Коли Докія Григорівна дізналася про цей випадок, вона вирішила сьогодні ж спокійно, але серйозно поговорити з дівчинкою. Вона викликала її в учительську і, замкнувши двері, лишилась з нею віч-на-віч.

Класного керівника вразила незвичайна блідість школярки. Кожна найтонша синя жилка на скронях у неї просвічувала крізь шкіру, як намальована. Яринка важко дихала, трохи спідлоба позираючи на вчительку.

— На розправу покликали? — раптом спитала вона.

Докія Григорівна пильно глянула на школярку. Звідки в цієї дівчинки така роздратованість, така різкість і грубість? Адже це прийшло до неї зовсім недавно. Очевидно, в її житті зараз проходить якийсь хворобливий складний процес, який ламає всю істоту школярки. Ось чому вона почала погано вчитись, ось звідки її пригніченість і нервові спалахи.

Тепер Докія Григорівна вже була переконана, що ми-

нулого разу Яринка сказала їй неправду. Не журба за матір'ю гнітить дівчинку. Є інша причина, про яку школярка не хоче розповісти.

— Ні, Яринко, ти дуже помиляєшся, — сказала Докія Григорівна, — ти не злочинець, і ніякої розправи над тобою ніхто вершити не збирається. Ти чимось дуже схвильована, і я тільки хочу попросити тебе надалі стримуватись. Ти ще занадто молода, щоб так розпускати свої нерви. Ось воно як, Яринко. Правду ж кажу. Іди й подумай над цим.

Дівчинка була так збуджена, що Докія Григорівна змінила свою думку поговорити з нею сьогодні докладно. Вирішила відкласти розмову на день-другий. Може, тим часом Яринка заспокоїться.

Тепер особливо гостро відчула Докія Григорівна, як мало знати тільки характер і здібності своїх вихованців. Хіба знає вона, про віщо мріє Яринка, про віщо розмовляє вона з своєю подругою Івгою, які в неї відносини з іншими школярами, з усім класом, з сім'єю? Та, нарешті, хіба знає вона як слід характер Яринки? Тут було багато неясного, незрозумілого, але Докія Григорівна була певна, що дружня, щира розмова з Яринкою зрештою зарядить справи.

* *
*

Івга, як обіцяла, прийшла до Яринки, і вдвох вони пішли в клуб.

Івга була радісно схвильована й кілька разів поривалася про щось розповісти подрузі. Нарешті, коли в залі вже погасло світло, перед відкриттям завіси, вона гаряче зашепотіла на вухо Яринці:

— А знаєш, хто Петра гратиме? Ой Яринко, ти ж іще нічого, нічого не знаєш! Та Василь же грає! Що ти скажеш на це? Василь!

Вона тісніше притулилася до подружки й сказала:

— Ой Яриночко, яка я нещасна!

— Ти? Чому?

— Нещасна, Яринко, нещасна. Мені так хочеться бути Наталкою-Полтавкою, а Василь... а Василь щоб був Петром.

Вона глибоко, гірко зітхнула.

— Ти не знаєш, Яринко, який він дужий, як на трапедії вправляється. А пам'ятаєш, як на ковзанах літав? Учора я з ним гуляла, довго-довго гуляла, Яринко. А вечір був такий темний, і так мені було гарно — не знаю, як це й сказати.

Сиділи в юрбі, серед глядачів, дві подружки й чекали початку вистави. Ївга спитала:

— Яринко, чи й справді соромно моему батькові? Ось знаєш, що він мені сказав? «Мені, каже, тепер утрое важче, що моя дочка погано вчиться. Про мене тепер, каже, в газетах пишуть, а ти мій авторитет підриваєш». А знаєш, Яринко, може, йому й справді так на серці досадно на мене. Портрет у газеті — шутка!

Видно було, що вона ніяк не могла отямитись: ось її звичайний батько і раптом — герой праці! Вона ніби відчувала, що якийсь промінь його слави освітив і її.

І зрештою це почало Ївгу непокоїти. В житті батька трапилась велика подія, і кожний день тепер повинен стати по-особливому новий, хвилюючий. А в Ївги було таке почуття, наче вона опинилася на урочистому святі в сірій, буденній одежі. Вона не розуміла, звідки постало таке почуття, але занепокоєння її зростало. Вона збентежено подумала про те, що в табелі їй загрожує дві чи три двійки.

Тоді Ївга знову почала розповідати Яринці про Василя. Вона могла говорити про нього весь вечір. Але прозвенів останній дзвоник, і завіса поповзла вгору, намотуючись на жердину. До криниці вже йшла задумлива Наталка-Полтавка з коромислом і відрами.

Коли вийшов на сцену Василь, Яринка відразу його впізнала. Хлопцеві страшенно личили приклеєні молоді чорні вуса, його голос лунко відгукувався в серці дівчинки. Їй стало тепло й затишно, легко й смутно. «Що ж це зі мною?» подумала Яринка.

— Ївго-любок, що зі мною? — пошепки спитала в подруги. Але та не чула або не зрозуміла, й ніхто, мабуть, не дав би їй відповіді.

Вона почала думати, що Василь обов'язково гляне в її бік, він мусить це зробити. А чому мусить — хтосьна. Але з кожною хвилиною зростало переконання — ось гляне, обов'язково ж гляне!

І сама собі сказала Яринка:

— Яка я дурна! Я зовсім дурна!

Та раптом він глянув просто на неї!

Йй здалося, що він відшукав її в темному залі. Їхні очі зустрілись. Вона вся похолола, серце зупинилось, а потім застукало глухо й швидко.

Вона боялась поворухнутись, боялась глянути навколо. Звичайно, всі дивляться зараз на неї, всі догадуються, що з нею сталося зараз щось незвичайне. Але незабаром вона переконалась, що нікому немає до неї ніякого діла. Всі захоплені тим, що діється на сцені.

Яринка зітхнула з полегшенням. Значить, ніхто нічого не помітив. Навіть Ївга, й та не помітила. І що це було? Хто про це скаже?

Нашорошена тиша стояла в залі, а на сцені розмовляла Наталка з Петром.

Ніхто не скаже. Ніхто нічого не знає. Хай це буде глибоко-глибоко заховано в серці, хай тільки Яринка знає про це.

Тепер кожного Василевого виходу вона чекала із страхом. Щохвилини дівчинці здавалось, що він забуде свою роль, помилиться. Вона боялась за кожний його крок на сцені. Коли на мить Василь зупинився, витримуючи паузу, вона злякано заплющила очі.

Хтозна, як вона дочекалась закінчення вистави. Розчервоніла Ївга, поблискуючи очима, хутко шепнула:

— Я піду за лаштунки. Він, мабуть, захоче провести мене додому.

Вона зникла в юрбі.

Тоді Яринка вийшла на вулицю. Додому йти не хотілось, і дівчинка звернула в провулок, яким можна було вийти до ріки.

Несподівано вона почула за собою швидкі кроки. Хтось її доганяв. Дівчинка зупинилась. У темряві вона не могла роздивитись постаті, яка наближалась, і стиха спитала:

— Хто тут?

— А тобі кого треба? — враз упізнала Яринка голос Василя.

— Але ж мені здалося, що ти мене наздоганяв, — сказала вона і в ту ж мить пожалкувала, що таке злетіло з уст, бо Василь засміявся й відповів:

— Тебе? З якої речі? Що вам почало ввижатися, громадянку?

Ну, звичайно ж — трапилась помилка. Він, напевне,

думав, що наздоганяє Ївгу. Отже, йому зараз, мабуть, дуже неприємно, що він отак помилився.

І Яринка сказала:

— Василю, я тебе розумію, ти думав, що я — не я, а Ївга.

Але чому він мовчить? Дівчинці здалося, що він знову засміявся в темряві, але тихо-тихо, зовсім беззвучно. І чому він не йде від неї, чому не йде шукати Ївгу?

— Вона ж пішла до тебе за лаштунки, — знову сказала Яринка, дивуючись, чому він нічого не відповідає. — Чуєш? Вона пішла до тебе.

— Ти куди, Яринко? — враз спитав він.

— До порома. Дуже тиха ніч, Василю.

— І ріка тиха, й небо тихе, — промовив він і стояв.

Яринка нічого не розуміла, що з ним.

— Чому ти не йдеш? — нарешті спитала вона.

— Я хочу піти до порома, — сказав він. — Дуже тиха ріка. Так буває перед грозою. Мабуть, батько зараз на човні.

Вони спустилися до берега.

— Ось і пором, — сказала Яринка.

— Пором, — відповів він. Може, він думав про щось своє.

Вони посідали на поромі, звисивши над водою ноги. Тиша й мовчазна широка ріка з чорним лісом на протилежному боці, неясне булькання сонної риби, далекий сплеск сома навівали глибокий спокій. Піддавшись нашорошеній тиші, Василь і Яринка й собі мимохіть почали розмовляти пошепки.

— Чому ти захотів піти на пором? — спитала Яринка.

— Бо я люблю пором. Так, я дуже його люблю. Тобто — це місце над рікою.

Вони помовчали.

— Слухай, Василю, — зненацька сказала Яринка, — чи давно ти літав тут на ковзанах? Хуртовина мела. Морози які були. Пам'ятаєш? А як ти побіг шукати діда Трохима і як просив у нього ключ? А мені сказав: «Ось, не хотів брати, та дід мені в руку сунув». Пам'ятаєш?

— Хто тобі сказав? — спалахнув Василь і встав. — Дід?

— А хоч би й дід.

— Почекай, що ти думаєш? — майже скрикнув він. — Я заради хати-лабораторії. Не заради тебе.

— Хіба я кажу — заради мене? Я нічого не знаю. Мені трохи дивно, Василю. Я наче не все розумію... Коли б я була Ївгою, Василю...

Вона злякалась і враз замовкла. Вона сама відчула, що в її словах і в тому, як вона вимовила ці слова, мимохіть прозвучало щось таке, про віщо Василь ніколи ніколи не повинен знати.

Він притих і знову сів поруч. Може, він про щось починає догадуватись? Про що? Цього не знала й сама Яринка. А темрява й тиша ще ближче присунулись до них, і ще тихіше було булькання сонної риби, і навіть сом, плеснувши востаннє хвостом, заховався в підводних корчах. Тільки перші комарі тонко видзвонювали, прославляючи ніч.

— Ти гарно грав, — прошепотіла Яринка.

— Неправда, я грав, мабуть, дуже погано.

— Ні, ти гарно грав, — уперто повторила дівчинка. — Я даремно боялась за тебе.

— Ти боялась? — скинувся він. — Чого боялась?

Яринка не відповідала.

А навколо стало так темно, що навіть не видно було в тій густій темряві, як блищали очі в дівчинки. Двоє дітей сиділи над рікою, і тиха вода плинула без звуку, без дихання, плинула безупинно, як їхні дитячі літа.

Вони обоє мовчали, як мовчала навколо ніч і як мовчали ріка й небо. Цієї тиші не можна було порушити нікому. І тому ніхто з них не згадав про Ївгу, мов ніколи й не існувало в Яринки такої подружки.

Х

Коли в піонервожатого Юхима Шаповала висипало на обличчі густе ластовиння, це була вірна ознака, що починається справжня весна.

Це ластовиння завдавало Юхимові чималого клопоту. Кажуть же люди, що з'являється воно в тих, хто дере ластівчині й сорокачі яйця. І це справжня дурниця, бо Юхим, навпаки, виявив себе як активний захисник наших пернатих друзів, влаштувавши на деревах у всьому колгоспі чепурні шпаківні.

Щоб позбутися ластовиння, Юхим уставав до схід сон-

ця й умивався росою. Робив він це, звичайно, тишком-нишком, щоб ніхто не бачив, бо розумів, що піонервожатому умиватися росою трохи не личить. Можна, крім того, вмитися звичайною водою, але це треба робити весною, побачивши першу ластівку.

Та ластовиння не сходило, і це, зрештою, аж ніяк не заважало вожатому виконувати свої обов'язки. І він помітив, що Яринка Кужіль давно перестала відвідувати збори.

— Які ще там збори! Весна впливає, ластівки, річка, зелений ліс, усе впливає. Ось тут і працюй! — скаржився Юхим.

— Ну, і що ж ти думаєш? — спитала вчителька. — Як гадаєш зарадити справі?

— Досвіду в мене малувато, Докіє Григорівно. Хіба, може, винести роботу з закритого приміщення на свіже повітря?

Докія Григорівна похитала головою.

— Навряд чи це допоможе, Юхиме, — промовила вона. — Не знаю, чи ти придивлявся до Яринки. А ти придивись, сам побачиш. Щось неладне твориться з нею. Он воно як, Юхиме. Придивись, придивись. Спробуй поговорити.

Докії Григорівні подобався цей парубійко з лукавими очима, в яких виблискували іскорки стримуваного сміху. І за його повільними рухами, і навіть за насмішкуватою манерою висловлюватися навмисне простецькою мовою вчувалась якась ледве вловима стриманість. Здавалось — ще слово-друге, і, наче прорвавши загату, зайдеться Юхим розгонистим реготом, від якого далеко покотиться голосиста луна.

— І поговорю, — сказав Юхим. — Живою мовою.

Зненацька він глянув на віконну лутку. Там стояло щось, накрите газетою. Край газети піднявся, і Юхим побачив...

— А це що? — здивовано вигукнув він, безцеремонно скинувши газету. — Докіє Григорівно? Га?

На лутці рядочком стояли погруддя письменників, виліплені з зеленої дінецької глини. Горький, Толстой, Чехов, Шевченко, Коцюбинський... А трохи осторонь — похила голова дівчинки з двома заплетеними косами.

Докія Григорівна, почервонівши, взяла з рук вожатого газету.

— Закрий, будь ласка,— холодно сказала вона.

Але Юхим заступив їй дорогу.

— Докіє Григорівно, — вигукнув він майже з відчаєм, що вона хоче сховати від його очей погруддя. — Це — ви? Ваша робота? А це хто ж? Невже Яринка? Яринка Куржіль!

Він засміявся здивовано й радісно.

— Поставила сушитись і забула, — промовила вчителька. — А ти... ти хіба впізнав, що це Яринка?

— Та як же це впізнати, коли мов вилита?

У Докії Григорівни заколотилось серце. Їй неначе зробилось соромно від того, що вона, як дівчинка, ховалась досі, таїлась.

— Тобі подобається? — тихо спитала вона.

— Докіє Григорівно, та це ж — краса! — вигукнув Юхим, захоплено розглядаючи погруддя. — Художниця ви, справжня художниця й навіть вище! Отаке встругнули! А Яринка? Живісінька! О, та це ж із тієї самісінької глини! Ну да ж, із зеленої, цілющої! Значить, зроблено вже аналіз? Підходящий аналіз, Докіє Григорівно, щастя вам доле! Що ж я тепер бабам скажу? «Пийте, скажу, на здоров'ячко мурашиний сік, бо глина, скажу, пішла тепер по художній лінії!»

Поговорити з Яринкою Юхим не зумів. Правда, він спитав, що з нею. Але Яринка тільки знизала плечима:

— Спитай у сороки!

Хтозна, може, вона хотіла згадкою про сороку натякнути на ластовиння. Але Юхим не образився.

— Ти не поспішай, — сказав він. — Розмова з тобою серйозна. Здається, час би тобі про комсомол подумати. Бачиш, я так і знав, що вже думала.

Це був хороший день для Яринки. Важка хмара довго нависала над садами, потім блиснуло сонце, і хмара відступила кудись за ріку, і вже аж за Козачою горою зникли останні сірі сувої. Хороший день, коли тобі кажуть, що ти вже не дитина, не дівчинка, що ти вже переступила той високий поріг, а за ним чекає тебе юність. Що ти вже скоро будеш комсомолкою, й попереду в тебе ціле життя, якому не буде, здається, ніколи краю, бо в п'ятнадцять років думають тільки про початок. І життя це таке незвідане й тому хвилююче й привабливе.

Забулося те, що недавно пригнічувало. Хотілося сміятись, стрибати, як молодій кізці.

На великій перерві широке шкільне подвір'я гуло від дитячих голосів. Хлопці грали у футболу. Воротарем був Василь. Він побачив Яринку й гукнув:

— У футболі найважливіша птиця — воротар!

М'яч летів просто на ворота. Василь зробив карколомний стрибок убік і схопив його обома руками на льоту. Але посковзнувся й упав.

— Смертельно поранений герой захистив ворота від ворожого натиску! — продекламував хлопець, чистячи долонями штани на колінах. — Батарея... вогонь! — раптом гукнув він, б'ючи з розгону м'яча.

Підбігла Ївга й потягла Яринку за руку.

— В квача! В квача! — верещала вона.

Яринці припало бути квачем. Розчервоніла, з блискучими очима, вона довго ганялась за товаришами.

— А я ква-ча не боюся! А я ква-ча не бо-ю-ся! — дратувала Ївга.

Яринка погналася за нею й нарешті зачепила подругу рукою.

— Квач! Квач! — зареготала. — Щоб не дратувалася!

Підійшов Никодим.

— У квача? — прогук він. — Я помру за вас від сорому! Це ж — дитяча забавка!

— Квач! — торжествуючи, скрикнула Ївга, вдаривши хлопця по спині.

— Я не граю! — вайлувато обернувся він.

— Квач! — ляснула його долонею, підскачивши з іншого боку, Яринка.

— Квач! Квач! — на всі лади закричали гравці, намагаючись ударити хлопця ззаду.

Никодим кумедно, по-ведмежому, повертався на всі боки, захищаючись від блискавичних нападів. Нарешті він не витримав і кинувся на товаришів. Але всі спритно викручувались від нього.

Яринка реготала на все подвір'я, дивлячись, як незграбно розмахував Никодим своїми довгими ручищами, намагаючись зачепити когось із гравців. Він був дуже схожий на вітряка, який махає на вітру широкими крилами.

— Квач! Квач! — лунали голоси. — Бубон! «Ще побачим, як там буде!» Никодим — квач!

Хлопча радісно посміхнувся, коли задзеленчав дзвоник і визволив його з важкого становища. У клас Нико-

дим увійшов весь червоний, витираючи хусткою рясний піт.

Яринка подала заяву в комсомол. Вона безжурно йшла додому і якраз біля воріт зустріла батька. І трапилось так, що глянула дівчинка на нього наче якимись новими очима й побачила те, чого раніше мовби не помічала. Батько був неголений, і в нього виросла борідка. А раніше борідки він ніколи не носив. І схуд батько дуже. Незчулася сама, як гукнула:

— Тату, я сьогодні подала заяву в комсомол!

Батько зупинився, глянув на неї так, наче вперше її бачив, і сказав:

— То й добре. Комсомолкою будеш.

Яринка оторопіла. Вона чекала, що батько зрадіє, привітає її, адже це була подія в житті дівчинки. А він так байдуже проказав звичайні слова, аби щось сказати.

Батько вже пішов, як і раніше — холодний, байдужий. І наче сама похилилась у дівчинки голова. Вона дивилась уже не вгору, а вниз, на землю. Йй уже не було ніякого діла до сонця, яке визирало з-за хмари, до ясної днини. Йй радість було вбито.

Так скінчився хороший день.

Відцвів пролісками березень і фіалками квітень. У низинах в лісі, де був найвогкіший ґрунт, у затишку розцвітали тепер білі дзвіночки конвалій. Настали несподівано спекотливі, мов улітку, дні. Буйними сходами пишались городи й помітно виросло листя дерев. Коли вітрець кошлатив високі тополі, різб'яні молоді листочки поблискували зі споду, як алюміній.

Потемнішала вода в Дінці, ясніше визначалась глибочінь. Біля берегів розросталися водорості, вони коливались у воді, як русалчині коси. І, як завжди, тихими страшними кругами вирували ями під Козачою горою.

Яринка щовечора бувала в Ївги.

Приходила з книжками й уроки вчила в подруги.

Якось Ївга сказала:

— А знаєш, Яринко, після іспитів у школі, мабуть, буде вечір самодіяльності. Юхим говорив. І танці будуть, і патефон Докія Григорівна крутитиме. Я її попрошу, щоб оту пластинку поставила, знаєш, оту, що — трам-там-там, там-там, а тоді такечки: тіу, тіу, ті-том-том... Василь буде, і я танцюватиму з ним. У нових черевиках, Яринко. Я їх зараз і взувати шкодую.

Вона глянула на Яринчині ноги і враз дивно притихла. Ївга побачила те, на що раніше не звертала уваги. Стоптані вкрай черевики її подруги просили каші.

Баба Явдоха не раз казала синові, що Яринці треба пошити нові черевики. Садівник гукнув дочку, глянув на її взуття й промовив:

— Треба. Що треба, то треба.

Він зо дня на день збирався сходити до шевця, та кожного разу забував. Тоді баба Явдоха, буркочучи, сама віднесла шевцеві хромові заготовки й замовила дівчинці черевики. Вони досі не були готові, і Яринці доводилось ходити в старих, з дірками.

Того вечора Ївга вже не говорила про танці. Вона зробилась задумлива. І Яринка, не догадуючись про причину такої зміни в настрої подруги, навіть здивувалась.

— Ївго-любко, ти чому притихла? Про геометрію думаєш?

— Про неї, зловредну, — зітхнула Ївга.

Яринка зареготала. Дуже вже смішною здалася їй завжди пустотлива подруга, яка раптом отак присмирніла та ще й зітхає тяжко при згадці про «зловредну» геометрію.

— Ївго, — звернулась Яринка, — ану. глянь на мене, ану, глянь! Невже поса повісила? І тобі не соромно — перед геометрією?

Наступного дня Ївга сама прийшла до Яринки. Дівчинка принесла щось загорнуте в газету.

— Ой Яринко, мені так досадно, так досадно, — промовила вона, не дивлячись подрузі у вічі.

— А що таке? — стурбувалась Яринка.

— Та мої черевики... що я в них танцювати збиралась... Ось поглянь сама — тісні на мене, такі тісні, що я аж плачу.

Вона вийняла з газети нові черевики й простягла їх Яринці.

— Ану, приміряй. Може, тобі прийдуться. Батько теж сказав: віддай їх Яринці, коли сама не носиш.

— А як же ти ходитимеш? — спитала дівчинка.

— В мене ж оці є, що на мені. Дивись — вони ще зовсім добрячі.

Яринка взула Ївжині черевики, й вони прийшлися якраз до ноги.

В цей час до хати ввійшла Явдоха.

— Взувайся, Яринко; — сказала вона, — дивись які ловкі!

Вона поставила перед Яринкою нові черевики.

Яринка радісно заплескала в долоні.

— Ївго-любко, ану, швидше приміряй мої, — гукнула вона. — Може, ці тобі прийдуться!

Ївга ніяково дивилась то на бабу Явдоху, то на подругу. І зненацька голосно засміялась.

— Ти чого? — здивувалась Яринка. Та Ївга аж руками за живіт хапалась. Потім вона взяла свої черевики й крізь сміх ледве проказала:

— Ой же яка я дурна, сміюся й сама не знаю чого! Прощайте!

— Почекай, куди ж ти?

— До шевця, він мені їх на колодці розтягне.

Звісно, йти Ївзі до шевця не було ніякої потреби, і вона подалася додому, обережно тримаючи під рукою свої чудові просторі черевики.

Одного разу Василь прийшов до Ївги, коли там була Яринка. Йому, бачте, неодмінно треба було взнати, що задано по історії. Забув записати в щоденник, а тепер і доводиться розпитувати в товаришів.

Та й лишився на весь вечір.

Час минув дуже швидко й весело. Ївга витягла з кишені Василя невеличку модель корабля й підняла хлопця на сміх.

— Оце ти такий капітан, — глузувала вона, — в кораблики граєш!

Василь не образився, він тільки удавано сумно похитав головою й зітхнув.

— Що мені робити? — промовив він. — Куди мені піти, щоб не бачити й не чути оцих неуків, які нічогісінько не розуміють у морській справі і насміхаються з людей, які...

— ...які ще менше щось тямлять у цій справі, — закінчила з комічним виразом Ївга.

— Гаразд, — сказав Василь. — Я розкрию тобі секрет цієї моделі.

— Цієї іграшки для трилітніх дітей!

— Громадяни, давайте поговоримо серйозно. Те, що ви вважаєте за іграшку, є модель міноносця, яку я сам зробив і вдосконалив. Ви бачите, що це зовсім особливий міноносець. Ех, ви, неуки!

Він глянув на Яринку, і очі в нього були хороші й лагідні.

— Нічого, — сказала Ївга, — я капітаном і не збираюсь бути. На мені буде білосніжний халат, трубка в руках...

— Пробачте, я й забув, — посміхнувся Василь, — що маю справу з майбутньою лікаркою. Це, здається, ви, шановна громадянко, на уроці з природознавства боялись дивитись, коли робили досліди з жабою?

— Згадав! Це було торік!

— А так, так, це справді було аж торік! Скільки води сплигло, скільки літ, скільки зим!

— Не насміхайся, — заступилась за подругу Яринка. — Ти Ївги не знаєш. Вона наполеглива. Як вирішить щось — дійде свого.

— Може. Тільки мені здається, що вона не раз змінить свою професію. Захоче бути артисткою, співачкою, штурманом на літаку або листоношею на велосипеді!

Майже щовечора почав приходити Василь до Ївги. До дітей часто навідувався і Ївжин батько.

Незабаром трапилась одна подія, зовсім дрібна подія, яка, проте, дуже вплинула на її свідків і учасників.

Це був звичайний вечір на початку травня, як і звичайно, до Ївги прийшла Яринка, а пізніше й Василь. А ще пізніше в кімнату до Ївги завітав її батько.

— О тату! — весело скрикнула Ївга. — Ану, дивіться сюди. Що мені на це скажете?

Вона розгорнула щоденник і подала його батькові.

Василь і Яринка вже знали, в чому річ. Мабуть, уперше за своє життя Ївга одержала сьогодні дві п'ятірки.

— Дивіться, дивіться, тату! — торжествуючи, гукала Ївга.

Батько враз неприродно заметушився, почав шукати в кишенях окуляри і, не знайшовши, невідомо чого розгубившись, похапцем підніс щоденник ближче до лампи.

— «Географія — п'ять, історія — п'ять», — прочитав він і зненацька його рука з зошитом затремтіла, він сунув щоденник дочці, швидко загомонів:

— Так, так... Я завжди думав, що моя дочка... Що ти, Ївго... Я зараз, я зараз прийду.

Він махнув рукою і вийшов у сусідню кімнату.

А діти лишилися вражені, розгублені. На кожного з них ця сцена вплинула по-різному.

Василь відчув щось схоже на розчарування. Старий солдат, у якого й досі лежить на спомин у скриньці «єгерівський» хрест за хоробрість, не втримався, отак схвилювався! Хай це від радості, але, на Василеву думку, отак хвилюватись з приводу доччиних оцінок було цілковитим слабовіллям.

Яринка мимохить відчула гострий біль, бо її батько ніколи-ніколи не прийняв би так до серця її успіхи. Він зовсім перестав цікавитись, як вчиться його дочка.

Але батькова схвилюваність найбільше вразила Ївгу. Дівчинка розгублено дивилась то на Василя, то на Яринку. Вона ніколи-ніколи навіть не могла уявити собі, щоб її відмінні оцінки в щоденнику так вплинули на батька.

В одну мить пригадалось їй, скільки разів викликали батька в школу, скільки разів розмовляла з ним Докія Григорівна. Уявлялось, як слухав батько гіркі слова: «Зверніть увагу на вашу дочку, бо вона залишиться на другий рік». І він і журих їй, і лайав, і навіть одного разу взяв для неї вчителя. Але вона не розуміла, зовсім не розуміла, якого вона заподіювала батькові горя.

Незабаром батько повернувся. На його носі вже були окуляри, він ще раз узяв щоденник і голосно прочитав відмінні оцінки.

— Ось і я діждався, — сказав він, радісно посміхаючись. — А то — нісенітниця якась: хоче поступати в медінститут, а на всіх науках спотикається. Образливо.

Яринка й Василь мимохить засміялись. Засміялась і Ївга.

— Почекайте, добрі люди, ще не те буде! — сказала вона.

Пізно ввечері вийшли з хати Яринка й Василь. Щось задиркувате гукнула їм Ївга навздогін, та вони вже того не чули. На перехресті двох вулиць їм треба було розійтись — Василеві ліворуч, Яринці праворуч. Дівчинка спинилась, і Василь, який досі мовчав, наче прокинувся від задуми.

— То ми вже прийшли? — майже гукнув він і схопив Яринку за руку, мов боявся, що ось зараз вона має від нього втекти. Яринка вся затремтіла, хотіла відповісти й тільки пролепетала щось зовсім не зрозуміле. Вона висмикнула руку, й це було вже зовсім по-дурному, бо ні-

чого ж лихого Василь не зробив їй, і він міг подумати хтозна й що.

— Авжеж, прийшли, — сказав він.

— «Авжеж, громадянку Яринко!» Чому ти так не кажеш? — спитала вона, тамуючи своє хвилювання.

— То ж було дуже давно. А що, коли я тебе зватиму просто — Яринка?

— Як хочеш, Василю.

З ріки долинув неясний, незрозумілий крик. І завмер. Вони обоє прислухались. Крик не повторився. Може, то крикнув болотний птах-бугай, може, нічний яструбок крикнув над рікою.

— А може, мій батько Йона гукнув? — тихо спитав Василь.

— Він гарний у тебе, твій батько, — сумовито промовила Яринка.

І Василь, мабуть, зрозумів, від чого той сум, певне, і він уже чув балачки про її батька. Він нічого не відповів, і Яринка мовчала, а тоді він сказав:

— Я його зву «батько Йона». Він колись сердився за це. «Я тобі, каже, не Йона, а батько». «А я і кажу, що батько Йона». А потім нічого. Я звик, і він звик. Він лагідний, як куріпка. А тільки ти нічого, Яринко, не знаєш...

— А що?

— Бодай не сказати, — ураз гірко вирвалось у нього. І він почав розповідати так щиро й таким довірливим голосом, якого ніколи не чула від нього Яринка. Вона серцем відгукувалась на кожне його слово, і їй здавалось, що з нею розмовляє зараз якийсь інший Василь, якого вона досі ніколи не знала.

— Лагідний він, Яринко, а що з того? Краще б він гримав. Увесь колгосп його ледарем зве. Мов на сміх — двадцять трудоднів на рік! Хочуть виключити. А вдома мати гризе його, гризе, терпіти не можна.

— Василю, хіба ж він такий ледар?

— А як тобі сказати? На полі не хоче робити. Все біля річки. А до правління колгоспу ходить тільки про рибу погомоніти. Просить голову, щоб організував артіль риболовецьку. А голова сміється. «То, каже, ти один тепер ледарюєш, а то з тобою ще десяток байдики бити-муть».

Він зітхнув.

— Ось і все. Такий у мене батько.

Він провів Яринку до її хати.

— Тобі не смішно? — спитав. — Не смішно те, що я тобі розповів?

— Василю! — вимовила вона з докором.

І вони ще довго стояли біля воріт.

Дівчинка вперше пізнала хвилини, коли радісно мовчати. Щось трапилось. Щось прийшло. Чому так легко дихати, як після грози?

Вона чує голос Василя — знайомий і водночас дивно змінений, і цей голос звучить тільки для неї. Вона вслухається в його інтонації, і йому треба повторити запитання, щоб вона зрозуміла:

— Ти завтра прийдеш до Івги?

Вона робить велике зусилля, щоб спокійно, зовсім спокійно відповісти:

— Не знаю. Може, й не прийду.

— Не прийдеш? — із сумом вимовив він. — Тоді й я не прийду.

Вона підняла брови.

— Отакої!

Він близько нахилився до неї й хутко прошепотів:

— Ти думаєш, що Івга... що я...

І запнувся.

Яринка зрозуміла. Те, про віщо вона догадувалась, було правдою. Він ходить до Івги, щоб зустріти там її, Яринку. Це була правда, дівчинка відчувала це всією істотою. Але вона прошепотіла:

— Ти брешеш, Василю.

Він стріпнувся, як жайвір.

— Я брешу? Тобі, Яринко, брешу?

— Прощай, — стукнула вона хвірткою. — Прощай, — ще раз шепнула вже біля порога.

— Прощай, — сказав він, але Яринки вже не було.

Він озирнувся, вулиця була порожня, і в темряві весняної ночі біліли стіни хат.

— Яринко, — позвав стиха, хоч і знав, що вона не може його почути.

Він ще трохи постояв біля воріт, немов чекаючи відповіді.

Він відчував глибоку, бурхливу радість, йому хотілось, щоб ніч і вся земля раділа з ним укупі. Він зірвався й побіг вулицею назустріч свіжому вітру.

В хаті було тихо й темно. Яринка не поспішаючи роздяглася. У грудях ще дрижало дивне почуття тривожної радості. Іноді дівчинці вчувалися тихі кроки за вікном, і вона думала, що то ходить Василь.

«Бідолаха, що ж йому треба?» з ніжністю думала вона.

Але за вікном ніхто не ходив. Яринка сіла на ліжку. Вона хотіла ще раз згадати цей вечір, згадати все, як було, з початку до кінця. Та як зібрати думки? Вони безладно з'являлись і зникали, й дівчинка сиділа, звисивши з ліжка босі ноги, сиділа в довгій білій сорочці.

Потім вона хутко засвітила свічку й підійшла до дзеркала. В його мутній сірій глибочині самотно заколиваввся жовтий вогник.

Яринка довго вдивлялася в своє обличчя. Пошепки вона повторювала слова, які колись сказала або могла сказати Василюві. Їй хотілося бачити вираз свого обличчя, в уяві вона віталася з хлопцем, посміхалася, про віщось розпитувала.

Це видовище викликало б сміх. Але дівчинка була цілком задоволена з своїх вправ перед дзеркалом. Вона вирішила, що в неї розумне обличчя, до того ж у його рисах, безумовно, відчувається гордість, тверда воля і водночас привітна усмішка. Може, цього й не було, але дівчинці хотілося це бачити.

Вона погасила свічку й довго ще сиділа перед сном на ліжку. Часом вона тихо всміхалась і шепотіла неясні слова. Дівчинка хотіла вкласти в них всю силу ніжності, їй самій хотілось почути щось дуже ласкаве й хороше.

Вона підійшла до лави, на якій спала Марійка. Обережно, щоб не потривожити сонну, вона тихо гладила теплу руку сестри. А Марійка нічого не чула, дихала рівно й спокійно. Яринка поцілувала її й усміхнулася.

* *
*

На порозі хати стояв батько. Ще здалека побачила його Яринка. Він стояв, спершись на одвірок, і палив цигарку. Побачив і він дочку. І здалося Яринці, що батько

її чекає. Він навіть покинув цигарку й нетерпляче ступнув назустріч дівчинці.

Справді, він чекає її. Це було так несподівано, що Яринка розгубилась. Пильно вдивляючись у батькове обличчя, збентежена, не розуміючи, що сталося, вона підійшла.

— Йди, йди, — хрипко сказав батько. — Йдеш, як нежива.

— Тату, — тихо вимовила Яринка, — чого ви такі?

— Не знаєш чого? — раптом гукнув він. — Кому віднесла сорочку?

У дівчинки дрібно затремтіли коліна. Почуваючи, що полотно, захоплена несподівано, вона безладно прошепотіла:

— Це не я... Хіба я знаю? Не бачила... Ні, не я...

Жовна виступили в батька на щоках, дівчинка явно бачила ці жовна, схожі на два волоських горіхи, які перекочувались під шкірою.

— Ходімо в хату, — процідив він крізь зціплені зуби. Вона переступила слідом за батьком поріг.

— Кому віднесла сорочку? — повторив він.

Яринка мовчала й спідлоба дивилась на нього.

Він зробив зусилля й перемиг свій гнів.

— Ну, гаразд, — сказав уже спокійніше. — Я дізнаюсь. Я знаю, що ти брешеш.

— Не брешу, — промовила вона. І він знову спалахнув:

— Хати не держишся! Баба на тебе скаржиться. Куди пропадаєш з дому? Де блукаєш?

І як вона тепер, похнюпившись, мовчала, він знову гукнув:

— Кажі, куди поділа сорочку? Кому віднесла? Сулідка бачила! Вкрала сорочку!

Це опалило, як вогнем. Яринка різко підняла голову.

— Не смієте! Не смієте так! — скрикнула.

Батько оторопів.

— Я не смію? — промовив. — Ти вкрала сорочку, а я не смію! Взнала б твоя покійна мати!

Це було як удар. Мати! Це він каже про її матір! Він насмілився згадати її ім'я!

Вона глухо зойкнула, впала головою на лаву й забилася в риданні.

Того дня вранці Докія Григорівна прочитала в районній газеті допис про Яринчиного батька. Допис мав назву: «Наш садівник спить». Дописувач обвинувачував колгоспівського садівника в недбальстві, в ледарстві, писав про чудовий сад, який раптом опинився без належного догляду. А наприкінці допису було таке: «Найгірше те, що садівник пиячить. Йому нема ніякого діла до саду. Цікаво, куди дивиться правління колгоспу?»

Докія Григорівна тепер багато чого зрозуміла в поведінці Яринки. Звичайно, дівчинка сказала неправду. Справа не в покійній матері, а в батькові. Ось у чому розгадка.

Докія Григорівна знала його раніше як роботящу людину. Ні, Яринка повинна була розповісти про це. Йй, зрозуміло, заважав зробити це сором за батька. Всю свою любов після смерті матері вона перенесла на нього. А він ображає цю любов.

Але як це сталося?

Докія Григорівна стала думати про садівника. Чому він почав пиячити? Туга за коханою людиною?

Вчителька пригадує, як любив садівник свою дружину. І знову перечитує допис. «Треба було раніше піти до Яринки додому, — думає з досадою вона. — Я роблю грубі помилки, як учениця першого класу!»

З вікна квартири їй видно колгоспівський сад. Він починається одразу за селом. Біліють здалека сніжними шапками розквітлі вишні й морелі.

— Вони цвітуть, — раптом голосно каже Докія Григорівна. — Вони не чекають садівника, вони цвітуть!

Тоді вона чує стукіт у двері й відразу впізнає, хто це. Так вимогливо й раптово стукає тільки Юхим. І він входить. Скидає картуз і кладе його на стілець.

— Здрастуйте, Докіє Григорівно, — каже він, і вчителька здивовано помічає, що парубійко має дуже заклопотаний і навіть збентежений вигляд. Ота збентеженість ніяк не пасувала до Юхима, до його відкритого обличчя, до твердих, міцно стиснутих губ, до чіткого, вирізьбленого підборіддя. Було таке враження, що Юхим раптом погас. І навіть його яскраве, як сузір'я, ластовиння, здавалось, померкло.

— Непередбачене ускладнення, — каже він і сідає на

свій картуз. Зривається, вихоплює його з-під себе і мене в руках.

— Та що трапилось? — стривожено спитала Докія Григорівна.

Не знаючи, куди подіти картуз, Юхим насунув його на голову.

— Батько Яринки Кужіль жениться, — випалив він. — Але на кому? Ось запитання. На Варварі-вдові!

Наче зваливши вагу з своїх плечей, Юхим глибоко зітхнув.

— Сам чув, — сказав. — Говорили такі люди, яким можна вірити. Ось які настрої, Докіє Григорівно. Що тепер буде з Яринкою? Що вона тепер бачитиме вдома? Виховання?

А Докія Григорівна не могла відразу зібрати думок. Яринка, де ж вона зараз, що вона робить? Яке життя її тепер чекає? Хіба Варка зрозуміє чутливе серце Яринки? Другою матір'ю дівчинки має стати легковажна жінка, яка звикла до неробства.

Власне кажучи, ще нічого не сталося. Можливо, що це тільки безглузді плітки. Але допис у газеті? І яка це мука для ніжної вражливої дівчинки бачити свого батька п'яним, не відчувати його ласки!

Докія Григорівна взяла жовтий портфелик із свинячої шкіри, накинула на голову косинку.

— Куди? — підвівся Юхим.

— До нього.

Вони вийшли вдвох. Юхим стояв на ганку школи і дивився вслід учительці.

Її зустріла на порозі баба Явдоха.

— Син десь на вгороді, — сказала. — Олексію! — гукнула кудись за хату.

Садівник незабаром прийшов. В руках у нього зеленів пучок цибулі, червоніло кілька головок редиски. До пальців прилипла земля.

— А-а, Докіє Григорівно! Здрастуйте, — привітався. — Вибачте — руки не зовсім чисті.

Цибулю віддав бабі Явдосі, а редиску Марійці. Дівчинка весело схопила цей перший весняний подарунок городної землі, але, глянувши на гостю, засоромилась і вбігла в другу кімнату.

Докія Григорівна сіла. Сів і господар хати, трохи здивовано поглядаючи на вчительку, намагаючись відгадати,

в якій справі вона прийшла. Йому здалося, що мова йтиме про Яринку. Авжеж, неодмінно про неї. Дівчисько щось накоїло. І, мабуть, дуже погане щось учинила дочка, коли Докія Григорівна змушена оце прийти говорити про неї до батька.

Тому, коли вчителька спитала, чи має він час погостити з нею на самоті, він встав, причинив двері до кімнати й коротко відповів:

— Давайте. Про Яринку?

— Чому ви думаете, що про неї?

— Гм, як вам сказати? — потупив він очі. — Сам бачу, що дівча зледащило. Цурається хати, хтозна-де блукає. Ось і зараз — де вона? І повірите — соромно й сказати — недавно занесла кудись з дому мою сорочку. Ну, я ото й подумав, що...

Він раптом побачив очі Докії Григорівни, втуплені в нього з дивним виразом. Можливо, що це був гострий докір і презирство, неприховане презирство до нього.

Він, розгублений, замовк. І тоді Докія Григорівна сказала:

— Що ви робите з дочкою, Олексію Михайловичу? Хіба ж не просила покійна Олена берегти Яринку? А дівчинка страждає, бо має такого батька... Он воно як. Нехай це вас не вражає — правду ж кажу?

Він сіпнувся.

— Ви це про віщо?

— Ви знаєте добре — про віщо. Про вас.

— Ви це — справді? А що — про мене? Що ж я?..

Він знизав плечима, встав із стільця, знову сів.

— Кажіть, кажіть, що ж я?

Докія Григорівна взяла з портфелика газету, розгорнула її і ткнула пальцем у те місце, де було надруковано дописа про садівника.

— Читали?

Він мовчки кивнув головою, він зрозумів. На вилицях у нього з'явилися дві рожеві плями.

— Я за це сам страждаю, — промовив. — А Яринка... Не знаю, мабуть, моя провина. Оце віднесла комусь мою сорочку... Пам'ять від Олени...

— Олексію Михайловичу, я хочу ще спитати у вас про... Правда, що ви одружуєтесь з Варварою?

Він насупився.

— Так, одружуюсь. Але до цього нікому немає діла. Нікому. Це моя особиста справа!

Він устав і, роздратовано, з нетерплячкою чекаючи, щоб вона пішла, подивився на Докію Григорівну.

— Гаразд, — сказала вона. — До побачення. Я певна, що ми ще матимемо з вами розмову. Бувайте.

Тоді в нього несподівано вихопилось:

— Ви ж думаєте — як? Я люблю її, Докіє Григорівно, люблю! Спочатку ходив, щоб у вині тугу втопити... Ні, не втопив. А потім звикли ми одне до одного. Полюбив її. Вона теж у житті горя зазнала.

Замовк і махнув рукою.

У Докії Григорівни було таке враження, що вона все ж таки не зуміла як слід поговорити з садівником. Вона хутко йшла вулицею, жадібно ковтаючи повітря, напоєне сосновим духом з навколишніх лісів. Після розмови з садівником її тривога за долю Яринки не зникла. Докія Григорівна болісно шукала виходу із становища, в якому опинилася дівчинка.

Після уроків вона покликала Яринку до себе на квартиру.

Дівчинка зовсім була спокійна. Цей спокій навіть здивував Докію Григорівну. Він був особливий, якийсь підкреслений спокій, і, може, це він надавав обличчю Яринки нового виразу, якого раніше не було в школярки.

У неї з'явилися нові риси, майже невовимі. Це було схоже на ледве помітну тінь у куточках рота, а може, це був новий злам її губ — і суворий, і разом з тим сумний, може, це — легенька, як хмарина, зморшка, яка недавно з'явилась на білому лобі Яринки. Здалося Докії Григорівні, що і вії у школярки піднімаються стомлено, важко.

Вчительку боляче вколола думка, що вона занадто довго вичікувала, що до вражливої й самолюбної Яринки давно треба було знайти якийсь інший підхід, що вона, класний керівник, не зуміла завоювати довір'я цієї дівчинки, яка глибоко в собі ховає своє горе, і від того, що не вміє нікому звіритись, ще більше страждає.

— Я все знаю, Яринко, — сумовито й тихо вимовила Докія Григорівна. — Тобі треба було відразу сказати мені правду.

Яринка мовчки дивилась на вчительку.

— Я розумію, як тобі важко, і щиро тобі співчуваю, Яринко. Я балакала з твоїм батьком, читала допис про

нього в газеті, все знаю. Але мені не зрозуміло, про яку сорочку...

Дівчинка шарпнулась, губи її затремтіли.

— Він і вам сказав, що... що я її вкрала? — спитала, ковтаючи сльози.

— Сказав, Яринко, але я цьому не повірила.

Дівчинка з безмежною вдячністю глянула на Докію Григорівну.

— Я... я її втопила,— прошепотіла вона.

Докія Григорівна жодним рухом не виказала свого здивування, нічого не спитала. Вона бачила, що школярку душать сльози, і вона тихо обняла її й поцілувала в чистий опуклий лоб. Дівчинка уткнулась обличчям у рукав учительки. Докія Григорівна мовчки гладила її волосся.

Яринка незабаром заспокоїлась, але, ще схлипуючи, промовила:

— Тому й утопила, що... що її вишивала ма... ма-ти. А ба... батько ходив у ній до... до Варки.

І коли почула Докія Григорівна, як було це вимовлено, вона здригнулась від жалю. Стільки глибокої туги було в цих словах, що здавалося неймовірним чути їх від дівчинки, від школярки. Вчителька відчула — ще мить, і вона заплаче вкупі з Яринкою. Вона хутко встала, метушливо пройшлася по кімнаті. Треба ось зараз, у цю ж хвилину знайти дуже прості й чулі і надзвичайно серйозні для дівчинки слова, щоб вони прозвучали для неї правдиво й переконливо.

Страждаючи, що вона не знаходить таких слів, Докія Григорівна раптом сказала:

— Слухай, Яринко, слухай. Я знаю, що тобі потрібна розумна втіха й порада. Ну от, я не можу тебе втішити зараз. Не знаю, що тобі сказати, бо тобі треба не тільки слів, тобі треба допомогти на ділі. Правду ж кажу? Але давай поміркуємо вдвох. Як дорослі люди, розумієш? Ось у тебе розлад у сім'ї, батько твій почав пиячити, тобі боляче й важко, що він зраджує пам'ять твоєї матері. У тебе — горе, Яринко. А от скажи, чи ти коли думала, що таке справжнє горе? Уяви собі пізню холодну ніч, коли моторошно завиває в димарі вітер. Мати сама в кімнаті. Свічка освітлює її виснажене, змучене обличчя. Її сина-революціонера завтра мають стратити, і сьогодні він проводить в самотності для смертників свою останню ніч.

Матері ввижається, як до її Саші підходить кат і накидає йому петлю на шию... А вранці з жандармської управи приходять офіційне повідомлення: «Цим сповіщаю, що вашого сина, державного злочинця, Олександра Ульянова, згідно з вироком суду, сьогодні на світанку страчено». Ось і все. Від розумного палкого юнака, від улюбленого сина лишився в матері тільки цей папірець...

— Це була мати Леніна? — скрикнула Яринка.

— Марія Олександрівна, мати Леніна, — зітхнула Докія Григорівна. — Ось воно як, ось воно справжнє горе, Яринко... Яким же скороминучим і маленьким здається розлад у твоїй сім'ї, твоя туга перед цим величним горем матері.

Яринка скучила за ласкою, вона вбирала в себе цей голос, привітний і суворий, вона відчувала гарячу приязнь і вдячність до цієї жінки, яка розмовляє з нею так чуло й добре, як це вміла робити мати. Але ж жила в серці туга, жило її маленьке власне горе, і від того, що вона була тільки дівчинка, це горе здавалось їй непоборним. Вона хотіла сказати про це, але не зуміла висловити свої думки й тільки прошепотіла:

— Докіє Григорівно, я хочу побути з вами довго-довго...

І вони ще довго сиділи вдвох — учителька й школярка, в цій затишній кімнаті, де пахнуть шкільні зошити, сиділи мовчки, і в кожній були замислені й теплі очі.

Коли Яринка зібралась додому, Докія Григорівна щось сунула їй в руку.

— Це тобі, — хутко сказала, — на спогад.

Яринка глянула на подарунок. Це була невеличка статуетка дівчинки.

— Докіє Григорівно, — вражено прошепотіла Яринка, — це ж... це ж... я!

ХІІІ

Івга ходила гомінка, задиркувата, вся так і світилась радістю, і льняне волосся її здавалось жмутиком сонячного проміння.

За останні два тижні вона виправила оцінки з основних дисциплін, і тільки з геометрії ще мала двійку.

Вона часто думала про Василя. Спогад про нього сповнював усю істоту дівчини радістю, бажанням кудись поспішати, вистрибувати, співати пісень. Коли Василь підходив до неї, вона спалахувала й мимохіть хапалась за щок.

Це помітили школярі, й найперша, звичайно, Килина. Коли Василя викликали, вона озиралась на Ївгу й значуще, на весь клас, озивалась:

— Ем-ге, да!

І всі однокласники розуміли, що це означає.

А одного разу, коли Ївга ввійшла в клас, вона побачила на дошці накреслену крейдою «формулу».

«Василь + Ївга = ?»

Килина хутко підбігла до дошки, стерла знак запитання й замість нього написала: «любов».

Навіть Никодим цього разу зрадив себе й ні в чому не мав ніякого сумніву. Він поставив після слова «любов» аж три знаки оклику.

— Припечатано,— сказав баском, витираючи припудрені крейдою пальці об густе волосся.

Ці смішки мало турбували Ївгу, вона майже не звертала на них уваги, але Яринка на них обурювалась.

— Чому їм смішно? — допитувалась вона у Ївги. — Чому вони глузують? Ну, скажи, чому, чому?

А Ївга крутнулась на одній нозі, голосно засміялась, ляснула долонею Никодима по широкій спині, цмокнула в щоку Яринку, грюкнула дверима, і вже в коридорі залунав її дзвінкий голос.

Після уроків, коли Василь складав книжки й зошити, Ївга підбігла до нього.

— Підемо вдвох додому! Гаразд?

І замовкла. Вона побачила насуплений Василів погляд, сердиті очі.

— Ти думаєш, що мені дуже приємно дивитись на ті написи на дошці? — раптом спитав він.

— Ти про що? — розгублено відступила Ївга.

— Ще й питає! Про те, чому дорівнює Василь плюс Ївга! — буркнув роздратовано, стягуючи ремінцем книжки.

Дівчинка оторопіло дивилась на нього.

— А хіба я... хіба я в цьому винна? — прошепотіла. — Ти... ти злякався?

Це вкрай розсердило хлопця.

— За кого ти мене вважаєш? За косоокого зайця? Мабуть, що так!

Василь узяв книжки й зненацька, зовсім несподівано, обізвався тихо й лагідно:

— Годі, Івго, годі. Чого нам сваритися? Я ж заради тебе. Тобі ж неприємно.

Вони вийшли вдвох на вулицю. Обминаючи їх, пробігла Килина.

— Ем-ге, да! — голосно кахикнула вона. Потім підійшла до двох хлопчаків, мабуть, першокласників, і щось їм зашепотіла. Хлоп'ята почекали, коли Івга й Василь відійшли подалі, тоді взялися за руки й улад затягли:

Оженився дурний
Та взяв дурнувату,
Стали вдвох обід варить —
Запалили хату.

А далі старший з них почав щосили гукати:

— Зених! Зених! Зених!

Килина уже була далеко, мовби це зовсім її не цікавило, що там базікають двоє першокласників.

Хлоп'ятам набридло кричати, й вони почимчикували далі своєю дорогою.

— Чула? — муркнув Василь. — Килина направила! Хай насміхаються. А от тобі, Івго... Тобі досадно, еге ж?

— Байдуже, Василю. А ти прийдеш сьогодні?

— Ні, не прийду.

Івга враз наїжилась.

— Ще й задається! Подумаєш!

Вона повернула в провулок. Василь подивився їй услід і пішов додому.

«Хоче, щоб його попросила,— думала Івга.— Дивись, який! А ввечері, мабуть, і сам прийде. Ось візьму й вижену! Або піду з дому!»

Але нікуди вона з дому не пішла. Вже смеркло, а дівчинка все чекала. Ні Яринки, ні Василя не було.

Івга вдесьте пригадувала кожне слово своєї останньої розмови з ним.

Вона накинула хустку й пішла до Василя. Може, він сидить собі любісінько за уроками. Від самої цієї думки в дівчини стало весело й легко на серці.

Вона прискорила ходу, бо їй кортіло якнайшвидше

переконатися, що Василь удома. І коли він скінчить уроки, вона обов'язково піде з ним до Дінця.

Але вже біля самісінької Василевої хати Ївгу знову охопив тривожний сумнів. Дівчинка хотіла якомога швидше дізнатись, що робить зараз Василь і де він, і водночас боялась цього. Що, коли його немає вдома?

Вона тихо підійшла до тину. Відразу видно було, що на цьому подвір'ї живе завзятий рибалка. На кожному кілку сушилися ятері, чудові дебели ятері, сплетені майстерною рукою дядька Йони. Під хатою, притулившись до стіни, стояло зо два десятки вудлиць, здебільшого товстих, розрахованих на щуку чи іншу велику рибу. На гвіздках висіли дерев'яні рогульки, кружальця-самолови і всяке інше приладдя для полювання на рибу.

Дядько Йона розмотував з рогульки шнур. Ївга привіталась. Йона озирнувся на неї.

— До Василя? — спитав. — Немає мого капітана вдома.

Дівчинка ще не втрачала надії.

— А де ж він, дядьку Йоно? Послали його куди, чи що?

Йона закінчив розмотувати шнур, поклав рогульку.

— Га? Аякже, пошлеш його. Хіба він послухає? Тепер сини пішли — над батьками хочуть верховодити. Хіба це порядки, я питаю? Ось пішов собі і край. А нема того, щоб батькові допомогти. Глянь — мало тут роботи! Скільки шнуру розмотати треба. У всьому потрібен догляд, кожна волосінь любить, щоб її сушили щодня!

Ївга його не дослухала. Тепер вона вже була певна, що Василь пішов кудись гуляти. Вона, Ївга, теж знайде його сьогодні. І тоді вона...

Ївга не знала, що буде тоді. Він, звичайно, не сам. Можливо, що він десь на березі ріки.

Вона сіла на піску й почала вигадувати план помсти. Пісок уже охолов, з низини насувався вогкий туман. Думки дівчинки раз у раз перебивали то сплеск великої риби, то політ кажанів, які виринали з сутінок і безшумно пролітали над самісінькою головою, то розкотистий сміх десь на вулиці села, який раптом обривався, наче ковтала його темрява весняної ночі.

Найкраще, звичайно, «їх» налякати. Вискочити з кущів і загарчати, завити. Цікава буде картина, коли «капітан корабля» цокотітиме з переляку зубами. А то ще

так. На стежці, якою «вони» повертатимуться додому, поставити порожній гарбуз з прорізними очима й ротом. Усередині гарбуза засвітити свічку, як це часто роблять хлопчачки. «Вони» задубіють з переляку!

Хто це «вони»,— Івга напевне не знала. Один з них — Василь, друга — «вона», невідома дівчинка. Та де його знайдеш, того Василя? Зовсім стомлена, вона повернулася додому. І вже коли засипала, у неї з'явилася нова думка:

«Ну й нехай... А я ось на зло Василеві... подружжю з Никодимом».

Вона почала думати, чому її товаришем повинен стати саме Никодим, а не хто інший. Але тут прийшов сон.

XIV

Бувають такі дні, що одна думка, одна якась згадка не йде тобі з голови, спокою не дає, і куди б не пішов, усюди вона з тобою.

Так і в Яринки сьогодні.

Куди б не глянула, куди б не ступила — не кидає спогад про матір. Зрине якесь слово й бринить у серці, бринить, як ласка, бо часто вимовляла його мати. А казала вона так: «Яринка-любка». І тепер іноді зве так Яринка Івгу: Івга-любка. Тільки в неї не так виходить, як у матері. Мати інакше якое вимовляла, і голос у неї був інакший — співучий, особливо коли розповідала Яринці казки.

А найулюбленіша була казка про жар-птицю.

«Аж ось так і освітило золоте сяйво кожне дерево, кожний куш. Прилетіла в сад жар-птиця, прилетіла до яблуні й почала клювати золоті яблука...»

Тихо проказала Яринка:

Там чудеса: там леший бродит,
Русалка на ветвях сидит...

Це вже пізніше вивчила в школі.

А яблуня й досі стоїть біля хати й віття своє простягає аж на поріг. Як було гарно ховатись від дощу під її круглим шатром! Яблучка на ній дрібні, з волоський горіх, і червоні, як коралове намисто. Мати її звала циганочкою,

цю яблуню. Посадив її садівник того року, як народилась Яринка, на її щастя посадив. І коли розповідала мати казку, бачила дівчинка в уяві циганочку, і жар-птиця клювала її червоні терпкуваті яблучка, а вони світились у темряві, як жучки-світлячки.

Глянула Яринка у вікно, а вже надходив весняний вечір і кликав у колгоспний сад.

У густих сутінках сад здавався таємничими крейдяними горбами. Розквітлі вишні й черешні виступали враз із присмерку, вкриті білими простиралами, виступали назустріч Яринці, наче для того, щоб простягти їй вологі й запашні руки.

В саду стояла присадкувата комора, схожа на печерицю, де переховувались заступи, граблі, пилки, апарати для розбрикування отрути — увесь необхідний садовий реманент. Восени в цій же коморі жив сторож.

Ось сюди й прийшла Яринка.

За вишником росли яблуні й груші, та туди не пішла Яринка, бо там було темно й сумно, довгі ряди дерев зникали в темряві, а тут, у вишнику, був білий від цвіту весняний присмерк.

І Яринка почала чекати. Василя не було. Хлопець міг забаритись. Але дівчинці не сиділося, вона ходила між квітучих дерев. Потім вона заховалася за коморою й почала підстерігати жар-птицю.

Не треба вдивлятися у темряву, краще заплющити очі — ось так, і на мить затамувати подих. І тоді можна почути шерхіт великих таємничих крил і крізь заплющені повіки можна відчутти могутнє сліпуче сяйво.

Не втрималась Яринка й розплющила очі, й тихо, солодко скрикнула: жар-птиця була тут, у весняному саду, кожна пір'їна її вигравала осяйними барвами, весь сад світився наскрізь, як скляний кухлик, пронизаний сонцем, і дівчинка бачила в ньому кожне найдалше дерево і найдалший кущик.

Вона підкралась ближче, а жар-птиця легко гойдалася на гілці, розпустивши віялом свій вогненний хвіст. І тоді простягла Яринка руку й схопила птицю, і чула, як вона вдарила крилами, а в руці залишилась у дівчинки пір'їна. Стиснувши пальці, тримала Яринка пір'їну, а коли глянула — нічого не було на розкритій долоні.

Постать Василя виринула перед нею, овіяна теплим мороком. Вони посідали на східцях комори. Насторожені

стояли мовчазні черешні, й незабаром стало душно під їхньою вартою, захотілось простору, повного дихання.

Вони вийшли з саду й відразу опинились у степу.

Йшли, взявшись за руки, степовим шляхом. Тут гуляв вітрець, і за темрявою вчувався широкий простір і далекі дороги...

— Василю,— сказала дівчинка,— подумати тільки, що на той рік ми вже восьмикласники!

— А я, може, поїду скоро, Яринко,— сумовито промовив Василь.

Він відчув, як здригнулися пальці дівчинки.

— Тобі холодно? Ні? Мені здалося, що тобі холодно. Я чекаю листа від брата, Яринко.

— А що ж тобі напише брат?

— Хтозна. Може, на осінь він влаштує мене у військово-морську школу.

Буря запитань завирувала в її серці. Невже він і справді поїде? Чому він так спокійно говорить про свій від'їзд, наче йому зовсім байдуже — їхати чи залишитись? І коли поїде, чи не забуде він її і чи писатиме їй? І ще десятки й десятки думок і запитань виникали, на які треба негайно, цієї хвилини, дістати відповідь.

Але Яринка не обізвалася жодним словом. Уся її гордість повстала проти цього.

Обоє замовкли й тихо йшли вперед. Далеко в степу, за вітряками, вони зупинились. Яринка пригадала, що колись узимку вона була тут сама між заметів, коли заходило сонце. Вона не думала тоді, що прийде сюди весною вдвох з Василем.

— Далі небезпечно, Яринко,— сказав він.— Вовчі яри.

Дівчинці сподобалось, що сказав він це так зовсім просто. Хтось інший на Василевому місці, напевне, б раз у раз озирався, в кожному куці вбачався б йому вовк, але ніколи б не признався, що йому страшно. Навпаки, він, напевне, говорив би про свою хоробрість.

— Ти боїшся? — спитала Яринка.

— Ні, зараз не страшно. А у Вовчих ярах, мабуть, боявся б. Там же багато вовчих нір, кажуть. І колись там жив розбійник Гаркуша. Гомонять люди, що й зараз від нього залишилися у ярах підземелля. Сумно.

— Капітан корабля! — насмішкувато вимовила дівчинка.

Василь спалахнув.

— Ну, це справа інша. Сказала!

— Зовсім не інша. Або ти капітан і, значить, не боягуз, або ти звичайний боягуз, без жодного корабля.

Їй захотілось його подратувати.

— Слухай, Яринко,— сказав він,— коли це буде потрібно, я піду не тільки у Вовчий яр, а навіть під найлютіший гарматний обстріл. І не боятимусь.

Вона відчувала в його словах правду. Але їй не хотілось так швидко відступати.

— А ти не знайшов,— спитала вона,— нових доказів, що людина походить від мавпи?

Їй було дуже шкода, що в темряві не можна зараз розглядіти Василевого обличчя.

— Чуєш, що я питаю? — коротко засміялась.

— Яринко, ти досі пам'ятаєш? — тихо обізвався хлопча.

— Аякже, добре пам'ятаю.

— Яринко,— кинувся він,— ну яка ти! Згадала! Та то ж я навмисне. Сам не знаю для чого...

— Який ти став, Василю... Зовсім приручений.

Яринці стало весело. Їй захотілось жартувати, вчинити щось незвичайне. Вона зненацька висмикнула у Василя свою руку й хутко пішла в степ. Першу хвилину здивований хлопець мовчав, а тоді пішов за нею.

— Яринко,— промовив він,— ти куди? Що з тобою?

Дівчинка швидко йшла не зупиняючись. Василь наздогнав її.

— Куди, я тебе питаю?

— До Вовчого яру!

— Яринко, що за дурниці! Ти — справді? Ну, годі. Не жартуй.

А вона йшла далі, й хлопець мусив поспішати за нею.

— Ну, гаразд,— сказав.— Коли так — ходімо!

Тепер уже Яринка злякалась своєї витівки, але відступати було пізно.

І вони йшли далі.

Незабаром дорога звузилась, ліворуч до неї присунулись прямовисні скелі, а праворуч була круча. Внизу глухо шуміла ріка. Стиснута грядюю кам'яних горбів, вона в цьому місці раптом вужчала, клубочилась піною і, прискоривши свій біг, з розгону біла в чорну скелю, а від неї майже під прямим кутом робила крутий поворот убік.

У цьому місці починався старий бір, який перетинали глибокі яри. Ранньою весною цими ярами з ревом мчали пінисті буруни, впадаючи в ріку. В затишних глухих кутках мисливці знаходили тут вовчі лігва, забирали вовчянят, узимку робили на вовків облави.

Розмиваючи яри, весняні потоки часто виносили на піщаний берег ріки величезні білі кістки прадавніх тварин. Може, це були кістки доісторичних ящурів, і рибалки довго сперечалися з приводу кожної такої знахідки. Одного разу приїздила навіть експедиція наукових працівників і провадила розкопки.

Тут, у густому бору, було зовсім темно. Шум ріки здався в нічній тиші глухим вурчанням фантастичних тварин, які вигулькнули з таємничої глибини. Одинокі зорі з німим подивом дивились крізь віття на двох дітей, які прийшли сюди такої пізньої пори.

Яринка мовчала. Вона була пригнічена чорним нічним бором, дикою місцевістю, безлюд'ям. У ній проснувся страх. Вона проклинала в думках свою необачну витівку. І водночас здивовано відчувала, як солодко хвилює ця мандрівка всю її істоту. Кожна думка і кожне почування згострили до крайніх меж. Хрускіт сухої гілочки під ногами озивався безпосередньо в серці, дівчинка могла, здавалось, угадати кожне слово, ще не вимовлене Василем.

Вона вчепилася в руку хлопчині.

— Почекай, Василю.

Йї здавалось, що це сказав хтось інший, бо голос її був чужий, він прозвучав химерно й глухо.

— А що таке? — тихо спитав він.

— Можна зірватися в ріку, — промовила вона, — тут круча.

— Ми можемо сісти, — сказав він, — сідай.

Він легенько потягнув її за рукав.

Вони сіли на звалений стовбур. І відразу, в кількох кроках від себе, побачили внизу ріку. Певніше — вони бачили тільки щось біле, мінливе, схоже на рухливий клубок. Набігаючи в своєму розгоні на каміння, ріка закипала піною, мов гарячий кінь, пирхала колючими бризками.

Яринка затулила долонею очі й відвернулася. Вона згадала хвилини, коли стояла над чорною ямою під Козачою горою, згадала заморожені страшні круги, які робить,

вируючи, вода. Але тут було безмірно страшніше. Здавалось, що тут клекоче бурхливе, запінене серце ріки.

Це була моторошна згадка про чорний вир, про той вечір, коли стояла дівчинка під вікном Варчиної хати. Зник страх. Нічого тепер не може бути страшнішого за ті хвилини.

— Яринко, що з тобою? — стурбувався Василь. — Ти боїшся?

Дівчинка оговталась, сказала тихо й спокійно:

— Ні, мені нічого тепер не страшно, Василю. І я, мабуть, згадуватиму колись цю ніч, як ми ходили у Вовчі яри...

Він посміхнувся в темряві.

— А знаєш, — сказав сердечно, — я часто уявляю собі заляте місячним світлом море. Ніч, а я стою на палубі міноносця на варті. Всі сплять, тільки один я оберігаю спокій. І за мною немов увесь Радянський Союз, і я вартую на морському кораблі, охороняю берег.

Дівчинка щось пригадала.

— А що, коли брат тебе не влаштує у морську школу? — жваво спитала вона. — Еге ж, і напише — «не приїзди».

— А я однаково поїду, — спалахнув він. — Я ще в п'ятому класі про всіх адміралів прочитав. Не смійся.

Він почув біля вуха дивний звук, наче писнула спроння пташка. Майнули перед самісіньким обличчям крила, і водночас пролунав переляканий покрик Яринки. Щось чорне, схоже на велетенського жука, вчепилося в білу кофту дівчинки й припишло на її плечі.

Василь зірвав картуз, замахнувся, й ураз невідоме створіння знялося й нечутно шугнуло в повітря.

— Кажан! — голосно засміявся Василь. — Це кажан! Тут їх сила-силенна. Вони люблять на біле сідати.

Але злякана Яринка схопилась.

— Ходімо звідси, хай йому грець!

Вони знову йшли степом і, стомившись, уже на околиці села, посідали відпочити на східцях крилатого вітряка.

В старому вітряку пискотіли й шаруділи миші. А коли повівав вітрець, крила вітряка, обшиті корою, рипіли й дзижчали, як муха, що заплуталась у павутинні.

— Пам'ятаєш, як у цьому вітряку червоноармійці впи́мали німецького розвідника? — спитав Василь.

Яринка мовчки кивнула головою.

— Знаєш, про віщо я думаю, Василю? От ми з тобою ще дуже молоді, авжеж, Василечку? І нас держава вчить, відкриває для нас школи, посилає нас в інститути. Ну от. Почекай, що я хотіла сказати? Ага, ось що. Наш народ вів криваву війну з німцями. Батьки наші за те воювали, щоб ми були щасливі. І от я думаю про те, як же найкраще ми віддячимо своєму народові?

— Любов'ю й працею, Яринко.

— Почекай, але якою працею? Якою любов'ю? Я думаю, що наша праця мусить бути особлива. Як тобі пояснити мою думку? Розумієш, такої праці ще ніколи і ніде не було. Щоб кожна праця була поемою. А що ти думаєш? Хіба взяття Берліна — не поема? Авжеж, поема! Ось, Василечку, і нам треба буде створювати теж поеми...

— Щоб серце співало, Яринко?

— Щоб серце співало. І наша любов до Батьківщини теж має бути особливою. Кожне наше поле чи кожна хата, Василю, покроплені кров'ю... Ну, ти розумієш, що я хочу сказати. Я часто мрію про те, щоб бути такою, як Зоя Космодем'янська. Щоб рідна земля, за яку вона померла, розцвіла, як зелений сад...

Яринка зітхнула.

— А що, коли я буду інженером, — швидко сказав Василь, — і збудую якийсь такий, іще невиданий корабель? Щоб, скажімо, робив на годину тисячу кілометрів! Тільки такий корабель зовсім не буде схожий на наші найшвидші міноносці. Я вже уявляю, яким він буде. Як дирижабль, на сигару схожий. І ні труб на ньому не знайдеш, ні щогли. Він не пливтиме, а сковзатиметься на поверхні води. Це ж буде теж поема, правда?

І він замовк, сам зачудований із своєї вигадки.

Було вже, мабуть, дуже пізно, і коли вони вийшли з-за вітряка, побачили над далеким лісом зловісну заграву. Взявшись за руки, вони дивились на неї з тривогою, і їм здавалось, що цю незрозумілу звірину тривогу приніс нічний вітер з густих борів і що здіймуть зараз у селі гвалт охриплі пси й засурмить на сполох мідна сурма.

Химерна жовтогаряча заграва з кожною хвилиною розгорялася все дужче, наче роздмухував хтось за лісом піч, і ось із неї вже сторожко висунувся горбатий краєць величезного місяця, а куточок нічного неба над лісом став

тоді несподівано схожий на розпушений лисячий хвіст. Але жодний пес не обізався на селі, жодний звук не порушив нічної тиші.

Прощалися біля воріт.

Скінчилась їхня сьогоднішня ніч, скінчилися їхні маленькі пригоди. Десь далеко в минулому лишився глухий шум ріки, й тихе скрипіння крил, і пискотнява мишей у старому вітряку. І навіть кожне сказане слово відзвучало, здавалось, давно-давно.

Але щось лишилось з ними, світле й незабутнє. Чи, може, справді, це світить і гріє чудесна пір'їна жарптиці?

Та ось із темряви виступає чорна постать, стукає хвіртка й гупають чоботи.

— Добровечір, — привітався Василь, і Яринка бачила, як постать нахилиється, придивляючись до хлопця, і, не відповівши на привітання, мовчки зникає біля хати.

— Батько! — шепоче дівчинка.

Вона похапцем прощається з Василем. У снігах цокнула клямка, баба Явдоха відчиняє батькові двері, а з ним у хату проскочила й Яринка.

Дівчинка хутко роздяглась і впала на ліжко, з головою закутавшись у ковдру. Але одно вухо вона лишила відкритим, щоб слухати.

І ось вона чує, як гупають за дверима батькові чоботи.

Двері враз розчинились навстіж, і він підійшов просто до її ліжка. Вона злякалась. Хотіла уявити його обличчя й не могла. Але навіть крізь ковдру вона бачила його чоботи, які гупали на всю хату.

— Так ось ти з ким! — похмуро сказав він. — Ось кому віднесла сорочку!

Він не кричав, він говорив зовсім тихо.

— Дівуєш? Чи не рано.

Він повернувся й вийшов.

Яринка схопилася з ліжка. Він знову — про сорочку! Батько думає, що вона вкрала сорочку! Вкрала для Василя!

Яринка заметалася по кімнаті, збираючи свої речі.

Нараз дівчинка отямилась. Що вона робить? Зав'язує у вузлик свої хустки, панчохи... Кудаж вона піде проти ночі?

Треба почекати світання.

Вона сіла на ліжко й почала чекати. Але ніколи до ранку не було так далеко, як тієї ночі.

А вранці Яринка розв'язала вузлик, поклала на місце хустки й панчохи й пішла в школу.

Нікуди вона не піде. Та й куди вона втече?

* *
*

Якось увечері біля подвір'я птахоферми Олексій Михайлович побачив купку людей. Біля воріт стояла підвода, і з неї зносили якісь довгі дерев'яні скриньки. Біля них клопоталися Лука Захарович, тітка Солоха, Івжин батько і ще кілька дівчат та бабів.

Садівник підійшов і привітався, але на нього ніхто не звернув уваги, всі були зайняті своєю справою. Лука Захарович з такою обережністю знімав з підводи скриньки, наче в них було найтонше скло.

«Мабуть — яйця», догадався Олексій Михайлович. Його вразив незвичайний, майже урочистий вигляд у цих людей.

— Яйця бронзової індички прибули, — сказала тітка Солоха. — У, це такий птах! Заморський.

— Бронзові індички, — повторила, як таємницю, якась дівчина.

Прийшов Йона з дідом Трохимом Кусайкою.

— Покажіть! — попросив Кусайка. — Неодмінно покажіть, хай увесь народ побачить.

Відчинили одну скриньку. В ній рівними рядами лежали білі яйця. Дід Кусайка довгим коричневим пальцем обережно торкнувся шкаралупи.

— Да-а, кха-кха... В інкубатор?

— Сьогодні ж заложимо, — сказав Лука Захарович. — Три сотні.

Кусайка пожував губами.

— Пам'ятаю, моя баба, як підсипала було, то в базарний день, як народу густо. Кха-кха, щоб у ситі не було пусто. Ну, а інкубатор, думаю, й так вилупить.

— Три сотні, — промовив дядько Йона. — А на той рік, то вже, може, й три тисячі. Га? А кожний індик, рахуй, до десяти кілограмів заважить.

Він потупцював біля скриньки.

— Луко Захаровичу, а чи не можна б і мені яечко?

Хоч одно-однісіньке. Під квочку б підложив. Колись я яйця дикої качки підсипав. І що ви думаєте? Під квочкою вилупились.

— Ще що скажи! — махнула сердито рукою тітка Со-лоха.— Дай йому.

— Та я десяток курячих за це одно принесу.

— Курячих! Ідїть собі, дядьку Йоно! Це — бронзова індичка, птах заморський, а він — курячих!..

У гурті засміялись.

Олексій Михайлович прислухався до розмови. Радісні надії грїли людські серця. Після темної ночі, після лихо-ліття знову розцвітає життя. Майже в кожного з цих лю-дей когось неvistачає в сім'ї — в того син загинув, у того батько. Але життя є життя, і люди раділи весні, гарним посівам, сподівались на багатий урожай, раділи тому, що ось сьогодні покладуть в інкубатор ці білі блискучі яйця...

І садівникові теж захотїлося встряти до розмови, ска-зати й своє слово. Йому здавалось, що він наче ось тіль-ки що повернувся з далекої важкої мандрівки, і яке це щастя знову побачити своїх односельчан, своїх сусідів. Йому стало затишно й тепло.

XV

Івга прийшла в школу першою. Вона розчинила вікна й сіла на підвіконні виглядати Василя. Йому треба роз-повісти так багато, що на це неvistачить цілого дня. А го-ловне — розпитати. Хай розповість усе, як було.

Кожний школяр, який з'являвся на ганку, здавався їй Василем. Але справжнього Василя не було.

— Здорово, Івго,— прогук ззаду басок.

Це був Никодим.

Дівчинка з цікавістю, наче вперше бачила, глянула сьогодні на його вайлувату постать і посміхнулась куточ-ками уст. «Ось він який, Никодим!» подумала вона й од-вернулась.

На ганок сходив Василь. Тут уже не було помилки, це був таки справді він.

Івга хутко скочила з підвіконня. На очі враз наверну-лись сльози гіркої образи. Але дівчинка, удаючи зовсім

байдужу, навіть не глянувши на Василя, гордо, як вона думала, пройшла мимо нього. Цього їй здалося замало, і вона вдруге, так само гордо, продемонструвала перед ним свою байдужість.

Тоді він сказав:

— Чого ти гуляєш переді мною, як пава? Йди побалакаємо.

Івга не витримала.

— Про віщо? — спитала.

В одну мить вона забула все, що хотіла сказати Василеві, всі слова, які приготувала і які, думала, не вискажеш за цілий день. У неї залишилось тільки одне-однісіньке запитання, й вона, враз забувши про свою гордість і всю байдужість, сіла поряд з Василем на парті й тихо спитала:

— Де ти був учора?

Він глянув на неї і зробив рух, який наче говорив: «Гаразд, я відповім на твоє запитання, але щось змінити в цій справі неможливо».

— Ну, гуляв з Яринкою, — сказав він, — то й що?

Вона вражено схопилась.

— Нічого! — різко злетіло з її губ.

Вона побігла на улюблене своє місце в кінці коридора. Там недавно поставили шафу, і тепер, заховавшись за неї, можна журитись, думати й плакати в кутку.

Всі Івжині думки скупчилися враз на Яринці. Василь зненацька відсунувся кулись дуже далеко. Івзі здалося, що її тяжко ображено, обдурено, і в цьому винна її найближча подруга. Злоба до Яринки і водночас страх її втратити мучили Івгу. Принишкнувши за шафою, дівчинка розмазувала по обличчю сльози, і здавалась вона сама собі в цьому кутку такою маленькою, припущеною, нікому не потрібною.

А Яринка поспішала в школу. Вона прагнула почути буйний галас школярів, окунутись у нього з головою, як у глибокий вир, щоб він оглушив її. І по дорозі відчула, що вона загубила щось дуже коштовне, яке не повернеться. Чогось не стало.

Зненацька зрозуміла: вона загубила пір'їну жар-птиці. Її не було в серці.

В цю хвилину вона згадала про Івгу, і з незвичайною силою її потягло до подруги. Йй, тільки йй, вона розповість зараз про вчорашній вечір, про думки втекти з дому.

Ївги в класі не було. Не було її і в саду, і у фізкультурному залі. Яринка спитала про неї у Василя — він теж не знав, де вона.

До дзвінка лишилось кілька хвилин, а Ївга не з'являлась. Загубивши всяку надію знайти її до уроку, Яринка побігла до знайомого кутка в кінці коридора, зазирнула за шафу й побачила червоне, заплакане обличчя подруги.

Ївга вилізла з свого притулку, витерла хусточкою очі.

— Видно, що плакала? — спитала.

— Скажеш — болять очі, — шепнула Яринка.

А Ївга, немов відповідаючи на свої затаєні думки, тихо сказала:

— Тільки як же це, Яринко? Я все знаю. Василь сам мені сказав. А ти — така подруга! Не призналась! Ти... Василь... Учора...

— Ївго! — вихопилось у дівчинки.

Ївга глянула на її обличчя й побачила на ньому біль і гострий докір.

— Ївго, я ні в чому не винувата перед тобою, — сказала Яринка. — Ні в чому. І сама б тобі розповіла про це.

Ївга бачила, що подруга каже щиро й пристрасно. Поволі танула гіркота образи. Ні, вона не може злоститись на Яринку. На мить вона уявила, що дружба з Яринкою розбилась, вони чужі, і кожна з них живе своїм власним життям. Уявила, й раптом стало порожньо, страшно.

— Ївго-любко, — шепотіла Яринка, — ну подумай сама — за віщо, за віщо ти гніваєшся на мене?

Ївга зітхнула.

— Ну, годі. Я знаю, що не знайду такої другої Яринки.

Вона взяла подругу за руку, допитливо зазираючи їй у розширені очі, і в них застиг, це ясно бачила Ївга, незвичайний вираз невисловленого болю, розпачу. Вона відразу зрозуміла, що з Яринкою щось сталося.

— Що? Що таке, Яринко? — коротко, з тривогою спитала вона.

— Хочу піти, — глухо вимовила Яринка.

— Куди? — злякалась Ївга.

— Не знаю. Мені однаково — куди. Аби — з дому, подалі. Не можу, Ївго.

Та дзвоник продзеленчав на урок і перервав їхню розмову. А після уроку Ївга рішуче сказала:

— Яриночко, я придумала! Все буде якнайкраще!

Яринка з недовірою глянула на подругу.

— Я тобі все зараз розповім,— продовжувала Ївга,— весь мій план. Почекай! Ти повинна перейти до мене! Ой же Яринко, це ж — геніально! Я в захопленні! Ти житимеш у мене, і все! Та хіба ж це не чудовий план?

У Яринки засвітились зіниці.

— Ївго-любко, яка ти хороша, яка ти... Мені плакати хочеться, так я... тебе люблю!

— А план мій приймаєш?

— З радістю, Ївго!

Ївга голосно чмокнула подругу в щоку і враз стихла, притулилась до Яринки, зашепотіла їй на вухо:

— А в мене така закипіла злість до тебе, така злість! І злість, Яринко, і страшно стало, що прийде кінець нашої дружбі. А сльози дурні так і котяться. Як же це, думаю, я житиму без Яринки? І трушуся вся, і так мені шкода стало дружби з тобою, що серце б віддала, аби все було знову, як раніше.

— Так усе й буде, Ївго. Тільки я, мабуть, залишуся вдома. Ще важче мені буде, коли я думатиму, що живу в чужих людей. Та й батько... він же вимагатиме, щоб я повернулась до нього.

Ївга замислилась. Як же допомогти Яринці? А що, коли розповісти все Юхимові? Та ні, хіба ж це дозволить Яринка? Не така вона, носитиме горе в собі, а нікому не скаже.

Замислилась і Яринка. Згадалось дівчинці, як подружилась вона з Ївгою. Почалося просто з того, що вони вдвох сиділи на одній парті, і Ївга просила в Яринки, щоб дала вкусити пиріжка з капустою, а Яринка в Ївги — шматочок сала. Потім вони брали одна в однієї пера й промокальний папір. Наступного року вони з успіхом списували одна в однієї арифметичні задачі.

Одного разу Яринка прийшла в клас, а її парта стояла порожня — Ївги не було, вона дуже захворіла. Яринка сиділа на парті сама.

Так минув тиждень чи два. Дівчинка скучала. Вдвох з матір'ю вона пішла відвідати свою подругу. Яринка не впізнала Ївги, така вона була жовта, схудла, з запалими очима.

Потім пройшла чутка, що Ївга помирає. Діти в класі принишкли, у них витяглись обличчя, й кожен з них бачив в уяві цвинтар за селом, зарослий бузиною й материнкою, куди скоро віднесуть їхню однокласницю Ївгу Чобіток.

Найтяжче ця звістка вплинула на Яринку.

Дівчинка з жахом зривалась уночі з постелі і бігла до матері. Вперше в своєму житті вона так близько зустрілась із смертю. Смерть відчинила двері в їхній клас і простягла руку до парти, на якій вони сиділи вдвох — Ївга й Яринка.

І потім, коли Ївга видужала й прийшла в клас і коли знову сіла на своє старе місце, Яринці здалося, що це сама вона, Яринка, повернулася із цвинтаря, обдуривши смерть.

— Ну, хай наші воріженьки журяться,— враз перебила Яринчині згадки Ївга. — Давай урок по карті повторимо.

Вона підвела Яринку до географічної карти й сунула їй у руки указку.

— Покажи мені, Яринко Кужіль,— почала вона, вдаючи Докію Григорівну,— всі затоки, протоки, архіпелаги та...

Ївга не доказала. Вихиляючись, наче танцюючи польку, до Яринки підійшла Килина. Щось недобре було в її вузьких, трохи прищурених очах, в її навмисне грубих руках. Яринка насторожилась, Ївга впритул стала до своєї подруги, наче лагодячись її захищати.

— Ех-ма, чок-чок-чок! — вихилялась Килина, ляскаючи пальцями, мов кастаньєтами.

— Йди геть,— гукнула Ївга,— заважаєш!

Килина зупинилась, посміхнулася. Не звертаючи уваги на Ївгу, манірно й зловісно вклонилась Яринці до пояса:

— Вітаю тебе, Ярино, з новознайденою матір'ю, всьому світу відомою Варварою! Чи запросиш на весілля? — І голосно зареготала.

Це було так несподівано, дико й підло, що Яринка задихнулася. І не почувала, а побачила, як скрикнула Ївга, як бігли до них школярі і як знову щось глузливо гукнула Килина. Задихаючись, Яринка замірилась замашною указкою і щосили, раз і вдруге, вдарила Килину по голові. В ту ж мить, наче в тумані, побачила, як Килина присіла, схопилась обома руками за лоб і заверещала.

Здивовано відчула Яринка, як дрібно цокає склянка об зуби і як підборіддям тече холодна вода. Побачила просто перед собою сплотніле обличчя Ївги, і враз із дивною ясністю згадала все, що тільки-но трапилось. Тоді

вона відштовхнула склянку і, проскочивши крізь юрбу школярів, які розступились перед нею, вибігла з класу.

Збуджена й обурена з вчинку Килини, Івга в душі раділа, що Яринка так добре «провчила» напасницю. Коридором поспішав Юхим.

— Що у вас трапилось? — стурбовано спитав він. — Кажуть — бійка?

Івга похапцем розповіла вожатому, що скоїлось у класі.

Юхим стиснув кулак.

— Звідки у вас стільки звірства? — скрипнув він зубами. — За віщо? Ти думала — за віщо?

Він звертався до Івги з таким виглядом, наче це вина у всьому вона. Потім ураз стріпнув головою.

— А молодчага Яринка! Просто скажу — і я б на її місці... Але... забудь, Івго, забудь. Рукоприкладство, знаєш... Що? Ну, указка, однаково.

Він хутко пішов в учительську кімнату до Докії Григорівни. Вона вже знала, в чому річ.

— Був у сьомому?

— Був. І, мабуть, трохи той... зірвався, Докіє Григорівно. Але я просто так і сказав: «За даних обставин — правильна відповідь!»

— З допомогою указки?

— Не дорікайте, Докіє Григорівно. Кажу ж — трохи не в ногу ступив. Яринки шкода!

— Я вже вирішила, що треба зробити, — сказала Докія Григорівна. — Потім скажу, зараз поспішаю.

Вона взяла класний журнал і вийшла з кімнати.

* *
*

На подвір'ї в Луки Захаровича розгрібали жінки сіре попелище. Колись тут стояла світла простора хата з ганком, по якому вився дикий виноград. Перед ганком рядком росли, немов обнявшись, два куші — бузковий і трояндовий. Бузок Лука Захарович посадив на день народження свого сина Миколки, а троянду — коли народилась Настя. Пізніше поряд було посаджено ще куш чорної смородини — це вже на честь другої дочки, Тетянки.

За хатою на всі боки простягали крислаті гілки яблуні, морелі, груші. Вздовж високого тину вишикувалися

вишні. Навесні, коли сад розцвітав, здавалось, що кожне дерево скупалося в сметані.

Зараз дворище стояло голе. Ні саду, ні хати не було. З кучугури сірого попелу стримів чорний димар та напівзруйнована піч. Пожарище обступили навколо високі бур'яни. Лопухи розправляли під сонцем широкі м'ясисті вуха — зверху темнозелені, знизу світлосірі. Болиголов підносив угору свої товсті дудки. Глуха кропива та блекота за кілька років так розрослися, що не пройти. З їхньої глушини визирав уцілілий трояндовий куш. Він теж дуже розрісся, здичавів, і троянди на ньому здрібніли. Сюди, в ці бур'янові нетрі, іноді залітав чорний джміль з жовтим оксамитовим пухом на спинці, з сердитим гудінням пролітав над зеленими хвилями лопухів, сідав на келешки розквітлої глухої кропиви і поспішав покинути ці непривітні місця. Опівдні, коли найжарче припикало сонце, на самітні руїни печі виповзала сіра ящірка й вигривалась, уважно поглядаючи навколо бусинками очиць, а ввечері над бур'яном стовпом вигравали комарі, і старі люди казали: «Дивись, як комарі грають на Чухраєвому дворищі — година стоятиме, саме сіно косити».

Лука Захарович жив тепер аж на другому кутку села в родичів. Доки відбудовувався колгосп, ніколи було йому думати про свою хату, а цієї весни зійшлися на пожарище жінки, почали згрібати попіл, збирати черепки, скло та биту цеглу. Чухрай узяв косу, і тільки зашуміла кропива, лягаючи покійно під гострим лезом.

Він побачив садівника, який проходив вулицею, й гукнув до нього.

Олексій Михайлович підійшов до воріт і привітався.

— Хату ставитимеш, Луко Захаровичу? — спитав. — Пора вже, пора.

Чухрай поклав косу, підкрутив вуса.

— На осінь думаю і вивести, і стріху вкрити. Приходь на новосілля. А ти ж як?

Садівник промовчав.

— Разом би й новосілля справили, — продовжував Чухрай. — Давно я з тобою хочу побалакати. Час за розум узятися, Олексію Михайловичу. І що в тебе на думці?

— Сам знаєш, Луко Захаровичу.

— Знаю, — підхопив Чухрай. — А що ж поробиш? Ось ти глянь на стебло. Наступиш на нього, а воно все хоче сп'ястися на ноги. А то ж таки людина. Думаєш, як мені

було? Скільки я тут просидів, над цим попелом. Трійко ж їх було в мене. Жінку, знаєш, застукали біля криниці, там її, сердешну, й залишили на місці.— Його очі зненацька спалахнули.— Помстився я фашистам, Олексію Михайловичу. Вогнем та землею нагодував їх. За все помстився. А ти?..

— Бив їх і я,— вимовив садівник.— Бив їх, а серце ще помсти просить. Цього ж не забудеш ніколи...

Помовчали.

— У тебе двійко зосталося,— промовив нарешті Лука Захарович.— Для них треба жити. Для них треба новий дім будувати.

— Для них,— тихо повторив садівник і подумав, що Чухрай каже не тільки про його дітей, а про весь народ, про молоде покоління, яке треба зростити, доглянути, як доглядають найкращі квіти.— Твоя правда,— промовив.

— Ось у діда Трохима Кусайки двоє синів на війні вбито,— сказав Лука Захарович.— А ти знаєш же, що робив дід? Знаєш, як дід Трохим помстився ворогові? Він збирав лошат. Еге ж, усяких прибудних лошат. Багато їх блукало в ці роки. Назбирав чимало. У лісі пас, у чагарниках та очеретах переховував, сусідам роздавав до слухного часу. Прогнали німця, і дід Кусайка передав у колгосп дванадцять молодих коней. Чим би орали перші роки, коли б не ці коні? А нова хата — хіба це, думаєш, не помста?

Він глянув на зелений трояндовий куш.

— Ось тільки троянда залишилась. Настя... Все вирубали прокляті вороги. Яблуні... А які вишні були!

Він махнув рукою — що говорити про сад, коли дітей спалили недолюдки.

Потім ураз підняв косу, поплював на долоні і знову пішов шаркати лезом.

— Ану, розрослося тут... фашистське зілля!

XVI

Сонце ще не зайшло, а в долині вже лягли довгі тіні. Вперше сьогодні почула Яринка зозулю й зраділа чомусь їй, як давній знайомій.

Та вечір наближався, й вітер оббивав з вишень білі пелюстки цвіту. І зозуля за рікою замовкла, потім обізва-

лає ще раз, луна стомлено покотилась, заляскав крилами й кукурікнув у селі півень, і дві чаплі, перекликаючись, потяглися на ночівлю.

Яринка ходила в саду. На вишнях уже з'явилась зав'язь, і всі стежки були запушені опалим цвітом. Вітер вривався у вишник, крутив білі пелюстки, здіймав вишневу завірюху, запорошуючи Яринці очі.

Дівчинці було сумно, бо їй здавалось, що ніколи вже вона не побачить цього саду, ніколи не повернеться в рідне село.

Приголомшена, вона прибігла з школи. Вона не думала про Килину, але дівчинці тепер було ясно, що справді незабаром у неї буде нова мати. Вона ввійде в хату повноправною хазяйкою, спатиме на ліжку, на якому спала колись мати, поратиметься на вгороді, біля печі, носитиме материні сорочки. Про Варку-вдову дівчинка думала з неприязню, навіть з огидою.

Думка залишити село зміцніла. Яринка тепер уже переконалась, що жити далі разом з батьком вона не може. В рідній хаті в неї вже не було нікого рідного, крім Марійки. А тінь матері, яка витає в кожному кутку, вона забере з собою.

Було дуже шкода Марійки. Як їй житиметься при мацусі? Але дівчинка втішала себе тим, що через кілька років вона зможе забрати сестру до себе.

Її плани були такі. Вона поїде в місто й відшукає материного брата, дядька Кирила. У нього вона житиме й почне працювати. Можливо, що вона поступить на фабрику, заробить грошей і тоді піде вчитися в інститут. Це напевне буде інститут субтропічних рослин. І закінчивши його, вона поїде в Колхиду осушувати болота й ростити цитрусові сади.

Вона згадала про Василя й поникла, пронизана болем. Коло її ніг крутилась біла завірюха з опалого цвіту. За садом починався степ, і в ньому на всі боки йшли дороги. Яринка пам'ятає, яку ненаситну цікавість викликали вони в неї. Вона була тоді зовсім маленькою дівчинкою, і весь світ навколо неї був загадковий і неосяжний.

І найбільшою загадкою були таємничі дороги, якими приходили й приїздили з незнаних світів люди. А дехто з них, із знайомих чи рідних, від'їздив, і дорога поглинала їх навіки.

Та ось прийшов час і для неї. Ось і вона мусить знайти свою дорогу й ступити на неї. Вона бачила, як пізнім літом лелеки вчать літати своїх дітей. Старі й молоді птахи злітають усе вище й вище, плавно кружляючи над рідною клунею, над селом, і нарешті злітають так високо, що здаються білими пір'їнами, яких заніс вітер і кружить десь у бездонному небі.

А її ніхто не вчитиме літати. Їй здавалось, що вона просто випала з гнізда. В одну мить згадалась Докія Григорівна. Дівчинка аж потемнішала вся, коли подумала, що вчителька, напевне, жалітиме її, умліватиме над її долею. І тієї хвилини відчула до неї навіть ворожість.

Не треба їй ніякого жалю, ніякого співчуття! Невже вона справді тільки нещасне пташеня, яке випало з гнізда? Ні, хто так думає, той дуже помиляється. У неї вже зараз є крила. Хай вони ще слабкі — то дарма. Вони виростуть, і тоді вона злетить, як орел, усім на подив!

Вона аж голову підняла вище й так зустріла Василя.

Він допитливо дивився на неї. Йому здавалось, що дівчинка якось дивно змінилась. Її погляд був глибший, і очі немов потемнішали й зробилися більшими. І щось наче нове з'явилося в куточках рота.

— Я заніс тобі додому книжки, — сказав він, — ти ж їх залишила під партою. Хотіла взяти Ївга, та я не дав. Там у Килини такі гулі на лобі, як ріпа...

Він замовк, бо враз подумав, що, може, Яринці зараз неприємно й боляче згадувати те, що скоїлось сьогодні в школі. Він аж здивувався, коли побачив на обличчі дівчинки звичайну цікавість.

— Дуже великі гулі? — перепитала вона. — А що... що ж про мене говорили? Ні, почекай, не кажи. Мені тепер однаково. Я ж... Може, я скоро поїду звідси. Дай слово, що ти відпишеш мені, коли я подам тобі звістку. Дай слово. Василю.

Він ошелешено дивився на неї.

— Яринко, що ти надумала?

— Нічого, нічого, Васильку. Напишеш мені? От спасибі. Оце й усе. І нічого не думай, коли я... Бо ж так треба. Чуєш, Васильку? А тепер... Прощай!

Вона враз обняла його за шию й швидко поцілувала.

— Яринко! — гукнув він. — Очекай, Яринко!

Але біла її кофтина замиготіла між яблунь, ще раз майнула в кінці саду й зникла.

Він не кинувся її наздоганяти. Він стояв безпорадний, розгублений. Вітер вскочив у вишник, дмухнув, закрутив на стежках білу завірюху.

Яринка ввійшла в хату, а в хаті пахло крейдою. Баба Явдоха підмазувала піч, шаруділа рогожняна щітка, а припічок уже було гладенько вимазано жовтою глиною.

— Та боже ж мій, — обізвалась баба Явдоха, — де ж ти все ходиш, Ярино? Візьми ж хоч синьку розведи піч підмалювати. Та віничця б молоденького за хатою нарвала, а то все походеньки справляєш, а я й піч підмаж, а я й корові винеси!

— Позавчора ж мазали, бабо Явдохо, — здивувалась Яринка.

Баба поправила заляпаний крейдою очіпок, ще завятіше зашаруділа щітка.

— Ти така; тобі б тільки раз на рік прибирати, хай павутина висить по кутках, а стеля — аж чорна. Чустра гуляти, ні діла з тебе, ні роботи, в кого ти й уродилась така, Ярино, та ти поглянь на себе — дівка ж уже, дівка, як є!

Потім вона відставила набік горщик з крейдою, поклала щітку.

— Виросла, витяглась, а й досі мов дитя нерозумне, — похитала головою. — Та самим же веселіше, коли в хаті прибрано й піч чепуренька, та, може, і чужі люди навідаються скоро, може ж і невістки нової дїждуся.

Тепер Яринка все зрозуміла. Отже, й баба Явдоха вже лагодиться до синового весілля. Қилина сказала правду. Все село, мабуть, знає про це.

Дівчинка мовчки пройшла в другу кімнату й зачинила за собою двері. Із злою радістю вона подумала, що ось баба Явдоха маже в хаті, прибирає, щоб зустрінути як слід невістку, а того й не знає, що її онука завтра втече з дому.

Ну й нехай, нехай. Яринка не дуже любила її, була баба скупенька, як що ласе, то й ховала, була буркотлива, важко їй було догодити. Але дівчинка знала, що Марійки баба нікому не дасть зобидити, доглядає, зве сиріткою.

Яринка почала думати про завтрашній день. Вона вже заспокоїлась і жалкувала, що так швидко залишила Ва-

сія. Можна було б довше поговорити з ним, та навіщо? Тому й утекла, щоб не заплакати. І вийшло б так, що в останній раз запам'ятав би її Василь ревою. А плакати їй тепер взагалі не личить. Хіба це не смішно — лити слюзи після того, коли вже все вирішено?

Сьогодні ще треба попрощатися з Івгою. Завтра не встигне. Бідна, з ким вона тепер дружитиме? Кому звіритиметься в своїх таємницях?

Хто це? Та це ж вона, вона!

— Яринко!

— Івго! А я хотіла йти до тебе.

— Хотіла?

— І прийшла б, Івго-любко.

— Яриночко, засвіти лампу. Давай я сама. Та вікно розчини. Ось так, ось так. Щоб на світло з усіх боків злітались метелики. Не любиш? А я люблю. З метеликами весело жити, Яринко.

— Вони обпалюють крильця.

— То пусте! От я, мабуть, не вмю сказати, але ти уяви, Яриночко, уяви: ось настає в лісі ніч і з трухлявого дупла вилітає великий метелик. Знаєш — нічний — з отакою головою й отакенними зеленими очима. А навколо сови, кажани, одне слово — смерть. Раптом він бачить далеко-далеко вогник, золотий вогник! Яриночко, він повинен здаватись метеликові недосяжною зорею, цей вогник. І метелик летить до нього, крізь ніч летить, усі небезпеки перемагає. І долетів!

Навколо лампи кружляв пухнастий метелик.

— Ось він! — торжествуючи, закричала Івга.

Метелик раз у раз бився об гаряче скло, гублячи з крил ніжний пилок.

— Дурний, дурненький, — промовляла Івга, — ти ж і справді згориш. Не схопили тебе ні сови, ні кажани, а загинеш у затишній кімнаті. Ось ми з тобою, Яринко, не так, ми маємо розум, нам тільки б долетіти, ми крилець не обпалимо. А може, ти думаєш про Килину? То часу на це не марнуй. Хай вона ще подякує тобі за науку. Ти — молодчага, тільки забудь про це, забудь, і Юхим казав, щоб забула.

Яринка з любов'ю дивилась на подругу. Невже во- станне розмовляє з нею? Обняла її і несподівано сказала:

— Івго-любко, а я завтра йду звідси.

— Далеко-далеко, в незнані краї, — підхопила патетично Івга і зненацька, глянувши у вічі Яринці, затихла.

— Ти — справді?

Яринка мовчки кивнула головою.

— Не говори дурниць, — промовила Івга. — Не базікай. Спочатку треба закінчити школу. А тоді ми вдвох з тобою, Яринко, гайнемо звідси далі, в інститут. Знаю, знаю, що в тебе. Звичайно, важко. І ще, мабуть, знайдуться Килини, звісно, знайдуться.

— Їх можна указкою, — сказала Яринка.

— Ось уже й посміхнулась, — зраділа Івга. — Ну, скажи, що ти пожартувала. Рахую до трьох. Ну?

А Яринка мовчала. Метелик обсмалив крильця, підкидався на столі, потім затих. Яринка змахнула його рукою за вікно.

Був уже пізній вечір, коли Івга вийшла від подруги на вулицю. Ніколи в житті не почувала себе школярка так непевно.

Вона змушена була дати Яринці слово, що до завтрашнього дня нікому не скаже про її намір утекти з дому. Тепер дівчинку мучив сумнів. Чи вірно буде мовчати? Що ж це таке — її подруга залишає домівку, село, залишає школу, а вона знає це й не може затримати її! Не може запобігти її задуму!

Та це може зробити хтось інший. Потрібна допомога. Вона, Івга, мусить порушити слово, яке дала подрузі. Вона це повинна зробити, щоб урятувати Яринку від необачних кроків. Івга подумала про Докію Григорівну.

Так, їй можна звіритись, вона зуміє побалакати з Яринкою. Але в школі жодного вогника. За вікном притаїлась тиша. Як страшно, мабуть, зараз у довгому порожньому коридорі! Як страшно, коли затихає дім, який ще недавно тремтів зверху до низу від тупотняви й веселого гамору дівчорі. Його чорні вікна схожі зараз на окуляри сліпого. Хто там? Озовися! Швидше відчиніть! Я маю сказати щось дуже важливе! Тук-тук-тук! Блискавка за рікою, вибух далекого грому. Івга стукала в глухі, непроникливі двері...

Вона стукала спочатку тихо, а далі все голосніше й голосніше. Може, Докія Григорівна вже спить? З-за ріки насувались хмари, але жодна билинка не похитну-

лась, хмари скупчувались тихо, зловісно, тільки далека блискавка тріпала півнячим крилом та грім гарчав з лігва.

Грузовик повертався в колгосп з порожніми бідонами з-під молока; дуже припізнались у районі, вже й ніч зайшла, й насувались хмари. Бідони дзвеніли, вигравали дорожню мелодію, на вибоїнах підскакували з вереском.

Докія Григорівна сиділа поруч з шофером, а в кузові, десь біля бідонів, примостився Юхим, він їздив у райком комсомолу.

Дорога йшла то степом, то лісом, падала у вибалки, дряпалась на гору, потім подалася понад самісіньким Дінцем. У світлі фар насувались і зникали дерева, промайнув місток, будинок лісничого.

Поряд з бідонами лежали запаковані географічні карти, два глобуси, складане залізне ліжко, вкутане в солому дзеркало, і Докія Григорівна думала, де буде зручніше поставити те ліжко і на якій стіні приладнати дзеркало.

Скориставшись із того, що їй треба було одержувати в районному місті шкільне приладдя, Докія Григорівна зайшла в мебльову крамницю. Дзеркало й ліжко вона придбала для Яринки. Вона вирішила забрати дівчинку, хоч тимчасово, до себе. Безумовно, Яринка погодиться на це, а з батьком доведеться, звичайно, ще говорити, та вчителька не мала сумніву, що зрештою цю справу влаштує якнайкраще.

Юхимові ця думка теж дуже сподобалась, бо було ясно, що змінити домашню обстановку школярки не легко, а залишати її вдома надалі — значить калічити душу дівчинки.

— Докіє Григорівно, — сказав Юхим, — чесне слово, я почеплю вам на шию почесний піонерський галстук. Власноручно. Мені самому, повірите, за ці дні Яринка стала найріднішою серед інших. До речі, указка навіть тріснула. Сам бачив. І це доводить, що деякі лоби бувають міцніші за дерево. Хоча, звичайно, дивлячись яке дерево.

Тепер, куняючи в шоферській кабінці, Докія Григорівна крізь дрімоту згадала з посмішкою ці слова. Їй здалося, що ось зараз вона чує Юхимів голос, і його очі сміються до неї. Їй дуже хочеться погладити його чуб

і сказати хлопцеві: «Не вдалося моє сімейне життя, не було в мене сім'ї, але я дуже б була рада, Юхимцю, щоб ти був мій син і щоб я ось так дивилась у твої очі й гладила твоє волосся».

Але сказати вона нічого не може, бо Юхим раптом заспівав пісню.

Ні, це не він. Крізь темряву заблимали вогники, і звідкілься із степу долинув променистий спів і така мелодія, якої ніколи не чула Докія Григорівна.

Буває ж отак, що, стомлений дорогою, заночуєш у степу на баштані, в курені діда-сторожа, і проснешся вночі від далекого співу в полі. І все будеш прислухатися й думати: «Хто воно співає пізньої ночі в степу, десь на місячній дорозі, між високим житом?» І знову заснеш, а вранці помандруєш далі. І через багато років несподівано зрине пізня згадка про подорож і ночівлю в курені, про молодецьку пісню в степу. Гай-гай, так і юність моя співала колись! Ніжний смуток забринить у тебе в серці, й ти замислишся хтозна й про що.

«Який же хороший голос, — думає Докія Григорівна, — й досі його чути, а ми ж від'їхали вже далеко-далеко».

Вона довго прислухається до співу, їй смутно й гарно, вона пригадує свої минулі молоді літа. І зненацька той самісінький голос, що співав, каже в неї над вухом:

— Приїхали, Докіє Григорівно. Виходьте, зараз машину будемо розпрягати.

Вчителька протирає очі, дивується. Та це ж Юхим! Він і співав, акомпануючи собі на порожніх бідонах.

А Юхим уже вивантажує з грузовика дзеркало, ліжко, глобуси.

Розпрягайте, хлопці, коні
Та лягайте спочивать,
А я піду в сад зелений,
В сад криниченьку копать...

мугиче він, потім дивиться на небо, голосно каже:

— Втекли від дощу, Докіє Григорівно!

Блискавка розтинає темряву надвоє, земля здригається від грому.

— Швидше, швидше! — кричить Юхим і вже несе на ганок речі. — Ой, мамо, сам пророк Ілля обізвався! Заявляю: починається горобина ніч!

Ринула злива.

Олексій Михайлович прокинувся дуже рано. Садівника розбудило голосне цвірінчання горобців. Він підійшов до вікна. На шибці гула бджола, мабуть, ще вчора залетіла в кімнату. Садівник притримав її трісочкою й роздивився жовтий пілок на ніжках.

«Можливо, що з яблунь набрала», подумав.

Він розчинив навстіж вікно й випустив бджолу.

Ви чули, як після нічної травневої грози щебечуть пташки? В їхньому розмаїтому хорі садівник легко розпізнав мелодійні голоси зяблика й зеленушки, посвист вивільги, чекання чечітки в зарошеному бузковому куці. Після бентежної горобиної ночі кожний звук того іскрометного ранку бринів особливо живою радістю.

«Це після дощу зацвітуть кальвілі, — подумав Олексій Михайлович, — увесь сад зацвіте. Бач, і тюльпани вуха підняли!».

Він відчув приплив надзвичайної енергії, йому пахли рожеві чаші яблуневого цвіту, запах вологої садової землі забивав йому віддих. Як давно він тримав у руках заступ, лійку, він немов відчував у ту хвилину, як відтягує пальці важкий секатор.

Крізь розчинені двері йому видно було в сусідній кімнаті доччине ліжко. Яринка спала. Рука її звісилась униз, на ній вигравав сонячний зайчик, видно було найдрібнішу синю жилку, і вся рука, здавалось, просвічувалась наскрізь.

Садівник довго дивився на цю худу руку. Жалість уколола його. Несподівано згадалась розмова з Докією Григорівною. Як вона тоді сказала? «Ваша дочка страждає, бо має такого батька...» Ні, це вона — занадто гостро, несправедливо. Він не хоче про це думати. Але в цьому є й правда. Хіба не був він у своїй тузі за дружиною, у своєму горі, як самотній вовк? А в нього ж залишилася сім'я, дві доньки. Він тікав з дому, він шукав забуття і забув своїх дітей... Ні, дурниці. Він не забув, він просто мало про них думав. Можливо, що в цьому його провина, він був надто похмурий, надто суворий.

Тепер буде інакше. У його дітей буде мати. Зайве плетуть люди. Та й хіба він не впливатиме на Варку? Вони працюватимуть. Сад буде найкращий в області. Він думає навіть про виноград. Так, так, він зробить прекрас-

ний дослід з виноградом. Треба виписати для початку «альварну» й «шашлу».

Як вона солодко спить! Не треба було її так ображати... Не гаразд вийшло...

Він зігнав помахом руки муху з її лоба. «Спи, спи», прошепотів, знаючи, що Яринка його не почує.

Сонячний зайчик добирався до обличчя дівчинки. «Розбудить», подумав батько, підійшов до вікна й щільніше затулював його завіскою.

Почуваючи радісне піднесення, якого давно вже не мав, садівник нашвидку відрізав шматок хліба, посипав сіллю й, жуючи, вийшов на вулицю.

Починали цвісти кальвілі, боровинка й титовка розкривали білорожеві прозорі пелюстки. Хвилі ніжних тонких пахоців хлюпали в груди. А бджоли! Як давно не чув садівник їхнього золотого подзвіння.

Він переходив од дерева до дерева, оглядав крони, гладив долонею стовбури. Пишно розрослися яблуні, і Олексій Михайлович з турботою помічав, як одна гілка глушила другу, а ще якась росла в середину крони, і скільки тут треба докласти праці, щоб зрізати зайве віття, прорідити кожне дерево.

Праця! Садівник відчув, як він скучив за нею, за радісною й важкою улюбленою роботою, з мозолями на руках, з солоним, гарячим потом на лобі. Він ходив і міркував, з чого треба почати. Не сховалось від його ока й жовте павутиння гусені, й виразки від мусору та сліди заячих зубів на молодій корі.

А потім серце затремтіло від болю. Серед саду йшла широка просіка. Наче дика буря промчала тут, поламала, з корінням повикручувала яблуні й груші. Деревала лежали зламани, притиснуті до землі, мертві, без листя, без цвіту. Деякі з них ще намагались підвестися, де-не-де гілочка вкрилася дрібним листям. Але підвестись на весь зріст уже не вистачило сили. Як він раніше не помічав цього?

Садівник упізнав мічурінську антонівку — півторакілограмівку, упізнав пепінку й золотий пармен. Власними руками він садив колись оці деревця.

Олексій Михайлович нахилився й побачив на землі сліди від гусениць танка. Обережно торкнувся віття зламаної яблуні. Дерево вже давно всохло.

Він пішов далі, до кінця просіки, де сіріла якась не-

оковирна купа. Це був розбитий танк. На боці, де було намальовано хрест і тигрову голову, чорніла, як нора, глибока дірка з рваними, зазубленими краями. Гармата — довга й подряпана, спустила вниз хобот і немов клювала землю. А з землі пнулися вгору васильки і сивий полин, і квітка червоного польового маку зазірала в мертву гарматну пашу.

Садівник мовчки дивився на останки німецької потвори. Його груди важко здіймались, він похапцем дістав махорку й почав крутити цигарку. І, як і раніше, пахтів навколо ніжний рожевий цвіт і гули бджоли.

...Яринка незабаром проснулась. Згадала, який у неї сьогодні день: вона має покинути домівку.

Батька не було. Баба Явдоха поспішала на вгород, точила об макітру сапку.

— Куліш гарячий у печі, — сказала вона Яринці, — то не забудь же сказати батькові, як прийде.

Потім вона пішла.

Марійка ще спала. Яринка поцілувала сонну сестру, поклала біля неї свої кольорові олівці. Згадалось на мить, як вона колись сварилася з Марійкою, коли та брала її олівці й розписувала ними чисті зошити. Зараз вони вже не потрібні Яринці.

Дівчинка схилилась над столом і похапцем написала батькові коротку записку: «Тату, я йду від вас. Не могу далі жити з вами. Куліш у печі».

Йй здалося, що вона не написала ще чогось дуже важливого. Згадувала щось — не згадала. Записка вийшла занадто сухою, а дівчинці хотілось, щоб батько, прочитавши, зрозумів, що Яринки в нього вже ніколи не буде.

І тоді вона дописала: «Прощайте навіки!»

Забувши навіть підписати своє ім'я, Яринка поклала записку на видному місці.

Вузлик з необхідними речами лежав під ліжком ще з учорашнього вечора. Дівчинка взяла його й вийшла на вулицю.

Дивне почуття не покидало Яринку, наче вона не йняла віри жодному своєму вчинкові. І записка батькові, і вузлик, і те, що вона вже вийшла на вулицю, — все здавалось Яринці несправжнім, і ще здавалось, що вона, Яринка, стежить за всім цим збоку, а вузлик несе якась чужа, незнайома школярка.

Було хороше йти босій по теплій землі, яка парувала, розбрикувати воду в калюжах, але попереду була довга, дуже довга дорога...

Зненацька Яринка згадала, що не попрощалася ні з панією Простаковою, ні з Митрофанушкою. Забула попрощатись і з циганочкою, червоні терпкуваті яблучка якої колнсь клювала чудесна жар-птиця.

Дівчинка озирнулась і враз побачила свого чорного kota Чічікова. Він сидів біля воріт і вмивався, а здалека це здавалось, що він маше лапкою. «Прощай, прощай, Чічіков, тільки ти сам і вийшов мене проваджати!»

Яринка завершила в маленьку непроїзну вуличку, яка вела до Дінця.

«Перехопитися б на той бік, щоб ніхто не побачив, а там уже лісом і степом до самісінької станції».

Та щось затримало Яринку. Вона зупинилась і витягла шию, прислухаючись. І так їй ніяково стало держати свій вузлик у руках, і кофтина стала тісною, і зовсім уже незручно, що вона боса, в той час коли треба йти в школу. Це до пісні прислухалась Яринка, до пісні, яку співала юрба школярів.

Дівчинка притулилась до тину й бачила здалека їх усіх, як вони йшли з книжками, пустували, штовхали один одного, а пісня — така знайома й хороша. Опецькуватий школяр, що йшов попереду, ще й диригував лозиною, і ось:

Веселий вітер, веселий вітер!

Це була така хвилинка, що Яринка могла повернутись додому. Та дівчинка уявила, що, можлива річ, прийшов уже батько снідати й прочитав її записку. Ні, вже пізно, шлях назад відрізано.

Вона хутко подалася до берега й сіла в човен. Хлюпнуло весло. Дівчинка переправилась через ріку. Над Козачою горою знялося сонце, сліпило Яринці очі, й вона приставила до лоба долоню.

На тому боці зосталось село, школа, Івга... Зостався Василь.

Дівчинка все стояла й дивилась. Може, хто спуститься до берега й махне їй рукою?

Ні, немає нікого.

За лісом у полі, на обніжку стояв Лука Захарович Чухрай і Івжин батько. Третій з ними був Йона.

Голова колгоспу держав у руці стеблину жита, розглядав корінець, до якого вчепилась грудочка землі, розгортав листочки, а всередині лежав, як лялька, зморшкуватий і м'який ніжний колосок.

Проти сонця шовкова стеблина переливалась, мов сизе перо.

— Луко Захаровичу, — благально говорив Йона, — повірте, що слово моє тверде! Га? Повірите чи ні, я вас питаю? Десятки центнерів риби дамо колгоспові! Та якої риби? Ви їли сомину? Ні, ви такої ніколи не їли, ви не знаєте, які соми ловляться на ямах під Козачою! Не думайте! Відпускайте кошти, таку риболовецьку бригаду згуртуємо — бережися, рибко! Заплачете щуки-щупаки! Окуні, коропи! А яззі? Ви чули, як вони пускають бульби, коли підходять до берега жирувати? Не чули? А ще — голова!

Лука Захарович розводив руками.

— Ну, що з вами, Йоно, робити? Ви подивіться, яке жито, колосся скоро викине, а ви мені про окунців, про щучок!

Аж скипів Йона:

— Ні, хай окунців хлоп'ята ловлять! Я тягаю окунів! О-ку-нів! Ось таких! І таких! А щук буває й таких. Чи, може, ви думаєте, що це так собі, казна-що? Думаєте, що тільки над землею людина володар? А вода? Про воду забули, Луко Захаровичу?

Тут нарешті не витримав і втрутився в розмову Івжин батько:

— Не гарячіться, Йоно, — сказав він. — Даю слово, що підтримаю вас на правлінні колгоспу.

Зрадів Йона.

— Ви — високий, — гукнув, — як тополя. Як піднімете довгу руку — всі побачать! Ви золоте слово сказали! Золоте!

Засміявся голова колгоспу.

— Обговоримо, Йоно, обговоримо. Та ви гляньте, яке стебло!

Але всі трое глянули не на стебло, а на дівчинку, яка йшла вдалечині шляхом.

— Немов Яринка, дочка нашого садівника? — сказав голова.

— Вона й є! — ствердив Йона. — Куди це вона? На станцію, чи що?

І всі трое побачили, як дівчинка озирнулась, прискорила ходу, а тоді й зовсім побігла.

Незабаром її постать зникла за степовою могилою.

* *
*

Олексій Михайлович повернувся з саду стомлений, але веселий. Яблуни зацвіли чудово, можна було сподіватись великого врожаю, коли б тільки не вітровий, щоб не побирав цвіту.

Дуби скоро почнуть викидати листочки, а в цей час, кажуть старі люди, завжди погода міняється, холодає, бувають уранці заморозки. Баба Явдоха в такі дні ще з вечора накриває на вгороді лопуховим листям ніжну розсаду — капусту й баклажани.

«Нічого, — подумав садівник, — розкладемо вогнище в саду, сховаємо яблуні за димовою завісою».

Він мив руки, вмивався, голосно пирхаючи. «Багато ще лишилось гнізд яблуневої молі, погано зібрали восени. Треба піонерів закликати на допомогу».

Схопив Марійку, посадив собі на коліна.

— Ти куди? Не хочеш з батьком погуляти?

— Отак за гулями й роботи нема, — обізвалась Марійка.

Садівник голосно засміявся.

— Ти й досі старуєш, мала? І в кого ти навчилася такечки?

— Добрі люди навчили, батьку.

— Серйозна. Аж боязко.

— А в мене олівці є — повна коробочка.

— Тільки стін не розписуй, художниця.

— А це можна розписати?

Вона взяла на столі вирваний із зошита аркуш паперу.

«Тату, я йду від вас», уголос прочитав садівник.

Схопився з стільця.

— Почекай! Що це?

— Хто йде, батьку? — допитувалась Марійка.

— Де Яринка? — гукнув садівник.

Він ураз зів'яв, як прибитий морозом листок. У грудах з'явилося холодне, колюче почуття тривоги. Який «куліш»? Що ж це таке? Вона ж у школі. Звичайно, вона в школі!

— Куди поспішаєш? — гукнув рибалка. — Бачив твою Яринку, на станцію подалась, чи що? Діло яке? Га?

Садівник не відповів. Усе тіло стало легке, немов порожне, аж у голові задзвеніло. Значить, її в школі немає.

До станції було п'ять кілометрів, садівник узяв у колгоспі коня й верхи погнав степовим шляхом. У всіх стрічних він розпитував про дівчинку, яка недавно пройшла цією дорогою. Дві бабусі докладно розповіли, що зустріли дівчинку біля станції, що вона була боса й несла під рукою вузлик і що вони навіть розмовляли з нею.

Кінь був мокрий, коли садівник скочив з нього й побіг у приміщення вокзалу. Біля каси йому сказали, що дівчинка з вузликом тільки що взяла квиток і вийшла на перон.

Садівник кинувся за нею, але на пероні Яринки не було. Прибиральниця з мітлою сказала йому, що якась дівчинка дійсно тільки-но тут була й пішла в садок.

В садку росло дві акації й три тополі і стояло кілька довгих лавок.

— Яка дівчинка? — перепитав у садівника дідусь, скручуючи цигарку. — Я тут сиджу, не збрехати б, давно й дівчат тут було багато. Боса, кажете, і з вузликом? Була, не збрехати б, і така. Тільки що тут крутилася.

— Тільки що? — скрикнув садівник. — Куди ж вона пішла, діду? Бачили? Що? Не бачили?

Дід скрутив цигарку.

— Бачив, бачив. Отак просто й пішла. Не збрехати б, простісінько пішла у станцію.

Садівник знову кинувся в приміщення вокзалу, розпитуючи про дівчинку.

— Громадянинне, — обізвалась буфетниця, — у мене така дівчинка, боса і з вузликом, тільки що квас пила. Заплатила гроші, честь честю, я їй дала здачі, ну вона й вийшла на перон.

— Знову — на перон?

Садівник витер рясний піт на лобі й вискочив з вокзалу.

— Не бачили тут дівчинки — босої, з вузликом? Чорнявенька така, пила квас у буфеті... — звернувся до чергового по станції.

Черговий здивовано глянув на нього, поправив червоний картуз.

— Та ось вона стоїть!

І садівник дійсно побачив дівчинку, вона була боса й чорнява, в руках у неї був вузлик. Тільки це була не Яринка.

Лише тепер згадав батько, що він забув спитати про поїзд. А дочка його й справді в цей час їхала вже на Харків.

Змучений, повернувся садівник у село. У нього з'явилась несподівана химерна думка, що все це навмисне «підстроєно», з нього хтось захотів жорстоко пожартувати. «Ну, почекайте, це — не жарти! Так ніхто не сміє глумувати!»

Він трохи заспокоївся. Куди ж тепер? Що робити? «В школу, — майнула думка, — до Докії Григорівни!»

Він ледве дочекався, поки закінчиться урок.

— Мені треба з вами віч-на-віч поговорити, — схвилювано попросив він.

Докія Григорівна, почувавши, що трапилось якесь лихо, хутко спитала:

— Що з Яринкою? Чому її нема сьогодні в школі?

Вона ще нічого не знала. Помітила тільки, що Ївга чимсь дуже занепокоєна. «Чому не прийшла Яринка?» спитала в неї, але дівчинка страшенно зніяковіла й нічого не відповіла.

Коли вони лишилися самі, садівник простяг учительці Яринчину записку.

— Докіє Григорівно, — промовив він тремтячим голосом, — поясніть мені, як це трапилось.

Докія Григорівна прочитала записку й мовчки, наче стримуючи себе, кілька разів пройшлася по кімнаті.

— Олексію Михайловичу, — тихо сказала вона, зупинившись перед садівником. — Ви мене питаєте? Та хіба ви не розумієте, що насамперед ви повинні про це знати!

— Докіє Григорівно...

— Що? Вам тяжко? Боляче? Пробачте, але це... добре, дуже добре. Може, це стане початком повернення батька до своїх дітей.

— Зрозумійте, що я...

— почекайте, я вас розумію, все розумію. Але ви позбавили вашу дочку батьківської ласки!

Садівник слухав, схиливши голову.

— Ви все вірно кажете, — нарешті обізвався він, — але невже я такий чорний, невже я такий злочинець? Та знаєте, що й Яринка... Я говорив вам уже про сорочку.

Сусідка, тітка Солоха, бачила, як вона несла її. Знаю, кому й віддала. Власне кажучи, напевно не знаю, але догадуюсь.

Докія Григорівна глянула садівникові просто у вічі.

— Знаєте, де ваша сорочка? — спитала суворо, з притиском. — У Дінці. На дні! Ось воно як. Не розумієте, не догадуєтесь? Яринка втопила її, щоб ви не ходили в ній до Варки, бо сорочку вишивала ваша покійна дружина... мати Яринчина.

Садівник, задихаючись, тихо промовив:

— Звідки ви це... звідки знаєте? Вона вам сама... сама сказала?

— Сказала.

Він поникнув, пригнічений тим, що почув. Його серце ятрили тужливі думки.

— Як же воно так вийшло? — гірко, болісно посміхнувся й розвів руками. — Сад... сад вирощував, щепи, а дітей... дочку... Садівник!

Докія Григорівна шарпнулась.

— Годі, тепер це не допоможе — розводити руками. Треба знайти дівчинку.

— Знайти? Це легко сказати! — промовив садівник. — Побачили б ви, як я шукав її на станції — босоногу дівчинку з вузликом.

...Того ж дня Івга розповіла Юхимові про свою розмову з Яринкою напередодні її втечі. І хоч Яринка й не сказала, куди саме вона їде, але можна було догадатись, що це, напевне, був Харків — те велике місто, про яке згадала дівчинка в своїй розмові з подругою.

XVIII

Яринчина втеча схвилювала школярів. Спочатку в сьомому класі точилися палкі суперечки з приводу її вчинку. Обговорювали дуже детально, що робитиме Яринка в незнайомих краях, куди вона подалася, чи вернеться додому. Але час минав невловимо швидко, наближалися шкільні іспити, і про Яринку, здавалося, забули.

Дуже важко переживав Яринчину втечу Василь. Він схуд, ходив заглиблений у свої думки, і на перервах у школі його бачили не у фізкультурному залі, а десь біля

вікна, в куточку. Хлопець вирішив, що після іспитів він поїде в Харків і обов'язково знайде Яринку. Він мріяв, уявляв собі радісну картину зустрічі.

Ївга сиділа тепер на парті сама. Та Докія Григорівна глянула якось на порожнє місце й сказала:

— Хто хоче сісти ближче, пересядьте з задньої парти до Ївги.

Хтось, мабуть, схотів пересісти, та зненацька почулося в класі схлипування, і всі глянули на Ївгу. Дівчинка, уткнувшись обличчям у долоні, гірко плакала.

Стало в класі тихо-тихо, і кожний зрозумів, що плакала Ївга за своєю подругою, яка вже ніколи, певне, не вернеться, бо ось навіть і місце її вже займе хтось інший.

Вдома в Докії Григорівни, в окремій кімнаті, стояло порожнє ліжко, приготоване для Яринки, й дивилося зі стіни нове дзеркало.

Прийшов Юхим, зазирнув у кімнату.

— Не догляділи, Докіє Григорівно. Не знайшли ми з вами відповідного методу. Та давайте я винесу звідси це ліжко, щоб серце не ятрило. А то глянеш — стоїть по-рожнісіньке.

Докія Григорівна простягла, застерігаючи, руку:

— Ні, не руш. Не руш, Юхиме!

Юхим з надією спитав:

— Повернеться? Скажіть це слово, скажіть!

Але Яринка не поверталась.

Того ж дня Докія Григорівна одержала листа. Почерк на конверті був знайомий. Вона впізнала ці рівні рядки, ці літери, які розігналися бігти й скам'яніли... Хвилюючись, розірвала конверт, і руки в неї злегка тремтіли.

Так, лист був від Яринки!

Дівчинка писала, що вона в Харкові. Запитувала про своїх товаришів, переказувала всім привітання, і особливо Ївзі, просила Докію Григорівну іноді навідуватись до Марійки. А наприкінці листа питала про батька — як він живе і що робить.

У листі бриніло щось невловиме, про щось не написала Яринка, й Докія Григорівна зрозуміла, що це був сум, що дівчинка страшенно скучала за школою, за рідним селом, за своїми товаришами. В кожному запитанні школярки відчувалася ця глибока туга.

Докія Григорівна написала Яринці ласкавого, хорошого листа, написала, що було б найліпше повернутись

їй додому, закінчити в селі десятирічку, а жити вона зможе в неї, в Докії Григорівни, і що для Яринки приготовано вже навіть кімнату.

Вчителька вкинула листа в поштову скриньку, і весь день був у неї піднесений, святковий настрій, наче Яринка вже повернулась.

Докія Григорівна нарвала в шкільному саду великий букет квітів і поставила його в тій кімнаті, де стояло порожнє ліжко й дивилося зі стіни нове дзеркало.

ХІХ

У червні Олексій Михайлович справив весілля, й Варка-вдова стала вже не вдовою, а дружиною колгоспівського садівника.

Тільки не дуже було веселе весілля, хоч гості багато їли й пили й багато танцювали. Сам господар був засмучений, а коли впився, схопив заступ, вискочив за поріг і почав обкопувати циганочку.

— Не займайте мене! — гукав. — Ви не знаєте, яка це яблуня! Я її сам посадив, коли народилась Яринка... Відступіть!

Його ледве заспокоїли, вмовили, забрали заступ.

А потім за столом глянув садівник на нову дружину — глянув так, наче її вперше побачив, і раптом заплакав — уперше плакав слізьми відтоді, як померла жінка.

Тільки дядькові Йоні було дуже весело. Він безперестану танцював, світив рудою борідкою і всім розповідав, що нарешті колгосп дав грошей на риболовецьку бригаду.

— Тепер і ми люди! — гукав Йона. — Та ще й які! Ми тепер бригадир! Бригадою рибу ловитимемо. Які сіті купимо — вво! Тепер ніхто не скаже: ледар Йона, лежень Йона! Ні, язик не повернеться! Ловись, рибко, велика й мала!

Наступного дня нова дружина почала наводити лад у хаті. Обмела віником стіни, повішала нові рушники, наставила в кімнаті на столі кілька люстерок — круглих, трикутних, одне одного менші.

В кутку біля вікна висіли фотографічні картки знайомих і родичів, і між ними портрет Олени. Варвара обережно зняла його, здмухнула пил.

— Рямці треба зробити, Олексію, — сказала.

Він зажурено хитнув головою.

Марійка довго й зацікавлено спостерігала, як господарює в хаті ця майже не знайома їй жінка, тоді спитала:

— То ви вже тепер у нас житимете?

— Авжеж, тепер у вас, у вас.

— Ну й живіть, хіба мені що. А борщ умієте варити?

— Аякже. Та й розумака ти, моя дочечко!

— Я не ваша, я — батькова. А правда, що ви — мачуха?

— Бачиш, Марійко, мачухи різні бувають.

Марійка зітхнула.

— А баба Явдоха кажуть, мачуха — не рідна матінка. То воно, мабуть, і правда.

Варвара засміялась.

— А чого ти така старенька?

— Хто й зна, може, від того, що з бабою Явдохою на печі спала.

Варка не витримала й схопила Марійку на руки.

— Ах ти ж, моя бабусю, зозуленько сиза!

— А скоро Яринка приїде? — допитувалась дівчинка.

Варка замислилась. Марійка зачепила її найуразливіше місце. Жінка догадувалась, що Яринка тому й утекла, щоб не жити з нею під одною стріхою. А втім, про це так і говорили в селі.

Одна брова у Варки — рухлива й тоненька — підскочила вгору й застигла. Варка гладила Марійці голову й думала. Після довгих років удовиною життя, здається, знову знайшла своє щастя.

Життя! Яке воно було в неї?

Її чоловік пропив колгоспні гроші, його засудили до ув'язнення. В село він уже не повернувся. Варка лишилась жити з семирічною дочкою. Нове лихо — дівчинка, купаючись, загинула у Дінці. Через рік жінка вийшла заміж, але чоловік трапився бешкетник, він знущався з Варки й нарешті покинув її.

Варка зосталася одинока, спустошена, немов витолочили зелений ряст у її серці. Дедалі вона спускалась нижче й нижче — робити не ходила, її хата стала притулком для неробів і п'яниць. З колгоспу її давно виключили.

І ось прийшов садівник. Він прийшов, шукаючи забуття в своєму горі, він, як і інші з Варчиного товариства, почав пиячити. Але щось було в ньому таке, що робило

його відмінним од Варчиних приятелів, він був незвичайною людиною в їхньому колі. Коли він говорив про сад, його не можна було впізнати. Його очі світилися тоді мрією, захватом. Він дивився тоді на Варку з таким виразом, наче хотів і не міг висловити якихось особливих таємних думок, які хвилювали його.

В такі хвилини жінка з незвичайною гостротою відчувала свою самотність. Так, вона була завжди самотня, навіть тоді, коли гуляла у веселому товаристві.

Вона з радістю погодилася вийти заміж за садівника. Коли вона ввійшла в його хату, коли побачила Марійку, їй здалося, що ось тут вона знайшла те, що давно шукала, наче її власне рідне дівча знову повернулось до неї. «Вона буде моєю донькою, ця дівчинка, — подумала жінка, — я буду її пестити й доглядати». У неї навернулись сльози, це були сльози радості, яка так несподівано прийшла в її розхристане, понівечене життя.

Вона знала, як журиться її чоловік за Яринкою. Вона була винна в її втечі. Вона бачила якось Яринку, пам'ятала її — карооку, тиху дівчину. Невже вона не повернеться додому?

* *
*

Випадкова зустріч прискорила події.

Ця зустріч відбулася в зоопарку перед величезним акваріумом, де плавали чорнозелені бразильські риби.

Низенький чоловічок з рудою борідкою прийшов сьогодні в зоопарк ще зранку. Він уже тричі обійшов усіх тварин і кожного разу незмінно повертався до акваріума.

До відвідувачів він звертався тільки з одним запинанням:

— Чи могли б оце риби жити в Дінці?

Він був явно розчарований, коли йому відповідали, що бразильські риби в українських ріках не виживуть.

— Про морози забули, дядьку, — казали йому. — Та, крім того, проти нашої зубатої щуки ніякий бразильський карась не встоїть.

— Що — карась? — махав рудобородий рукою. — Проти донецької щуки навіть наш окунь — ягня перед вовком!

У цю хвилину, розштовхуючи відвідувачів, до дядька підбігла Яринка.

— Дядьку Йоно! — гукнула вона. — Здрастуйте, дядьку Йоно! Здрастуйте! Яка ж я рада! А я тут у дядька Кирила живу!

Йона розгублено дивився на дівчинку. Здавалось, він не вірив у те, що перед ним справжня жива Яринка.

— Це... це ти? — промовив він. — Як же ти?.. де ж ти?..

І враз його обличчя змінилось. Він міцно схопив Яринку за руку.

— Ось де ти! Ось я тебе й той... Упіймав!

— Та що ви, дядьку Йоно? — здивувалась дівчинка. — Пустіть!

Але Йона вчепився ще дужче.

— Пустити? Е, ні. Ти знаєш, хто я? Бригадир риболовецької бригади! Я, коли впіймаю, — кінець! У мене гачок не розігнеться!

Яринка з силою сіпнулась.

— Пустіть! Жартуєте, чи що?

Йона подумав.

— Заприсягнися, що не втечеш, тоді пушу.

— Ви... з глузду з'їхали? — і Яринка висмикнула руку.

Йона образився:

— Оце так на бригадира? Ні, не підходящі слова. Розгнівалась? Сказано — нерозумне дівча. Що б же я твоїм подругам розповів, коли б ти втекла? А що сказав би батькові? Бачив, мовляв, та втекла. Тебе й так скрізь шукали.

Яринка слухала, і перед нею зринали знайомі давні картини, і були вони її серцю одна одної миліші. Вона бачила рідну широку ріку в лісистих берегах, круту Козачу гору, розквітлий сад, бачила школу з широким ганком. Їй хотілося спитати, що робить сестра Марійка, чи й досі живуть у селі Василь і Івга і чи й досі на старому місці пором. Їй хотілося поставити Йоні тисячі запитань, наче минув не місяць, а багато-багато років з того часу, як вона залишила село.

Та вона неспроможна була нічого докладно розпитати в нього. Так її схвилювала ця зустріч, і навіть Йона здався їй рідним і безмірно хорошим, і ніяк не розгнівалась вона на нього за те, що схопив її за руку й хотів кликати міліцію. (Про міліцію це вже вона вигадала, але такий був у ту хвилину вигляд у Йони).

А Йона розповідав, що приїхав він сюди, в місто, у дуже важливій справі, а саме — купити для бригади риболовецьке приладдя.

Він почав шукати в глибоких кишенях і витягав звідти то поплавці, то гачки, то скручені в кільця повідки для шук, але все це було не те, що він зараз шукав. Нарешті, він знайшов хусточку, розгорнув її, подав Яринці четверо папірців, один по одному, попросив Яринку прочитати їх усі. Це були три заяви й одне командировочне посвідчення. В усіх чотирьох папірцях правління колгоспу просило, вимагало і навіть комусь пропонувало забезпечити бригаду риболовецьким приладдям за готівку.

Потім Йона знову загорнув повагом папірці в хусточку й раптом заявив:

— А тепер поїдемо.

— Куди? — здивувалась Яринка.

— Та куди ж? Звідси на вокзал, а з вокзалу додому. В село. Я вже все закупив, що треба. Здав до камери на схованку.

Й справді, чому вона тут стоїть? Звичайно, треба їхати. Адже її давно чекає Докія Григорівна. Ні, це просто чудова думка, просто дивно, як вона раніше не з'явилася в голові: звідси на вокзал, а з вокзалу додому, в село. Аж не віриться, що за якихось п'ять-шість годин вона знову побачить Івгю, Василя, і вишнева завірюха з опалих пелюстків знову крутитиме на стежках саду.

Ні, завірюха не буде, бо, напевне, давно відцвів колгоспний сад. Та то нічого, на деревах виросло густе листя, й воно ховатиме тих, хто прийде в сад вечірньої пори.

* *
*

— Ну, дядьку Йоно, дякую за компанію, — сказала Яринка.

— Е, ні, почекай! — запротестував Йона. — Я тебе до самісінької хати... Чи той, до школи доставлю. А то ще, гляди, оглоблі бува назад повернеш.

Дівчинка мимохіть засміялась.

— Та не бійтеся. Тепер уже... не втечу.

— А може б таки додому, до батька? Га? Хіба це порядок — батька цуратися? Він же тебе, мабуть, щодня виглядає, ось думає, повернеться скоро дочка. А про

Варку, мачуху тобто, не сумнівайся, тебе не зобидить. Та й утишилась жінка, втишилась, все — по хазяйству. Ніхто б і не думав...

Йона довів Яринку до шкільного ганку.

— Ну, а тут уже й сама дійдеш. Недалеко — опдечки й двері. Кланяйся вчительці, скажи, що це, мовляв, мене дядько Йона знайшов у Харкові й привіз. Та ще ось що. Гостинця, скажеш, принесу. Шуку. Зараз — вітряна година стоїть, шука в глибину пішла, в яму, шукає затишного місця, ну й лізе в ятері. Отаку принесу!

Хвилюючись, дівчинка постукала в двері. Вона почула швидкі й знайомі кроки.

Докія Григорівна стояла на порозі.

Вона зустріла Яринку, як рідну, навіть тіні здивування не майнуло на обличчі в учительки, наче все було зовсім звичайною справою — і несподіване повернення дівчинки, і те, що прийшла вона просто до неї, Докії Григорівни. Тільки очі в неї сяяли радістю.

Перше Яринчине запитання було про Марійку. Докія Григорівна посміхнулась.

— Ага, мандрівнице, скучила? А коли з дому йшла, моєї поради не питала! Нічого, Марійка здорова. Я заходила до неї.

— Я піду зараз, Докіє Григорівно, піду.

— Куди? Почекай!

— Марійку провідаю.

— Е ні, вибач! Добрі люди з дороги спочатку вмиваються. Потім вони їдять яечню.

— А потім, скажете, відпочивають? А потім...

Вона не доказала, сплеснула руками і вискочила з кімнати. Повернулась вона з Юхимом і Івгою.

— Я її голос на вулиці почула! — збуджено гукала Яринка. — Голос-голосочок! Ой, Івго-любок, та й виросла ж ти як! За місяць витяглась!

Вона обнімала й цілувала подругу. А Івга й досі ніяк не могла отямитись.

— Яринко, невже — ти? — вигукувала вона. — Я ледве не вмерла, як почула від дядька Йони, що ти вже тут! Яринко!

— Ой, виросла! Ой, витяглась! — дивувалась Яринка.

— Вона в нас, як житній колос! — посміхнувся Юхим. — Суперфосфатом її годуємо.

— А дядько Йона зустрів мене з Юхимом, — розпові-

дала Ївга, — «Йдіть, каже, швидко до Докії Григорівни, я, каже, впіймав Яринку Кужіль!»

— Зовсім невірно! — протестувала Яринка. — Я його впіймала, я! І знаєте де? В зоопарку біля акваріума. Хотів ставити ятері на бразільських рибок! А головне, Докіє Григорівно, — ці рибки так вплинули на нього, що він почав заговорюватися. Просив переказати, що впіймає в Дінці й принесе вам у подарунок крокодила!

— Не рибки, не рибки, хоч вони навіть і бразільські, — втрутився Юхим. — Тут інша причина. На дядька Йону вплинуло безумовно те, що з ледарів його раптом призначили бригадиром.

— А ви не смійтесь, — сказала Докія Григорівна. — Йона знайшов своє справжнє місце, ось воно як.

Вона боялась, що Юхим або Ївга почнуть розпитувати Яринку про її блукання в місті, зачеплять мимохіть те, про що дівчинці боляче згадувати. Та на зміну її побоюванням прийшли подив і вдячність. Докія Григорівна не чекала, особливо від Ївги, що та зможе так невимушено, так щиро й чуїно провадити розмову й жодним необережним словом, жодним натяком не зачепити в Яринки якоїсь болючої струни.

Зненацька Ївга схопила подругу за руку й потягла її в куток.

— Секрет! Величезний секрет! — заявила вона. — Прошу пробачити!

Юхим похитав головою:

— Ах ти ж, коза, півбока луплена! Ну й стрибаєш! — сказав він. — А яечню хай смажить сама Докія Григорівна? Та секретничай, секретничай. Давайте я вам допоможу, Докіє Григорівно. Ще одно яечко вбити? Слухаю, єсть!

— Ой же Яриночко, — зашепотіла Ївга подрузі, — а Василь тут скучає за тобою, якби ти знала! Як хмара ходить!

І побачила Ївга, як виступили на щоці в подруги червоні плями й розлились аж до вух. Чи почервоніла Яринка, чи, може, сонячний промінь упав і просвітив наскрізь ніжну щоку дівчинки?

А Докія Григорівна вже поставила на стіл яечню, й вона шкварчала на всю кімнату.

— Прошу вас, друзі мої, сідайте, — запросила вчителька. — А ти, Юхиме, хоч би картуза скинув!

Але Юхим, а за ним і Івга, подякували їй попросились. Хай колись іншим разом вони обов'язково прийдуть їсти яечню. А зараз Яринка, мовляв, стомлена з дороги, треба їй дати спокій.

І вони пішли.

Яринка ледве їла, погляд її був блукливий; вона, мабуть, про віщось хотіла спитати Докію Григорівну й не зважувалась. І коли дівчинка схопилась нарешті з-за столу, Докія Григорівна обняла її й провела в сусідню кімнату.

— Це ліжко — твоє, — просто сказала вона. — В цій кімнаті ти житимеш, коли не схочеш... не схочеш повернутись до батька.

Слово було вимовлено. Яринка благально поглянула на вчительку, і Докія Григорівна сказала:

— Твій батько шукав тебе. Він багато пережив за цей час, багато передумав. Він думав про тебе, Яринко.

Дівчинка вже знала, що батько її одружився з Варкою. Йона дорогою встиг розповісти про все. Але Яринка хотіла почути про інше, їй хотілось знати, що казав про неї батько, як поставився до її втечі і як господарює в хаті мацуха...

— Ви... ви бачили його? — спитала вона.

— Батька? А звісно. Він приходив до мене.

— Приходив? — скрикнула Яринка.

— Сидів тут, показував твою записку.

Дівчинка почервоніла.

— Йому було дуже тяжко, твому батькові. Як він сказав, як сказав, Яринко? Ага! «Я вирощував сад, — сказав він, — щепи вирощував, а своєї дочки...» і він не скінчив, Яринко. Він, звичайно, хотів сказати: «а дочки не зумів доглядіти». Так я його зрозуміла... Я йому сказала про сорочку.

— А батько — що? — схвильовано спитала дівчинка.

— Це його вразило, навіть приголомшило. Він думав інше.

— Так, він думав інше, — тихо сказала Яринка. — Чи ж повірив він, — я не знаю...

Вона глянула надвір, а сонце вже сідало, і дівчинці було видно вдалині, за околицею села, колгоспний сад.

— Я піду, — схаменувалась вона, — вже нерано, я хочу побачити Марійку. Піду, Докіє Григорівно.

— Почекай, Яринко, чи не краще буде, коли ми підемо вдвох?

Докія Григорівна розуміла, як хвилюється зараз дівчинка, як вона думає зараз про зустріч із сестрою, з батьком. Якою буде ця зустріч, як, нарешті, стріне її мачуха?

Не хотілось відпустити Яринку саму, але дівчинка заперечила:

— Ні, ні, я піду сама, я сама.

Вона хотіла на самоті ще раз подумати про те, що вона скаже батькові, вона не любила свідків своїх тривог і переживань.

А справді — що вона скаже батькові?

Яринка не хотіла зустріти когось із знайомих на вулиці. Як колись, коли вона ходила до хати Варки, дівчинка пішла поза городами.

Як же буйно розрослися без неї городи! Які високі стояли соняшники і як цвіли вони! Пишна слалась огудина, листя гарбузів було, як слонячі вуха, всюди жовтіли розкриті келишки гарбузового цвіту, і джмелі вилазили з них кумедні, забруднені жовтим пилком.

Усе це мимохіть привертало увагу дівчинки, але вона не спинялась, і коли побачила, нарешті, рідне подвір'я, вже зовсім не знала, що скаже батькові, як стане, як привітається. В її уяві стояв батько, такий, якого вона знала перед утечею, — суворий і непривітний, похмурий і чужий, і від нього тхнуло горілкою.

А як гляне на неї мачуха?

Вона, колишня Варка-вдова, тепер, що хоче, те й робить у хаті, і спить, мабуть, на матириному ліжку. А Марійка, напевне, замурзана, росте без ласки, без привіту, й ніхто навіть не поцікавиться, що вона робить, де грається і чи не голодна вона.

У Яринки дуже стукало серце, вона почувала, що не знаходить у собі рішучості зайти зараз у хату. Але Марійку вона мусить побачити будь-що-будь. Зненацька вона аж зупинилась від несподіванки. Біля тину лежала купа дерева. Деякі стовбури вже були обтесані й зарубки вирубані. «На хату! — стрепенулась дівчинка. — Буде новий дім!» Вона перелізла через тин, і, плутаючись ногами у повзучій огірковій огудині, підійшла, ніким не помічена, до сарая.

Тут, у закутку, між стіною сарая і тином сусіднього

двору, росли висока кропива й лопухи. Звідси добре видно було все подвір'я. Яринка присіла в лопухах і пришикла.

Чого вона чекала? Була думка, що на подвір'ї вона побачить Марійку і тоді вискочить із своєї засідки, обійме сестру, міцно пригорне її до себе.

В закутку було вогко, кропива жалилась, гостро пахтів болиголов, і Яринка пригадала, як колись, давно-давно, батько робив з його дудок прискавки, і вона, маленьке дівчатко, ходила з дудкою й оббризувала водою курей, kota, поросят...

На подвір'ї не було нікого, але Яринку вразила несподівана чистота біля хати. Циганочка стояла обкопана й обмазана вапном, навколо неї біліла огорожа, якої раніше ніколи не було. Яринка пригадала, як пані Простакова, повертаючись із пасовиська, завжди було чухала об яблуню свій бік. Перед порогом скопано грядочку й посаджено квіти; деякі з них уже зацвіли, і все подвір'я було підметене.

Хата стояла чисто помазана, біла, руїни підчищено, уламки стіни складено до купи. Навколо вікон проходила вузенька синя смужка. У всьому відчувалась дбайлива рука.

«Та хто ж це так? — подумала Яринка. — Невже баба Явдоха? Чи, може, батько найняли мазальниць?»

У сараї було тихо, пані Простакова з Митрофанушкою ще, певне, не повернулися з пасовиська. І враз так яскраво пригадалась Яринці та пізня зимова ніч, коли вона чекала батька, пригадалось, як рипів мороз, і як вилітала з рота біла пара, як стукнуло в сараї копито і навколо, на снігових заметах, блимали сині іскри.

Щось зашелестіло над дівчинкою. Вона глянула вгору й побачила над собою, на краю стріхи, чорного kota.

«Невже Чічіков? — подумала Яринка. — Він і є!»

Вона тихо позвала:

— Чічіков, кис-кис-кис!

Кіт злякано присів, його зіниці спалахнули зеленими кружальцями, і в ту ж мить він зник.

«Забув мене Чічіков!»

І дівчинка знову почала дивитися на подвір'я крізь просвіт у кропиві.

Зненацька рипнули двері, і з хати вийшла жінка. Яринка її враз упізнала. Це була Варка. Вона сіла на по-

розі й почала шити, раз у раз високо підіймаючи вгору руку з голкою.

«Нитка довга, — подумала Яринка, — крутитимуться вузлики, заважатимуть».

Дівчинка з гострою цікавістю вдивлялася в жінку, серце стукало схвильовано, але в голову приходили й зникали звичайнісінькі, буденні думки.

«Що ж вона шие?»

«От і зав'язався вузлик! Бо довга нитка».

Жінка перекусила нитку зубами, встромила голку в кофту на грудях і, повернувши голову, гукнула в хату:
— Марійко-о!

Яринка витягла шию, щоб краще побачити сестру, і хоч їй здалося, що очі застилає легкий туман, вона все ж таки ясно побачила Марійку, зовсім ясно. Дівчинка вибігла з хати, в руках у неї був шматок хліба.

— Ану, приміряй! — сказала мачуха.

— Нова спідниця? — обізвалась Марійка. — Глядіть, мамо, щоб не була куца!

Вона тут же приміряла спідничку й заявила:

— Тепер не скину!

— Про мене, бабусю, носи! — Й жінка пішла в хату. Марійка почала голосно скликати курей:

— Тю-тю, тю-тю, тю-тю!

Вона кришила хліб, і кури веселою зграйкою метушливо хапали крихти. Це була надзвичайно мирна сценка: сонце, яке вже сідає за лісом, подвір'я з передвечірніми довгими тіннями, і дівчинка, яка на порозі хати годувала курей.

Яринка, тамуючи дихання, хотіла вже вийти з своєї схованки. Та враз Марійка скрикнула й заплакала. Яринка встигла помітити, як великий півень підскочив до простягнутої Марійчиної руки й клюнув. Він, певне, хотів заволодіти шматком хліба, але влучив у палець дівчинці.

З хати вискочила на плач мачуха. Яринка бачила, як вона стурбовано кинулась до Марійки, як притиснула її до себе, сердито кишнула на півня й почала заспокоювати дівчинку. Вона цілувала її, притуляла до губ поранений палець.

— Не болить? Не болить, бабусю? — допитувалась вона.

— Еге ж — не болить! Як ножем різонув, — відповіла «бабуся». — Ну, впіймаю — обскубу хвоста!

Вона витерла рукавом сльози і знову почала скликати курей, але на розбійника-півня грізно тупала ніжкою.

Яринка не витримала і вийшла з своєї схованки. Вона чула, як Марійка називала Варку мамою, бачила, як мачуха пестила й жаліла сестру, як турботливо приміряла їй спідничку.

Це спантеличило Яринку, вона не знала, що й думати, все вкрай розходилося з її уявленням про Варку-вдову, яка виводить п'яним голосом пісень. Невже це та самісінька Варка, з якої глузують у селі, якої цураються, яку вигнали колись з колгоспу?

Збентеження, розгубленість і радість, радість зустрічі з сестрою — все це разом скаламутило Яринку.

Марійка перша побачила сестру. Кури пурхнули на всі боки, дівчинка кинулась до Яринки, обхопила її шию, повисла, бовтаючи в повітрі ніжками.

— Де ти була? Чому ти так довго не приходила? Я тебе все ждала, довго, довго, довго...

Дівчинка тремтіла всім тілом, а Яринка цілувала сестру, радісно сміялась і не могла від зворушення вимовити й слова.

Нарешті Марійка покинула Яринку й підбігла до мачухи.

— Мамо, мамо,— гукнула вона,— це ж Яринка, це ж моя сестриця прийшла!

Зненацька вона зупинилась.

— Мамо,— прошепотіла вона,— ви плачете? Мамо!?

Якась нова думка, ще неясна згадка ворухнулась у дівчинки. Вона з острахом і благанням дивилась то на сестру, то на мачуху.

— Яринко,— нарешті тихо, з затаєною тривоною, не по-дитячому серйозно промовила вона.— Яринко, ти ж тепер нікуди не підеш? Ти ж тепер зовсім прийшла до нас?

Марійка завмерла, чекаючи відповіді. Вона помітила, як зблідла Яринка, як затремтіли в неї губи, наче пелюстки, коли на них капне холодна роса. Побачила вона й рух мачухи, яка хотіла схопити Яринку за руки й притягти до себе.

— Яринко! Мамо! — заметушилась тоді дівчинка.— Вона ж прийшла зовсім? Вона тепер нікуди не піде? Ти ж прийшла до нас, Яринко?

Тоді мачуха, немов оговтавшись, сказала:

— Ну, звісно, Марійко, вона нікуди тепер не піде. Як

шкода, що батька немає вдома, — він у саду. А для нього це... для нього — така радість... така радість!..

Яринка хотіла сказати, що вона прийшла сюди тільки для того, щоб побачити Марійку, що зараз вона має попрощатися й піти, що житиме вона тепер у Докії Григорівни. Але не поворухнувся язик. Вона не могла відірватися од стривоженого личка Марійки. Дівчинка вчепилась Яринці в спідницю й твердила своє:

— Ти ж не підеш? Ти не підеш?

Нарешті Яринка сказала:

— Мені треба зайти ще до Докії Григорівни, щоб не ждала мене. А потім я повернуся.

І за мить додала:

— Обов'язково повернуся, виглядай мене, Марійко.

Але Яринка не пішла до Докії Григорівни. Їй хотілось побути на самоті біля річки, поблукати в лісі. Дівчинка сама себе питала: «Як це так сталося, що я дала слово?»

Її мучив сумнів — чи не помиляється вона, повертаючись до батька. Та й самого батька вона ще не бачила — ще хтозна, як він її стріне. Марійчине личко невідступно стояло в уяві, і Яринка вирішила: «Ні, треба повернутись». Вона згадала мачуху і знову з подивом подумала, що жінка, яка пестила Марійку й пошила їй спідничку, ніяк не була схожа на Варку-вдову з пронизливим п'яним голосом...

Яринка сіла на лісовій стежці над річкою. Десь заходило сонце, його не було видно за вербами, але вдалині вода відсвічувала рожевими переливами.

В невеличкій затоці сиділа на лататті жаба. З глибини затоки, не помічаючи дівчинки, виплила на берег чорна черепаха й попростувала в кущі. У воду падала мошкара, і її метушливо хапала риб'яча дрібнота. На вузькій смужці прибережного вогкого піску, ставши на ребро, повзла черепашка, лишаючи за собою борозенку. Безшумно слизнув у воду вуж і поплив до протилежного берега, піднявши вгору чорну лакову голівку з жовтими цятками. Яринка кинула на нього грудку землі, вуж пірнув, кілька хвилин його не було видно, потім він вигулькнув аж на середині річки.

Нижній відсвіт розливався по воді, підступав усе ближче й ближче до зеленої, зарослої лататтям, затоки. Прибережні липи відбивались у прозорій воді, перекинув-

шись униз пишними кронами. Човен із свіжою травою наче ковзався по гладенькому склу.

Зненацька посипались рожеві макові пелюстки у затоку. Холодне, пильне око жаби на лататті спалахнуло на мить гарячим рубіном і погасло. З лісової гушавини вже впливав ліловий присмерк, і низько прогудів над водою нічний жук.

Яринка встала, вона занадто тут забарилась, а їй ще треба йти до Докії Григорівни і потім додому. На крутому повороті стежки несподівано стрілася з Василем. Вона тихо скрикнула, але враз освоїлась і першою привіталась:

— Здоров був, Василю, здрастуй!

— Яринко, я тебе скрізь шукаю. Батько розповідає, що впіймав тебе... Дурниці плете. Яка ж ти тепер стала!

Його голос тремтів, такий знайомий, зворушливий голос...

Вони взялися за руки й так стояли на стежці над рікою.

— Почекай,— щось раптом згадав Василь,— а де ж ти... куди ж ти зараз? Правда, що в Докії Григорівни?

Дівчинка похитала головою.

— Ні. Житиму вдома.

Хлопець нахилився до її вуха й шепнув, немов таємницю:

— Батько твій дуже побивався за тобою. А мачуха твоя, кажуть, ходить за Марійкою, як за рідною дочкою...

Яринка зрозуміла ці слова, як схвалення її рішення повернутись додому. Але вона ніяк не могла позбутися думки, що батько, як і раніше, непривітний і чужий.

— Чому ж ти мені не писала? — з докором спитав Василь.

Яринка й сама не знала цього гаразд. Кілька разів збиралась написати, але щось стримувало. Що, коли потрапить лист в інші руки, прочитають його чужі очі, а потім довідається про цей лист усе село? А може, й Василь прочитає його з байдужістю й відразу забуде про нього? А головне — вона ж ніколи-ніколи ще не писала таких листів. А цей лист, зрозуміло, саме й був би таким, зовсім, зовсім не звичайним.

— Ти хоч скучила за мною? — ніяковіючи, запитав Василь.

— Скучила,— відповіла вона і почервоніла.

Він провів її до школи.

— А як же тепер буде з твоїми іспитами? — спитав з турботою. — Восени триматимеш? Ти ж відстала дуже. Знаєш що? Влітку я допоможу тобі.

Прощаючись, озирнувся на школу.

— На ганку стоїть твій батько, — зашепотів. — Сюди дивиться. Прощай.

Справді, на ганку, біля квартири Докії Григорівни, стояв садівник.

Яринка зразу ж догадалась, що батько чекає її. Вона дійшла до воріт школи й зупинилась. Що з нею? Чому серце калатає, як дзвінок? Що це — страх чи радість, чи, може, це завжди так буває перед невідомим?

Дівчинка побачила, як батько швидко зійшов східцями з ганку й попростував до неї.

— Яринко, — долинув наче здалека його голос, — Яринко, чому ж ти стала? Йди сюди, йди сюди!

Вона хотіла зрушити з місця, але ноги здалися важкими, немов чавунними. А батько вже не поспішав, він наближався тепер повільно, на диво повільно.

— Здрастуй, Яринко, здрастуй, дочко! — сказав і зупинився проти неї.

— Здрастуйте, тату, — прошепотіла Яринка й обняла стовп біля воріт.

Гостра жалість до батька раптом пронизала дівчинку. Він стояв біля неї у вечірньому присмерку і здавався Яринці таким розгубленим, безпорадним і самотнім.

— Я боявся, — покvapливо сказав він, — боявся, що ти роздумаєш, дочко. Прийшов із саду, а жінка... тобто — він не хотів вимовити слово «мачуха», — а вона й каже, що ти тільки що була, і Марійка кричить: «Яринка приходить!» Я — слідом за тобою, а тут Докія Григорівна каже, що тебе немає... Як же ти тепер? Та що там — ходімо, дочко, там Марійка за ворітьми, в хату не хоче йти — виглядає!..

Але Яринка стояла, обіймаючи обома руками стовп.

— Що ж ти? — злякався він. — Що з тобою?

Узяв обережно її руки, тихенько відвів од стовпа.

— Що було — забудь, дочко. Важко, Яринко. Все тепер треба якось... усе по-іншому, а що було, кажу, не треба ворухити — хай заростає, забути треба, простити.

Зненацька він з силою притиснув її голову до грудей.

— Яринко! Дочко моя!

Яринка почула знайомий напівзабутий і хвилюючий запах садової замазки, якою пахнув його піджак, почула, як біля вуха стукає глухо й нерівно батькове серце. Давучий клубок підкотився до горла дівчинки, але вона з зусиллям проковтнула його, як сливу, і ще міцніше притиснулася головою до теплих батькових грудей.

XX

— Яринко! Яринко! — долітає звідкілясь здалека, мов із-за товстої стіни. — Сама ж просила розбудити!

Дівчинка робить неймовірне зусилля й розплющує очі. Над ліжком стоїть мачуха.

— Може, роздумала? — питає. — Тоді спи, доню, спи, набирайся сили!

Але Яринка хутко скинула ковдру. Хіба можна спати! Вона враз пригадала, який сьогодні день. Перший день жнив!

Нашвидку випила молока й незабаром уже поспішала з мачухою на поле.

— Тільки гляди, Яринко, — повчала Варка, — не хвтайся. На нас не дивись. А то, може, пішла б краще до батька в сад? Ну, як знаєш.

Вони прийшли вчасно. На дорозі, край поля, вже стояла жниварка-самоскидка. Пирхали запряжені коні. На залізному сидінні вже вмостився Юхим і розбирав віжки.

— Ого-го, нашого полку прибуло! — весело гукнув він, побачивши Яринку. — Серйозна допомога!

З в'язальницями розмовляв Івжин батько. Яринка ще здалека угляділа його високу постать.

— Гляди ж, бригадо, — сказав він, — наступати за всіма правилами воєнної тактики. В'язати тугенько, щоб снопи потім не розсипалися.

До Варки підійшла тітка Солоха. Кліпаючи дрібними очицями з червоними ячмінцями, вона солоденько промовила:

— І ти, сусідко, вийшла? Чи правду гомонять люди, що як голосували за тебе в колгосп, то одна-однісінька рука переважила? Якби не та рука, не прийняли б.

— Було б прийти та подивитись,— відрубала Варка й одвернулася.

— Та воно так,— погодилась Солоха й закопилила губу.

А жнивarka вже застрекотала, як сорока, заглушаючи шелест підрізаного жита.

Рівномірно вимахували на машині жовті широкі граблі, щось вигукував Юхим, миготіли білі сорочки в'язальниць.

Яринка пагнулася і з гордістю захопила перший обермок жита. Вона вперше в житті в'яже нарівні з дорослими досвідченими в'язальницями, вона вперше працює на жнивах! Їй здавалось, що всі пильно придивляються до її роботи й у думках критикують її кожний невправний рух.

Вона невміло, несміливо крутила перевесла. Вусате шершаве колосся лоскотало руки, відкриту шию. Іноді просто в обличчя бризкали раптом холодні краплини роси. Занімівши від свіжого ранкового повітря, спали іржаві жучки, міцно вчепившись ніжками в колосок.

«Ач, погань,— думала Яринка,— жук-кузька». Розгинаючись, вона бачила на сході жовтокармінові потоки. З невидимого вулкана за далекою степовою могилою вивергалися буруни розпеченої лави. Рожеві стовпи спалахів здіймалися вгору, коливаючись, як вогнедишні дракони. Ще мить, і з-за обрію пирснув перший сонячний промінь.

Жнивarka стрекотала вже десь далеко, знімалися і падали над нею широкі граблі. Наче великий і дивний птах низько летів над житами назустріч сонцеві й важко вимахував крилами.

Яринці було трохи досадно, що їй не дали окремої ділянки. Та незабаром дівчинка переконалася, що це було зроблено цілком правильно. Як ще їй далеко до роботи інших в'язальниць. Невистачало вправності, досвіду. Вона робила багато зайвих рухів, даремно витрачаючи час і стомлюючись.

Скоро дівчинка помітила, з якою цікавістю стежили в'язальниці за її махухою.

Варка в'язала кроків за вісім ліворуч від Яринки. Дівчинці було видно, як швидко миготіли її руки, як вона вперто йшла вперед, лишаючи за собою сніп за снопом.

Зовсім недалеко від махухи працювала тітка Солоха.
— Гляди, Варваро, не підвередися, — почувла Яринка

її голос. — А то для тебе наша робота важкенька, не подужаєш!

У відповідь Варка тільки визивно примружила одне око.

Мачуха працювала не спочиваючи, з якоюсь люттю накидаючись на скошене жито. Часом рукавом сорочки вона швидко витирала на лобі піт, і вже знову миготіли її руки, перевесло туго, як обруч, перехоплювало товстого, присадкуватого снопа. Почувалося, що працює вона напружено, з усієї сили, дуже поспішаючи.

В Яринки йокнуло серце. Йї здалося, що мачуха довго отак не витримає і піде з поля. І тоді вся бригада, всі в'язальниці глузливо реготатимуть їй услід і тикатимуть на неї пальцями.

А найдужче глузуватиме тітка Солоха...

Яринку кинуло в жар. Вона хотіла обізватись до мачухи, гукнути їй, щоб не дуже гнала, щоб зберігала силу. Але так крикнути соромилась.

Проте тітка Солоха працювала теж напружено й швидко, хоч у неї не було такої хапливості й зайвої метушні, як у Варки.

Солоха вміла заощаджувати рухи, в'язала вона методично, і, здавалося, кожний її крок уперед було заздалегідь вивірено й обмірковано.

«І чого б ото зв'язуватись,— з досадою подумала Яринка про мачуху,— адже тітка Солоха найкраща в'язальниця в колгоспі!»

Із сходу війнув свіжий вітрець, і стало дужче чути стрекотіння жнивarki. Вітрець приніс уривки пісні — співав Юхим. З кожною хвилиною сонце підіймалося вище й вище і вже почало припікати. Яринка стомилась, але в'язала далі. Її не кидав неспокій за мачуху, яка все частіше витирала рукавом червоне обличчя.

«Не витримає... Осоромиться...» ворушилась колюча думка.

І зненацька дівчинка випросталась і гукнула:

— Мамо, а ви не поспішайте!

В ту ж хвилину їй здалося, що всі в'язальниці покинули роботу і здивовано й глузливо пронизують її гострими очима. Сама не знала, як вихопився в неї той вигук і як уперше назвала мачуху матір'ю.

Але роботи ніхто не покинув, ніхто не звернув уваги на дівчинку. Мачуха розігнула спину і, глянувши на Ярин-

ку, махнула рукою — нічого, мовляв, ми свого дійдемо.

Під час перепочинку вона спитала:

— Ти, доню, що мені гукала? Та чула, чула.

І, нахилившись до Яринчиного вуха, вона шепнула:

— Скоса на мене поглядають. Думають — не вивезу, пристану. А ти не стомилась?

Та тепер ніяка сила вже не могла примусити дівчинку покинути роботу. Її тривога зростала з кожною хвилиною. Чомусь не зникала думка, що мачуха осоромиться. Вона або буде останньою, або зовсім не закінчить праці на своїй ділянці.

Яринка вилушила з колоска зерно й загадала: коли буде до пари — мачуха не дасть себе побити, коли ж ні — осоромиться.

Порахувала на долоні — вийшло двадцять одно зерно. Зітхнула.

— Не до пари!

Тітка Солоха, взявши в обидві руки цебро, жадібно пила. Яринка хутко підійшла до неї.

— Тільки вам одній хочеться пити? — сказала сердито.

Солоха поставила цебро на стерню, витерла рукавом губи.

— Пий і ти, води вистачить.

Яринці пити не хотілось. Вона озирнулась, кивнула головою мачусі:

— Йдіть сюди. Ви пили?

— Вже, доню, пила.

Тітка Солоха не йшла, дивилась на Яринку. Тоді дівчинка підняла цебро й притулилась до нього губами.

— Та не розливай же, — стояла над душею Солоха. — Холодна вода — з криниці. В Дінці не така, тепла.

Яринка вдавала, що п'є.

— Не вмієш і напитись, — бубоніла тітка. — Треба так пити, щоб у горлі булькало.

Після перепочинку в'язальниці знову стали на свої місця. Дівчинка поглядала то на мачуху, то на тітку Солоху. Мачуха, коли стрічалася очима з Яринкою, підморгувала й посміхалась.

Солоха, як і раніше, впевнено й швидко в'язала сніп за снопом. Спокійно, без зайвої хапливості, крутила вона перевесла, вправно орудувала цуркою, з її рук виходили акуратні, немов під гребінку підстрижені снопи, пузаті, як вгодовані поросята.

Яринка тепер в'язала абияк. Всю увагу привертало змагання мачухи й тітки Солохи. Дівчинка жалкувала, що вона працює не поруч з мачухою. О, вдвох би вони напевне перемогли!

Яринка уявила, як вона з мачухою йде на ділянку відсталої Солохи і як мачуха каже:

— Ну, тітонько, важкенько вам, бачу. Давайте-но допоможу вам дов'язати!

Сонце стояло тепер просто над головою. Від нагрітого скошеного жита йшов томливий густий запах, від якого забивало дихання.

Жниварка вже стихла. Ниву, яка вклинювалася між селом і рікою, було зжато. Юхим поїхав із жниваркою до порома, де вже чекала інша бригада в'язальниць. За рікою був основний масив колгоспівської землі.

Яринка помітила, що тітка Солоха частіше почала поглядати то на сонце, то на мачуху. «Ага,— подумала вона,— вам непереливки, тітко?»

Солоха, здавалось, і справді загубила ритм роботи. В її рухах почала з'являтися невинувата поспішність, навіть метушня. Вона бачила, що Варка, яка досі дуже відставала від неї, почала її наздоганяти.

Побачила це й Яринка.

— Ага,— шепотіла дівчинка,— ага, тітко!

Тепер і в Яринки немов подвоїлися сили. Хоч як болів у неї попереk від втоми, а вона завзято взялася крутити перевесла.

Так минуло, мабуть, з півгодини. Зненацька тітка Солоха випросталась. Вона вже не в'язала. На її обличчі грала широка усмішка.

Переступаючи через снопи, вона пішла просто до Варки. І Яринка побачила, що на ділянці в тітки Солохи не лишилось жодного незв'язаного снопа. Вона першою скінчила роботу на ниві.

Солоха підійшла до мачухи, стала поруч неї і мовчки почала в'язати. Так вони в'язали вдвох — тітка Солоха й Варка, не обзиваючись одна до одної жодним словом. Шелестіло колосся, й стомлено співали цвіркуни. Сонце припікало крізь полотняні сорочки.

Незабаром жито було дов'язано.

Тітка Солоха, важко дихаючи, здивовано глянула на Варку.

— Дивись ти, — сказала, — жене, як машина! А я,

грішним ділом, думала: підібгаєш хвоста та й додому, в холодочок...

На інших дільницях жінки ще в'язали, поспішаючи закінчити роботу. Варка гордо окинула очима поле, в'язальниць, безконечні ряди снопів...

* *
*

Івжин батько просто з поля пішов до правління колгоспу. Не заставши голови, він сів на східцях ганку й лагодився покурити. Тут його й побачив садівник.

— Ага, бригадире, — сказав він, — діло до тебе є.

— А яблук нема?

— Ти думаєш, що в садівника завжди повні кишені яблук? Подожди врожаю.

— Ну, тоді сідай, Олексію Михайловичу, закуримо. Я в садок до тебе загляну. Даси покуштувати антонівки?

Садівник сів поруч.

— Приходь, бригадире, приходь. На деяких яблунях так почепилось, що гілля треба кілками підпирати. Виноград думаю садити. Альварну й шашлу.

— Альварну, кажеш? Турецький сорт, чи що?

— Так назвали. Жіноче ім'я.

— Видумують. А чим гірше по-нашому? Скажімо — виноград «Солоха». Або — «тітка Горпина», хе-хе...

— Та діло не в назві. Тут, бригадире, така справа. Після жнив доведеться всю твою бригаду в сад перекинути. По-перше, яблука достигнуть, а по-друге, всякої іншої роботи до біса. Я вже говорив з головою. Що ти на це скажеш?

Бригадир поліз у кишеню дістати тютюну. Він довго шарудів пальцями і немов ненавмисне витяг з кишені згорнений учетверо аркушик паперу.

— Що це в тебе? — спитав садівник.

— Та це так собі. Папірець.

І поклав собі на коліна.

— А що за папірець такий?

— Подивись, — удаючи байдужість, сказав бригадир. — Там і печатка є і підпис директора. Поглянь. Доччина посвідка. Повіриш — усе чисто на іспитах склала! Тільки по геометрії трохи було не зрізалась!

— З собою носиш? — лукаво посміхнувся садівник.

— Забув дочці віддати,— зняковів бригадир.

Садівник розгорнув аркушик, прочитав.

— Твоя, значить, вже у восьмому, — промовив. — А моїй ще восени тримати. Ну, та думаю, що перейде, за поріг не зачепиться.

— Не зачепиться,— погодився бригадир.— А от як ти думаєш, чи можна з допомогою оцієї геометрії врожай пшениці підвищити?

— Палаці можна будувати, не то що...

Вони закурили.

— То як же з бригадою? — спитав згодом садівник.— Сам знаєш — сад великий, роботи вистачить.

— Да... Геометрія,— промовив бригадир, думаючи про інше.— Важна наука.

На поруччя ганку скочив горобець з черв'яком у дзьобі. Потім він пурхнув на дах і зненацька зник. Його зустріли дружним цвірінчанням голодні горобенята в ринві.

Садівник і бригадир, замислившись, сиділи на східцях. Тютюновий димок танув над їхніми головами.

* *
*

Хату садівникові Олексієві Михайловичу ставила колгоспна теслярська бригада. А бригадиром було призначено діда Трохима Кусайку. Добре знав дід теслярство, ще за молодих літ теслярував, а на старості став уже сторожем при хаті-лабораторії. Та тепер, після війни, коли треба людей із землянок виводити, нові хати ставити, правління колгоспу знову покликало діда Кусайку до теслярської роботи. Великий досвід у діда в цій справі. Нова ж хата — то не звичайна собі річ, нову хату поставити, то не пліт заплести.

Знає Трохим Кусайка, яке дерево найкраще на сохи приділити, яке на сволоки, на лати. А що вже звичай народні знає дід — не кажіть!

Олексій Михайлович, як і годиться господареві, підніс Кусайці на тарілці стаканчик горілки, настоєної на деревії. Варка сама ходила шукати це зілля, без нього старий і горілки не вип'є, бо в цій рослині сила така є, що дає довголіття.

Прийняв Трохим стаканчик, на сволоці й перехилив, піднявши догори обличчя.

— Кха-кха, за здоров'я тих, що в цій хаті житимуть,— приказав голосно.— Щоб у скринях було повно, щоб тісто в діжі легке та пухке сходило, щоб на столі хліб пшеничний не переводився!

Витер долонею губи, доказав:

— Будьте багаті, як земля, хай дітки ростуть, як тополі!

І повернув садівнику порожній стаканчик. Деревій звеселив старого, став Кусайка балакучий, почав згадувати, як у колишні часи будували хати — та воно, сказати, й не хати, а халупи були.

Варка під сохи зерна вкинула, вовни поклала білої й чорної, щоб худоба плодилась на подвір'ї та ще й різної масті. Аякже, так годиться.

За чотири дні і сохи встановили, і сволоки уклали. З ранку до заходу цюкали сокири на садівниковому дворіщі. Хату велику задумали, з трьох кімнат, і в дуків колись такого простору не було. А ще за тиждень і стіни вивели. Баби та дівчата голими ногами глину місили, місила й Яринка, і навіть у Марійки вуха були в глині.

Олексій Михайлович цілсінький день то із скоблем, то з долотом, то з сокирою. Як не як, а хазяйське око — без цього не можна.

— Клопочеться,— шепотіла Яринці баба Явдоха,— нехай, нехай. З потом та з клопотом скорбота з грудей виходить.

Яринка нишком поглядала на батька. Він запустив собі маленьку борідку, вона була русява, він ще не звик до неї і іноді мацав її двома пальцями. Якось Яринка підстерегла цей рух, батько й дочка стрілися очима, і обое враз посміхнулися. І така була ця усмішка, наче спливла вона з самісінького серця, і дівчинці здалося, що цієї хвилини вона розповіла батькові, а він їй про віщось дуже хороше й таке, що відоме тільки їм обом. Тихою радістю заясніли обличчя дочки й батька, і їм увесь день хотілося бути поближче один до одного, і ніколи ще, здавалось, так голосно й весело не цвірінчали горобці, як того дня.

Як мазали хату, дівчата завели пісень, і про що вже вони, спитати, не співали — і про Катюшу, яка виходила на берег крутий, і про дівчиноньку, яка орала воликом чорненьким, і про козаченька молодого, про його коня вороного. Так голосно співали, що у вухах лящало і ластівки сполохано били крилом.

А потім хтось із них раптом почав:

У четвер уранці
Маринку забрали.
Німецькі поганці
Її катували...

Здригнулося серце, підхопили пісню чисті й дужі дівочі голоси, журба, як перевесло, сповивала нескладний мотив.

Тіло її біле
Собаками рвали.
«Продай Україну»,
Німці їй казали.
Живую Марину
У яму поклали,
Кулями пробили
Серце молоде.
«Буде вам розплата! —
Ліс старий гуде, —
— Армія Червона
На Берлін іде!..»

«Мамо, — подумала Яринка, — тебе немає, а ми будемо новий дім, у якому тобі не довелося жити».

І в дівчинки ворухнулось якесь підсвідоме почуття провини перед покійною матір'ю. Наче ця нова хата чимось ображала пам'ять матері. І Яринці до болю захотілось, щоб у цих кімнатах, котрі ще пахнуть сирою глиною й сосною, пахтіло зілля, яке так любила мати, — чебрець і м'ята, і листатий любисток. І щоб висіли в цих кімнатах рушники, які вишивала мати, і щоб всюди, всюди, в кожному кутку, щось завжди нагадувало про неї.

Дівчинка підійшла до батька. Він поклав їй на голову широку свою долоню.

— Що, доню?

Вона мовчала. І тоді, немов угадавши доччину думку, садівник тихо спитав, так тихо, що його почула тільки Яринка:

— Чому ж ти така смутна сьогодні? Хіба не раділа б наша покійна мати, коли б вона знала, що ми житимемо з тобою в новій сонячній хаті?

Дівчинка нишком погладила велику батькову руку. Вона була тепла, тверда і пахла сосною стружкою, фарбою і, здалося Яринці, нагрітою м'ятою.

А сонце вище та вище підбивалось, і таким сліпучим сьйвом приснуло воно з-за старої тополі, і такі яскраві

плями заграли на білій стіні, затріпотіли, засміялись, поїнялися рожевою позолотою, спалахнули загравсю, і так пахли троянди та любисток, та весело пломенів червоний мак на вгороді, що розтанула незабаром журба, мов уранішня роса.

Нова хата стояла, як картинка, як молода в білій сорочці, і наче всміхалася до теплих людських очей.

XXI

Яринка йшла навпростець через поле. Стерня шелестіла під ногами, великі сірі коники підстрибували вгору і, розправивши синюваті спідні крильця, розлітались на всі боки. Иржавомідні копи, нагріті гарячим сонцем, випромінювали аромат достиглих хлібів. Де-не-де скромно синіли в жовтій стерні нескошені осиротілі волошки.

Роздуваючи ніздрі, як козуля, дівчинка жадібно втягувала в себе хвилюючий, солодкий дух гарячого жита. Вона згадала жнива, і їй приємно було думати, що в цих важких копах лежать снопи, зв'язані і її власними руками.

Між вербами з темнозеленими шапками омели блиснула ріка. Поле скінчилося, почався ліс.

Яринка пішла лісовою стежкою над стрімким берегом. На стежці коливалися сузір'ями сонячні плями. Кожна водяна хвилька, кожний листок і стеблина випромінювали тепло й світло, цілу гаму кольорів і відтінків, то зеленавих, то золотистих. Фарби паленіли й розгорялись, погасали, щоб спалахнути знову. В сяйві сонця сліпучосиній зимородок, як живий дорогоцінний камінь, низько пролітав над рікою, і щуки хапали його відбиток у воді.

Дівчинка стояла на березі й дивилась на ріку. В руках у неї був зошит, згорнений у дудочку, й вона часто прикладала його до лоба, захищаючи від сонця очі.

Яринка щодня тепер працювала з Докією Григорівною, восени треба було тримати іспити у восьмий клас. Сьогодні після заняття дівчинка не пішла додому. Ще вчора вона умовилася з Василем, що він чекатиме її на Козачій горі і вони зроблять удвох невеличку екскурсію до галявини «Запашна полуниця».

Назву вигадав сам Василь, він клявся, що на галявині

стільки полуниць, що їх «можна гребти руками». А головне — вони будуть тільки вдвох, і це буде чудесно, бо з часу повернення Яринки їм досі ще ні разу не довелося навіть як слід погомоніти.

Ріка плинула спокійно й ліниво, яскраві блики танцювали на хвилях, сліпили очі. Яринка мружилась. Від одноманітного невпинного руху води, від сонця робилося млосно.

Пішла далі. Стежка зникла, наче розтанула на піщаному горбі над рікою. На сосні миготіла, то щезаючи, то знову з'являючись, руда білка. Дівчинка постукала по стовбуру, білка зацікавлено глянула вниз. І зненацька звіринка наче прикипіла до гілки. Над сосною майнула тінь, і Яринка побачила в просвіті між верховин, високо вгорі, яструба. Хижак повільно кружляв над лісом. Потім він важко замахав крилами й подався далі.

На невеличкій галявині дівчинка спинилась. Вона любила це місце. Старі дуби стояли навколо й охороняли кругле лісове болітце. Воно заросло біля берегів лататтям, густо зацвіло ряскою, але посередині, не моргаючи, застигло чисте й зелене лісове око.

Падав жолудь у це сонне болітце, в застиглу зіницю води, і, здригаючись, розбігались тоді до берегів покваліви кола.

Дітвора любила ловити в таких болітцях, у липучому памулі, слизьких, чорнокоричневих в'юнів.

Яринка вдивлялася в темну воду. З-під широкого листа випливав жук-водолюб, майнув червонястими цятками тритон. Чорні пуголовки кинулися врозтіч.

Згадала, що Василь, напевно, вже давно її чекає. Вона обминула болітце і вийшла на ледве примітну стежку, яка звивалась угору.

Василь справді вже чекав. Він сидів на горі над урвищем, яке майже прямовисно спускалось до ріки. З провалля тяглися вгору, до сонця, тонкі берези. Навколо пахло хвоєю, нагрітою сосною смолою, пахла трава й польові квіти.

Це була галявина на Козачій горі, повна ромену і васильків, і червоних смолок з клейкими стеблинами. Сюрчали цвіркуни, гуділи бджоли й чорні бархатні джмелі, вуркотіли горлиці, кричали над урвищем гострокрилі стрижі. Це був каскад звуків, повних екстазу — то зазивних, несподівано різких, то тихих, повних млості й знемоги.

Яринка побачила, як Василь схопився і пішов їй назустріч.

— Як тобі не соромно? — ще здалека гукнув він. — Чому ти так забарилась?

Дівчинка замість відповіді з урочистим виглядом простягла йому величезне яблуко.

— Білий налив...

— Ач яка! Заговорюєш зуби!

Він узяв яблуко, повертів у руках, подивився на нього на світло, немов воно просвічувало наскрізь. Яринці здалося, що він ледь-ледь почервонів.

— Ого, це — да! — сказав хлопець, усміхаючись, і трошки зніяковів. Мимохіть пригадав він інше яблуко, червонобоке, яке гризла колись дівчинка, так дивно подібна до Яринки. Тільки це було дуже давно, ще взимку — може, в лютому, а може, й у січні. І згадається ж таке — хтозна й чого!

Вони посідали над урвищем, під одинокою лісовою грушею.

— Василю! — захоплено скрикнула Яринка. — Ти бачиш?

Дівчинка була тут не вперше, але кожного разу її вражав цей широкий іскрометний світ, ця безмежна далечинь, яка відкривалася з гори.

Внизу, між борами, химерно звивалася, вся в сонячних бурунах, атласна бинда ріки. Лялькові човники, здавалось, застигли на її мигтучій поверхні. За рікою, куди не глянь, простяглися луки, а далі — безконечні лани, густо всіяні крапками полукупків.

Далеко-далеко, біля самісінького обрію, жовтіли піски, синьою затуманеною смужкою бовваніли гаї, і ледве мріли, немов крізь гарячу югу, невідомі села — такі далекі, що, дивлячись на них, хотілося примружити очі.

Звідти, з далечини, налітав іноді вітрець-легінь, схожий на дихання, і тоді здавалося, що легка, ніжна пір'їна проводить по гарячому обличчю.

Над урвищем метнулась блакитнопера ракша, лишаючи в повітрі райдужний слід. Завжди невдоволений одуд завив унизу, в проваллі, свою вічну пісню: «худо тут, худо тут!»

— Брешеш! — кинув Василь камінчик.

— Не може бути під сонцем кращого місця, ніж тут! Він скубнув пучок трави й розтер її на долоні.

— Понюхай, це — чебрець! Скажи, чому він так пахне — по-особливому якось?

— Він пахне журливо, — сказала Яринка. — Та ні, хіба ж це можна — пахнути журливо? Може, це від того, що чебрець росте самотно на узгір'ях, на обніжку. І він дуже скромний, він зовсім не помітний. Ні, він пахне сонцем! Ну от. А тепер, коли будеш уважно слухати, я прочитаю тобі листа.

Василь стрепенувся.

— Почекай! Про який лист ти кажеш? Я сам одержав листа. Пам'ятаєш, я колись казав тобі, що чекаю звістки. Від брата.

Він побачив, як Яринка зразу присмирніла. Її очі потемнішали, рот відкрився, наче дівчинка хотіла вимовити якесь слово, й воно скам'яніло в неї на устах.

— І він мені пише, мій брат. Спочатку, пише, закінчуй школу, а тоді я определю тебе, куди схочеш. Такий.

Яринка випросталась, глибоко зітхнула. Ще мить, і вона вже тихо, придушено засміялась.

— Значить, не вийшло зараз, Васильку? Не вийшло, капітане корабля?

— Не вийшло. Але через три роки...

— Через три роки... — промовила дівчинка. — Ще довго. А потім... Вона витягла з кишені листа й розгорнула його.

— Я написала його Івзі, але мені хочеться, щоб і ти знав, що буде з нами через п'ятнадцять років.

— Овва! Ворожила на картах?

— Кажі, будеш слухати, капітане? Ну?

— Єсть!

— Гляди. Тільки щоб не перебивав.

Вона почала читати.

«Люба моя подружко Івгонько, страшенна спека в наших горах, навіть скелі тріскаються, як розпечена сковорода...»

Василь лежав на спині, підклавши під голову руки, і жував травинку. Потім він сперся на лікоть і присунувся ближче. Він стежив очима за кожним рядком листа, ледь-ледь здригалися в нього куточки уст. І коли Яринка закінчила, він сидів біля неї принишкнувши, сповнений неясного смутку.

Дівчинка мовчки дивилась на нього.

І раптом прогула басом, як Никодим:

— Але... «Ще побачим, як там буде!»

— Правильно! Ще побачим, як там буде! — вигукнув Василь, почувавши, що не може впоратися з буйною радістю, з припливом снаги, яку відчув у тілі. Він схопив велику грудку сухої глини й пошпурив її вниз. Зашуміла трава, загуркотіло, луною відгукнулося в проваллі.

— А гей, го-го-го! — закричав він.

На ляльковому човнику, далеко внизу, хтось замахав їм білою хусткою.

Потім він сів поруч дівчинки.

— Яринко, подумати тільки: ми будемо вчитися в столиці, ти — в інституті, я — в морській школі. А що буде через п'ятнадцять років — ні ти не знаєш, ні я. І ніхто нам цього не скаже, Яринко. Та все буде, мабуть, ще краще, ніж у твоєму листі. Слово даю! Що ти думаєш, Яринко! Аби тільки сонце не згасло, а воно ще світитиме мільйони років!

Дівчинка не обзивалась. Гостре проміння проникало крізь листя, і можна було почути, як дзвеніла навколо спека.

Яринка вдивлялася в напоєну синявою далину. Минуть роки, за літом прийде зима. Над Козачою горою крутитиме завірюха, сосни втопатимуть у снігових заметах. З гушавини вийде вовк, стане над цим урвищем, під голою ліською грушею, і протяжно завие. А весною, коли відшумлять з гори буйні потоки, Яринка знову прийде сюди, на це місце, щоб востаннє глянути на знайомі рідні краєвиди. За далекою прозорою димкою їй ввижатиметься бурхливе, гомінке місто, куди вона поїде поступати в інститут. Ось яка та загадкова зваблива дорога, давня знайома юнацьких літ!

Дівчинка замріяно, немов у півсні, посміхнулася і заплющила в знеможі очі. Але й крізь повіки відчувала вона могутнє сяйво липневого дня, безмежний сліпучий світ...

ЮРКО ВАСЮТА

повість

Да здравствует солнце,
да скроется тьма!

А. С. Пушкин.

Школа! Мати моя рідна!

Скільки років минуло, скільки вітрів перевіяло, які грози про-
гриміли, а ти все живою і юною стоїш у серці, оповита, мов серпан-
ком, любов'ю і ніжністю.

Школа! Я ніколи не забуду, що ти навчила мене палкіше за
все любити свою Батьківщину. Ти розповіла мені про дружбу на-
родів, про їхню мужність і невтомну працю. Ти показала мені несхо-
димі простори моєї рідної країни. «Дивися, — сказала ти мені, ма-
лому, — ось наша держава, єдина в світі, де всі скарби землі і морів
належать народів. Ось вона вся перед тобою, ось її кордони, які
не обійти людині, не облетіти птахів. Дивись!»

І я побачив, як на одному краї нашої неосяжної землі сходить
сонце, а на другому — заходить. Я побачив могутні заводи, нафтові
вишки, плодородні поля. Сині моря б'ються хвилями об кам'яні
береги, голубі повноводні ріки течуть з півдня на північ і з півночі
на південь. З вітром розмовляє тайга, котиться сліпуче сонце над
степами, яким немає краю. Гори небаченої краси встали передо
мною в білих снігових шапках. Блищать на сонці льодовики, спов-
заючи з неприступних вершин. Міддю й залізом, коштовним камін-
ням і золотом дзвенять гірські надра...

Школа! Я люблю тебе глибокою любов'ю за те, що ти розпо-
віла мені про Урал і Донбас, про Дніпрогес і Магнітогорськ, за те,
що ти ростила мене, майбутнього громадянина великої Країни Рад!

Дорогі мої вчителі! З якою любов'ю і ласкою, як вдумливо
й твердо ви керували моїми першими кроками! Де ви, любі мої?
Яким голосом, якими словами озватись мені до вас, щоб ви почули
мою ніжну подяку сина?..

За все, за все спасибі тобі, школо-матрі!

Стати б зараз маленьким хлопчиком з сумкою, в якій лежать
перші зошити і дерев'яний пенал, і перша тоненька книжка з ма-
льонками — незабутній буквар! Сісти б за низеньку знайому парту
і голосно, усім класом хором прочитати: «Наша школа». А потім
старанно, зосереджено виводити по трьох косих перші літери і ниш-

ком зазирати в зошит свого сусіди — як там у нього? Білобрисе мале хлоп'я — зараз він уславлений льотчик з Золотою Зіркою Героя. А Вовка, що сидів на іншій парті, зараз — учитель і виховує таких же малюків, яким був сам двадцять років тому...

Проходиш мимо високого будинку з сонячними вікнами, звідки долітає веселий гамір дівчорі, і хочеться гукнути голосно, на всю вулицю: «Здрастуй, школо! Привіт тобі від колишнього твого учня!».

ТАЄМНИЦЯ КАПІТАНА ШТОРМА

Острів лежав далеко в морі.

Хлопчик любив дивитись на нього з високого берега. В ясну, тиху годину можна було бачити сиву смугу прибою біля чорних скель. А в похмурі дні острів здавався далеким, невідомим кораблем. Лихий шторм пошматував вітрила, розбив щогли, і самотній корабель, як привид, ледве мріє вдалині.

Хлопчик сидів на камені, обхопивши руками коліна. Було ще дуже рано, камінь холодив тіло, і з моря повівав свіжий вітрець. Але сонце вже вставало з-за обрію в багряній заграві.

Оповитий рожевим туманом, далекий острів немов зрушив з місця й поплив у морі мінливого сяйва. І враз пронизливо і пристрасно крикнула перша чайка, стрічаючи день. Вона промчала на легких білих крилах низько над узбережжям, спритно обминаючи зазубні круч. Над високою скелею чайка рвонулася вгору, блиснула сріблом і зникла з очей.

Ця скеля давно привертала увагу хлопчика. Вона стрімко здіймалася вгору, трохи нахилившись над морем. Вершину її увінчував гострий шпиль.

Це була неприступна Башта Рудих Беркутів. Хоч на ній ніколи не сидів жодний беркут, Юрко дав їй таку назву.

З вершини скелі, напевне, весь острів видно, як на долоні.

Привабливий і загадковий острів! Скільки існує про нього переказів, оповідань рибалок. Під час війни радянські моряки билися на острові з німецьким десантом. Кажуть, що там є підземні ходи — катакомби, де у давні часи видобували каміння. А то одного разу рибалки причалили до острова просушити сіті і нібито на власні очі бачили величезну змію-полоза в кілька метрів завдовжки...

І ніхто не лагодився впіймати того полоза, і ніхто-ніхто навіть не подумав доручити цю справу Юркові!

Висока й стрімка Башта Рудих Беркутів. Не раз стояв під нею хлопчик, задерши вгору голову.

Ех, не видряпайтесь! А який би на ній був спостережний пункт!

Узяти б бінокль і аркуш паперу з олівцем, і за годину була б готова карта всього острова від краю до краю! Без карти не можна. У кожного капітана і мандрівника неодмінно є карта.

Сонце піднімається все вище й вище, і все море від берега до обр'ю починає грати сліпучими жмурками. Горобці на Башті зняли гамір.

І хлопчик, мружачись на іскрометний морський простір, сидить на камені в полоні солодких, заколисуючих, як хвилі, мрій.

Він ріс у степовому колгоспі, у невеликому містечку над морем.

Степ підбігав до кручі і спинявся — далі бігти нема куди: вниз, до самого обр'ю, зеленіло і мінилось море. У білих будиночках із зеленими віконницями чути, як у буряні ночі ревуть оскаженілі буруни і штурмують кам'янистий берег.

Цього року хлопчик стрічав своє дванадцяте літо. Воно, здавалось, нічим не відрізнялося від торішнього. Так само дихало простором і солоним вітром море, білили вітрила на рибальських човнах і сонячними ранками далекий острів курів хвилями рожевого туману.

Але цього літа хліб збирали вже комбайном, утроє збільшились отари овець на пасовиськах, старий чабан Сильвестр Шандрук одержав звання Героя Соціалістичної Праці, і в містечку будувалася на місці зруйнованої фашистами нова чудесна школа.

І саме в це своє дванадцяте літо Юрко Васюта, учень п'ятого класу, немов уперше озирнувся круг себе і впер-

ше замислився над тим, як змінюється навколишнє життя.

Ці зміни він помічав і раніше, але вони не привертали його уваги. Все ніби робилось само собою: весною на полях зеленіли сходи, восени досягав урожай. Але зараз хлопчик несподівано подумав про те, що було б, якби люди не вийшли в поле? Нічого б не було: ні посівів, ні врожаю, ні отар на пасовиськах. І школи, мабуть, теж не було б.

Ця думка вразила школяра: без людської праці вся земля від краю до краю заросла б бур'янами. А шанується людська праця, — прийшла далі думка, — тільки в Радянській країні. От і матір його, голову колгоспу, всі шанують і слухають, а про нього, Юрка, кажуть: «Це ж синок нашої Меланії Митрофанівни».

Від цієї згадки хлопчина відчуває і гордість, і водночас йому трошечки соромно за себе. Він дуже б хотів бути схожим на матір, та не знає, як це зробити. Досі він тільки школяр, та й годі.

Йому було сім років, коли він уперше пізнав насолоду читання.

Починалась зима, перша буря свистіла в степу.

— Норд зірвався, — сказав батько. — От я тобі прочитаю, синку, про Північ, звідки прилетів до нас цей розбишака, і про мужніх людей, що не бояться Півночі.

Це було оповідання про радянських зимівників.

Коли батько скінчив читати, малюк узяв книжку, притиснув її до грудей, а потім довго перегортав і гладив сторінки. Заснуло хлоп'я, сховавши книжку собі під подушку.

Минули роки, в шкільній бібліотеці Юрко прочитав багато цікавих книжок, які схвилювали його дитяче серце. Він читав пристрасно, забуваючи, де він і що з ним. Але ніколи, ніколи не забуде він першої книжки, яку прочитав йому батько.

Не можна забути, як, маючи сім років, ти раптом немовби сам опинився в хатині на березі Північного Льодовитого океану. За один вечір ти прожив у цій хатині довгу зиму серед вічної криги, полював на білих ведмедів і моржів, пробивався на криголамі через крижане поле, потерпів аварію і висадився на пустинному скелястому острові.

Батько в Юрка штурман далекого плавання, додому

він приїздить, як рідкий гість, вряди-годи, і кожного разу для хлопчика його приїзд — радісне свято.

Тепер Юрко сидить на березі і вдивляється в морську далечінь.

На обрії димить пароплав. Може, то батько повертається з довгої мандрівки? Ні, димок усе меншає й меншає, пароплав перевалює через обрій, немов ховається на тому боці величезного синього глобуса. Як давно не було батька! А Юрко має сказати йому щось дуже-дуже важливе...

Несподівано він почув розмову і встав. Кам'янистою стежкою до моря спускалися двоє щирих Юркових друзів: Стьопа Шандрук і Омелько.

Трохи не вийшов Омелько ростом, був він низенький і круглий, як кавун. У нього й прізвище таке — Котигорошок.

За ними обережно ступав по розсипу дрібних камінців сивоусий жвавий дідусь з вудками на плечі і з цеберкою.

Юрко впізнав у ньому шкільного сторожа Петровича і, весело посміхаючись, пішов назустріч.

— А ми з Петровичем бичків ловитимемо! — ще здаєла гукнув Юркові опецькуватий Омелько Котигорошок.

— Аякже, з вами наловиш! — удавано сердито забубонів дідусь. — Бичок розумний, він галасу не любить. От що, морячки, сідайте ось тут, тільки цур — руками не розмахувати і не цвірінкати.

Петрович підійшов до каменя, сів на нього, поставив біля себе цеберку і не поспішаючи почав розмотувати вудки.

— Петровичу, а розмовляти можна? — спитав Стьопа.

— Гм... гм... Дозволяється, тільки без вигуків. А спочатку наловіть мені рачків.

Омелько перший схопив цебро і кинувся до невеличкого затону між камінням, де було повно напівзогнилих коричневих водоростей.

За ним поспішав Стьопа. Хлопці закачали штани і ввійшли у воду.

Юрко залишився біля Петровича.

— А ти? — звернувся дідусь до хлопчика.

— Рачки мені без діла.

— Гм... гм... Серйозна відповідь. Люблю. Батько скоро приїде?

— Не знаю. Давно вже не було листа.

— Зрозуміло, — промовив Петрович, пробуючи на нігті гачок. — Морська служба, хлопче. З твоїм батьком я колись служив. Він тоді був юнгою, а я — боцманом.

Петрович, колишній моряк, мабуть хотів удатися до спогадів, але хлопчики принесли цеберку з рачками. Юрко зазирнув у неї.

— Ого, скільки наловили! Це — вусики! Правда ж вусики?

Вусаті дрібні рачки стрибали у воді, стукаючись об стінки цеберки.

— Вусики, — сказав Петрович, посміхаючись. — Ті самі, які тобі без діла.

Він наживив шматочок рачка на гачок, поплював на нього і закинув волосінь.

— Ну, бережись, рибко!

Але бички довго не клювали. Хлоп'ятам набридло чекати.

— Петровичу, — порушив мовчанку Юрко, — а ви так і не розповіли минулого разу до кінця.

Дідусь зморщив чоло, удаючи, що він не знає, про що йдеться.

— Хіба забули? Про ваші пригоди.

— А-а, пригоди! Що ж, пригоди у кожної бувалої людини трапляються.

— А ви бувалий?

— Гм... Хіба що на небесних планетах не був.

— Ми ще не проходили про планети, — озвався Коти-горошок.

Петрович ураз підсік і витяг плямистого бичка, який роздував зябра.

— Не гнівайся, товстопузий!

Діловито зняв з гачка рибу і опустив у цеберку.

— Про пригоди, кажеш? Гарзд. Де ми зупинились минулого разу?

— На півночі, Петровичу, — похапцем підказав Юрко. — Як ото ви...

— Цур не перебивати, морячок. Ну от. Пливемо ми тиждень, другий... Штурман позначає путь на карті. Обережно вперед посуваємось, бо все може статися. Наскочиш на підводну скелю — каюк! Аж ось одного ранку — тривога! Вискочили ми на палубу, дивимось — айсберг! Голубий, величезний і страшний.

— Страшний? — з завмираючим серцем спитав Стюпа, дивлячись на Петровича розширеними очима.

— Страшніше бути не може. Просто жах!

— Голубий айсберг! — захоплено промовив Юрко. — От би...

— Гора така крижана, — пояснив Петрович. — Добре, що своєчасно помітили. Туман був... Ну, і той... Спокійно, без паніки!

І Петрович знову підсік. Бичок важко затіпався на мокрій гальці.

— Затока Плямистих Бичків! — урочисто проголосив Юрко.

— Ач, акула! — промовив Петрович, швидко підхоплюючи рибу широкою долонею.

— А ви акул бачили? — поцікавився Омелько.

— Бувало. Починав на китобійному судні.

— І китів бачили?

— І китів. Усе бачив: і акул, і китів, і моржів...

— Петровичу, розкажіть про китів! — попросив Юрко.

— Нехай колись. Про китів у школі вчитимете. А час уже, час про книжку подумати, морячки. Зараз парти ремонтуємо, підлогу фарбуємо. Так що цього року в нас новосілля — перейдемо у нову школу.

— А де буде наш клас? — спитав Юрко. — На другому поверсі?

— Хочеш вище? На палубу? — примружив очі Петрович. — Упізнаю капітана. Школа буде як намальована. Колони, височезні вікна. А коли ще й гранітом облицюють — справжній палац! Тільки от ніде поблизу граніту не знайшли. Так-то. А піонерська кімната вже готова. Хороша, світла. Вже й прапор ваш піонерський туди перенесли. Так і сяє! А я ще й той прапор, що був до війни, пам'ятаю...

— А де ж він зараз, той прапор? — поцікавився Юрко. Петрович з жалем махнув рукою.

— Не питай. Про це, голубе мій, тобі ніхто не скаже.

— Чому ж, Петровичу?

— А тому, що ніхто про це не знає. Зник прапор. Хтось його заховав, а хто заховав і куди — невідомо. Одно тільки знаємо, що від фашистів його сховано. Прапор який, морячки: шкільної піонерської дружини! Ось воно як!

Усі троє — Юрко, Стьопа і Омелько — так і припали до діда.

— Петровичу, розкажіть! Розкажіть!

— Гм... гм... Що ж тут розказувати? Заскочили в наше містечко гітлерівці. Десант їхній: Ну, а вчителька Олександра Василівна (вона у вас буде тепер у п'ятому) хотіла врятувати піонерський прапор... А далі пригода трапилась... Та хай вам уже сама вчителька розкаже. І не просить, я вже й не пам'ятаю до ладу. Одно слово — зник прапор без сліду.

Діти замислились. Юрко, мабуть, висловив думку і Стьопа, і Омелька:

— А що, як знайти той прапор?

Петрович похитав головою:

— Еге ж, так і знайдеш!

Бички перестали клювати. Петрович бурчав, міняв наживку і нарешті пішов шукати іншого місця.

— Казав, з вами не наловиш. А мені юшку замовлено...

Троє друзів лишилися самі. Немає кращого для хлоп'ят, як, роздягнувшись, бовтатись у теплій воді затоки, що мала тепер таку чудесну назву: Затока Пляmistих Бичків. Хвилі плюскотіли, набігаючи на гальку, далекий острів здавався оповитим ліловим серпанком.

— Хлопці, я можу лежати на воді, — гукав Юрко. — Дивіться, дивіться, зовсім без рухів лежу!

— Бачу, плаваєш, як медуза, до якої прив'язали сокиру, — сказав Омелько. — Ти краще на мене глянь! Ось хто плавець! Ось хто!

— І це ти звеш плаванням? — глузував Юрко. — Добре, що пішов Петрович, засміяв би! Ніякого стилю в тебе. Так — шалтай-балтай на всі боки руками й ногами! Ось як треба: раз, раз, раз!

Луна від дитячих голосів і дзвінкого сміху покотилась берегом, вдарилась об голу кам'яну скелю, розсипалась вилясками.

Білявий Стьопа Шандрук виліз на камінь і, сяючи великими синіми очима, повідомив:

— Хлопці, а я нового вірша склав. Про літак.

— Знаменитий поет з п'ятого класу Вище-Бучацької школи! — прорік Омелько Котигорошок. — Увага, увага, говорить знаменитий поет!

Омелько вважав себе за надзвичайного коміка, і не

раз увесь клас сміявся з його витівок. Хлопчина немов добровільно взяв на себе обов'язок смішити товаришів. Школяр ретельно підтримував свою славу жартуна, і навіть тоді, коли його викликали відповідати урок, у класі починалось веселе пожвавлення, бо учні чекали, що Котигорошок неодмінно зробить щось смішне.

— А що ж, — сказав Стьопа, — колись буду справжнім поетом. Коли йтиму вулицею, усі говоритимуть: «Дивіться, це поет Степан Шандрук».

Омелько зареготав:

— От хвалько!

— Хто? Я?

— Ні, не ти, а хтокало. Знаєш такого?

— Ох, ти ж! Гляди, щоб я тобі не дав!

— Кому? Мені? — спалахнув Омелько. — Ану, спробуй!

— А ви побийтесь, побийтесь, — порадив Юрко. — А я подивлюсь.

Проте сварка, не розгорівшись, на цьому й скінчилась, бо й сам Стьопа Шандрук зрозумів, що ображатись нема чого. Йому дуже хотілось прочитати свого вірша. Він став у позу і продекламував:

Над морем летить без упину
Крилатий швидкий самолёт.
Як вітер, я вгору полину
До синіх далеких висот...

— Стьопочко, не лети! — жально вигукнув Омелько. — Залишайся з нами! Бо ні в кого і списувати буде.

Як вітер, я вгору полину
До синіх далеких висот...

задумливо повторив Юрко. — Ні, ти таки будеш поетом, Стьопо. А я... От слово даю, хлопці, буду капітаном корабля!

— Неодмінно будеш, — сказав з серйозним виглядом Котигорошок. — На кораблі «Діряві ночви» в Калюжному морі.

— Омельку, я серйозно. Не будь ти такою козою-дерезою. Усіх штрикаєш рогами.

— Єсть, капітан Немо! — виструнчився Омелько. — Я серйозний. Ось глянь!

І він скорчив таку гримасу, що Стьопа з Юрком не могли втриматись від дружного сміху.

Хлоп'ята вилізли на берег і полягали на теплій гальці. Тихий плюскіт хвиль, покрик чайки, ласкаве сонце немов намагались заколисати дітей. Але їм, збудженим купанням, жартами, хотілось руху, розмов, сміху.

— А знаєте, що я вам розкажу? — довірливо і захоплено обвів очима товаришів Юрко. — Мені колись батько розповідав про одного капітана, який упіймав у морі пляшку. Стару, всю у водоростях. Черепашки так і обліпили її. А в тій пляшці...

— Була карта! — урочисто перебив Котигорошок.

— Звідки ти знаєш? — здивувався Юрко. — Вгадав! Карта. І на ній позначено місце, де знаходиться таємничий острів.

Юрко замовк на мить і тоді тихо, проникливо продовжував:

— Таємничий острів! Розумієте? На ньому ростуть усякі дивовижні дерева, рослини. Є такі квіти — великі як миска. А дерева... На них — яблука не яблука, груші не груші, завбільшки як кавуни. Солодкі-солодкі та соковиті, і як з'їсть такого плода звір чи склює птиця — життя їм років на десять збільшується. А то ще є там камені-самоцвіти, так і сяють, так і сяють... Одно погано: у печері на тому острові живе полоз. Зміюка завтовшки як стовбур дерева. Не всі повертаються звідти...

— Краб! Краб! — ураз скрикнув Омелько і спритно схопив краба пальцями за спинку. Зеленавосірий краб, якого вкупі з водоростями викинула на берег хвиля, відчайвно ворушив у повітрі клешнями.

— Дивіться, дивіться! — гукав Омелько. — У нього одна клешня зовсім маленька. А всі інші — нормальні.

Усі троє уважно розглядали краба.

— Це йому, мабуть, хтось відкусив клешню, — промовив Стьопа. — А зараз росте в нього нова.

— Ех, хлопці, от би нам знайти той острів! — вигукнув Юрко, повертаючись до свого оповідання.

— Почекай, ти про капітана доказуй, — попросив Омелько.

— Я знаю про цього капітана велику таємницю, — повідомив Юрко. — Його корабель звали «Голубим айсбергом». А капітана — капітан Шторм.

— Капітан Шторм? — підхопив Стьопа. — От, мабуть,

був морський вовк! Такий вусатий, схожий на моржа. Капітан Морж! Правда? Хочеш, я напишу про нього вірша? «Капітан вусатий Морж...»

— З'їв пшеничний корж,— у тон продовжив Омелько.— А що, і я — поет! Тільки капітан був не Морж, а Штурм!

Юрко нерішуче дивився на товаришів. Таємниця пекла йому серце, ворушилась на язичі. Ще мить, і вона спурхне з губів. Але хлопчина переміг себе:

— Дайте піонерське слово, що будете німі, як риби.

— Даю десять, сто слів! — вихопився Омелько.

— Гаразд, — тихо промовив Юрко. — Ми зберемося біля Башти Рудих Беркутів.

Стьопа і Котигорошок насторожилися. В голосі їхнього товариша почулося справді щось незвичайне.

— Коли? — пошепки спитав Стьопа.

Юрко мовчки глянув на високу стрімку скелю. Збоку було добре видно, як вона схилилась над морською глибиною. Сонце вже підбилося височенько, море весело іскрилось, але гола, рудувата від лишайників скеля відкидала од себе довгу зловісну тінь.

— Коли? — знову так само пошепки спитав у Юрка Стьопа, і його сині очі немов поглибшали й потемніли.

— Тоді, як на Башті Рудих Беркутів з'явиться знак...

СЕРЕД СТЕПУ

Голосистий півень кукурікнув під розчиненим вікном, і Юркові здалося, що хтось гукнув над самісіньким вухом. Він ураз прокинувся і зіскочив з ліжка.

Ну звісно, матері вже немає. І ніколи йому не щастить встати раніше за неї! Мабуть, вона вже десь на сироварні або в майстернях, а може й у степ поїхала.

Хлопчик визирнув у вікно — так і є, материного «Москвича» під навісом не було.

Тут Юрко пригадав, що сьогодні усі школярі йдуть на поле збирати колоски. Мабуть, і мати там, на жнивах. Він нашвидку хлюпнув собі в обличчя холодної води, втерся білим рушником. У хату ввійшла бабуса з глечиком молока.

— Ой бабусю, мені треба на поле!

— Соня ти, соня, — докірливо промовила бабуся. — Вже вся твоя команда, мабуть, давно колоски збирає. Сідай же мерщій та снідай!

Доки вона витягала з печі смажену рибу, наливала в склянку молоко і різала паляницю, Юрко метнувся в хижку, набрав ячменю й сипнув курям. Серед них були й кури, яких він викохував для колгоспної птахоферми.

Кури кинулись на зерна метушливою зграйкою, молоді, задерикуваті півні клювали один одного в голови, але всіх перемагав вогневий півень з пишним райдужним хвостом.

«Та й штанатий же, — подумав Юрко, — ніг не видно. Оце, мабуть, він мене й розбудив».

Не сідаючи за стіл, хлопець навстоячки поснідав, хоч бабуся й бурчала:

— Такий паливода, що й не поїсть по-людському!

Взявши торбинку, він вибіг на вулицю. Юрко боявся спізнитись, бо недавно сам же на піонерському зборі закликав товаришів вийти на колоски без спізнення. Слідом за хлопчиком вибіг чорний Кудлай.

— Ти куди? — гукнув на собаку Юрко. — Пішов додому! Ану, швидше! Ніколи мені сьогодні з тобою гра-тися.

По дорозі він зайшов за Омельком і Стьопою Шандруком. Розмахуючи торбинками, троє друзів вийшли на головну вулицю містечка, широку й довгу, яка виходила в степ.

Вони не могли пройти мимо нової двоповерхової школи, не зупинившись.

Високі білі колони були величні і гарні. Над головним входом стояла біла статуя школяра з розгорнутою книжкою в руках, а ще вище було викарбувано:

ВИЩЕ-БУЧАЦЬКА СЕРЕДНЯ ШКОЛА

Всі троє нерішуче глянули один на одного. У всіх була одна думка, і її висловив уголос Омелько Котигорошок:

— Може, заїдемо?

Вони відчинили масивні дубові двері з блискучою ручкою. У ніс ударив дух свіжої фарби, соснових стружок і вапна. Але увійти друзям не пощастило, бо малярі, які фарбували підлогу, сердито гукнули, що зараз

тут дітям нема чого робити, і звеліли їм забиратися звідси якнайшвидше.

Довелося обмежитись лише тим, що обійшли будинок навколо, полічили вікна на обох поверхах. Нова школа всім трьом дуже подобалась, і якщо п'ятий клас помістять на другому поверсі, то взагалі все буде чудово.

— А знаєте,— сказав Стьопа,— у п'ятому будуть нові вчителі. І Оксани Миколаївни у нас уже не буде.

Він промовив це так щиро й зажурено, що Котигорошок не втримався, щоб не скорчити гримаси.

— У-у-у, не бу-у-де!.. «Тихше, діти, я вас прошу, тихше!»

Але Юрко і Стьопа так глянули на нього, що хлопець ураз припинив своє кривляння.

— Тобі ж самому шкода,— промовив Юрко,— а перекривляєш.

Омелько поспішив звернути мову на інше.

— Восени в степу будуть ще одну лісову смугу садити,— сказав він.— Мені агроном Іван Іванович Бурма розповідав.

Діти минули околицю містечка і вийшли в степ. На пригорку вони мимохоть зупинились, дивлячись на картину, яка розгорнулась перед ними.

Широке поле вдалині було немов засіяне маленькими фігурками школярів. Вони рухались довгою живою стрічкою.

Далеко праворуч працював комбайн. Там, де він пройшов, вилискувала в ранковому промінні жовта стерня. Від комбайна до запиленого шляху бігли машини, вантажені зерном, а назустріч їм під'їздили все нові й нові порожні грузовики.

На високій жердині тріпотів серед поля червоний прапор. Майоріли білі хустки дівчаток.

Юрко, мов зачарований, застиг на місці. Радісний захват перехопив дихання. Ця картина живої праці діяла, як електричний струм. Хлопчикові здавалось, що він навіть звідси, з далекого пагорка, упізнав своїх товаришів, піонерів з їхнього загону. І прапор, піонерський прапор над полем, як червоне вітрило!

Розмахуючи торбинкою, вигукуючи щось піднесене, хлопчик помчав навпростець, перестрибуючи через купки соломи, яка залишилась після комбайна. Стьопа Шанд-

рук ледве встигав за товаришем, а опецькуватий і коротконогий Омелько зовсім відстав.

Неприємний черв'ячок раптом ворухнувся в серці: «Спізнився, спізнився таки!»

Але це не могло зменшити Юркового піднесення. Серед школярів він побачив струнку дівчинку й підбіг до неї. Це була піонервожата Олеся. Юркові завжди було чомусь весело дивитись на її світлі мерехтливі очі, на усміхнене обличчя з рухливими тонкими брівками.

— Олесю, я трохі... — вимовив, віддекуючись, хлопець.

— Заспав? — метнулися вгору золоті брівки. — Бабуся не розбудила? Ну, займай мерщій своє місце. Хто там іще з тобою? Стьопа і Омелько! Омелько, швидше-е! — гукнула до Котигорошка, який, надуваючи щоки, котився через поле.

Поблизу збирала в кошик колоски піонерка з першої ланки Оля Бондаренко — кругловида білява дівчинка. Побачивши Юрка з друзями, вона сказала:

— Мабуть, у вас один годинник на трьох, та й той спізнюється!

Юрко хотів показати їй кулака, але глянув на жога-ту й роздумав.

Коли прибіг Котигорошок, Олеся сказала друзям:

— Ставайте ось тут, хлопці. Кожний ідіть просто перед собою.

— Побачимо, хто назбирає найбільше! — сказав Стьопа Шандрук.

— Бажаю успіху, — посміхнулась Олеся. — Вам тепер треба вдвоє швидше працювати, щоб надолужити прогаяне. Та ось що, пам'ятайте — як тридцять колосків, так і пшеничну пампушку знайшли!

— Я порахую, скільки знайду пампушок! — обізвався Стьопа.

— Нахвалялася синиця, що море запалить! — гукнув Котигорошок. — Хвалько небесний!

— Побачимо! — відповів Стьопа.

Він швидко пішов уперед, пильно дивлячись у стерню, нахилиючись і хапаючи колоски.

«Як той штанатий півень!» подумав Юрко. Він намагався не відставати од товариша, але Стьопа весь час виривавсь вперед з тієї живої стрічки, що безупинно посувалася по полю.

— Ти, мабуть, колоски пропускаєш? — обізвався до нього Юрко. — Хапаєш тільки ті, що на видноті лежать.

— За собою дивися, — розсердився Стьопа. — Я сам за себе відповідаю.

«А як залишаться колоски на полі, — подумав Юрко, — увесь загін за тебе червонітиме». Але промовчав — може, Стьопа й справді ретельно вибирає.

В той час, коли Юрко нахилився за колоском, хтось поклав йому на плече руку. Хлопчик зустрівся з світлими очима Олесі.

— Ходімо зі мною, — сказала вона, — є для тебе цікава робота.

Вдвох вони пішли через усе поле, і Юрко побачив білу гривасту конячку, запряжену в кінні граблі з двома високими колесами.

— Наш їздовий захворів, — сказала Оlesia. — Доручаю тобі цей агрегат. Конячка смирна, не бійся. Білкою звати. Але твій обов'язок дуже важливий, відповідальний. — Потім усміхнулася. — Треба причесати стерню, щоб не була така кострубата. Та щоб не пропустив жодного клаптика на полі. Ти ще ніколи не їздив на кінних граблях? Ну ось, давай покажу.

Юрко виліз на кругле сидіння, і вожата показала, як треба натискувати на підойму, щоб з-під грабелів звільнялися зібрані колоски.

Обличчя хлопчика сяяло гордістю і щастям. Йому доручили цілий агрегат, як сказала Оlesia, і це дуже відповідальна справа!

— Білку не жени, хай собі йде повільно, — повчала дівчина. — І ти сам не хапайся, почувай себе спокійно.

Юрко розібрав віжки, прицмокнув:

— Н-но!..

Конячка підняла вуха, прислухаючись до дитячого голосу, наче міркуючи, чи варто коритись цьому хлопчиськові. Вона навіть скосила очі набік, щоб побачити, що воно за новий їздець, і незадоволено труснула головою: «Е, з таким наїздиш!». Проте вслід за цим вона рушила вперед, бо що, мовляв, поробиш!

Зашелестіла за граблями висока стерня. Оlesia лишилась позаду, і незабаром хлопчик увесь віддався радісному почуттю праці.

Натискуючи час від часу ногою на підойму, він залишав за собою золотисті гриви зібраних колосків і со-

ломи. Білка з байдужим виглядом слухалась найменшого поруху віжок.

«От і виходить,— подумав Юрко,— що не ти, Стюпо, а я назбираю найбільше пампушок».

А втім, Юрко не буде хвастатись. Головне, щоб на полі не лишилося жодного колоска. Йому згадалось, як усі в колгоспі раділи гарному врожаєві і мати казала, що тепер колгосп швидко стане мільйонером. І ще казала, що як буде у радянської держави багатобогато хліба, то швидше настане комунізм.

З високого сидіння Юркові видно далеко навкруги — і школярів, і комбайн, і грузовики. Небо над степом налялось розведеною синьою, і на ньому застигла, як біле вітрило в морі, легка хмарка. Хлопчиків уявилось, що це не кінні граблі, а корабель пливе морем і він, Юрко, стоїть на капітанському містку.

Сонце здіймається все вище і вище і вже почало припікати. На всі лади засурчали, повилазивши з нірок, чорні цвіркуни, заграли в стерні на зелених скрипках коники, немов зраділи, що колосся скошене і тепер навкруги такий вільний простір. Рудий яструб виринув з-за обрїю і поплив над рівниною, шукаючи здобичі. Його швидка тїнь помчала через усе поле, як темна хмарка.

Незабаром яструб зробився тільки чорною крапкою, яка, здавалося, зовсім не рухалася в синій далечині.

«У нього гніздо десь на скелях над морем,— вирішив Юрко.— А може й на острові... Напевне, на острові».

Хлопчик згадав про свою тайну. Звісно, треба розповісти про все Стюпі й Омелькові, адже вони дали чесне піонерське слово, що мовчатимуть.

Білка все йшла собі вперед, іноді помахуючи хвостом. Коли Юрко гукав на неї, конячка здивовано насторожувала вуха, мов питала: «Та невже цей хлопчисько й досі не звалився з сидіння?».

Пшеницю було скошено, але степ жив безліччю звуків і порухів. Здаля лунали дитячі голоси, вітрець приносив торохкотіння трактора і гудки грузовиків. З-під копит Білки вискочила перепілка і покотилась рудим м'ячиком. Її незабаром не стало видно в стерні, але там, де вона пробігала, здригались стеблинки. Куцохвості миші-нориці зовсім розгубилися — їх, мабуть, ошелешив раптовий простір і сонце. Вони, шукаючи захисту, збігалися до залишених солом'яних купок...

Степ! Неозорий, несходимий степ! Розігнався ти голу-
бими просторами з півночі на південь, докотився пшенич-
ним прибоем до синього моря.

«Море, море невгамовне, який же грім гримить над
твоїм лоном?» — «То не грім гримить, то мої гори-хвилі
гуркочуть, то кораблі могутні пливуть за обрій...»

І нікого, нікого немає: ні Юрка, ні Білки, ні чорної
крапки яструба вдалині. Тільки хвиля морська гримить,
тільки степ шумить хлібами...

«А які ж вітри гудуть над тобою, брате мій, степ ши-
рокий?» — «То не вітри гудуть, то хвилі пшеничні свою
пісню співають про урожай, то кораблі-комбайни пли-
вуть по моїх золотих просторах».

Степ! Брате мій милий! Відшумів ти сонячними хви-
лями, віддзвенів жайворонковими піснями. Ти зітхнув
легко і ще просторіший став, вільно в тобі і людині, і
птахові, і ще голосніше звучить у твоїй прозорій глибо-
чині юнацька пісня:

В землях дальніх і знаних,
На морях, океанах
Кожен, хто юний,
Руку подай нам,
В наші ряди ставай!

Дівочі голоси високі, тонкі, як струни. От шкода, що
дівчатка так далеко і не помічають його на «агрегаті»...

Хлопчина озирнувся, щоб побачити, скільки об'їздив
поля, і раптом аж на другому кінці степу помітив легкову
машину, яка під'їхала до комбайна.

Машина зупинилась, і з неї вийшла жінка. «Мати!»
впізнав Юрко, і так йому захотілося, щоб матуся побачила
його зараз на кінних граблях! Він підвівся на сидінні і,
зірвавши картуза, замахав ним над головою.

Та було дуже далеко, і мати не помітила його сигналів.
Незабаром машина поїхала далі.

— Но-о! — гукнув хлопчик на Білку, що стала і, на-
хиливши голову, тяглася до якоїсь билинки.

Тут Юрко побачив Олесю, яка йшла до нього з Ко-
тигорощком. Як швидко минув час!

— Ну що, прочесав? — спитала дівчина. — А я тобі
зміну привела.

— Я не заморився, Олесю! Можна ще трошечки, зо-
всім трошечки?

В Юркових очах було стільки хлоп'ячого щастя, він промовив це з таким благанням, що Олеся мимохіть глянула на Котигорошка, немов хотіла сказати: «Що ж, брате, доведеться почекати!». Але Омелькові очі теж зоріли таким радісним захватом, що вожата, посміхаючись, ураз вирішила:

— Ні, годі, бо ти загребеш усі колоски і Омелькові тоді нічого не залишиться.

— А що, чув? — І Котигорошок показав язика, наче йому не дванадцять, а сім років. Та Юрко не звернув на це уваги, бо давно звик до Омелькового кривляння.

Востаннє глянувши на «агрегат» і нишком зітхнувши, Юрко пішов шукати свій загін. Він ішов і дивився собі під ноги, перевіряючи, чи не лишилося на полі колосків. І раптом мало не наскочив на невисоку жінку, схожу на дівчину-підлітка.

— Ой, пробачте, Оксано Миколаївно! — вигукнув він і просяяв, бо йому приємно було зустріти свою колишню вчительку.

— Ти так захопився колосками, — сказала вона, — що нікого перед собою не помічаєш. Я бачила, як ти їздив на кінних граблях. Молодець!

— Правда, Оксано Миколаївно, що ви... що ви вже в нас не будете? — неголосно спитав Юрко. — А хто ж буде замість вас?..

Оксана Миколаївна простягла руку і, знявши в хлопця з голови картуз, провела долонею по стриженій колючій голові.

— А ти ж, їжак! Звикли до мене? А думаєш, я не звикла? Ось так, Юрасю, буває заплющу на хвилинку очі — і уявляю кожного з вас... Пам'ятаю, як ти прийшов уперше в школу, ось такий малючок... Я тебе посадила на першу парту з Котигорошком. Чотири роки минуло, Юрасю, швидко минуло. І ти тепер уже ось який, справжній колгоспник!

Юрко мовчки дивився на вчительку і несподівано відчув, як щось залоскотало у нього в горлянці, наче вскочила туди горошина. Він ковтнув ту непрохану горошину і швидко промовив, щоб Оксана Миколаївна нічого не помітила:

— Лишайтеся... Лишайтеся з нами! Оксано Миколаївно, ми завжди будемо вас слухати, завжди, завжди!..

І йому пригадалось, як часто бувало здійсмали шко-

лярі гармидер у класі, були неслухняні на уроках, скільки негарного, прикрого терпіла від них Оксана Миколаївна. А вони ж її всі-всі гаряче любили за її справедливість, за ласку, за доброту. І часто з доброти своєї вчительки вони користалися, щоб пустувати, підказувати на уроці...

— Спасибі, Юрко, за запрошення, — посміхнулась вона. — Але в вас буде тепер кілька вчителів, і навіть директор викладатиме у вас природознавство. А класним керівником буде Олександра Василівна. Ви її полюбите. Вона дуже гарний педагог. Ти її знаєш?

— А я б хотіла одного, — говорила далі Оксана Миколаївна, — щоб ви гарно вчилися, стали б корисними для рідної країни людьми. І щоб пам'ятали... щоб хоч іноді згадували свою першу вчительку.

Коли вона пішла, Юрко так глянув їй услід, наче бачив її востаннє. Він швидко побіг до свого загону.

Несподівано хлопчик углянів за десяток кроків від себе зайця. Це був якийсь незвичайний заєць. Чому він не втік звідси, далі від людського гамору?

Заєць сидів на пагорку і, почувши Юркові кроки, стрибнув убік. Але й стрибнув він якось непевно, наче підстрелений.

Хлопчик свиснув, і звірятко злякано побігло полем. Бігло воно повільно, раз у раз зупиняючись, і Юрко зрозумів, що з зайцем і справді щось трапилось — може, поранений? І коли заєць, незграбно проскакавши кілька десятків кроків, заліг, хлопчина кинувся до нього. Але косоокий не хотів здаватись. Він знову зірвався з місця і з останніх сил пострибав. Юркові здавалося, що незабаром він його неодмінно наздожене...

Можливо, що таки й наздогнав би косоокого. Та раптом Юрко наштовхнувся на хлопця, який лежав у вибалочку за копичкою соломи, надійно схований від людських очей.

Від несподіванки Юрко злякався. Злякався, мабуть, і хлопець. Він схопився і ніяково пробурмотів:

— Ти, Юрко?

Це був Стьопа Шандрук.

— Ти чого тут лежиш? — здивовано спитав Юрко.

— А що таке?

— Як «що таке»? Всі колоски збирають, а ти... Слав, чи що?

— Хіба я ледар, щоб спати в жнива? Вірші складав.

— А колоски?

— Що колоски! — враз розсердився Стьопа. — Вірші важливіші за якісь колоски.

— Ти ж нахвалявся, що найбільше збереш? — невгавав Юрко.

— І назбирав би, — промовив Шандрук. — Та Олеся сказала, що вона записує, скільки зібрав увесь загін, а про кожного з нас не записує. Ну, я клунок назбирав, а далі мені нема інтересу...

Юрко почервонів:

— А як наш загін на останньому місці буде — тобі теж без інтересу?

— Хай голова ради за загін відповідає, — пробурмотів Стьопа. — Ну, гаразд, ходімо, якщо без мене не обійдуться...

Юрко озирнувся. Заєць уже втік.

— Ех, через тебе отакого звіра прогавив!

Двоє хлопчиків знову зайняли своє місце в довгій піонерській лаві. Юрко випростав свою торбинку і почав збирати колоски. Вони були теплі, нагріті сонцем, шершаві й вусаті, як жуки. З-під ніг вискакували великі коники. Вони з тріском розкривали прозорі спідні крильця і, поблискуючи ними на сонці, як аеропланчики, перелітали на кілька кроків уперед.

Іноді хлопчик натрапляв на ховрахову нору, а одного разу вгледів і ховраха, який шугнув у свою підземну домівку.

— Злодюга! Скільки ж він нашого хліба поїв за літо!

Стьопа Шандрук збирав колоски мовчки, насупившись.

«От який він!» подумав Юрко, пригадуючи, як щойно знайшов свого товариша за копичкою.

Тепер праворуч від Васюти сусідою був Андрій Бурма, син агронома. Він збирав колоски так швидко, що Юркові довелося добре напружитись, щоб не лишитись далеко позаду.

Андрій був хлопець довгий, худорлявий, він нагадував Юркові кишеньковий ніжик. У класі Андрій славився як перший заводіяка. Він завжди зачіпав товаришів. У Юрка з ним не раз відбувались короткі, але рішучі сутички.

Усі в школі знали про Андрійову пристрасть до живої

природи. Він завжди возився з якимись звірючками — то з кажаном, то з кролями, а то муштрував кривоногу таксу або вчив «розмовляти» сороку. Вдома у нього був невеличкий звіринець: під шафою жив їжак, по кімнатах бігала перепілка, а в акваріумі між водоростей шмигала якась риб'яча дрібнота. А кролі жили в клітках у сараї. Тут була й ангорська крільчиха Пушинка, схожа на пухнасту шапку діда Мороза, і величезні фландри, і зовсім маленькі кролики в таких яскравих триколірних кожушках, що здалека вони здавалися метеликами.

— Ти бачив, якого хряка привезли вчора на свиноферму? — захоплено спитав Андрій у Юрка. — Аж страшно. От хряк! Його показували на виставці.

Цієї хвилини Андрій, мабуть, забув своє давнє вогування з Юрком, яке почалося ще в третьому класі. Тоді Андрій перечебив Юрка, і той довго ходив з гулею на лобі.

— Страшний, кажеш, хряк? — перепитав Юрко. — Отож ти так зблід з переляку, що й досі ще не одійдеш. А їжачок не страшний?

Андрій хотів достойно відповісти, та під ногою шелестіла золота стерня, сонце гарячим сяйвом заливало степовий простір, невпинно тріщали коники — і все це було таке прекрасне, що ніяк не хотілось сперечатися. І тому Андрій удав, що не помітив насмішки.

— Їжачок живий і здоровий. Уночі як почне тупотіти по підлозі!..

Він не доказав і навшпиньках побіг уперед, приглядаючись до чогось на землі. Ураз він нахилився і застиг, а потім раптово впав на стерню, намагаючись щось схопити. За мить він устав, явно роздосадуваний невдачею.

— Втекла! А яка ж ящірка — зовсім зелена!..

Поруч з Андрієм збирав колоски Павлик Шаповал, повновидий хлопчина з кошлатими бровами. Працював він зосереджено, спокійно — і вперед не забігав, і не відставав од інших. Хлопець немов про віщось уперто думав.

— Ти над чим там міркуєш? — гукнув йому Васюта. — Ребус розгадуєш на стерні?

Павлик глянув і нічого не відповів. Палець на лівій руці у нього було перев'язано марлею.

— Де ж ти врізався? — знову спитав Юрко, коли Павлик трохи наблизився.

— Це я вчора на горищі об гвіздок. Нічого, не болить.

І він так глянув на Юрка, наче хотів йому розказати щось дуже цікаве.

— А що ж там на горищі? — спитав Юрко. — Голуби?

— Та ні, — посміхнувся Павлик. — Я, знаєш... зниклий прапор шукав...

Юрка щось немов уколало.

— Прапор шкільної піонерської дружини?

— Атож. І ти знаєш про це?

— Петрович розповідав, тільки я й досі нічого як слід не знаю.

— Ніхто не знає, — відповів Павлик. — Ой, і пити ж хочу — помираю!

І він пішов до бочонка з водою.

Сонце тим часом так розжеврілось, що вже ніхто в світі не міг би глянути на нього. Воно сплигло поверх білої коси перламутрових хмарок і опинилось просто над головами. Тут воно приснуло таким жаром, що всі одразу відчули, яка спека повисла над степом. На лобі в хлоп'ят виступили срібні крапельки. Навіть коники один по одному поховали під листочками свої зелені скрипки. Мабуть, і перепілка десь сіла в ямі, розпустивши крила, з розкритим дзьобом.

Юрко розігнув спину й прислухався. Здавалося, що в повітрі невгавав якийсь одноманітний знайомий звук. Хлопчиків здається, що це дзвенить степова спека. Хтось простяг через увесь степ з одного краю до другого туго натягнену, небачену павутину, і в ній б'ється й дзижить велика золота муха.

Нагріта стерня не шелестить, а видзвонює під ногами і пашиє таким густим духом зерна, соломи і ще чогось незрозумілого, властивого тільки степові в жнива, що від цих пахоців тихо крутиться голова.

Юрко погладив повний клунок і поніс його здавати Олесі. Вона приймала зібрані колоски під високою жердиною, на якій гарячим цвітом пломенів піонерський прапор.

— Давай, Юрко, давай, — сказала вона. — Здається мені, що мало не півтонни зібрали колосків. Ану, давай обчислимо, скільки пшеничного хліба підбрали сьогодні на полі наші піонери...

Як і раніше, привітно світить сонце, і в гарячий полудень море міниться ніжними кольорами. Тільки колюча дереза на схилах обриву посіріла, полягла, і Башта Рудих Беркутів немов стала суворішою і неприступнішою. А ще набіжить інколи з моря хмарка, і зовсім вона не схожа на ті білі парасольки, які, мов сніжок, тануть у небі. Впаде раптом на узбережжя холодна тінь, і все навколо стане непривітним і незатишним. І затока під скелею почорнішає, немов хлюпне хтось на неї чорним.

У такі хвилини відчувається, що осінь уже зовсім близько і тільки й чекає того, щоб вискочити із своєї засідки і засвітити колючим вітром, ревноти бурю, кинутись на берег сивими хвилями.

Завтра починається навчання в школі. А сьогодні всі учні зібралися в класах, щоб зустрітися з своїми вчителями й приготуватись до завтрашнього дня.

Біля школи Юрка наздогнав Андрій Бурма. За ним по п'ятах біг рудий песик Пірат — низенький, з гострою лисячою мордочкою.

— За партою з тобою сидітиме? — кивнув на песика Юрко.

— Хоч і не сидітиме, — відповів Андрій, — та він удома проходить науку. Я його навчаю ховрахів ловити...

— Справді? — спитав Юрко і тепер уже з цікавістю глянув на непоказного Пірата.

— Авжеж справді, — закопирівав губу Андрій. — Стану я брехати!.. У мене ще й галка є, зовсім ручна. Так і літає за мною. Тільки... ось уже другий день, як зникла. Мабуть, кішка вхопила.

— Чому ж ти кажеш, що вона є в тебе? — засміявся Юрко. — Кажі, що була, та загула.

— А може, знайдеться! — з надією промовив Андрій.

Тут вони підійшли до школи.

У коридорі школярів стрічав Петрович. Зараз він мало був схожий на того дідуся, який колись ловив з дітьми бичків. Петрович був у новому піджаку, поголений. Його сиві вуса були старанно розчесані на два боки.

— Порядочок, порядочок, — проказував Петрович. — Без паніки, морячки. Всі встигнемо. Головні убори — на вішалку!

Враз він побачив Андрія з песиком.

— А це що за звір? Із яких країн?

— Із Африки, Петровичу,— вигукнув Андрій.— Це — лев!

— Відставить, левів на борт не беремо.

Тут у двері шмигнув Котигорошок, щось притримуючи в кишені.

Петрович помітив.

— А в тебе що там?

— Нічого, це моя рука! — зробив невинний вигляд хлопцеві і поспішив пройти далі.

У школі ще пахло фарбою, лаком.

П'ятий клас дуже сподобався Юркові. Правда, клас був на першому поверсі, а не на другому, як хотілось би хлопцеві, але ніколи ще не бачили школярі такого просторого, світлого і веселого класу. Стіни були голубі, парти вилискували чорною фарбою. На дерев'яному узвишші стояв стіл для вчителя, а з обох боків застигли білі погруддя Леніна і Сталіна.

Начищена до блиску паркетна підлога викликала в школярів нестримні веселощі — вона була слизька, як лід, хоч ковзайся! І справді, Андрій Бурма вже встиг, розігнавшись, проїхати через увесь клас.

Розглядали діти один одного з цікавістю — так, наче давно не бачились. І мов уперше помітили, як кожний з них засмаг від сонця, степових вітрів і солоного моря.

А були й такі, що справді давно не бачилися, і було дуже радісно всім зустрітися знову.

Місця займали кожен за своїм уподобанням, тут же підшукували собі сусідів по парті. Раз у раз чути було вигуки:

— Петько, хочеш зі мною сидіти?

— Бурма, ти з ким?

— Олю, давай сядемо вдвох!

Ольга Бондаренко сіла вкупі з своєю подружкою Марусею Чепель. Інші дівчатка теж посідали так — подружка з подружкою.

— А я б ніколи не сів із сорокою-білобокою,— промовив Юрко.

— Це ж хто сороки? — поцікавився Омелько.

— Та вони ж,— вказав Юрко на дівчаток.— Скреко-тухи.

Він сів поруч із Стьопою Шандруком на першій парті.

Далі, на третій, зайняв місце Котигорошок із Бурмою. Та незабаром Бурма роздумав і вирішив, що йому буде затишніше на останній парті.

— Я собі на «камчатці» на тюленів полюватиму,— заявив він.

— Гляди, Бурмочко,— промовив Котигорошок,— тепер уже й на Камчатці сяє електрика. Не ховаєшся!

Лукаво позирнувши на Бурму, він нахилився під партою і щось витяг у себе з кишені.

В клас увійшла нова вчителька. Всі учні дружно, як один, встали.

Учителька не поспішаючи поклала на стіл журнал і глянула на клас. Тридцятьоро хлопчиків і дівчаток, стоячи за партами, уважно стежили за кожним її рухом — стежили цікавими, настороженими, меткими, лукавими очима.

Якусь мить панувало мовчання. Потім вчителька промовила:

— Здрастуйте, діти!

На її привітання розмірено відповів хор дитячих голосів. Учителька ледь-ледь усміхнулася самими кутиками уст.

— Сідайте!

Нова вчителька відразу ж сподобалась Юркові. Серцем хлопчик відчув, що сподобалась вона й усім його товаришам. Очі в неї немов трохи смутні чи задумливі, і такі — гляне, ніби освітить тебе лагідним привітом і наче кожен твою думку знає. А посміхнулася — затремтіли кутики уст, і ясно стало, затишно на серці.

Вчителька підійшла до першої парті, за якою сидів Юрко із Стьопою, уважно обвела очима всіх учнів і сказала:

— Ну, давайте знайомитись, діти. Звати мене Олександра Василівна, я ваш класний керівник. Викладатиму у вас російську і українську мови та російське й українське читання. Мені багато хорошого розповіла про вас колишня ваша вчителька Оксана Миколаївна. Ми з вами маємо працювати разом увесь навчальний рік. Отож давайте жити дружно, як одна сім'я, щоб наш п'ятий клас був прикладом для інших... Завтра о восьмій ранку у нас відбудеться перший урок — українське читання.

Вона сіла за стіл і, розгорнувши класний журнал, зробила перекличку. Потім приколола кнопками на дошці розклад уроків.

— Кожний з вас повинен уважно переписати розклад. У цьому році, діти, ви будете вивчати один раз на тиждень новий предмет — геометрію. Без знання геометрії не можна зробити ніякої машини, не можна побудувати ніякого будинку. Цю нашу нову школу будував інженер, який, мабуть, добре знає геометрію — на п'ятірку знає, бо школа вийшла чудова. Правда ж, чудова?

Всі учні погодились, що школа справді дуже гарна.

— Олександро Василівно,— спитав раптом Юрко,— а криголам теж не можна збудувати без геометрії?

— Ти хочеш будувати криголами? — спитала вчителька. — Що ж, мрія твоя хороша. Але без геометрії та без знання інших наук, звісно, криголам не збудувати...

Добрый десяток літ сплигло весняною водою з того часу, як Олександра Василівна прийшла на свій перший урок. Була вона тоді зовсім молоденькою дівчиною. Але й досі, входячи в клас після літніх канікул, учителька відчуває легке хвилювання. Адже кожного разу вона входить у коло нових учнів, як у нову сім'ю...

Після Юркового запитання Олександра Василівна відчула, що з кожною хвилиною вона здружується з класом. Безслідно зникло хвилювання, вона легко знаходила потрібні, дохідливі слова. З кожною хвилиною відчувала вчителька, як міцніє в школярів довіра до неї, і на серці ставало легко й ясно. Глянувши поверх дитячих голів, вона побачила в чотирикутнику вікна голубий серпанок степу, який переходив у далині в ніжну лілову смужку. І раптом згадалось, як ходила вона вчора над морем, обмірковуючи на самоті цю зустріч із своїми новими учнями... Звечоріло, і лілова смужка далеких просторів повільно забарвлювалась багряним світлом заходу...

— Бачите, діти,— продовжувала Олександра Василівна,— як наша держава піклується, щоб ви вчилися в таких світлих, просторих класах, щоб ви вирости розумними, корисними для радянської Батьківщини громадянами. Як же ви повинні віддячити за таке піклування про вас?

Кілька учнів підняли руки, а Стьопа не витримав і крикнув:

— Добре вчитися!

— Правильно,— промовила вчителька,— і, крім того, бути дисциплінованими, поважати вчителів і клас. І не вигукувати, а, піднісши руку, спокійно чекати, доки сплять.

— У кожного з вас є мрії,— говорила далі вчителька.— Це дуже добре — мріяти про хороше, про майбутню свою працю на користь Вітчизні. Мрії в нашій країні завжди збуваються, бо за їхнє здійснення бореться славна Комуністична партія. Здійсниться і твоя мрія, Юрко, якщо ти добре вчитимешся.

Підняв руку чорний, як жук, Мишко Цимбал.

— А я вмю робити аеропланчики,— повідомив він.— У мене вже є ціла ескадрилья.

— І літають? — спитала вчителька.

— Які з моторчиками, ті літають. Тільки моторчики в мене не справжні, а з гуми.

Стьопа Шандрук уже кілька разів підносив руку, але Олександра Василівна спитала не його, а Марусю Чепель — бистрооку, непосидючу, з кіскою, яка закінчувалася чорним бантом.

— А що тебе цікавить, Марусю?

Дівчинка встала.

— Кіно.

Учні засміялись, а Чепель розчервонилась, палко промовила:

— Смійтесь! А я буду артисткою!

Вчителька повернулася до всього класу.

— Підніміть руку, хто любить кіно.

Ураз виріс цілий ліс рук.

— Отже, всі ви любите кіно? Я — теж. Як бачите, нічого смішного Марусю не сказала. Бути артисткою, грати в кіно — це така ж почесна праця, як і кожна інша. Хоч мені здається, що ти, Марусю, — посміхнулася Олександра Василівна, — ще не раз зміниш свої наміри.

— Вона найбільше любить ляльки! — ураз хихикнув Котигорошок.— А ще піонерка!

Марусю швидко глянула на нього і з викликом кинула:

— Ну то й що! У мене аж десять ляльок.

— Аж десять ляльок? — весело підхопила вчителька.— І ти їх сама зробила?

— Сама!

— Чудово! Якщо ти добре вмієш робити ляльки, ми можемо влаштувати свій класний ляльковий театр. І на вистави будемо запрошувати учнів з інших класів. А п'єсу для нашого театру напишемо самі!

Виявилось, що добре робити ляльки вміють майже всі дівчатка в класі.

— Неодмінно організуємо ляльковий театр! — повторила Олександра Василівна. — Я поговорю про це з нашою піонервожатою.

Дівчатка почували себе іменинницями і з погордою поглядали на хлопчиків, а ті удавали, що не помічають цих поглядів. Треба правду сказати, що думка про театр дуже сподобалась не тільки дівчатам, але й хлопцям, та вони мовчали про це. Адже в тому, що ляльки стануть цікавими артистами, була перемога дівчаток.

Олександра Василівна підійшла тим часом до Омелька.

— А ти чим цікавишся?

Омелько затулився від учительки зошитом і повернув обличчя до товаришів. Увесь клас зареготав, і Олександра Василівна зрозуміла, що хлопець, напевне, скорчив смішну гримасу.

— Можеш не відповідати, — сказала вона. — Мабуть, ти захоплюєшся цирком. І хочеш бути клоуном.

Котигорошок ураз поклав зошит, вражено глянув на вчительку і заперечливо похитав головою.

— Ні, я...

— Він у нас агроном! — заявив схожий своїм чубчиком на скуйовдженого горобця Грицько Малярєвський. — А я хочу на заводі працювати! А Павлик Шаповал буде трактористом!

— Ось що, діти, — сказала вчителька. — Це дуже добре, що серед вас є юні агрономи, трактористи, зоологи і конструктори... І навіть майбутні мандрівники на полюс є... Але учень найбільше повинен захоплюватись уроками. І коли кожний з вас відмінно вивчить урок або вирішить задачу, він одержує маленьку перемогу, він на крок наближається до здійснення своєї мрії — стати конструктором, агрономом чи трактористом, або робітником на заводі. А коли весь клас вивчить урок на п'ятірки — це вже перемога більша, серйозніша. Хай же зараз кожний з вас дасть собі слово, що такі перемоги одержуватиме щодня.

Враз усі помітили, як злякано завовтузився на своєму

місці Котигорошок. Він щось хотів схопити під партою, і раптом голосне «карр!» розляглося в класі...

На мить усі зацікавилися, а потім почувся дружний сміх школярів.

Олександра Василівна підійшла до Омелька.

— Весело починаєш шкільний рік, Котигорошок! Ану, покажи свою жар-птицю!

Котигорошок встав, зникновілий і червоний від сорому. Обома руками він тримав чорну сіроголову галку. Хлопчик був дуже збентежений тим, що галка так несподівано виказала свою присутність у класі.

— Думаєш, з кого сміються твої товариші? З галки? — продовжувала вчителька. — Ні, з тебе сміються.

— Я ж не знав, що вона обізветься! — промовив Котигорошок. — Ішов у школу, а вона й злетіла мені на плече. Зовсім ручна...

Олександра Василівна глянула на Юрка й наказала:

— Васюта, випусти галку у вікно.

Учні затихли від подиву, що нова вчителька так відразу запам'ятала, яке в кого прізвище. Наче вона не перший день в їхньому класі, а знає кожного давним-давно.

Юрко взяв у Котигорошка галку, та з свого місця скочив Андрій.

— Олександро Василівно! — вигукнув він.

— Що тобі, Бурма?

І знову здивовано завмер увесь клас: вчителька справді запам'ятала прізвище кожного учня.

— Олександро Василівно, — похапцем промовив Бурма, — то моя галка! Вона втекла позавчора від мене і, мабуть, заблукала... А цей Котигорошок...

Вчителька посміхнулась.

— Я бачу, що ви дуже любите птахів. Доведеться нам створити в школі куток живої природи. А що ж робити з галкою?

— Дозвольте мені віднести її додому, — попросив Андрій. — А вдома в мене і їжак є, — радісно повідомив хлопець, — і перепел, і золоті рибки...

— Ну що ж, гаразд. Прийду в гості подивитись на твій зоосад.

Бурма обережно взяв галку й закутав її в носовичок:

— Сиди!

— Отже,— сказала Олександра Василівна,— ми знаємо тепер, що Бурма в нас юний зоолог. Він нам колись розповів про життя своїх звірючок.

Потім учителька перевірила, чи в усіх є підручники, показала, як краще загорнути кожний підручник у папір, щоб не бруднилася палітурка.

— А які книжки ви прочитали влітку? — спитала. — Адже я знаю, що ви не тільки грались та купались в морі, а й книжки читали.

Вона розгорнула великий аркуш паперу і приколола його на дошці. Зверху на аркуші було написано: «Які ми прочитали книжки». А нижче йшов список учнів п'ятого класу і проти кожного прізвища стояли порожні квадрати.

— Діти,— сказала вчителька,— всі ви мрієте стати чесними, відважними синами й дочками нашої Батьківщини. Ви мрієте стати льотчиками, капітанами, вчителями, трактористами, агрономами... Для цього ви повинні гарно вчитись і брати приклад з кращих радянських людей. А про їхнє життя, про їхні бойові і трудові подвиги найкраще розкажуть вам наші дорогі друзі — книжки...

— Олександро Василівно! — підняв руку Стьопа. — Я знаю!

— Що ти знаєш?

— У кожную клітку будемо записувати, які хто прочитав книжки...

В класі зчинився шум, розчервонілись обличчя, відразу звівся десяток рук. Кожний учень хотів якнайшвидше повідомити, які він прочитав книжки...

Швидко, одна по одній заповнювалися клітки.

Виявилось, що багато цікавих книжок прочитав Павлик Шаповал. Його клітку було заповнено першою.

Юрко Васюта глянув на товариша і враз згадав розмову з Петровичем про зниклий прапор піонерської дружини.

— Олександро Василівно,— звернувся хлопчик до вчительки. — Розкажіть про піонерський прапор! Як ото він зник... Ви ж знаєте.

В одну мить на чоло Олександри Василівни немов набігла тінь. Вона долонею торкнулась лоба і сказала:

— Це був наш піонерський прапор... Але я розповім вам про нього іншим разом, діти.

Юркові здалося, що й очі у вчительки засмутилися: мабуть, згадала вона тяжкий час. І хлопчикові стало навіть неприємно, що це він викликав у неї сумний спомин.

Та це тривало недовго. Незабаром Олександра Василівна знову весело продовжувала бесіду, знайомлячись із своїми новими учнями. Зовсім непомітно минув час.

Не встигла вчителька вийти в коридор, як її наздогнали Юрко й Стьопа Шандрук.

— Олександро Василівно! — вигукнув Стьопа. — А мене, мене ви не спитали!

— Про віщо? — зупинилась вчителька.

— І про їжачка розпитали, і про аеропланчики, і Котигорошка спитали, а мене, а я ж... я ж...

Голос у Стюпи тремтів.

— А що ти? — запитала Олександра Василівна.

— А я — поет! — вигукнув Стьопа. — Не вірите? Я пишу вірші!

— Ах, ось воно що! — здригнулись у вчительки кутики уст. — Поет! Це дуже добре, що ти вчишся писати вірші. Коли принесеш, прочитаю.

Хлопець був розчарований. Він думав, що Олександра Василівна буде вражена, що вона негайно попросить його вірші, може, навіть покличе в учительську і розповість про нього всім учителям, директору...

Стьопа відійшов збентежений.

— А ти? — звернулась вчителька до Юрка.

Хлопець сміливо глянув їй у вічі.

— Олександро Василівно, пробачте... Як це ви з першого разу всіх нас запам'ятали — яке в кого прізвище?..

Вчителька поклала руку на плече учня і якусь мить мовчки дивилась на його відверте обличчя, на його опуклий лоб і великі сірі очі.

— Як же не запам'ятати таких відважних мандрівників, льотчиків, дослідників природи? — пожартувала вона.

Юркове запитання зворушило Олександрю Василівну.

Звичайно, хоч як вона намагалась під час переклички запам'ятати прізвища учнів, але запам'ятала далеко не всіх. І зараз, після першої своєї зустрічі з дітьми, вже в учительській кімнаті, Олександра Василівна при-

гадала кругловиду скромну дівчинку, яка сиділа поруч з Марусею.

От її прізвища вона й не запам'ятала. Так трапилось, що вона ні разу до неї не обізвалась, хоч і хотіла це зробити. Перед Олександрою Василівною вималювалось вдумливе і спокійне, розумне обличчя дівчинки...

Вчителька намагалася в уяві відтворити свою сьогоднішню розмову з дітьми.

ПЕРШЕ ВЕРЕСНЯ

Сьогодні перше вересня!

Прокинувшись, Юрко Васюта відразу й побачив над своїм ліжком велику цифру 1 на календарному аркушику. Внизу було проведено рису, і, коли хлопчик примружив очі, здалося, що цифра, як стовпчик, стоїть на підставці.

Дрімота враз зникла, і Юрко схопився з ліжка з почуттям чогось великого і радісного, що сьогодні прийшло до нього. Побачив на бильці стільця святкову чисту сорочку і на підлозі нові чобітки. Похапцем одягнувся, задоволено пристукнув каблуком і, дивлячись собі на ноги, пройшовся по кімнаті. Чобітки злегка поскрипували, і це подобалось Юркові.

На столі лежала сумка. Вона була пузата від книжок, які вчора поскладав у неї хлопчик. І коли Юрко любовно провів по ній долонею, він уперше по-справжньому відчув, який сьогодні визначний день.

На мить у нього майнула згадка про те, що було зо всім недавно і що раптом відсунулось за далекі гори. Згадалось, як він їздив з матір'ю в степ, як трактори тягли по чорній ріллі сівалки і мати розповідала, що це сіють озиму пшеницю. Потім вони поїхали до отари. Перед кошарами стригли овець. У лункому повітрі чути було овече мекання, вигуки пастухів і хрипле гавкання сторожових псів. Великі вівчарки з червоними злими очима теж були кудлаті, як вівці. Вовни було настрижено багато-багато мішків. Мати розмовляла з чабаном Сильвестром Даниловичем, батьком Стьопа, м'яла в руках вовнячий клубок і навіть для чогось притулила його до обличчя.

Сьогодні для Юрка почнеться вже нове шкільне життя — уроки, нові турботи, які заповнюватимуть усі дні. Та ці шкільні турботи були приємні, радісні для хлопця, вони солодко хвилювали його серце.

За дверима він чув голоси матері й бабусі, там щось страшно шкварчало на вогні. Хлопчина пов'язав перед дзеркалом піонерський галстук, сам собі посміхнувся і протинив двері.

Мати й бабуся клопоталися біля плитки. На сковорідці смажилася яечня — на великому вогні п'ятеро жовтих вічок аж підскакували і сичали загрозливо, наче сердитий гусак.

Ну звичайно ж, яечня — для Юрка, і сметана, і пиріжки — все для нього, наче він зможе все це подужати! Чи він три дні не їв?

Хлопець розуміє, що мати залишилась удома ради нього, і це ще більше підкреслює урочистість сьогоднішнього дня.

— Добре їж, на весь день наїдайся, — приказує бабуся.

На столі все таке смачне, а тут, мов навмисне, нічого не хочеться їсти. Всі думки вже в школі.

— Не хочеться, бабуся.

Старенька аж руками сплеснула:

— Отаке! Для кого ж смажили, пекли?

А мати жартома взяла Юрка за вухо й посадила за стіл.

— Доки не поснідаєш — не пушу!

Хлопчик похапцем їв і щомиті поглядав то на годинника, то у вікно, на вулицю. Йому здавалося, що всі його товариші давно вже в школі.

Нарешті він вискочив за ворота. Повна книжок сумка при кожному кроці злегка штовхала школяра в бік... Як приємно розгорнути нові підручники, які ще пахнуть друкарською фарбою і клеєм, з хвилюванням читати сторінку за сторінкою, знати, що з сьогоднішнього дня ці книжки новими друзями входять у твоє шкільне життя! Ти не розлучатимешся з ними весь рік ні в школі, ні вдома!

Кожний підручник Юрко акуратно загорнув у білий папір і надписав своє ім'я й прізвище. А найприємніше було писати, що ця книжка належить учневі п'ятого класу! Не четвертого, а п'ятого!

Ще здалека Юрко побачив, як на шкільний ганок збігали учні і зникали за дверима.

Зараз будинок нової школи здався Юркові ще кращим, ніж раніше. Вікна сяяли зеленим світлом з рожевим полиском від ранкового сонця. Білі колони, білий школяр з розгорнутою книжкою над входом теж ніжно рожевіли.

На стільцях у вестибюлі сиділо кілька жінок, які вперше привели своїх дітей у школу. Старші учні називали першокласників «буквариками». Здається, це прізвисько вигадав Омелько Котигорошок. З того й пішло — букварик і букварик. Але малюки не ображались. Яка ж тут образа, коли буквар — це їхня перша й найцікавіша книжка!

Юрко поглянув на першокласників поблажливо і трохизгорда — невже й він кілька років тому був отаким маленьким?

Усі школярі рівними шеренгами вишикувалися на шкільному подвір'ї. Юрко побачив Олександру Василівну. Вона привітно кивнула своїм учням і стала біля правофлангового Андрія Бурми. Інші вчителі зібралися біля молодшої шовковиці і, розмовляючи, чекали директора.

Навскоси вишикувались дев'ятий і десятий класи. Юрко глянув на їхню струнку шеренгу, на урочисті обличчя десятикласників і мимохіть зітхнув: «Щасливі, їм уже зовсім недовго лишилось чекати, доки кожний з них стане, ким схоче: штурманом, інженером, льотчиком...».

Незабаром прийшов директор школи Іван Михайлович. Тримав у одній руці окуляри і мружачи очі, він привітав школярів з початком нового навчального року.

Він розповів про те, як працюють на радянських заводах передовики, як борються колгоспники за високі врожаї, розповів про нові заводи й міста.

— З кожним роком, — говорив Іван Михайлович, — радянські люди все більше скоряють собі природу, прокладають нові шляхи серед вічної полярної криги, серед тайги й гарячих пустинь. З кожним роком усе могутнішою й багатшою стає наша велика Батьківщина. Рідна партія і весь народ чекають, щоб ви, діти, закінчивши школу, теж посіли своє місце у славній армії будівників комунізму. Бажаю ж вам успіхів у навчанні, бажаю, щоб ви чесно виконали ленінський заповіт — учитись, учитись

і учитись, щоб ваші батьки, педагоги і всі радянські люди могли гордитися вами, юними лєнінцями й комсомольцями, своїми синами й дочками!

А в блідому небі вже простяглася чорною ламаною стрічкою зграйка якихось птахів, що першими відлітали на південь, за море. Вони летіли дуже швидко, і незабаром зграйка стала тоненькою, як нитка, і зовсім розтанула в далечині.

Прощайте, невідомі перелітні птахи! Повертайтеся додому з весною. А ми лишаємось на своїй рідній землі, ми прийшли в нашу школу, ми будемо вчитись і вчитись. Усе життя попереду — і уроки, і дружба, і любимі вчителі...

Тим часом шкільний сторож Петрович глянув на стінного годинника, який висів у шкільному коридорі, і в ту хвилину, як стрілка показала без п'яти вісім, високо підніс угору руку з дзвоником. Голосистий дзвін покотився довгим коридором, вихопився на подвір'я, і не одне дитяче серце весело здригнулося в грудях...

— По каютах, морячки, по каютах! — квапив Петрович тих школярів, які затримувались у коридорі. Потім суворо озирнувся: — Ну, здається, порядчок: палубу надраєно, ілюмінатори прочищено. Починаємо плавання! — І поклав гримотливого дзвоника.

Олександра Василівна ввійшла в клас своїм легким кроком і відразу ж викликала:

— Малярєвський! Ти черговий? Це що?

Вчителька вказала на невитерту дошку.

— Дошка повинна бути завжди чистою, на підлозі — жодного папірця! Це — клас! І щоб на кожній перерві чергові не забували відчиняти квартиру — для здоров'я потрібне свіже повітря.

Малярєвський швидко витер дошку.

— Сідай, — сказала вчителька. — Розкрийте, діти, книжку на третій сторінці. Зараз ми з вами будемо читати Гімн Радянського Союзу. Хто знає, що таке гімн? Скажи ти, Стьопо, — звернулася до Шандрука.

— Гімн — це вірш про Батьківщину.

— Правильно відповів Стьопа?

— Правильно, — почувось кілька голосів.

— Давайте поміркуємо, — промовила вчителька. — Ви

знаєте, що про радянську Батьківщину наші поети написали багато віршів. Невже кожний з них є гімн?

— Гімн — це не вірш, а пісня, — виправив Шандрука Юрко.

Відразу піднялося кілька рук.

— Гімн — це не кожна пісня, — сказала Маруся Чепель, — а така... особлива!

— Хто ж пояснить, яка це пісня, чому Маруся назвала її особливою?

— Бо її співає весь народ, — пояснив Мишко Цимбал.

— Правильно, гімн співає весь народ, — сказала Олександра Василівна, — але й інші пісні наші теж співає весь народ. Отже, гімн справді якась особлива пісня. Яка ж? Які ви ще знаєте гімни?

— «Інтернаціонал», — сказала Оля Бондаренко.

— Гімн демократичної молоді, — згадав Юрко.

Оля якраз і була та тиха кругловида дівчинка, прізвище якої пригадувала вчителька після своєї вчорашньої зустрічі з школярами.

Олександра Василівна з радістю бачила, як жвавішали діти, як усе більше підводилося рук.

Увесь клас зацікавлено стежив за кожним її запитанням і відповідями своїх товаришів.

— Отож, виходить, — продовжувала Олександра Василівна, — що гімн — це пісня не тільки про Батьківщину. Це може бути урочиста пісня про робітничий клас, про молодь. «Інтернаціонал» — бойовий міжнародний гімн трудящих, це — партійний гімн. Він закликає пролетарів усього світу до боротьби з гнобителями — з капіталістами. А Гімн Радянського Союзу — це гімн нашої Батьківщини, урочиста пісня, яка славить могутню радянську державу, велику дружбу народів нашої країни. Марусю, прочитай нам увесь Гімн.

Маруся Чепель почала читати:

Союзом незламним республіки вільні
Навік об'єднала Великая Русь.

Усі школярі уважно стежили по книжці. Маруся читала голосно і виразно:

Слава радянському стягу народному,
До перемог він показує шлях!

Ці останні рядки дівчинка прочитала з особливим піднесенням, і, коли скінчила і глянула на вчительку, Олександра Василівна помітила, що учениця схвильована.

— А тепер, — сказала вчителька, — давайте докладніше вивчимо зміст, розберемо, про що співається в Державному Гімні.

Вона викликала Котигорошка і попросила прочитати перші чотири рядки.

— Які ж вільні республіки об'єднано в Радянському Союзі? — спитала. — Щоб вам легше було пригадати, подивіться на цю картину.

І Олександра Василівна приколола до дошки великий барвистий плакат. Школярі так і зацікавилися, вражені: перед ними була карта Радянського Союзу, але незвичайна, ніяк не схожа на знайомі шкільні карти. Це була карта, вся складена з малюнків. Посередині височіли забулені стіни Кремля, було намальовано мавзолей Леніна. А далі, куди не глянь, простягалися простори радянської землі. Половіли хліба, комбайни збирали врожай; сяяла сліпучими вогнями Дніпровська електростанція; диміли труби заводів, поїзди везли вугілля; зеленіли ліси, широкою рікою пливли плоти з дерев; на півночі ненці полювали на тюленів та білих ведмедів, пробивався крізь кригу великий криголам; на півдні збирали виноград і лимони; біліла бавовна на полях; білотрубий пароплав плив у синіх хвилях Чорного моря. А на березі іншого моря — Каспійського — зводився цілий ліс нафтових вишок...

Олександра Василівна викликала до карти Стьопа Шандрука, і він назвав першу республіку: Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка.

— Так, — сказала вчителька, — перша серед рівних шістнадцяти республік, наймогутніша й найбільша. Її територія вдвоє перевищує площу всієї Європи.

— Ось тут, — показав Стьопа, — де змальовано Кремль — столиця республіки Москва.

— Столиця не тільки республіки, а й усього Радянського Союзу, — додала Олександра Василівна. — Хто з вас, діти, був у Москві?

Підняла руку Маруся Чепель.

— Я їздила в Москву, — сказала вона, — в гості до тітки.

Юрко Васюта подумав і теж підняв руку.

— Моя мати їздила, — повідомив він.

Тоді відразу піднялося кілька рук.

— І моя!

— І мій батько!..

— Я бачила Кремль і була в Ленінському мавзолеї, — сказала Маруся.

Всі стихли і з пошаною дивились на дівчинку.

«Ось ти яка!» подумав Юрко, розглядаючи Марусю. І зараз вона здалася йому іншою, не такою, якою звик її бачити завжди. І навіть червоний галстук дівчинки наче був яскравіший, ніж у інших учнів...

Підняв руку Павлик Шаповал, — його мати працювала в риболовецькій бригаді.

— Я знаю про капітана Гастелло, — повідомив Павлик. — Мій дядько був з ним в одній ескадрильї...

— Розкажи, розкажи про капітана Гастелло, — сказала вчителька.

— Капітан Гастелло був білорус, — розповів Павлик, — але він воював не тільки за Білорусію, а за весь Радянський Союз — за Росію, за Україну і за інші республіки. Одного разу він полетів у бій. А ворожий снаряд запалив його літак. Тоді капітан Гастелло не стрибнув з парашутом, а скерував свій палаючий літак на фашистів і знищив їх. Так він бився, як герой, за весь радянський народ.

Не встиг Павлик сісти, як уже піднесли руки Маруся Чепель і Андрій Бурма.

— І я знаю про льотчика, — сказала Маруся, — про Олександра Покришкіна. Я читала про нього книжку. Полковник Покришкін — тричі Герой Радянського Союзу. Він росіянин і народився в Сибіру, але захищав Україну. Він збив на Україні тридцять, а всього — аж п'ятдесят дев'ять ворожих літаків.

Андрій Бурма теж розповів про відважного льотчика, українця Олександра Молодчого, який захищав Москву і бомбив Берлін.

— Розповім і я вам, діти, — сказала Олександра Василівна. — В партизанському з'єднанні двічі Героя Радянського Союзу товариша Ковпака воював грузин Давид Бакрадзе. Це був один з найвідважніших партизанських командирів. «Я гордий з того, — говорив Давид Бакрадзе, — що мені довелося захищати від німецьких варварів нашу рідну сестру Україну. В боях за Україну я захищав тебе, моя улюблена сонячна Грузія». Братерська дружба

всіх радянських народів допомогла нам перемогти фашистських загарбників.

Юркові було дуже радісно, що його товариші так упевнено і дружно, один за одним, відповідають на запитання Олександри Василівни і самі просять їх викликати. Хлопчиків хотілось, щоб у новій вчительки відразу склалася гарна думка про п'ятий клас. Найбільше непокоїв Котигорошок: що як він знову щось устругне? Ех, осоромився вчора з галкою...

Юрко нишком позирав на Котигорошка, але і той не зводив очей з учительки.

Олександра Василівна розповідала, як великий російський народ допомагає братнім республікам зміцнювати своє господарство. Васюта підняв руку.

— Ну, Юрко, — кивнула до нього вчителька і посмінулася.

«Мабуть, пам'ятає, що я хочу мандрувати на криголамі», подумав Юрко.

— А в наш колгосп теж нові машини прибули з Москви, — сказав він. — Їх зроблено на заводі імені Сталіна. А коли будували електростанцію, то ленінградські робітники прислали нам устаткування і триста електричних ламп.

Потім Мишко Цимбал голосно прочитав наступні чотири рядки Державного Гімну:

Слава великому краєві рідному,
Дружби народів опорі в віках!
Слава радянському стягу народному,
До перемог він показує шлях!

І вчителька розповіла про червоний радянський прапор.

У класі стояла незвичайна тиша, тільки голос учительки то підносився вгору, як хвиля, то бринів тихо й щиро... Як цікаво було слухати Олександру Василівну! Немов не розповідала вона, а малювала одну за одною картини, які навік залишилися в серці кожного учня.

І ніхто, ніхто не знав, що в ті хвилини не було в класі стриженого, з колючим їжачком хлопця Юрка Васюти. Стояв він на барикаді, і майорів над ним червоний прапор, і озброєні робітники співали «Марсельєзу». Не було його в класі, бо темної ночі він вішав з Олегом Кошовим червоне знамено на найвищому будинку в Красно-

доні. І ніхто, ніхто не знав, що це ж Юрко Васюта перший підніс радянський прапор над рейхстагом у Берліні...

Олександро Василівно, не забудьте розповісти ще про один прапор. Пам'ятаєте збори, коли повиносили на двір усі лавки й усі стільці, бо люди не могли вміститися в залі? Увесь колгосп «Зоря комунізму» зібрався, поприходили люди навіть з сусіднього колгоспу, що на Рибках, за пристанню. І тоді вийшов наперед високий і білявий секретар райкому партії з прапором у руці. Заходило сонце і спалахнуло промінням на малиновім оксамиті. «За чесну працю, за трудову перемогу кращому колгоспові», сказав секретар райкому і передав цей сонячний прапор моїй мамі. І моя мама стала на коліно і поцілувала кінчик прапора. «Даємо слово, — сказала, — що будемо працювати ще краще і під цим знаменом здобудемо нові перемоги. Хай у всьому світі згине фашизм! Слава Комуністичній партії!»

Ні, ви не забули, Олександро Василівно, і розповіли все, як було, тільки не сказали, чому скотилась така світла сльоза по щоці моєї мамі.

А хіба ти сам не знаєш, хлопчику? Бувають такі світлі сльози великої радості. З такими сльізьми обіймали наших бійців на вулицях визволених міст, так мати стрічала сина з війни. Так, хлопчику, і твоя мати не втримала радісної сльози. Все, все згадала вона в ту хвилину! Як виходили люди з землянок і відбудовували хати, і як руками пололи бур'ян на колгоспному полі, і як прибув перший трактор після війни... І знову розцвів і зашумів життям рідний колгосп — усе перемогли працюючі, невтомні руки. За всіх людей раділа твоя мати, приймаючи червоний прапор. Бо це прапор нашого народу, нашої славної Комуністичної партії. Подивись, хлопчику, піонерські галстуки теж червоні, вони мають колір священного прапора Радянської держави.

Слава радянському стягу народному,
До перемог він показує шлях!

Олександра Василівна вдивляється в серйозні, майже суворі обличчя учнів, у їхні блискучі очі і розуміє, що ці слова спалахують живим, чудесним вогнем у дитячих серцях. Йй безмірно радісно від того, що вона зуміла запалити цей вогонь, викликати в дітей хороше, благо-

родне хвилювання. Всією істотою відчула вчителька гордість, яка зараз сповнювала школярів — вони теж живуть і вчаться під червоним прапором радянської Вітчизни!..

* *
*

Це було на зборі, коли весь загін п'ятого класу зібрався в кімнаті, де стояли піонерські прапори.

— Пам'ятаєте, я обіцяла вам розповісти про зниклий прапор, — сказала вчителька.

Вона пройшлася по кімнаті. Всі зрозуміли, що Олександра Василівна дуже хвилюється.

— Я все пригадую так яскраво, — продовжувала вчителька, — наче це було зі мною тільки вчора... Цього ніколи не можна забути...

І вона розповіла таке...

Був 1941 рік, коли німецькі фашисти вдерлися на нашу землю. Якось увечері колгоспники почули недалеко від містечка стрілянину. Згодом виявилось, що гітлерівці скинули парашутний десант і з ним веде бій невеличкий загін моряків, який перед тим висадився на берег.

Стрілянина наближалася, жменька моряків не могла справитися з численними парашутистами.

Олександра Василівна не встигла виїхати і вирішила вийти з містечка пішки. Вона заскочила в школу. В кімнаті стояв прапор піонерської дружини. Олександра Василівна, зірвала його з деревка і, поклавши в чемоданчик, швидко вийшла на вулицю.

А на вулиці вже свистіли кулі і рвалися міни. Вчителька побігла на околицю. Перелазячи через тин, вона побачила вдалині, за городами, сірі постаті, які, пригинаючись, бігли до містечка. Фашисти!

Олександра Василівна зрозуміла, що їй треба податися в протилежний бік. Але перебігаючи городом, вона відчула, що їй штовхнуло в груди щось важке і гаряче. Вчителька впала і знепритомніла.

Очуняла вона в хаті.

— Жива! — почула голос жінки. Це була колгоспниця вдова Уляна Микитівна, мати Павлика Шаповала...

При цих словах усі піонери разом глянули в той бік, де сидів Павлик Шаповал.

Уляна Микитівна розповіла, що, почувши стрілянину,

вона з малим Павликом сховалася в льох. А коли пізно ввечері повернулася у хату, знайшла на ліжку поранену вчительку. Хто її заніс у хату, вдова не бачила. Під ліжком стояв чемоданчик. Але прапора в ньому вже не було...

Вчителька два місяці пролежала в хаті колгоспниці. Згодом вона видужала і зв'язалася з організацією, якою керував комуніст Осадчий, залишений для підпільної партійної роботи.

Але їй досі лишилося невідомим, хто врятував Олександру Василівну і куди зник піонерський прапор.

Того вечора, повернувшись із збору, Юрко Васюта довго не міг заснути. Уява малювала події, про які розповіла вчителька.

«Хто ж міг узяти прапор? Це була наша, радянська людина, вона, напевне, сховала його до тих часів, коли повернеться радянське військо... Хто ж вона, та людина? Що з нею сталося?»

І раптом хлопчик пригадує оповідання про київського піонера, який урятував військовий прапор від фашистів. Піонер переховував прапор на дні колодязя. А коли повернулися наші, передав його бійцям...

Снилося Юркові, що він саме і є той піонер...

ДОМАШНІЙ ТВІР

Перед Юрком лежав розкритий зошит. Перша його сторінка була чиста, як сніг, і тільки вгорі було виведено фіолетовим чорнилом:

Я люблю свою радянську батьківщину

Олександра Василівна загадала п'ятикласникам написати на таку тему домашній твір.

Юрко писав спочатку чернетку, щоб потім переписати твір у зошит. Аркушки чернетки були помережані перекресленими рядками. Чернетка свідчила, що Юркові довелося чимало поміркувати над твором.

Хлопець уже в десятий раз перечитує початок.

«Як можна не любити своєї радянської Батьківщини! Я палко люблю степове містечко над морем, де я наро-

дився і де я вчуся в новій школі. Таких містечок і великих міст у Радянському Союзі багато тисяч, а може й мільйон. Усе це моя рідна Батьківщина. На радянській землі народились мої батько й мати. Тут вони працюють самовіддано, бо вони господарі своєї країни. Ще я люблю свою радянську Батьківщину за те, що в нас є велика Комуністична партія, яка вказує народу шлях до сонця. Це сонце — комунізм. А в капіталістичних країнах багато дітей не можуть учитися, бо вони дуже бідні й голодують. Вони з малих років важко працюють на фабриках, як раби...»

А от кінець не виходить. Скільки не думає Юрко, а потрібні слова ніяк не можуть лягти на папір.

Юркові дуже хочеться написати про себе, про те, що він зараз малий, але, як виросте, неодмінно працюватиме так, щоб рідна Батьківщина стала ще могутнішою. А тільки як про це написати?

Який подвиг він може зробити?

В сусідній кімнаті розмовляють. Юрко знає, що то прийшов до матері Андрій Гаврилович Дорошук, голова райвиконкому. Він живе по-сусідству, на даху його будинку крутиться вирізаний з жерсті півник. Півника вирізав Ваня, син Андрія Гавриловича.

Юрко прислухається до розмови за дверима. Дорошук розмовляє таким веселим баском, мов вистукує кожне слово на тугому бубні.

А у Вані зовсім інший голос — рипучий-скрипучий, як у деркача. Ваня теж у п'ятому класі, але Юркові він не подобається. Юрко вважає Ваню Дорошука недоторкою і татовим сином. Саме татовим, а не маминим, бо тільки хто зачепить Ваню, він зразу нахваляється:

— Ось я татові скажу!

«Задається, — думає, Юрко, — що в нього батько голова райвиконкому!»

Розмова за дверима зацікавлює Юрка. Там розмовляють уже трое. Хлопчик упізнає голос бригадира колгоспної будівельної бригади Трохима Колодяжного. Про Колодяжного мати Юркова каже:

— Народний скульптор! Артист!

Справді, Трохим Омелянович майстер на всі руки: і тесля чудовий, і режисер драмгуртка, і скульптор. Його скульптурні роботи не раз бували на виставці в місті.

Зараз він виліпив проект монумента Леніну. Монумент гадають спорудити на майдані в містечку.

— П'єдестал треба поставити гранітний, — бубонить веселим басом Дорошук. — Ви добре намислили, Трохиме Омельяновичу. Добре було б узяти чорний або сірий граніт. Та де його дістати? Невже везти сюди за сотні кілометрів?

— І школу теж треба гранітом облицювати, — промовила Юркова мати. — Як побувала в метро в Москві, як побачила, які там гранітні та мармурові палаци, так з того часу й уві сні бачу нашу школу, облицьовану гранітом. А в нас же на черзі ще й палац піонерів, і нова лікарня...

— Я думаю, що везти сюди камінь не доведеться, — сказав після короткої мовчанки Колодяжний. — Треба в нашій місцевості знайти.

— Знайшли вже — черепашник! — промовив Дорошук. — Для пам'ятника він не годиться.

— Повинен бути і граніт! — переконливо промовила мати.

— Може й є, Меланіє Митрофанівно, — погодився голова райвиконкому. — Та ось досі не знайшли. Правда, по-справжньому ще й не шукали.

— Граніт! — сказала мати, і Юрко почув, як вона зітхнула.

Щось немов штовхнуло хлопця під лікоть: «Що ж ти сидиш та думаєш? Хіба не чуєш? Пиши мершій!»

В одну мить Юрко уявив чудесну, принадну картину. «Голубий айсберг» вирушає на розшуки гранітного родовища. Юні геологи зібралися на палубі. Пильно вдивляються вони в синю далину. А він, Юрко Васюта, в білому капітанському картузі стоїть на палубі корабля з біноклем у руці і віддає звичні короткі накази...

Ось і незнайома лагуна. «Голубий айсберг», обережно обминаючи гострі скелі, які виступають з-під води, входить у затишну бухту. Перед очима кам'яністі береги невідомого острова.

Острів! А й справді — острів! От би пошукати там!

Ця думка пронизує Юрка, як електричний струм. Йому здається, що він уже відшукав величезні поклади граніту надзвичайної краси. Він уже бачить школу, стіни якої переливаються мільйонами блискіток — то виграє

чарівний камінь-самоцвіт. А на майдані, на гранітному п'єдесталі, височіє, мов жива, постать рідного Леніна...

Хвилюючись, хлопчик підходить до вікна. Він бачить, як вулицею поспішає Котигорошок. «Куди ж він? Чи не до мене часом?»

Так і є. Котигорошок штовхнув хвіртку і швидко збіг на ганок.

Віддихуючись, він проказує:

— Біг до тебе... Збирайся мерщій!

— Куди!

— Збирайся, Юрко. В кіно. Ой і гарна ж картина, кажуть. Бурма вже був, каже, що...

— Ну й нехай каже, — перебив Юрко. — Я ось ще домашній твір не написав.

— Ой бідненький, заплач, дам із маком калач! Та я теж не написав, так що? Ввечері хіба не встигну або завтра вранці?

Юрко вагається. Звісно, було б зовсім непогано піти зараз у кіно. Але... домашній твір! Та й географії ще не починав.

— Не підеш? — зневажливо мружить око Омелько. — Ох і не люблю ж зубрьожників!

— Я не зубрьожник. А тільки... не встигну вивчити уроки. У суботу піду...

— Ну, підете в суботу, дідусю, — кривляється Котигорошок. — Сьогодні вам ніколи, на печі охота полежати. Бувайте здоровенькі, дідусю!

Юркові трохи досадно. Котигорошок і в кінотеатрі побуває, і уроки, напевне, вивчить. Як він так устигає? А тут... Ще й насміхається, дідусем зве.

І пригадує хлопчик, як ще в першому класі сів за одну парту з Омельком, як укупі читали перші книжки, як веселий, непосидючий Омелько завжди смішив своїми витівками. Вони здавались дуже веселими, ці витівки, — то кумедного чортика покаже на уроці за спиною вчителя, то розповідь товаришам якусь смішну приказку, то перекривить когось.

А останнім часом усі пустощі й витівки товариша стали Юркові нецікавими й зовсім не смішними. Іноді вони навіть дратували й сердили хлопця. Проте стара дружба тривала. Діти ставали дорослішими, і Омелько теж уже був далеко не колишній Котигорошок. Але й досі ще часом візьме та й устругне якусь витівку, немов він не

п'ятикласник, а справжній «букварик». І ця слава жартуна й досі була дуже приємною для Омелька.

Після того як Юрко почув розмову про граніт, закінчення домашнього твору прийшло дуже швидко. Хлопець уявив собі, які могутні скарби ховає у своїх надрах рідна земля. Він написав про вугілля й нафту, про дорогоцінне каміння й золото, яке здобувають у Радянському Союзі. «І ще є в нас поклади граніту. На далекому острові в морі сіріє скеля. Чайки сідають на ній відпочивати і слухають гуркіт хвиль. Вона стоїть з давніх часів. Мабуть, їй тисячу років, а може й більше. Мені дуже хочеться знайти ту скелю, бо вона, напевне, гранітна. А всі знають, що граніт — дуже потрібний камінь для нашого колгоспу і для всієї держави. Я радянський школяр і піонер. На моїх грудях червоний галстук, він одного кольору з державним прапором моєї Батьківщини. І коли я знайду граніт, то цим хоч трохи допоможу моему народові у великому будівництві комунізму».

От і все. А ви турбуєтесь, дорога Меланіє Митрофанівно, а вам спокою не дають гранітні і мармурові зали метро!

ПОДІЇ ШКІЛЬНОГО ДНЯ

Наступний шкільний день у п'ятому класі був багатий на події. І хоч події ці на перший погляд здаються незначними, в житті Юрка Васюти і його товаришів вони були дуже важливими. Кожна з них залишила якийсь слід у дитячій душі...

В школу не прийшов Павлик Шаповал. І ніхто не знав, чому він не прийшов.

— Ну, от вам! — хвилювалась Маруся Чепель. — Давали слово Олександрі Василівні, що наш клас буде зразковий. А з перших же днів навчання учні пропускають уроки. Хлопці, ви не знаєте навіть, що в нього трапилось! Захворів він? Уроків не вивчив? Ну, як не соромно вам, хлопці!

Маруся казала правду. Не встиг початися навчальний рік, а вже на уроки не з'являється то той, то інший учень. Вчора не було Бурми, сьогодні — Шаповала. Вчителька хитала головою і казала:

— Пам'ятайте, пропустити урок легко, а наздогнати його — ой як важко! А тут відразу пропущено за день не один, а п'ять уроків! Коли учень захворів — нічого не вдієш. Але буває, що дехто пропускає уроки без поважних причин...

Ну звичайно, все це може скінчитися тим, що у декого з учнів будуть двійки. От вам і зразковий клас!

— Знаєш, — звернувся Юрко до Марусі, — може, він хворий?

— Ніяких хвороб! — відрізала Маруся. — Подумаєш — голова заболіла! А в футболу ганяти — не болить? Я визнаю тільки високу температуру — сорок. Тоді можна не йти в школу.

— Увага! — гукав Котигорошок. — Соррока сказала «соррок». А в кого тридцять дев'ять, шановна сорокабілобока? В школу йти, чи як?

— Не миготи перед очима! — враз скипіла дівчинка. — Що тобі честь класу? Котиквасолька!

Зніяковілий Омелько крутнувся і зник.

Юрко і Маруся знайшли вожату й розповіли, що Павлик не прийшов до школи.

— Треба довідатися, що з ним, — сказала вожата. — Я скажу Олександрі Василівні, і вона дозволить вам на великій перерві збігати до нього.

Павлик Шаповал жив з матір'ю недалеко від школи, відразу ж за клубом. До Павлика пішли втрьох: Юрко, Маруся і Стьопа.

— Дивіться, в нього пожежа! — скрикнув Стьопа, коли всі трое зайшли в невеличкий дворик.

З відчинених дверей клубочилася сива пара, схожа на дим. Діти пройшли коридором і потрапили до кухні. Вони зупинились на порозі, вражені несподіваним видовищем. Посеред кухні стояли на табуреті ночви, з яких здіймалася пара. Поряд, на ослоні, лежала купа білизни, на гарячій плиті клекотів казан. З-за ночов вискочив назустріч школярам Павлик у довгому фартусі, з засуканими рукавами. Збентежений і зніяковілий, він стояв перед несподіваними гостями, не знаючи, куди сховати червоні від гарячої води руки.

— Здрастуй, Павлику, — першою промовила Маруся. — Ми прийшли...

Але вона не показала. Павлик метнувся до сусідньої кімнати й зачинив за собою двері.

Діти переглянулися.

Тієї ж хвилини з кімнати, куди втік хлопчик, почувся жіночий голос:

— Заходьте сюди... Нічого, заходьте...

Двері знову відчинились, і на порозі з'явився Павлик. Він уже встиг зірвати з себе фартух і відкотити рукава.

— Заходьте, — не дуже привітно буркнув він.

У чепурній кімнаті з великим дзеркалом на стіні і настільним годинником лежала на ліжку жінка з компресом на лобі.

— Сідайте, — запросила вона тихим голосом. — Захворіла я не в добрий час. Лікар звелів лежати... Білизна з учорашнього дня зосталася, не встигла випрати. Сусідку кликала — на роботі...

Діти все зрозуміли.

Павлик не міг залишити матері. Йому довелося і прати, і обід варити, і доглядати хвору.

Хлопчик сидів похнюпившись. Здається, йому було соромно, що його однокласники бачили, як він прав білизну.

Маруся Чепель ураз зірвалася з місця.

— Павлику, чому ти не дивишся нам у вічі?

Павлик повільно підняв голову. Його обличчя червоніло, як ягода. Він дивився на товаришів і мовчав.

— Не соромся, так би кожний з нас зробив, — гаряче промовила Маруся. — Хлопці теж повинні вміти і прати, і зварити обід... І погано тільки те, що ти пропускаєш уроки.

— Ми тобі допоможемо наздогнати клас, — сказав Юрко. — Треба, щоб завтра ти в школу прийшов.

— Маму не можна залишити, — відповів Павлик. — Йї компреси треба ставити. І взагалі — хто ж сидітиме біля хворої?

— Ми це влаштуємо, — запевнила Маруся. — У мене вже є план...

Дівчинка хутко озирнулася по кімнаті.

— Тьотю, ви ще вікон на зиму не заклеювали? Стін не білили?

— Все, все зроблю, дочко, — обізвалася Павликова мати. — Ось тільки встану... Застудилась. Поставили невід, а його й зірвало... Намучились...

— Ви не турбуйтеся, ми допоможемо, — пообіцяв Юрко.

Він стрівся з Марусиними очима і прочитав у них її план. Він би не міг нічого прочитати, якби думав інакше, ніж Маруся.

До початку уроку лишилось кілька хвилин. У коридорі вже пролунав дзвоник.

Обговорюючи все, що побачили в Павлика, Юрко з Марусею і Шандрук увійшли в клас.

Юрко побачив Омелька Котигорошка, який сидів на його, Юрковому, місці і щось похапцем писав. Углядивши Юрка, Омелько зняковів і з удавано байдужим виглядом закрив зошит, який лежав перед ним.

Васюта відразу впізнав свій зошит.

— Що ти робиш?

Котигорошок позіхнув, наче йому страшенно нудно відповідати на такі нецікаві запитання.

— Та ось... Переписав...

Щось тьохнуло в Юрковому серці.

— Домашній твір!

— Та ти не лякайся, — чомусь озираючись, промовив Котигорошок. — Я з розумом — не слово в слово, а по-своєму, ніхто й не впізнає. Ось у тебе: «...Я палко люблю степове містечко над морем», а я — інакше: «...Я палко люблю наш степовий колгосп над морем...» Чому ти так дивишся на мене? По-жаб'ячому?

Юрко ледве стримався, щоб не вихопити в Котигорошка його зошита й не кинути за вікно.

— А хто тобі дозволив списувати? — гукнув він. — Ховаєшся за мою спину? Ех ти ж, а ще звання юного ленінця носиш.

Ця суперечка привернула увагу всіх учнів.

— А що там? — почувлись голоси. — Списав? Хто? Омелько?

— То й що? — підійшов Ваня Дорошук. — Хай краще спише, ніж двійку одержить. Треба, щоб у нашому класі не було двійок.

— І для цього найкращий засіб списувати? — спалахнула Маруся Чепель. — Для цього треба дурити Олександру Василівну, всіх нас?

— Це ж не завжди, — знизав плечима Дорошук. — Один раз списати можна.

— Кращого нічого не придумаєш? — глузливо спитав

у нього Юрко. — Може, по-твоєму, і Ленін, як був школярем, теж списував?..

Омелькові стало прикро, коли Юрко нагадав про звання юного лєнінця. Справді, бути піонером — це значить подавати дітям приклад у всьому: у навчанні, у дисципліні, у ставленні до старших. А він, Омелько, що робить? Скористався з праці свого товариша, щоб обдурити весь клас і свою вчительку.

Олександра Василівна ввійшла в клас.

Просто біля столу на підлозі лежала пожмакана, в чорних плямках промокашка. Школярі звернули на неї увагу тільки в ту мить, як учителька сказала:

— Діти, ще раз кажу: вимагаю в класі чистоти! Треба поважати самих себе і своїх учителів. Ваня Дорошук, приberi це...

— То ж не я, — пробурмотів Ваня, неохоче вийшов з-за парти й недбало підняв промокашку.

«Олександра Василівна, мабуть, навмисне саме його примусила прибрати, — подумав Юрко, — щоб не був такий... татів синок...»

— Ну, як? Написали домашній твір? — весело звернулася до класу вчителька. — Давайте зошити.

В одну хвилину перед Олександрою Василівною выросла купка зошитів.

— А чому ти не здав? — спитала вона в Котигорошка.

Омелько відчув, як у класі враз настала насторожена тиша. «Зараз хтось скаже, що я списав», подумав він. Але ніхто ані пари з уст. «Не скаже ніхто, простять, — знову майнула в хлопця думка. — Можна подати зошита, буде четвірка або й п'ятірка...»

Він узяв зошит, який лежав перед ним, і глянув на клас. Мимохіть зустрівся з очима Васюти. Глянув убік — на нього пильно дивилась Маруся Чепель...

Омелько похилив голову й тихо промовив:

— Я... я не написав...

Думали, що це буде дуже короткий збір.

— Збір-п'ятихвилинка без єдиної затримки! — проголосив Омелько Котигорошок.

Це було після уроків, і історія з невиконаним завданням уже не так боляче ятрила його серце, тим біль-

ше що хлопчина твердо вирішив сьогодні ж сісти за домашній твір.

Маруся Чепель розповіла, чому не прийшов у школу Павлик Шаповал. Дівчинка говорила, як завжди, палко, пристрасно, чорні очі її блищали.

— Не міг він залишити хвору матір, — казала школярка, — а ми не можемо допустити, щоб він не ходив у школу. Відстане, а тоді що? Нам же буде соромно, що не допомогли. Я поговорю з своєю мамою, вона, я знаю, згодиться доглядати за хворою. Якщо хвороба серйозна, то відвеземо матір Павлика в лікарню. Нам треба піти зараз до Павлика і допомогти йому. Я вже намітила, що треба зробити: помити підлогу, вікна, двері, а де можна, — побілити стіни. Хлопці нарубають дров... Може що треба полатати, пошити... Ну, от... Батька ж у Павлика немає.

— А чого ж нам усім іти? — гукнув Ваня Дорошук. — От не бачили!

— Всім і не треба, — сказала вожата Олеся. — Я думаю, що досить трьох дівчаток і двох хлопців.

З цим усі погодились.

— Піду я, — сказала Маруся, — Оля Бондаренко і Люба Краснова.

— Я теж піду, — промовив Юрко Васюта.

— А з тобою хай піде ще Ваня Дорошук, — запропонувала Олеся. — Здається, він любить колоти дрова.

— Хто вам сказав? — шарпнувся Дорошук.

— Ну, допоможеш води принести, — непомітно посмінулась вожата.

Юрко Васюта підтримав Олесю.

— Правильно, хай іде зі мною Дорошук!

— Ніхто не проти? — запитала Олеся. — Одногolosно.

Дорошук почервонів, як варений рак.

— Гаразд, я піду, — проскрипів він, — тільки не маєте права посилати. Я... я скажу татові!

Хтось засміявся, хтось вигукнув:

— Ручки боїшся забруднити?

Олеся попросила, щоб усі стихли.

— Я хочу спитати тебе, Дорошук, — голосно звернулася вона до хлопця, — що ж ти скажеш татові?

Ваня одвернув обличчя до вікна, наче побачив там щось дуже цікаве, і мовчав.

— Чому ж ти мовчиш? — продовжувала вожата. — Я питаю тебе, Дорошук, при всіх піонерах, що ти скажеш татові? Що ти не хочеш допомогти товаришеві, мати якого захворіла? Так? А ти знаєш, як працює твій тато? Знаєш, що йому дня не вистачає і він цілими ночами буває сидить за справами? Його можна побачити в кожному колгоспі, — а район наш величезний, — і він усюди встигає, всюди відчувається його допомога, всюди він розмовляє з людьми, його знають, люблять... Як він уміє запалити людей на боротьбу за високий врожай, організувати наступ на посуху! А ти боїшся ступити зайвий крок, боїшся зайвий раз нахилитись!

Дорошук мовчав, голосно посапуючи носом.

Між піонерів покотився смішок. Олеся добре знала, як допомагає в її роботі дошкульний сміх, гостре сатиричне слово. Дівчина давно звернула увагу на Ваню Дорошука, на те, як він пихато розмовляє з товаришами, доречно й недоречно згадуючи свого батька, підкреслюючи, чий він, Ваня Дорошук, син. Вожата дивувалася: звідки ця пиха в хлопчика? Вона давно шукала нагоди поговорити на піонерському зборі про цю рису Ваниного характеру.

Ваня враз щось надумав і метнув швидкий погляд на вожату.

— А чого ви тут напали на мене? Хіба не можна гордитись своїм батьком? Он у Шандрука батько — Герой Соціалістичної Праці... Хіба не можна гордитись?

— Можна, — швидко відповіла вожата. — І ми гордимось нашими кращими людьми. А в тебе, Дорошук, не гордість, а пиха. Це зовсім, зовсім інше. Твій батько робить велику, корисну справу, а тобі важко навіть допомогти товаришеві принести води, нарубати дров! Подумай над цим!

Збір на цьому скінчився, та він вийшов не такий короткий, як думали спочатку.

Павликові багато допомогли. Дівчатка помили підлогу, прибрали в кімнатах, Оля Бондаренко принесла букет пізніх айстр і поставила його в глечичку біля хворої. Юрко з Дорошуком і з Павликом приготували на кілька днів дров, наносили в діжку води і навіть скопали на городі грядку для часнику.

Уляна Микитівна щиро дякувала дітям.

— Що я вас хочу спитати... — ніяковіючи, промовив

Юрко. — Нам Олександра Василівна розповідала... То ж вона у вас лежала при німцях поранена?..

Хвора підвелася на лікті:

— Аякже, в мене, в мене... Ось на цьому ліжку. Страшно було за неї, сердешну... Заходять фашисти в хату: «Хто така?» — «Це, — кажу, — сестра моя, хвора лежить...»

— А прапора не бачили?

— Питала Олександра Василівна, питала про прапор. Був він у неї в чемоданчику. А хто взяв — невідомо. Як ото стихла стрілянина, я з Павликом повернулася в хату. Дивлюсь — учителька! Лежить, бідна, на ліжку... Хто її заніс, непритомну, в мою хату? Ніхто цього не бачив і не знає. Тільки думаю я, що був то наш чоловік... Він, мабуть, і прапора взяв...

— Навіщо, тьотю?

— Ну, звісно нашо: щоб фашистам клятим не дівався. Перед тим пройшов дощик, то на мокрій землі і слід від чобіт лишився. Ото як вніс він учительку в хату, то тоді вийшов і просто через двір подався, мимо колодязя...

— Мимо колодязя?

— Атож. Та воно й колодязь такий — без води. Пересох.

— Пересох? — майже пошепки промовив Юрко, почувуючи, як у нього самого від хвилювання раптом пересохло в горлі. В уяві хлопчика враз майнула картина: ось невідомий глянув у колодязь і побачив, що він без води; озирнувся, хутко загорнув полотнище прапора в хустку і вкинув у глибочінь...

— А ви... ви ніколи там не бували? На дні? — швидко питає Юрко.

— У колодязі? — посміхається здивовано жінка. — Чого б же я туди полізла?

Звичайно, їй нема чого лазити в старий колодязь. Це добре розуміє й Юрко. Але в серці хлопчика живою хвилею ходить гаряча надія, що він натрапив на слід зниклого прапора...

Коли дівчатка і з ними Ваня Дорошук пішли, Юрко покликав Павлика надвір.

— Ех, ти ж! — палко зашепотів Васюта. — Не міг мені раніше сказати, що в тебе є така схованка!

— Яка схованка? — не зрозумів Павлик.

— Колодязь. Ясно? Ти сам подумай: куди б подався з прапором той невідомий, коли навколо вороги? Ну що б ти зробив на його місці?

— А що? Сховав би прапор, і край!

— Укинув би в старий колодязь, — упевнено додав Юрко. — Найкраща схованка!

— Ой, і справді! — скрикнув Павлик. — І я ж думав, що прапор десь сховано. І шукав його! Тільки не в колодязі, а на горищі. А потім ще в дуплі. Тополя на вгороді є з дуплом. Аж воно там гороб'яче гніздо, та й годі.

Розмова скінчилася тим, що хлопчики вирішили діяти зараз же, не відкладаючи справи. Павлик приніс довгу вірвовку, нав'язав на ній вузлів, потім вірвовку спустили в колодязь. Обидва хлопчики, перехилившись через цямриння, дивилися, як вірвовка зникає в темній глибочині.

Колодязь був, проте, не дуже глибокий, і це зовсім підбадьорило Юрка. Вірвовку міцно прив'язали до старої акації, яка росла поблизу. Павлик приніс засвічений ліхтар, і Юрко приладнав його збоку до пояса, щоб не заважав спускатися.

Швидко стемніло. Але це не зупинило хлопців. Васюта виліз на цямриння, міцно схопився обома руками за вірвовку і хоробро поліз у колодязь. Павлик стежив за товаришем.

Спускатись було легко, вузли давали опору ногам і перешкождали їм ковзати. Але Юрко нізащо б не признався, як йому зараз моторошно. З кожною хвилиною ставало холодніше. З глибочини дихало і вологістю, і цвіллю. Коли рука випадково торкалася цямрини, хлопчина мимохіть здригався — цямрини були слизькі, немов шкіра гидкого слимака.

Та й до дна було зовсім не так близько, як спочатку здалося. Васюта спинився й глянув униз. Уявилося, що він спускається у прірву. Внизу нічого не можна розглядіти. Там завис лише чорний, зловісний морок, якого не могло пронизати німічне світло ліхтаря.

«Мабуть, краще повернутись нагору», майнула несподівана думка, та, наперекір їй, хлопчик знову поліз униз, чіпляючись за тверді вузли.

Павлик бачив, як усе менш виразною стає Юркова постать. Ось уже десь далеко внизу коливається жовта

пляма ліхтаря. Тривога за товариша раптом стискує груди хлопчика.

— Юрко-о! — гукає він. — Якщо буде страшно-о, сіпнеш за вірьовку-у!..

Юрко не відповідає. Йому й справді страшно. Але він уперто продовжує спускатись. Невже він боягуз? Який же він капітан?

Щось холодне, липуче мазнуло по руді. По шкірі в хлопця пробігло тремтіння від огиди. Що воно? Знову гнила цямрина, вкрита цвіллю...

Тільки чому він так довго спускається? Вже, напевне, повинно бути дно... А що на дні? Там можуть бути жаби... Ну, вони не страшні, тільки гидкі. А от коли гадюки... В старих колодязях буває всяка гадь...

Але думка про прапор піонерської дружини, який можливо, вже зовсім близько, розвіяла всякий страх. Тримавшись однією рукою за вірьовку, Юрко відчіплює від пояса ліхтар і, нахилившись униз, присвічує.

Світло плигає по зелених гнилих цямринах. І враз хлопчик бачить, що дно ось-ось, до нього не більше метра... І води справді зовсім немає, тільки вогкість, цвіль, «гадючі» гриби в кутках — білі, на довгих тонких ніжках...

Ще мить — і Юрко на дні. Нічого страшного. Ні жаб, ні гадюк... Хлопчик освітлює ліхтарем кожний закуток.

Іржава бляшанка від консервів, якесь коліщатко, дитяче цеберко з уривком мотузки...

А де ж прапор?

Гірке розчарування заповзає в груди. Звичайно, не міг невідомий вкинути прапор у цей колодязь. Адже сюди ллють дощі, взимку набиває снігу...

Ударив ногою бляшанку, вона дзенькнула глухо і злякано. Світло ліхтаря впало на якийсь камінь. Спочатку хлопчик не звернув на нього уваги. Лежить собі камінець — і хай, мало його є, каміння. А потім ураз нахилився, придивляючись. Узяв камінь, витер його. Глянув, і холодком війнуло у серці. Враз пригадав розмову в хаті про граніт. Камінець був незвичайної краси. На сірому тлі в'юнились чорні, рожеві, білі, зеленуваті, з золотистим відсвітом вузенькі смужки. Наче листок чудесного дерева з кольоровими прожилками...

Юрко сховав камінь у кишеню й глянув угору. Високо над головою синів шматочок вечірнього неба з першою

зіркою. Школяр знову приладнав до пояса ліхтар і взявся за віршовку.

Вилізши нагору, показав камінець Павликові. Той зрадів:

— Це ж мій камінь! Я й забув про нього. Колись упустив у колодязь... А прапора не знайшов?

— Еге ж, знайди його! — буркнув Юрко, не зводячи очей з камінця. — Дивись, які на ньому смужки! Як помережаний!

— А гарний? Правда? Це мені мати дала, — похвалився Павлик.

— Дуже гарний. Ти знаєш, може, це граніт? Мабуть, граніт. Подаруй мені, я покажу своїй мамі.

— Ні, я віднесу директорові Івану Михайловичу.

— Хіба ж це рослина?

— Йому не тільки рослини цікаві. Він у нашому класі ботанік, а в інших класах і про каміння вчить, і про людину. Він просив, щоб для колекції зносили йому всякі камінці.

— Тоді знаєш що, Павлику? — попросив Юрко. — Давай удвох віднесемо! А де ж твоя мати знайшла цей камінь?

— Бригада ловила рибу біля острова. Ну, на острові сіті сушили. Там і знайшла.

— На острові!

Юрко відчув, як у нього швидко застукало серце.

Днів за два по цьому, після уроку природознавства Павлик з Юрком підійшли до Івана Михайловича і віддали йому камінець.

— Граніт! — сказав Іван Михайлович. — До того ж високої якості.

Павлик розповів, де мати знайшла цей камінь.

— Можливо, що там, на острові, поклади, — промовив задумливо директор школи. — Наш колгосп дуже цікавиться гранітом. Чудовий камінь!..

Потім він глянув поверх окулярів на обох хлопчиків і, весело посміхаючись, промовив:

— А може, хто з вас знайде поклади граніту? Га? А кортить, кортить пошукати? От би допомогли колгоспові!

Не знав ще Іван Михайлович, не знав, який задум визріває в стриженій голові Юрка Васюти...

Чому далекий синій острів не давав спокою хлопчикові з степового колгоспу?

Літо круто повернуло на осінь, уранці хлопчина йшов до школи, і тепер йому вже ніколи було дивитись, як на сході сонця острів рушав з місця і плив на рожевих хвилях.

Усе частіше траплялися дні, коли сонце світило немов крізь невидимий серпанок, і тоді море ставало холодним, світлозеленим, а далекий острів синів і наче мружився або робився зовсім ліловим.

Був великий прибій, коли Юрко прийшов до моря. Він любив дивитись, як запінені хвилі з гострими гребенями одна за одною навздогін накочуються на берег, з гуркотом розбиваються об скелі і в кипучій піні, в шумовинні вибухають срібними фонтанами. Здається, що вивертається сама морська глибін з невідомими створіннями і чудовиськами. Ось-ось люта хвиля викине на чорний плесканий камінь краба або потворного спрута — такого завбільшки, як ночви...

Острів не можна було розглядіти зовсім. Його заховали високі буруни. Там, де він мав бути, Юркові ввижалася тільки якась каламутна біла пляма — то шугали вгору хвилі, розбиваючись об кам'яні скелі.

Та зараз хлопчик прийшов на берег зовсім не для того, щоб милуватися прибоем. Юрко не забув, що обіцяв розповісти Стьопі й Омелькові про таємницю капітана Шторма. Хлопчики умовились зібратися біля Башти Рудих Беркутів, коли на ній з'явиться знак. Ось тепер це й не давало спокою Васюті. Він і сам не знав, який знак має з'явитись на Башті.

«Ех, похвастався,— дорікав собі Юрко,— знак, знак! А як злізти на цю скелю? Важко. Та й небезпечно. А якщо злізти та почепити білу хусточку, ото б здивувались хлопці!»

«Ні, не видряпаюсь, — зітхає Юрко. — Даремно хвастався. Що ж, доведеться відкрити таємницю без ніякого знака».

А що, коли спробувати? Скеля трохи схилилася над морем. От би по цьому схилі й видертися. Звісно, в черевиках не полізеш, треба босоніж.

Хлопчина стояв під Баштою, задерши вгору голову.

Не раз уже він проходив очима увесь шлях до вершини скелі. Знизу було видно, що в кам'яній стіні є чимало виступів, за які можна було б чіплятися. А от спробуй вчепися! Як закрутиться голова, то не втримаєшся.

А чому вона має закрутитись? Треба тільки не поглядати вниз, та й усе. І якщо лізти, то найкраще не зробити з протилежного від моря боку. Тут найбільше уступів і тріщин і не видно, що ти над морською пучиною.

Ні, страшно. Ще зірвешся, тоді й кісток не збереш. Краще й не підходити до цієї Башти, щоб не кортіло.

Юрко завернув за скелю і раптом побачив незнайому дівчинку, яка сиділа на камені. Коли об берег розбивалась велика хвиля, бризки досягали до дівчинки, та вона не звертала на це уваги. Навпаки, їй це було, мабуть, приємно, бо вона іноді простягала руку, щоб упіймати бризки в жменю.

Руде, аж гаряче, її волосся було заплетене в кіски і акуратно, як вінюк, укладене на голові. Коли Юрко підійшов і дівчинка повернула до нього обличчя, він побачив, що й брови та вії в неї теж руді, на носі скупчилось веселе ластовиння, а очі були ясноглубі, прозорі...

Якусь хвилину обоє мовчки оглядали одне одного, потім дівчинка так само мовчки одвернулася і стала дивитись на хвилі.

«Якась горда! — подумав Юрко. — І така... Рудько, та й годі!»

— Ти чого тут сидиш? — спитав він.

— А чому це тебе цікавить? — відповіла незнайома, не повертаючи голови. — Хіба тут заборонено сидіти?

— Ні. Сиди хоч до вечора, — сіпнув хлопчик плечима. — Мені що?

— Я скоро піду, — сказала дівчинка. — Мені далеко йти.

— Куди?

— Додому. Я живу аж на Рибках.

Так звалася околиця містечка, до якої справді звідси було кілька кілометрів. На Рибках був свій колгосп, своя школа, і там жили найкращі рибалки.

— А чому ж ти так далеко зайшла? — спитав Юрко.

— А ось!..

Дівчинка очима показала на рюкзак, який лежав біля неї.

Юрко нічого не зрозумів. Ну, рюкзак, то й що? Такий мішок, його носять за плечима.

— Ти глянь! — посміхнулась вона і розкрила мішок. — Оце збрала сьогодні.

Хлопчик побачив багато різноманітних камінців: і сірих, і чорних, і білих, і червонястих. Зверху лежав молоток.

— Для колекції? — спитав.

— Атож. Я не сама, у нас у школі гурток юних геологів. Ми шукаємо корисні копалини. Минулого року глину знайшли.

— Глину? Подумаєш — копалина!

— Ну, і подумай. Глина особлива, гончарська. З неї в нас горшки роблять.

Хлопчина згадав, що й справді мати якось розповідала, як у колгоспі на Рибках почали виробляти посуд. І Юрко мимохіть відчув до цієї незнайомої дівчинки неабияку повагу.

— Ми зараз граніт шукаємо, — продовжувала вона. — В колгоспі «Зоря комунізму» збудували нову школу, то треба її облицювати гранітом. І монумент будуватимуть. А привозити граніт здалека немає ніякої рації.

Вона говорила розсудливо, мабуть чула ці слова від старших.

— Та я ж учусь у цій школі! — вигукнув Юрко. — І теж... хочу граніт шукати з товаришами...

— А я на Рибках у школі вчуся, — сказала дівчинка. — Ми сюди приїхали з міста Жданова. А твою школу будував мій тато. Він інженер.

— Гарно збудував. Він геометрію добре знає, еге ж?

— Ой, мій тато, як був студентом, таку смішну науку вивчав! — засміялась вона. — Зветься со-про-мат! Правда, чудно? Ну, знаєш, яку міцність мають матеріали — цегла чи там дерево...

— А як тебе звуть? — спитав Юрко.

— Дуже просто: Майка-юнроз. Це не прізвище, а значить: юна розвідниця.

Вона любовно перебирала в рюкзаку камінці.

— Ось що я розвідала за містечком: черепашник! З нього ж можна будинки будувати. А це — польовий шпат, це — біла глина. З неї тарілки роблять. Ми були втрьох, та мої подруги Катря й Оленка пішли в гості до Оленчиної тітки, а я не схотіла. Черепашник я перша знайшла! Нашому гуртку грамоту дали за розшуки копалин.

— Грамоту? Ось ти яка, Майка — юний розвідник!

Хвилі били в берег важко, з гуркотом, і дітям доводилося розмовляти голосно, а то й кричати, щоб почути одне одного. Юрко сів на камінь поряд з Майкою. Солоні бризки раз у раз зрошували їхні обличчя, та Майка й не думала пересісти далі від води.

Юркові й собі дуже хотілось чимсь похвалитись перед новою знайомою. Ну, наприклад, сказати, що біля причалу стоїть «Голубий айсберг» і що на цьому кораблі він, Юрко, помандрує на таємничий острів. Але він нічого не сказав про це. Дівчинка йому сподобалась. Така в ляльки не грається. І грамоту має!

— Майко, хочеш дружити зі мною? — раптом спитав Юрко. — Я тобі допоможу шукати копалини. Може, і граніт знайду!

Вона скоса, одним оком, недбало глянула на нього.

— Якраз! Ти такий, що знайдеш!

Така відповідь уколола Васюту.

— А який же я? Чому ж я не можу знайти? — ображено гукнув він.

Майка якусь хвилину мовчки ловила на долоню срібні бризки. Потім сказала:

— Я не з кожним дружу. Треба, щоб ти був хоробрий і правдивий. Думаєш, легко шукати копалини або збирати мінерали? Ось я пройшла сьогодні з подругами кілометрів п'ять. І все понад морем, під крутим берегом. Ми на такі обриви та скелі лазимо — аж страшно. Не кожний полізе! Ось оцей камінь я збивала молотком на такій кручі, що аж голова закрутилась, як глянула вниз.

Хлопчик мовчав. Здавалось, він міркував над тим, що сказала йому Майка.

— А може і я хоробрий? — нарешті промовив він.

— Не знаю. Може, — низала дівчинка плечима. — На тобі ж не написано.

— Може і я хоробрий! — продовжував Юрко з запалом, не звертаючи уваги на її слова. — Може, я теж умію видиратись на скелі.

Майка посміхнулась:

— Чого ти хвастаєш? Аж смішно. Якщо хоробрий, то я тебе щиро вітаю...

В її голосі Юрко вловив насмішку.

— Ти не віриш?

— Мені байдуже,— знову знизала дівчинка плечима й почала зав'язувати мішок.

Якби вона сказала, що не вірить, Юрко сприйняв би це спокійніше. Але підкреслена байдужість дівчинки дійшла до живого.

— Хочеш, я тобі покажу, який я?..

Майка мовчки зав'язувала мішок. Зараз вона піде геть. Ні, це було вже занадто. Ніхто ще так не ображав хлопця.

— А хочеш...— нахилився він до неї,— хочеш, я полізу на Башту Рудих Беркутів?

Майка зацікавилась:

— А що це за башта?

— Ось вона, перед тобою.

Дівчинка глянула на стрімку скелю, яка, здавалось, підводилася з морської безодні.

— Ось на цю скелю полізеш?

— На цю,— твердо вимовив Юрко.

— Бум! — вигукнула Майка й голосно засміялась.

— А це що за «бум»? — похмуро запитав Юрко.

— Це в нас у класі так вигукують, коли хто збреше або розхвастається.

Юрко з рішучим виглядом підійшов до скелі. Майка стежила за ним насмішкуватим поглядом. Хлопчик схопився руками за скелясте підніжжя, вкрите лишайниками.

— Ну, чому ж ти не лізеш? — почувся глузливий голос дівчинки.— Лізь, лізь! Я тебе тут почекаю.

Юрко швидко скинув черевики. Босими ногами ступив на перший вузенький виступ, всім тілом притиснувся до скелі і, намацавши пальцями якусь майже непомітну ямку на кам'яній стіні, поліз вище. Він чіплявся за кожную тріщину, за кожную заглибинку, чи зазубень, на який могла б хоч кінчиком пальців спертися нога. З радістю побачив хлопчик, що лізти було значно легше, ніж це здавалося долі. Можливо, що вже хтось і лазив сюди. Тільки для чого? Кому прийде в голову думка видиратися на голу скелю?

Він глянув угору і побачив над собою невеличкий карниз, за який можна було б ухопитись руками. До цього карниза було не далі як два метри, але як до нього дістатися? Перед хлопчиною лисніла гладенька стіна, на якій нема за що вчепитись.

Юрко спинився відпочити. І саме в цю хвилину він почув голос Майки.

— Верни-ись! Не тре-е-ба! — гукала вона.

Її крик губився в шумі прибою, і здавалося, що дівчинка десь далеко-далеко, за тисячу метрів. Та тепер ніщо в світі не примусило б Юрка повернутись назад. «Ось на цю скелю полізеш?» бринів у вухах насмішкуватий голос.

Коли Юрко піднявся на перші кілька метрів, Майка була певна, що він зараз же злякається і спуститься вниз. Але хлопчик уперто поліз вище. З берега здавалось, що він дряпається просто по голій стрімкій скелі і ось-ось зірветься вниз, на гостре каміння. Майка злякалась за нього й розгубилась. Вона вже лаяла себе, що роздратувала хлопчину. Коли що трапиться, то в усьому буде вина вона, тільки вона!

— Верни-ись, кажу-у! — вдруге щосили гукнула дівчинка.

Та Юрко, який зупинився відпочити, знову почав рухатись по скелі. Він тепер поліз не вгору, а переступив убік, щоб обминути зовсім рівну частину скелі і спробувати дістатись до карниза з іншого боку.

В цьому йому пощастило. Пересунувшись ліворуч, хлопчик знайшов кілька невеличких виступів і западин у стіні і, чіпляючись за них, знову подряпався вгору. Незабаром він міцно став обома ногами на гострий виступ скелі, схопився руками за карниз, підтягся і став на нього спочатку одним коліном, а потім і другим.

Так якусь хвилину він стояв навколішках на вузькому карнизі. Потім звівся на ноги, схопився за гострий зазубень і незабаром був уже на вершині скелі.

Юрко опинився на невеличкому майданчику і з цікавістю оглянувся. На майданчику лежали розкидані камінці, білів пташиний послід і хилилась якась билинка, що виросла з насінини, занесеної сюди, мабуть, вітром або птахом.

Радісно зітхнувши, він глянув на море. Широкий, безмежний простір розкинувся перед очима. Все море, аж до обрію, кипіло сніжними бурунами. Далекий острів був перед хлопчиком мов на долоні, оточений молочною смугою піни. Юрко пошкодував, що з ним немає бінокля. Але й власні зіркі очі роздивились чорні прибережні скелі.

На самому острові теж здіймались скелясті горби і рідкі дерева.

«Ось він який, таємничий острів!» подумав хлопчина. Він обережно глянув через край майданчика, і в нього мимохіть похолонуло серце. Далеко внизу, біля підніжжя скелі, бурхали розгнівані хвилі. Юрко чув їхній сердитий гуркіт, і йому здалося, що від могутніх ударів здригається вся скеля. Стало страшно. На мить уявилося, що бурони розмиють підніжжя і скеля з шаленим громом завалиться в морську безодню...

Треба спускатися вниз. Хлопчик пошукав по кишенях і витяг білу хусточку. Поклав її на край майданчика так, щоб вона розвівалась і щоб її видно було з берега, і міцно придавив камінням, аби не зірвав вітер.

Він не чув, що кричала йому внизу Майка. Безпорадна, перелякана, вона бігала під скелею й не знала, що робити. Бачила, як хлопчик доліз до вершини. Але як він злізе вниз?

Вона почала гукати, щоб він залишався на скелі, доки вона збігає в містечко й гукне на допомогу. Люди принесуть драбини, знімуть його. І раптом побачила, що хлопець уже почав спускатись...

Майка зрозуміла, що він не чує її, а може й чує, та не зважає. І доки вона збігає за допомогою, буде вже пізно.

Спускатися вниз і справді було важче. Треба було довго намацувати якийсь ледве помітний виступець чи ямку, де б можна було опертися ногою. Були хвилини, коли Юрко з жахом переконувався, що не може намацати ніякої опори. Але все ж таки знаходилась тріщина чи нерівність на стіні, за яку можна було зачепитись...

Він спускався дуже повільно, обережно, і коли, нарешті, опинився внизу, був увесь спітнілий і важко дихав.

Він озирнувся, шукаючи Майку, і побачив її на камені. Дівчинка сиділа, затуливши обличчя руками, і плечі її здригалися.

Юрко підійшов до неї, здивований, не розуміючи, що трапилось.

— Ти... ти плачеш?

Він обережно відняв її руки від обличчя. Майка, схлипуючи, швидко глянула на нього.

— Я... я не хотіла...— промовила здавленим голосом. — Я... не думала, що ти справді полізеш...

Юрко мовчки стояв біля неї.

Дівчинка враз схопилась.

— Ти нікому, нікому не розповідай про це! Я така погана... Мені так соромно...

Вона вдягла рюкзак і швидко пішла геть.

— Майко! — гукнув хлопчик.— Майко-юнроз!

Дівчинка, не озираючись, поспішала кам'янистою стежкою...

БУЯН

Коли минулого року шкільний комсомольський комітет доручив Олесі роботу вожатої, вона спочатку розгубилася:

— Та я ж не справлюся! Як це так — стати раптом вожатою? У мене ж і досвіду немає!

Секретар комітету Саша Плахотник дружньо усмінувся:

— Еге ж, досі немає, а попрацюєш, от і досвід з'явиться! І даремно ти, Огієнко, себе принижуєш: «Не справлюся!». Допоможемо, коли що.

Перші кроки нової вожатої були ще непевні, несміливі. Дівчині здавалось, що й розмовляє вона з своїми піонерами не так, як треба, і зацікавити їх не вміє. Олеся тривожила кожна двійка, яку одержував піонер, кожний непіонерський вчинок її вихованців. І ніхто в світі не знав, що вона бувало нишком плакала, коли хтось з піонерів своєю поганою поведінкою плямував увесь загін і коли здавалось, що вже ніщо на бешкетника не вплине.

Та це були сльози злості на себе за те, що досі не зуміла знайти такого заходу, який би примусив піонера глибоко замислитись над своїми вчинками.

Але незабаром Олеся усвідомила, що в неї є вірний помічник, і цей помічник — самий піонерський колектив, тільки треба його згуртувати, треба запалити на хороші діла, виховати в ньому справжню гордість за свій загін, за клас, за школу...

Минув рік, Олеся справді за цей час набула деякого досвіду, гаряче полюбила роботу вожатої. Були в неї такі хвилини, коли стискувалось у журбі серце в'д самої думки, що скоро, закінчивши школу, вона залишить своїх

хороших, ясних розумом і серцем хлопчиків і дівчаток. І тоді спливала ще одна думка: чи правильно вона обрала собі професію, чи не помилилась?

Досі мріяла стати агрономом, вирощувати нечувані врожаї, провадити досліди з новими сортами пшениці. А тепер усе частіше думала про роботу педагога. Який великий, який благородний труд людини, що ростить і виховує майбутніх будівників комунізму!

Проте й досі Олеся часто замислювалась над тим, як вона працює. Чи вміє вона знайти правильний шлях до дитячого серця? Чи стала вона, вожата, справжньою помічницею педагогів у їхній роботі?

Одного разу на великій перерві до Олесі підійшла Оксана Миколаївна, вчителька першого класу,

— Олесю, саме з вами я хочу поговорити,— сказала вона.— Знову Малярєвський нападає на моїх малюків! Подумайте, перечепив Петю Ковалю, і той упав, набив гулю! Невже ви не знайдете на нього управи? Він же ваш піонер! Не хочу знову турбувати Олександрю Василівну. Спробуйте як слід утихомирити цього буяна!

Мабуть, Олеся змінилась на обличчі, бо Оксана Миколаївна торкнулась її плеча і вже іншим тоном продовжувала:

— Та ви так не переживайте, Олесю. Щось придумаємо разом.

— Як же не переживати, Оксано Миколаївно? В цьому ж є й моя провина, я вожата.

— І моя провина теж,— промовила вчителька.— Адже, коли минулого року Малярєвський приїхав у наше містечко, він поступив до мене, в четвертий клас.

Згадалось Олесі, що Малярєвського викликали вже й на засідання учкому, він каявся, давав слово, що бешкетувати більше не буде. На зборі загону йому теж вичитували. І от знову — перечепив малюка, першокласника!

Увесь день не давала Олесі спокою думка про буяна. Що з ним робити?

Звісно, можна розповісти Олександрі Василівні, хай вона збавить учневі відмітку з поведінки. Зрештою, можна і з піонерського загону виключити. Та чи буде це засобом перевиховання? Відштовхнути хлопчика легко, а от виправити його характер значно важче!

А чи знає вона, вожата, який взагалі у Малярєвського

характер? Хіба те, що він перечепив малюка — основна риса в поведінці і в житті цього школяра? Звісно — ні. Хлопчик любить допомогти своїм товаришам, у нього завжди позичають — то перо, то гумку, то олівець. Він мріє працювати на великому заводі, який випускає автомашини, добре малює, вміє вирізувати з дерева фігурки різних тварин.

Але інколи хлоп'я наче охоплює якийсь буйний порив. Тоді він мчить коридором, як вітровій, збиває з ніг малечу — того штовхне, того скубне. Любить він і навкулачки побитись з товаришами і, запалившись буває і синяка комусь під око вліпить.

Але найгірше, помітила Олеся, що Малярєвський любить напасти на слабішого від себе. Це вже вкрай обурювало вожату.

Та хіба вона не розмовляла з хлопцем про це? Хіба на зборі не червонів він? Ні, треба було знайти ще якийсь засіб, щоб він примусив Малярєвського різко змінити свою поведінку.

«Що з того, — думала Олеся, — що я поскаржусь на нього Олександрі Василівні? Адже скарга — це не допомога ні Малярєвському, ні вчительці. Треба шукати іншого шляху».

Пізно ввечері, вивчивши уроки, Олеся знову замислилась над вчинком учня.

«Оксана Миколаївна обов'язково спитає, що я вирішила, — думала дівчина. — Що ж я відповім?»

Та й не в цьому була справа. Головне — як зробити, щоб Малярєвський виправив свою поведінку, щоб ніхто вже не міг назвати його буяном?

У вікно заглядає пізній вечір, і Олесі видно, як усе містечко заблимає вогнями. «Сьогодні в клубі новий кінофільм, — думає вожата. — А втім, я побачу його завтра. Може, навіть піду з своїми піонерами. А сьогодні прочитаю журнали».

До речі, в останньому номері товстого щомісячника було вміщено новий роман любимого письменника. Олеся зручно вмощується на дивані, присовує лампу і розгортає журнал. Всього кілька днів, як він вийшов у Москві з друку, сторінки ще пахнуть друкарською фарбою. Дівчині приємний цей знайомий запах, він мимохіть пов'язується з тими почуттями, з якими читаєш новий хвилюючий твір.

Але Олеся відразу ж закриває журнал. Ні, вона не може читати, не може сьогодні зосередити увагу... Думки витають біля чогось іншого. Впливає обличчя Оксани Миколаївни: «Ви ж вожата!». Так, вона вожата, а не знає, як їй бути далі з Маляревським. Ще раз на збір? Ще розмова?

Олеся ходить по кімнаті, стукають каблуки по дерев'яній підлозі — тук, тук...

І враз у неї з'являється думка піти до директора і поговорити з ним. Правда, вже пізній вечір, може, директор відпочиває, але думка хвилює, тривожить, і знає дівчина, що, не виконавши свого наміру, вона не спатиме всю ніч. Та й не буде сердитись Іван Михайлович, він завжди радий, коли учні приходять до нього додому.

Олеся швидко вдягається, обмірковує свою майбутню розмову. Іван Михайлович має почесне звання Заслуженого вчителя республіки, він не раз розповідав про своє знайомство і навіть приятелювання з відомим педагогом Макаренком. Немає сумніву, що він підкаже якусь цікаву думку, допоможе знайти шлях до серця Маляревського.

Олеся швидко йшла вулицями містечка, вгадуючи знайомі будинки. Ось у цьому живе Мишко Цимбал, на розі — Маруся Чепель, а через дорогу — Оля Бондаренко, Будинок Івана Михайловича стояв недалеко від нової школи. Дівчина зійшла на ганок і натиснула кнопку дзвоника.

Незабаром вона вже сиділа з Іваном Михайловичем за столом, у склянках перед ними парувал чай.

— А ви з лимоном, з лимоном,— пригощав гостинний господар.— З власного саду!

Він показав на лимонні деревця в діжках. Жовтозелені плоди поблискували між глянцеватим листям.

Олеся розповіла, в якій справі прийшла, і попросила пробачення за пізній час.

— Що ви, — запротестував Іван Михайлович, — хіба можна чекати з цим до ранку! За те й люблю юність, що вона ніколи не відкладає справ на завтра, все робить сьогодні... А що ж вам порадити? Давайте поміркуємо. Маляревського з п'ятого класу я знаю. Хороший був би хлопець, хороший, коли б його енергію правильно скерувати. А що, коли поставити його на такий пост, дуже відповідальний... Б'є, кажете, малюків, бешкетує? Так,

так. А ми, давайте, доручимо йому піклуватись про цих малюків, відповідати за їхню, так би мовити, недоторканність... Як ви думаєте, Олесю?

Від цієї думки в очах директора блиснули такі веселі, блискотливі іскорки, що й Олесі стало теж легко й весело.

— Ой, я догадуюсь про віщо ви! — вихопилось у неї.

— От іменно, — радісно сказав Іван Михайлович. — Я вже думав про те, щоб якийсь клас узяв шефство над малюками-першокласниками. Хай ваші піонери допоможуть. Самі побачать, що треба зробити. А Маляревського — відповідальним за шефство!

Ну, звісно ж! Усе так просто, що Олесі здалося, ніби вона й сама колись думала про таке шефство. Їй не хотілось іти зараз на холодну вулицю, хотілося ще поговорити з Іваном Михайловичем, але було незручно залишатись далі.

— От бачте, вдвох і придумали, — говорив, прощаючись, директор. — Тепер перевіримо, що з цього вийде.

«Напевне, все буде добре, — думала Олеся. — Але який Іван Михайлович делікатний: сам дав пораду, а каже: «вдвох придумали!»

Вона не відклала справи, а наступного ж дня, поговоривши з Олександрою Василівною і Оксаною Миколаївною, призначила збір піонерського загону.

— А що буде? Що буде на зборі? — допитувались школярі.

— Гості прийдуть, ось побачите! — весело відповідала Олеся.

І справді прийшли гості — малюки з першого класу.

— О, букварики! — здивувався Юрко Васюта. — Невже в піонери будемо приймати? Малючки, в піонерський загін хочете?

Але «букварики» поводили себе поважно, з гідністю вмощуючись за партами поруч з п'ятикласниками.

Олеся глянула на Маляревського. Він дивно притих і навіть знітився. «Ага, — подумала, — почуваш свою провину!»

Вона розповіла про те, що перший клас був би дуже радий, коли б піонери взяли над ним шефство.

— Першокласникам таке шефство потрібне, — говорила вождата. — У них і літер розрізної азбуки не вистачає, декому з них, можливо, треба й урок допомогти вивчити,

і книжку почитати — вони дуже люблять, коли їм читають...

А потім виступила маленька дівчинка і дзвінким голоском попросила зробити їм і літери, і скриньку для крейди, і дерев'яний годинник, щоб можна було вчитись дізнаватися, котра година.

— І ми ще просимо,— закінчила дівчинка,— щоб ви нас захищали, коли хтось буде кривдити.

Олеся знову глянула на Малярєвського. Він так низько схилився над партою, наче щось писав на ній носом.

Усі піонери з радістю погодилися шефствувати над малюками. Мишко Цимбал тут же пообіцяв зробити циферблат з рухливими стрілками, Оля Бондаренко сказала, що буде читати першокласникам казки, Павлик Шаповал і Маруся Чепель узялися зробити з картону літери...

— Ну, гаразд,— сказала Олеся,— а відповідати за шефську роботу доручимо Грицеві Малярєвському. Він буде в першому класі немов вожатий — піклуватиметься про малюків, розв'язуватиме їхні суперечки. Одно слово, щоб кожний першокласник знав, що Гриць — його найперший захисник!..

Малярєвський, немов на уроці, встав, червоний, зняковілий. Усе сталося так несподівано, що він не міг навіть відразу отямитись.

— Як? Мене?..— промимрив він.

— Отже, вирішено,— сказала Олеся.— З сьогоднішнього дня тобі, Грицю, доручено дуже відповідальний пост. Подумай над цим! А може, не справишся? Не хочеш? То скажи. От вони, малюки, прийшли до нас просити допомоги. Чи ж можемо ми відмовити?

— Ні, не можемо,— тихо відповів Малярєвський.

«ГОЛУБИЙ АЙСБЕРГ»

У школі на другому поверсі була затишна кімната, куди учні могли приходити готувати уроки. В кімнаті стояли окремі столики, висіли географічні карти, сяяв морями й океанами лобатий глобус. У шафах за склом вишикувались різні наочні приладдя: розбірні моделі квітки й людського ока, чучело білки, кістяк птаха...

Була неділя, і кілька школярів прийшли сюди зран-

ку. Та до обіду кімната вже спорожніла і в ній залишилося тільки троє друзів — Юрко, Стьопа й Омелько. Хлоп'ята часто приходили вчити разом уроки.

Сьогодні вони трохи затримались, бо з арифметики була складна задача і всім трьом довелося добре подумати. До того ж Юрко був чомусь неуважний і припустив з самого початку помилку у розв'язанні задачі.

Нарешті можна й додому. Котигорошок уже вдягнув картуз і скомадував:

— Встати! Кроком руш!

Але Васюта схопив його за рукав.

— Відставити! Сідай. Або ні — пішли! Тільки не додому, а за мною!

Котигорошок і Шандрук здивовано глянули на свого товариша. Що з ним? Сьогодні він якийсь чудний, мов сам на себе несхожий.

— Дружочки,— зробив великі очі Омелько, — а задачка сьогоднішня незвичайна... Небезпечна задачка! Вибила десяту клепку з діжечки в одного нашого товариша.

— А я б порадив краще доглядати за власними клепками,— відрізав Юрко.— Справа серйозна. Ви вже й забули, а я пам'ятаю... Ходіть до Башти Рудих Беркутів...

Стьопа й Омелько так і ахнули. Вони враз здогадалися, про що говорив Васюта. І як вони, справді, забули про таємницю капітана Шторма, яку їм колись обіцяв відкрити Юрко?

Та хіба мало інших справ у піонерів! Адже кінчалось літо, треба було допомагати в колгоспі: і на жнивях, і картоплю вибирати. А коли почалося навчання в школі, то тут уже й зовсім не до Юркових таємниць було.

Васюта привів друзів до Башти Рудих Беркутів. Під скелею, як завжди, зловісно чорніла вода, але море вдалині було гарне — сине, хоч синява ця здавалась холодною, скляною. Ліворуч від скелі, за Бухтою Пляmistих Бичків, стирчав із води великий чорний камінь, схожий на спину якоїсь тварини. Легкі хвилі раз у раз набігали на нього, на хвилину ховаючи його з очей і утворюючи навколо каменя мереживо піни.

Троє друзів зупинились під скелею.

— Ну, ви сліпі, чи що? — посміхаючись, сказав Юрко.

Омелько мимохіть глянув на скелю і схопив Стюпу за рукав:

— Ти глянь!

На Башті Рудих Беркутів, на її усіченій вершині, трипотіла на морському вітрі біла хустинка...

Якусь мить хлопчики стояли мовчки. Юркові приємно і весело, що поява хусточки на високій скелі справила таке велике враження на його товаришів.

— Я ж вам казав,— захоплено говорить Юрко,— що з'явиться на Башті знак. Ну, ось він і з'явився, і тепер ви скоро знатимете таємницю капітана Шторма.

Так, зараз вони визнають... Отже, таємниця капітана Шторма справді існує, це не викликає ніяких сумнівів у Юркових друзів. Навпаки, після знаку на похмурій скелі ця таємниця в уяві школярів зараз стає особливо цікавою й загадковою. Нетерплячка просто спалює хлопців.

— А навіщо знак? — з завмираючим серцем питає Стюпа.— Без нього хіба не можна?

— Отаке спитав! Що ж воно за таємниця без таємних знаків, без пляшки, знайденої в морі!.. А тепер сідайте й слухайте,— наказав Юрко.— Я вам усе розповім про капітана Шторма. Ви ж іще не знаєте його таємниці...

В Азії, Європі, Америці, Африці і в Австралії — в усьому світі в газетах було надруковане оповідання про голубий корабель, який несподівано стрічали в усіх морях земної кулі.

Уперше цей корабель з'явився під час війни з німецькими фашистами.

Плив морем один величезний пароплав. На ньому було багато зовсім мирних людей — жінок, дітей. І пароплав був не військовий, а просто собі пасажирський.

До рідних берегів було ще далеко. Капітан турбувався, бо він одержав радіограму, що в морі з'явилися німецькі підводні човни.

Помічник капітана втішав:

— На нас не нападуть, ми веземо не зброю, а пасажирів.

— Ви ще не знаєте фашистів,— відповідав капітан.

Він майже не сходив з свого капітанського містка і дивився в бінокль на далекий морський простір.

Перед вечором, коли сонце вже скотилось до самого обр'ю, далеко в морі з'явилася чорна крапка. Вона була така маленька, що її довго не помічали. А коли помітили,

по всьому пароплаву за кілька хвилин пролунала тривога:

— З'явився підводний човен!

Минуло зовсім небагато часу, і зловісну крапку вже можна було розглядіти навіть без бінокля. Це був перископ підводного човна. Перископ посувався по хвилях, не гнучись і не погойдуючись, рівно, як стовпчик. Усі на пароплаві знали, що тепер за ними невідступно стежить холодне скляне око.

Ось підводний човен піднявся на поверхню. Не встигли ще збігти з його бортів останні струмки, як люк відкрився і з нього один за одним вигулькнуло кілька німецьких моряків. Вони наказали капітанові негайно зупинити пароплав і з'явитися на підводний човен із судовими документами.

— Так, пароплав пасажирський, — сказав гітлерівський офіцер. — Можете повернутись на нього, капітане.

Але не встиг капітан знову зійти на свій місток, як від підводного човна рвонулася вперед швидка пініста смуга. Торпеда!

За мить оглушливий вибух струсонув пароплав. Він оповився хмарами сивої пари, різко нахилився набік і повільно, дуже повільно почав занурюватись у морську безодню.

Страшний лемент роздирав повітря: сотні збожеволілих від жаху і відчаю людей металися на палубі гинучого корабля. Дитячий плач, слова команди — все зливалося в суцільний гамір і стогін, від якого ціпеніло серце.

З пароплава спустили шлюпку. Переповнена жінками й дітьми, вона заколихалася на хвилях. Але жерло пушки, яке визирало з крутої башти на фашистському підводному човні, повернулося, і над шлюпкою моторошно просвистіли перші снаряди...

І раптом щось трапилось. У вечірньому сутінку на обрії виріс невідомий корабель. З шаленою швидкістю він наближався до місця розправи над беззахисними людьми. Якби не величезні білі вуса бурунів з обох боків корабля, можна було б подумати, що він летів у повітрі...

На підводному човні зчинилась паніка. Фашисти один за одним зникали з палуби, захлопнулася важка кришка люка. Човен поспішав зануритись під воду.

Та він не встигнув цього зробити. Сліпуча смуга про-

жектора спалахнула на його крицевій обшивці, і вслід за цим, швидкий, як стріла, невідомий корабель налетів на нього своїм гострим кілем. Підводний човен було розрізано надвоє.

Корабель забрав на свою палубу всіх пасажирів із торпедованого фашистами пароплава.

Була ніч. Зорі котились небозводом і падали в море. Корабель мчав по гребенях високих хвиль з нечуваною швидкістю. Незабаром він висадив урятованих людей в радянському порту. Адже це був радянський військовий корабель нової конструкції. Його збудували на гроші, які збирали росіяни й українці, білоруси й грузини, казахи й якути на боротьбу з німецькими фашистами.

І не раз бувало, що цей швидкохідний корабель рятував наших моряків на сивих морських хвилях. Його бачили в північних і південних морях, і було відомо, що корабель звать «Голубий айсберг» і що командує ним капітан Штурм.

Війна скінчилась, і чутки про могутній корабель на деякий час затихли. Востаннє його бачили на далекій півночі біля мису Челюскін. Аж ось він знову з'явився, і цього разу на багато тисяч кілометрів від півночі.

В Індійському океані є чудовий острів Гвінезія. Увесь рік тут сяє сонце, але спеки немає, бо вдень з океану дме прохолодний бриз. Острів цей можна назвати суцільним розквітлим садом. Пальми, магнолії, ананаси, бананові кущі над прозорими струмками, апельсинові й лимонні дерева створюють над островом розкішний зелений намет. Жителі цього острова — красиві, дужі гвінезійці — ходили в білих легких тканинах, зроблених із ніжного волокна бананового листа.

На північній гористій околиці Гвінезії здобувались діаманти й інше дорогоцінне каміння, а в лагуні, що впліталася вузькою ясноблакитною стьождкою в зелений берег, було повно сріблястобілих перлів.

Ці багатства давно вже викликали заздрість і жадобу поживи у войовничих багатіїв із заокеанської країни. Вони вирішили завоювати острів, а його жителів зроби-ти рабами.

На світанку добре озброєне іноземне військо висадилося в Гвінезії. Воїни острова хоробро захищали свою батьківщину. Всі гвінезійці стали на захист свободи. Але

сили були дуже нерівні. Жителі невеликого острова не могли боротися проти численних танків і літаків.

Останні захисники острова з старими жінками й дітьми зібралися на західній околиці Гвінезії, на стрімкому березі. Це була остання п'ядь їхньої землі, ще не захоплена ворогом. Гвінезійці вирішили краще загинути, ніж скоритися лютим загарбникам.

Знову розпочався бій. Задум ворогів був ясний. Вони оточили захисників острова півколом, щоб ні один з них не міг урятуватись. Гвінезійці відчайдушно відбивали всі атаки. Вони вмирали, але не здавались. Відступати їм було нікуди, ззаду них шумів океан.

Настала ніч. Остання ніч для жителів острова... І ось до ватажка гвінезійських воїнів прийшли жінки й старики. Одна стара жінка вийшла наперед і сказала:

— Дорогий сину наш, наш славний ватажок! Ти добре знаєш, і всі ми знаємо, що завтра всіх нас знищать прокляті чужинці. Всі наші воїни зранені і сходять кров'ю. Ви загинете із зброєю в руках на своєму посту, а ми?

— А ми? — повторили десятки жінок і стариків.

Мовчки слухав їх ватажок.

— До чого ж ваша мова? — нарешті спитав він.

— Ми вирішили, — сказала жінка, — кинутись із цього високого берега в морську безодню, щоб не бачити, як буде танцювати на ваших трупах кривавий ворог.

Ватажок замислився. Всі мовчали. Аж ось ватажок підняв голову.

— Так, наші воїни загинуть із зброєю в руках, — промовив він. — Але всім вам треба жити... Тихше! Слухайте мій заповіт. Ви повинні жити, щоб виростити наших дітей і зробити їх воїнами... Щоб вони помстилися завойовникам, нашим убивцям.

Він випростався на весь зріст і стояв так, високий, стрункий, і дивився з кручі на нічний океан.

— На схід сонця від нас є скелястий острів Сома-рун, — продовжував ватажок. — Треба зробити великий пліт, посадити на нього наших стариків, жінок і дітей, і хай пливуть вони все на схід і на схід. На Сомаруні знайдете щирих друзів...

Усю ніч рубали гвінезійці високі пальми, будували пліт. Ще й сонце не сходило, як величезний пліт із ста-

риками, жінками й дітьми відплив од рідної Гвінезії. А воїни лишились, щоб битися з чужинцями до останньої краплини крові.

Коли острів уже зник з очей, старики почали занепокоєно поглядати на обрій. Там, вдалині, низько над морем, повисла якась біла хмарка.

Це була незвичайна хмарка. Вона щохвилини збільшувалась і мчала назустріч плотові. Минуло небагато часу, і вона захопила половину неба. Наближався могутній тропічний циклон.

Незабаром війнув перший порив вітру, за ним — другий... Розгойдана хвиля високо підкинула важкий пліт...

Те, що трапилось далі, важко описати. Рев і стогін бурі заглушив крики приречених на загибель людей. Пліт то підносився на гребінь височезної хвилі, то стрімголов падав у водяну прірву. Люди тримались на ньому тому, що ще задалегідь міцно прив'язали один одного до колод.

Кожної хвилини всі чекали загибелі.

Звичайно, від плоту незабаром лишилися б самі тріски. Але тут-то й з'явився голубий корабель. Рискуючи життям, з надзвичайними труднощами, матроси зняли з плоту всіх мандрівників. У цьому б їм, напевне, не пощастило, та корабель мав дивовижні прилади для рятування загибаючих.

Він висадив урятованих гвінезійців на острові Сомарун.

...На хвилину постала тиша.

— От би побувати на тому кораблі! — сказав нарешті Стьопа. Йому хотілось вірити, що й справді існував такий могутній таємничий корабель.

— Хоч би побачити того капітана Шторма! — зітхнув Котигорошок. — А яка ж таємниця? Ти не доказав...

Юрко нахилився до своїх друзів.

— Таємниця капітана Шторма така, хлопці: я і є капітан Шторм! А «Голубий айсберг» стоїть біля нашого берега, в тихій бухті... Зовсім недалеко звідси...

Шандрук і Котигорошок хотіли засміятись, пожартувати над своїм товаришем, та, глянувши на нього, не промовили й слова. Юрко Васюта став перед ними на камінь — суворий і рішучий, насупивши брови і стиснувши кулаки.

— Що вони роблять, фашисти? — промовив він неголосно, але так, що в обох хлопців наче вітрець пробіг по

шкірі.— Усе грабують! Увесь світ хочуть запхати собі в кишеню! А людей зробити рабами!

— Я знаю,— сказав Стьопа,— я читав у піонерській газеті.

— Вони готують проти нас війну,— сказав Юрко.— Фашисти!

— Фашистів ми розбили,— промовив Стьопа.

— А ті, що вбивають гвінезійців, хіба не фашисти?— гаряче доводив Юрко.— Вони теж палять хати, мучать повстанців, які борються за волю.

— І мою матір убили фашисти,— тихо сказав Стьопа,— за те, що переховувала пораненого червоноармійця.

— Стьопо, — промовив Юрко, — ти — не Стьопа, а штурман Сивий Пінгвін! А ти, Омельку, — Морський Лев! Будеш рульовий. Наш «Голубий айсберг» має ракетний двигун, і його швидкість — знаєте скільки? Тисяча кілометрів на годину!

Юркові друзі аж ніяк не заперечували проти того, що один з них відразу став штурманом Сивим Пінгвіном, а другий — рульовим Морським Левом. Кожного з них захопила майбутня мандрівка по морях і океанах. І хоч це тільки була гра, але Стьопа й Омелько вже яскраво уявляли себе моряками чудесного «Голубого айсберга», який птахом-буревісником мчить по зелених запінених хвилях...

Стьопу трохи беруть зазидки, що не він, а Котигорошок стоятиме за рулем. Зате він, Стьопа, — штурман, це однаково як помічник капітана. Він буде по карті прокладати путь кораблеві, а схоче, то попросить Котигорошка, і той дасть хоч трохи покерувати рулем.

— Ну от, хлопці,— промовив Юрко,— зараз цей «Голубий айсберг» ремонтується. Немало він поплавав по всіх океанах... А через те, що ви є команда корабля, то ви побачите його на власні очі...

Юрко привів своїх друзів до пристані, де стояли колгоспівські присадкуваті шаланди і звичайні рибальські човни з щоглами для вітрил.

Недалеко від великої білої шаланди сидів на камені сторож — дідусь Юхим Кирилович. Перед ним стояв на вогнищі закіптявілий казанок, а збоку — старе цебро. Старий брав із цебра довгасті зеленкуваті черепашки і

розкривав їх з допомогою кишенькового ножика. Він так уміло всовував лезо між двома стулками, що вони відразу ж і розкривалися. М'якоть дідусь вичищав у казанок, де клеkotів окріп, а створки скидав до купи — з них на фабриці в місті виробляли гудзики.

Діти знали, що черепашки ці незвичайні, звуть їх мідії, і з них варять смачну юшку.

— Здрастуйте, діду, — привітався Юрко.

Юхим Кирилович відклав набік ножика, черепашку і, притавивши до очей козирком долоню, глянув на хлоп'ят.

— Юрко Васютин? — упізнав дідусь. — Здоров, здоров. До корабля свого прийшов? Цілий і непошкоджений твій корабель.

— Спасибі, діду, що поглядаєте, — подякував Васюта, — а то можуть пірати напасти.

В затишній бухточці біля пристані стояв великий рибальський човен. Він був обшитий дошками і пофарбований у голубий колір. На ньому була палуба з ґратками, висока труба, а на борту великими літерами красувався напис: «Голубий айсберг». В обшивці поблискували склом акуратно вирізані круглі ілюмінатори, і вся споруда справді була схожа на невеличкий пароплав.

— Ось він! — гордо сказав Юрко.

Стьопа й Омелько, які думали, що «Голубий айсберг» існує тільки в Юрковій уяві, були вражені. Хай це не величезний корабель, але ж це таки пароплав — зовсім як справжній, з трубою й палубою, з круглими віконечками-ілюмінаторами.

Раніше ніхто з хлопців не звертав на нього уваги. Ремонтується рибальський човен, що ж тут цікавого? Та й назви ніякої він не мав. А зараз це вже був «Голубий айсберг», навіть фарба на літерах ще не встигла просохнути.

Та ще більше здивувалися і захопились Юркові друзі, коли він повів їх всередину свого корабля. Тут, під верхньою палубою, була справжня кімната, в якій міг би поміститись увесь піонерський загін.

— Це буде наша кают-компанія, — хазяйновито пояснював Юрко. — Треба ще провести електрику та встановити радіо. Ось тут повісимо карту. Капітанського містка немає і рульової будки — ну, та ви ж допоможете збудувати, правда?

Всі вийшли на палубу.

Васюта розповів, як мати подарувала йому цього човна, якого спорудив ще колись батько, і як він, Юрко, з Юхимом Кириловичем і з сусідом-рибалкою обшивав човен дошками, будував палубу, каюту. «Організуй команду з школярів, — сказала Меланія Митрофанівна, — та й навчайтеся морської справи».

— Я думаю провести одну серйозну операцію, — повідомив Юрко друзям. — Пам'ятаєте про пляшку, яку капітан Шторм — ну, значить, я — виловив у морі? На карті, що була в тій пляшці, позначено острів... І я дізнався, де той острів!

— Я теж дізнався, — перебив Котигорошок. — Мабуть, десь у колгоспному ставку!

Але Юрко навіть оком не моргнув на цей жарт, і Омелько відразу ж зрозумів, що жарт і справді недоречний.

— Острів цей близько від нас, — серйозно промовив Васюта. — Його навіть видно звідси. Бачите?

Він вказав пальцем у морську далечінь, де ледве мрів вузькою ліловою стьожкою з білою бахромою далекий острів...

З моря дме тугий вітер і починається прибій. Кожна хвиля несе на собі білого баранця. Перед входом до бухточки хвилі розбиваються і до човна докочуються вже смирні, покірливі. Та, проте, човен починає погойдуватись, і хлоп'ята почувають, як палуба під їхніми ногами ледь помітно то опускається, то піднімається.

Всі троє дивляться в той бік, де майорить острів. А мабуть, страшно на ньому під час великого прибою! Піняві буруни з ревом і громом штурмують кам'яні береги.

— Ну от, хлопці, — раптом каже Юрко. — Операція така: треба вирушити в мандрівку до того острова. Будемо шукати на ньому невідомі рослини, мінерали... Зберемо колекцію для шкільного музею. Чули ж, що казала Олександра Василівна, — у школі в нас буде музей. І ми перші намалюємо карту острова.

Юрко Васюта озирнувся, наче його хто підслухував, і закінчив майже пошепки:

— А головне — знайдемо поклади граніту! Він для колгоспу дорожчий, ніж камінь-самоцвіт. А то вже є такі, що шукають, тільки не з нашої школи.

— Куди ж наш піонерський загін дивиться? — вигукнув Шандрук.

— Ой і соромно ж буде всім нам,— сказав Юрко,— коли знайдемо граніт не ми, а дівчатка з Рибок! Там у них в школі і гурток такий є... Тільки вони на острів не поїдуть, куди їм! А нам треба готувати «Голубий айсберг» до цієї небезпечної подорожі...

— Небезпечна! Сказав!— пирхнув Омелько.— А ще — капітан! До острова рукою подати.

— А ти послухай, Котигоро... чи то пак, Морський Лева! — суворо промовив Юрко. — Маршрут до острова ще не обслідувано, можна напоротись на підводні рифи. А про чорного полоза забули? Доведеться вступити з ним у бій. Може, привеземо і його для музею. Чучело зробимо.

Юрко доброзичливо поглядає на товаришів: його помічники мужні й хоробрі. Ото тільки Омелько не завжди доречно жартує.

— А що, як і справді знайдемо граніт? — захопився Стьопа. — Про нас тоді в усіх газетах напишуть!..

— Тобі тільки й цікаво, щоб про тебе всі говорили, всі писали! — сказав Котигорошок.

— Балакай! — махнув рукою Стьопа.

— Якщо знайдемо там граніт або білий мармур, — мрійливо промовив Юрко, — можна збудувати на острові великий палац, і в ньому житимуть діти, в яких фашисти замучили батьків. Негритянські діти, іспанські...

— І грецькі, — нагадав Стьопа.

— І грецькі, — погодився Юрко. — На всьому острові ми посадимо сад. Яблуні посадимо, груші, абрикоси. А навколо острова на березі ростимуть високі-високі тополі...

— А в саду поставимо карусель, — захоплено обізвався Котигорошок, — таку, як бачив на ярмарку в місті. Правда ж поставимо?

— Ми будемо катати дітей на «Голубому айсбергу», — мріяв Юрко з лагідною усмішкою, наче він уже бачив ось тут, на палубі, негритянських піонерів з червоними галстуками. — Ех, хлопці, а що, якби й справді попливти на Північ, на полюс... «Голубий айсберг» — це ж не такий собі пароплав, а криголам!

Деякий час діти мовчать і вдивляються в ліловий обрій, за яким сховався шлях на Північ. Хлоп'ячі очі вгадують далекі димки пароплавів і навіть білий пінистий слід за кормою. Ні, то сиві буруни б'ються в скелястий

берег таємничого острова, і то не дим, а чорна хмара повисла над обрієм. Повільно вона вкриває своєю тінню увесь острів, і ось уже не видно його, тільки білого мерехтіння прибою не закрити ніякій хмарі...

Велика хвиля з шумом ударила в берег, заскочила в бухточку і, мов хвостом, хльоснула по човну. Палуба важко хитнулася. Стьопа, щоб не впасти, схопився за Котигорошка.

— Вчися бути моряком, Сивий Пінгвіне, — поважно промовив Юрко. — Виховуй у собі мужність.

Він обвів очима товаришів.

— А незабаром вирушимо в навчальне плавання. Треба ж нам тренуватися!

— Справді? Попливемо? — зрадів Омелько.

— Дуже просто. Тільки доведеться ще набрати моряків у команду. Бо поки що нас троє. Малувато.

Далеко праворуч над морем бовваніє Башта Рудих Беркутів. Звідси вона здається чорною, зовсім чорною.

— А хто почепив хусточку на Башті? — питає Стьопа.

Справді — хто? Як це можна було зробити? Адже для цього треба видряпатись на скелю, а як на неї видряпаєшся? Та ніхто не може цього зробити! Хіба драбину приставити? Тільки де ж і драбину знайти таку довжелезну?..

— Це я почепив хусточку, — просто сказав Юрко.

П'ЯТІРКА І ТРИКА

Минув усього тиждень, як у школі почалося навчання, а вчителі вже двічі викликали Юрка: з граматики української мови і з ботаніки. Ботаніку в п'ятому класі викладав директор школи Іван Михайлович — він завжди носив окуляри, і скло в них так весело поблискувало, наче танцювали сонячні зайчики.

На перший свій урок він приніс розбірну модель квітки і кілька засушених рослин, викопаних з корінням. Приніс він ще й горщик з чудернацькою колючою рослиною, схожою на їжака. Це був кактус.

Урок промайнув так швидко, що Юрко здивувався. А чи не поспішив часом Петрович із дзвінком? Було на-

віль жалю, коли Іван Михайлович скінчив пояснювати будову рослин і закрити класний журнал.

Тепер уже іншими очима дивитиметься хлопчик на квітку, він знає, як її збудовано, і в ньому розбуджено безліч думок: «А навіщо квітці такі яскраві пелюстки? А для чого в ній тичинки, навіщо пилок?» З якою цікавістю розглядали школярі під мікроскопом клітини стебла, кореня, плоду... Мимохіть просипалася в дитячому серці подяка і любов до цієї людини в незмінних блискотливих окулярах, яка з такою пристрасстю розкривала перед школярами все нові й нові таємниці природи.

З захопленням пророщували в горшечках і ящикках насіння квасолі і спостерігали, як воно змінюється під час проростання, досліджували, як побудовано зерно пшениці. Кожний маленький дослід здавався дуже важливою справою, і найменша невдача переживалася всім класом як нещастя.

Саме за розповідь про будову насіння Юрко й одержав свою першу п'ятірку.

Чи він не знає, що таке сім'ядолі, чи з яких частин утворено зародок рослини?

Та не зовсім гаразд вийшло в Юрка з граматикою. Олександра Василівна поставила йому трійку. Це дуже і здивувало Юрка, і збентежило. Адже він добре вивчив усі правила, які було задано додому. А от коли вчителька загадала йому написати речення на дошці, хлопець зробив дві помилки. У слові «кузня» він поставив після літери «з» м'який знак, а слово «боротьба» написав отак: «бородьба».

— Ти ж пояснював, — сказала Олександра Василівна, — що для того, щоб правильно написати слово із сумнівним приголосним звуком, треба змінити форму цього слова.

— Я й змінив, — промовив Юрко. — Бородьбою.

— А що ж тобі допомогла ця зміна? — спитала вчителька. — Однаково ти не позбувся сумнівного звука. Ти повинен був утворити від цього слова нове слово. Яке? Хто знає?

— Боротися! — сказала Маруся Чепель.

— Правильно. Тут ясно чути, що треба писати «т», а не «д». Боротьба.

І раніше траплялося Юркові одержувати трійки і навіть двійки. Але ця трійка чомусь особливо болісно вколо-

ла учня. Згадалось, як на зборі піонери давали обіцянку вчитись відмінно і як він, Юрко, тоді ж сам вирішив, що в нього будуть тільки п'ятірки.

Повернувшись із школи, Юрко знову згадав про одержану трійку, і йому стало страшенно незатишно і невесело. Все здалося непривітним навколо, і трійка сиділа в думках, як колючка.

Прийшла мати, Юрко почув її голос ще надворі, але дивно — зараз він не зрадів їй, як це було завжди.

Він дуже любив свою матір і часто мимохіть наслідував її рухи, її ходу, і йому здавалось, що і в нього буває такий вираз обличчя, як у матері, коли вона, повернувшись із поля, засмагла, червона од вітру, радісно скаже було:

— Ну, соколики мої, по двадцять п'ять центнерів візьmemo навкруг!

І все обличчя її тоді сяє торжеством, а очі блищать: «Ну, не я казала?» Мабуть, і капітан криголама, причаливши до невідомого острова, з таким виразом на обличчі наказує спустити трап.

Юрко знав, як поважали матір у колгоспі. Вона — депутат районної Ради трудящих, у неї орден Леніна.

Вона увійшла, як завжди, своєю легкою і нестримною ногою, наче гнав її свіжий вітер.

— Ну, соколики мої, мені треба їхати, — радісно сказала вона, хоч у хаті був тільки один соколик, її син. — Ти чому такий?

— Який, мамо?

— Наче полину покуштував. Тебе не викликали сьогодні?

«Викликали! Самі п'ятірки навкруг!» Але так не можна було сказати. І Юрко розповів, за що він одержав трійку.

— Бачиш, Юрію, — задумливо промовила мати, — так іноді буває. Здається, все обмірковано, що й як треба зробити. І план складено, і всі агротехнічні правила вивчили люди. А на ділі трапиться раптом якась непередбачена перешкода, і не знаєш, як же його те правило застосувати на полі? Ти от кажеш, що по усній граматиці все відповів учительці, а як почав писати, наробив помилок. А воно ж правила для того й даються, щоб ти їх умів прикласти на ділі. Дошка та зошит — то ж твоє поле. От, скажімо, ти добре вивчив напам'ять, що в плузі є і гра-

діль, і леміш, і чепіги. А що з того, коли справжнього плуга ти ніколи не бачив.

— Бачив, мамо!

— Я для прикладу кажу. Ти правила вивчай, та тут же для них і приклади знаходь...

Юрко вирішив, що в нього буде такий зошит, куди він записуватиме всі слова, в яких колись з'юбив помилку. Того дня він записав перші два слова: «кузня» і «боротьба».

Школяреві дуже кортіло побігти до «Голубого айсберга», але уроків на завтра було багато, і він просидів над книжками до вечора. Урок з географії довелося вчити вже при електриці. Юрко дуже зручно прилаштував собі електричну лампочку — вона звисала низько над столом і круглий абажур утворював світле коло.

Хлопчик читав про породи, з яких складаються гори, і раптом пригадав Майку-юнроз. Йому захотілось ще раз побачити дівчинку. Вона як жива стояла перед ним, рудоволоса, і світила прозорими ясноголубими очима.

«Чому вона втекла? — думав Юрко. — Вона злякалася, що я впаду із скелі. І їй було соромно, що вона звеліла мені полізти на Башту Рудих Беркутів. Чудна! Я б однаково й без неї поліз».

Він читав у підручнику про глинистий сланець, про граніт і кварц, і йому було приємно думати, що Майка, напевне, збирала ось ці породи, і він теж тепер знає, з чого вони складаються.

Юрко замислився і враз здивовано впіймав себе на тому, що він прочитав цілу сторінку з підручника, а не знає про віщо! Очі його бігали по рядках, він читав, а думав зовсім про інше. Не запам'яталося жодне слово з прочитаного.

Хлопчик згадав, що таке бувало з ним не раз. Іноді й на уроці: слухаєш учительку, а тут набіжить якась думка і поведе за собою геть з класу. Ну, і не чуєш уже пояснень...

Цей незначний випадок викликав сьогодні в Юрка не тільки здивування. Немов уперше відкрилося по-справжньому все значення слів Олександри Василівни про неухажність. Вона часто про це говорила. Так ось що означає цей короткий заклик:

— Діти, будьте уважні!

«Невже я такий неухажний?» питав себе Юрко. Він

відразу пригадав кілька випадків, коли вчив уроки поверхо-во, механічно, думаючи про інше. А хіба не було й так, що він, мріючи про якусь мандрівку, не слухав, як учителька пояснювала нове правило? Було, було таке і навіть не одного разу...

А хіба не траплялося, що він не міг примусити себе ще раз прочитати урок, хоч і відчував, що не вивчив його як слід? Отже, він, Юрко, не тільки неухважний, він ще не має й сили волі!

І враз йому стала перед очі людина на капітанському містку. Височезні чорні хвилі перекидають корабель з боку на бік, струмки холодної води заливають місток. А людина в капітанській формі, зціпивши міцно зуби, нерухомо стоїть на своєму місці... Хто він, відважний капітан? Хтозна. Може, це він сам, Юрко Васюта...

І один за одним пригадуються хлопчикові випадки, коли найяскравіше проявлялась незламна сила волі радянських людей. Ось капітан Гастелло скеровує твердою рукою свій палаючий літак на ворожу колону... Юрко так яскраво бачить цей літак, який сліпучим смолоскипом перекреслив небо... Ось Зоя Космодем'янська... Ось радянський боєць кидається на фашистський дот і закриває амбразуру своїм тілом...

Невже він, Юрко, ніколи-ніколи не матиме в собі такої мужності? А що таке мужність? Що таке хоробрість? Напевне, всі вони — і капітан Гастелло, і Зоя Космодем'янська — любили життя... Але Батьківщину вони любили дужче за все, навіть за життя, і в них була така незламна сила волі і така велика любов до свого народу, що вони сміливо пішли на подвиг...

А що він, Юрко? Він не має сили волі навіть на те, щоб добре вивчити урок, щоб прогнати сторонні думки, щоб перемогти бажання встати з-за столу, коли ще не закінчив уроків...

Міцно стиснувши кулаками голову, школяр сидить і думає. Він теж палко любить свою рідну землю. І він покаже це на ділі. Батьківщині потрібні вчені люди — він буде вченим! З сьогоднішнього дня він візьметься за навчання по-справжньому. Капітан Гастелло був мужнім у бою, а він, Юрко Васюта, буде мужнім у навчанні! Він готуватиметься стати капітаном криголама ось тут, за книжкою! Як капітан, він ніколи не зійде з свого поста, доки не вивчить усіх уроків на п'ятірку!

Ні, в нього разом з поразками були й перемоги. Приємно згадати, як він переміг спокусу піти в кіно, коли ще не закінчив домашнього твору. А як хотілось піти вдвох з Котигорошком!

«Зрештою, кожний урок дуже цікавий, — думає Юрко. — Нецікаво, коли не розумієш. Ось тут і треба бути мужнім, щоб змусити себе зрозуміти. А то ще інколи буваєш байдужим. Граніт? Ну й нехай. А ти, коли школяр, не маєш права бути байдужим. Хіба тобі не цікаво, як утворився граніт? Хіба ти не хочеш знати, з чого складається крейда, якою ти пишеш на дошці?»

Юрко знову взявся за географію. Ні, він уміє бути уважним! Треба тільки, щоб усі думки були скеровані на урок. З'явиться якась стороння думка, а ти — геть її! Виховуй у собі силу волі.

Дивна річ, сторінки підручника немов стали розмовляти, як живі. Тихо дзюрчить вода, хвиля за хвилиною накочується на низький піщаний берег. З водою просочуються в пісок частинки глини, вапна, кремінні речовини. Вони заповнюють простір між піщинками і міцно склеюють їх... Минають сторіччя, а вода все робить свою справу. І ось там, де колись, у давні часи, був пісок, зараз люди здобувають твердий пісковик, гірську породу, яка йде на будівництво, на точила й жорна...

Непомітно минає час. Юрко знає, що він уже добре вивчив усе, що було задано. Але він не встає з-за столу. Хлопчик закриває книжку і, примушуючи себе вперто дивитись в одну точку, не зводячи з неї очей, голосно сам собі відповідає урок з початку до кінця...

Юркові стає радісно й легко на серці. Він не зійшов з свого поста. І він буде отак завжди щодня виховувати в собі силу волі. Колись казала Олександра Василівна, що кожний вивчений на п'ятірку урок — перемога...

Просто над столом, поруч з розкладом уроків і розпорядком дня, висить фотографічна картка. З неї дивиться усміхнене обличчя Марка — життєрадісного, веселого, з таким кучерявим чубом... Коли б він був живий, він теж, напевно, допоміг би готувати «Голубий айсберг» у далеку мандрівку...

Мати розповідала, як на Юрка, тоді ще зовсім малого, кинувся на вулиці бик Буйний. Ще хвилина — і він би розтоптав хлопчика. Але, на щастя, поруч був Марко. Він в одну мить зірвав із себе піджак і накинув на голову

бикові. Тварина мотнула рогами, намагаючись скинути те, що раптом заступило очі. Хлопчика було врятовано...

Марко — старший брат Юрка. Він тільки один рік провчителював у школі, як почалася війна з фашистами. Марко зник без вісті в той день, як містечко захопили озброєні автоматами й мінометами гітлерівські парашутисти...

ЩОДЕННИК

Коли урок було вивчено, Юрко дістав із шухлядки тоненький синій зошит і розгорнув його. Який він знайомий і любий! На останній сторінці обгортки надруковано таблицю множення, а на першій великими літерами:

З о ш и т

для _____

уч. _____ класу _____ школи _____

Звичайний шкільний зошит. Ні, не зовсім звичайний! На його сторінках ви не знайдете ні диктантів з відмітками вчителя, ні стовпчиків цифр. А на обгортці, якраз над словом «зошит», виведено дитячою рукою:

Щоденник капітана Шторма

Щоденником капітана цей зошит став недавно. Псначаючи з третього класу зошит використовувався для запису спостережень над природою. Перші його сторінки були заповнені такими рядками:

«20 лютого. Надворі дуже холодно, і всі горобці й галки поховались. У степу багато зайців.

1 квітня. Уже весна. Сніг розтанув. Учора був дощ, а сьогодні сонце. Горобці дуже радіють, що вже перше квітня».

Пізніше, поруч з цими короткими записами, почали з'являтися інші, докладніші і, так би мовити, побутового характеру:

«18 квітня. Розцвітають вишні — білі, як сніг. Заквотала квочка. Дід Юхим полагодив мені чоботи. Я копав город.

25 квітня. Надворі дуже тепло. Колгосп уже посіяв ярину. На обід були шулики з солодким маком. Я одержав п'ятірку з усної арифметики.

12 серпня. Показували в кіно Чапаєва — народного героя! От цікаво! Я ще ніколи не бачив такого цікавого кіно. Я теж буду такий, як Чапаєв.

1 жовтня. Сьогодні прочитав оповідання про подвиг нашого льотчика капітана Гастелло. Я знайду його портрет, щоб він був у мене над ліжком».

І тільки далі, після цих записів, починався справжній щоденник капітана Шторма.

В ньому розповідалось про радянський корабель «Голубий айсберг», який рятував пасажирів торпедованих фашистами пароплавів, який несподівано під час шторму прибув на допомогу гвінезійцям, щоб зняти їх з плоту... Капітан Шторм з'являвся в усіх морях і океанах, відкривав невідомі острови. В тропічних лагунах назустріч кораблю пливли сотні пірог з чорношкірими тубільцями, які радісними вигуками вітали червоний прапор на «Голубому айсбергу».

Передостанній запис розповідав про пляшку, яку моряки вилунали в хвилях і принесли капітанові Шторму. В пляшці була карта з маршрутом на невідомий таємничий острів. «Я вирішив знайти цей острів, — писав капітан Шторм. — Дуже буде цікаво, якщо ми відшукаємо на ньому нові корисні копалини або чудові рослини, які можна буде розводити в колгоспі. У нас уже посіяно таку рослину, з якої плетуть вірвовки, а також є рослини, що дають олію».

Останній запис був такий:

«19 серпня 1949 р. «Голубий айсберг» стоїть у Бухті Трьох Вітрів і готується до подорожі на невідомий острів. Я щодня вивчаю маршрут. Ніхто не знає, які пригоди можуть трапитись у нашій мандрівці. Доки корабель ремонтується, вся команда набуває знань. Бо ми плаваємо по всіх морях, і без знань нам не можна мандрувати. Ми вивчаємо багато наук: арифметику, географію, граматику, ботаніку, а також мову, якою говорять англійці. «Голубий айсберг» недавно пропливав мимо берегів Греції. Це було Егейське море. На 40-му градусі північної широти

і 25-му градусі східної довготи ми стояли на палубі і раптом побачили щось страшне. На хвилях пливло тіло людини без голови. За ним друге й третє... Ми з гнівом стиснули кулаки. Ми догадалися, що це загиблі відважні грецькі партизани. Волелюбні партизани Греції борються, щоб їхня батьківщина була вільна. А фашисти вчинили над ними розправу. Бо фашисти хочуть, щоб була неволя і війна, а не мир. Кожний із нас підняв угору руку й вигукнув: «Боротись за мир! Боротись з фашизмом!»

Юрко перечитав останній запис і замислився. Може, й справді десь є такий чудесний «Голубий айсберг» і на ньому капітан Шторм. І той капітан, як дві краплі води, схожий на нього, Юрка...

І вже інші думки непокоять хлопчину. «Боротись за мир!» А як же він може боротись? Тим, що він вигадав гру в «Голубий айсберг», не допоможеш партизанам! Не допоможеш неграм, не допоможеш колоніальним народам. Скільки він читав про це в піонерській газеті, скільки йому розповідав батько про муки негрів, індусів, про рабський труд маленьких дітей!..

Малому школяреві страшенно образливо: хіба він нічим не може допомогти дорослим боротися з фашистами? Він знає, що фашисти готують нову війну і якщо з ними боротися, то війни не буде, а буде на всій землі мир. У клубі навіть висить великий плакат, і на ньому написано: «За мир, проти паліїв нової війни!»

Він, Юрко, теж за мир, теж проти паліїв війни. І він — піонер! Він знає, що війна потрібна тільки капіталістам, які наживають на війнах великі багатства. А самі капіталісти не воюють ніколи. Замість них ллють свою кров прості солдати...

І от ці капіталісти знову хочуть напасти на Юркову рідну землю, де живуть його батьки, де стоїть нова школа, в ній він вчиться, де багато-багато тисяч таких шкіл, і великих міст, і заводів, і колгоспів...

Хлопчик підійшов до карти Радянського Союзу. На нього глянули блакитними очима моря і океани, розплилися зеленню широкі низини, простяглися коричневі хребти гір. Голубі хвилі Чорного моря з шелестом накочувались на каміння Кримського узбережжя, омивали береги Кавказу. Білі пароплави пропливали далеко в морі — здавалося, що вони плывуть по лінії горизонту. І, як пароплави, плывли по рівних степах комбайни, шелестіла хви-

лями вусата пшениця. Не було кінця-краю хлібному морю... А далі — здіймалися високі терикони, численні поїзди везли з шахт Донбасу чорне золото — вугілля...

У хлопчиковій уяві ожила звивиста стьожка Дніпра, синім лезом блиснула на сонці ріка, зажовтіли піщані коси... Київ дивиться з високих круч у дніпрову глибину, могутня гребля перетяла шлях хвилям, гуркоче електростанція імені Леніна, а навколо — заводи, заводи... І хвилюються Волга, Дон, Іртиш, Єнісей... Шумить непрохідна тайга, а далі тундра, димок іде з ненецьких чумів, пасуться отари рогатих оленів... Дихає холодом і кригою Північний Льодовитий океан. Сталевий криголам ріже крижане поле; білий ведмідь на кризі підкрадається до тюленів; на непривітному острові втопає в заметах будиночок метеорологічної станції — від лютого вітру тріпоче багряний прапор на високій щоглі...

В тому будинку зібралися зимівники. Радист упіймав голос Москви. Крізь тисячі й тисячі кілометрів, крізь пургу і безмежні снігові простори до них долинув дзвін кремлівських курантів...

Москва!.. На карті її позначено великою зіркою. І ця зірка враз оживає перед хлопчиком. Розсуваються стіни кімнати, і за ними не степ, не море, а широкі вулиці, широкі й шумливі, як ріки. Ось і Красна площа, і кремлівські вежі. Вже вечір, і на вежах спалахнули рубінові зорі. Хлопчик довго стоїть перед Ленінським мавзолеєм. У мавзолеї спить Володимир Ілліч Ленін. Над Москвою, над усією країною тремтить заграва від електричних вогнів.

Електричні м'ячі коливаються в чорній воді Москви-ріки. Хлопчик бачить їх так ясно, наче він не у себе в кімнаті, а на мосту біля кремлівської стіни... Налетів із степу порив вітру, грюкнула віконниця... Який же він є, капітан з п'ятого класу Вище-Бучацької школи? Може, так: «який ненавидить тих, котрі готують нову війну проти нас?» Мабуть, так. А що з того? Він, Юрко, хоче не тільки ненавидіти, а й боротися проти фашизму. Тільки як це робити — не знає. Можна б спитати про це вчительку Олександрю Василівну, та що як вона засміється й скаже: «Малий ти ще займатися такими справами!»

А він не малий. Не те, щоб таки вже зовсім дорослий, а, проте, книжки, наприклад, читає такі самісінькі, як і дорослі. Ось побачив недавно в матері книжку «Тарас Бульба» і прочитав. А хіба ж то книжка для малих?

Після закінчення уроків Петрович знайшов у п'ятому класі загублений зошит.

— Е, це вже не гаразд,— промовив старий.— Який же солдат губить свою зброю?

Він приладнав окуляри й прочитав:

— «Щоденник капітана Шторма». Гм... Усі моря об'їздив, а про такого капітана не чув.

Петрович зайшов в учительську.

— Ось, Олександро Василівно, якийсь капітан п'ятого класу зошит загубив.

Учителька взяла зошит, перегорнула сторінки.

— Цікаво. Не турбуйтеся, Петровичу, знайдемо хазяїна.

Вона лагодилася йти додому, та, почавши читати «Щоденник капітана Шторма», не встала з стільця, доки не дочитала зошита до останньої сторінки. Потім вона поклікала вожату.

— Ви ніколи, Олесю, не плавали на «Голубому айсбергу»? — спитала.

— Ніколи, — щиро призналась дівчина. — Плавала я на «Грузії», на «Кавказі», ну ще на вітрильнику «Товариш». Хіба, може, забула...

Вона зморщила лоба, пригадуючи.

— Ні, ніколи.

Веселі іскорки затанцювали в зіницях Олександри Василівни.

— І ніколи не чули про такий корабель? Шкода. А це — могутній криголам нової конструкції з ракетним двигуном, до того ж дуже романтичний і таємничий. Головне, що його капітан зараз у нашій школі. Ви з ним не знайомі?

Олеся мимохіть озирнулась, немов сподіваючись побачити людину, про яку казала вчителька.

Тоді Олександра Василівна весело засміялась.

— Він уже пішов додому. І знаєте, як його звать? Капітан Шторм! Але криголам «Голубий айсберг» взагалі не існує.

Олеся нічого не розуміла.

— Адже ви тільки що сказали, Олександро Василівно, що...

— Цей криголам, Олесю, існує тільки в уяві. Прочитайте цей зошит, і ви все зрозумієте. Взагалі вам як вожакій треба цікавитися такими капітанами. Чудесні у нас ростуть громадяни! Цей зошит — маленька поема про мрії наших школярів. У кожного з них, звичайно, своя мрія, та серце в них — одне. Чисте, хороше серце. Знаєте, ми з вами теж обов'язково візьмемо участь у цій грі. «Голубий айсберг»! Усіх наших піонерів залучимо. Треба ж допомогти капітану Шторму знайти правильний маршрут для його романтичного корабля. Та ви, Олесю, почитайте зошит, усе зрозумієте.

Наступного дня Олександра Василівна зайшла перед уроком у п'ятий клас.

— Діти, хто загубив цього зошита? — спитала.

Школярі мовчали. Та від учительки не сховалось, як Юрко Васюта спалахнув, як він хотів підняти руку, але не зробив цього і тільки похнюпився.

— Чий зошит? Ніхто не впізнає? — повторила своє запитання.

— Ніхто! — відповів Котигорошок.

— Ну що ж, доведеться спитати в інших класах.

Того ж дня на великій перерві в учительську кімнату постукав Юрко. Вигляд у нього був дуже зніяковілий. Він підійшов до Олександри Василівни.

— Я хочу вам щось сказати.

— Я слухаю, Юрко. Кажі. Та підійди ближче. Що трапилось?

Юрко, не дивлячись у вічі вчительці, промовив:

— Капітан Штурм... просив, щоб повернули йому зошит...

Очі Олександри Василівни трохи звузились — може, вона не хотіла, щоб школяр побачив у них сміхотливі блискітки.

— Мене дивує, — сказала вона, — що капітан Штурм сам не звернувся до мене і доручив це тобі.

— Атож, доручив, — пролепетав Юрко, — бо він не хоче, щоб той... щоб знали його прізвище.

— Гарзд. Можеш більше нічого не говорити. А щоденник я встигла прочитати, він дуже цікавий. Прочитала й вожата. Думаю, що капітан Штурм не образиться за це. Мабуть, він запросить на «Голубий айсберг» наших піонерів?

Юрко на знак згоди мовчки кивнув головою.

— В одному тільки помиляється капітан Шторм, — продовжувала вчителька. — Навіщо він робить таємницю з своїх мандрівок? Про такий славетний корабель, як «Голубий айсберг», повинні знати всі! Мені, наприклад, дуже шкода, що наш п'ятий клас ще нічого не чув про мандрівки хороброго капітана Шторма. Як ти думаєш, Юрко?

— Умгу... Я йому скажу, — пообіцяв учень.

— От і прекрасно, — сказала Олександра Василівна. — Візьми щоденник.

Хлопчик вийшов з учительської, трохи збентежений тим, що вчителька й вожата прочитали його зошит. Та було й радісно, що Олександрі Василівні сподобався щоденник.

Незабаром мала скінчитись велика перерва. Юрко пішов у фізкультурний зал, де на трапеціях і брусах вправлялися школярі, і там біля вікна розгорнув свого зошита. Що ж у ньому було найцікавіше для вчительки?

Зошит лежав на широкій віконній лутці, а Юрко стояв перед вікном і перегортав сторінку за сторінкою. Він чув, як перегукувалися й сміялися в залі учні, як кричав щось з трапеції Андрій Бурма. Згодом усе стихло, мабуть, школярі пішли геть. Юрко навіть не озирнувся, перечитуючи свої записи.

Раптом чиясь довга рука швидко і несподівано простяглася через Юркове плече і схопила зошита.

Хлопець, як пружина, крутнувся на місці і з блискавичною швидкістю, якої не чекав напасник, схопив цю довгу й тонку руку.

— Віддай!

Але Андрій Бурма (це був він) вирвався й голосно, на весь зал, глузливо вигукнув:

— «Щоденник капітана Шторма!» Ха-ха, оце ти — капітан! Горобець ти, а не капітан!

Такої образи Юрко не міг стерпіти. Він коршуном налетів на Бурму.

В цю мить продзеленчав дзвінок.

— Візьми, візьми! — насмішкувато промовив Бурма. — Таких капітанів, як ти, — наче бичків у морі.

Він кинув зошит на підлогу і пішов із зали.

— Ну, я ж тобі! — погрозився йому вслід кулаком Юрко.

— Немає нашого Юрка вдома, — сказала Олесі бабуся. — Повчив уроки та й подався. Не інакше як до моря. Прибігли до нього Котигорошок та старого Михайла Шандрука синок. Утрюх і подалися. Ігранку якусь собі нову вигадали. Щebetали тут про якийсь пароплав...

Бабусі, мабуть, хотілося розповісти про свого онука докладно, з усіма подробицями. Вона вже приготувала для Олесі стільця, змахнувши з нього невидимий пил, та дівчина сказала:

— Ні, бабусю, дякую. Хай удруге посиджу, а зараз піду шукати Юрка. Погляну, як він грається з товаришами.

«Звичайно, він на пристані, — вирішила Оlesia, — готує «криголам» до подорожі».

Вожата знала зараз про «Голубий айсберг» далеко більше, ніж Олександра Василюва. Справа в тому, що в тітки Шовковихи жив на квартирі дідусь Юхим Кирилович, той самий, що сторожував на колгоспній пристані. Він якось і похвалився, що допомагає фарбувати човна.

— Там такий човен — чистісінький катер! Завзяті хлопці! На острів хочуть вирушати! — розповідав старий.

Оlesia Огієнко перейшла цього року в десятий клас. Світловолоса, світлоока, непосидюча і допитлива комсомолка знайшла собі в колгоспі заняття, яке її захоплювало: завідувати хатою-лабораторією. Спочатку дехто з колгоспників здивовано знизував плечима: «Та що ж воно розуміє в цій справі, оце дівча? Чому може навчити?»

Приходили в хату-лабораторію, оглядали зразки картоплі, приготованої для яровизації, колекції шкідників полів і городів, яких власними руками, разом із школярами, збрала Оlesia. Довго стояли перед скляночками із зразками добрив. Біля кожної скляночки пояснення, як діє добриво, і в якій кількості його треба вносити і під які рослини.

Перезирались між собою:

— А дівча таки щось тямить!

— Вже й тямить! — заперечували інші. — З книжок вичитує. А власного ж досвіду анітрохи!

Знаходились любителі каверзних запитань. Лука Моркотун зайшов якось у хату-лабораторію.

— Ну що, хазяїнуеш? — спитав у Олесі. — Вчиш людей законам природи? Так, так.

Він покрутив руді вуса і непомітно підморгнув присутнім: «Ось, мовляв, послухайте, як я її зараз підкузьмлю!»

З добродушним виглядом він підсів до дівчини.

— От ти, Олеся, скоро школу скінчиш, хатою-лабораторією завідуюеш, то повинна знати. Півень у мене засокорив. Ну, повіриш, чистісінько як курка! Порадь, що мені з ним робити?

Всі затихли, і очі всіх зупинились на дівчині. Дехто вже хотів прийти їй на допомогу, гострим словом відповісти Моркотуніві, та Олеся й оком не моргнула.

— Добре, пораджу. Почекайте, доки він нанесе яєць і завокче. Тоді вже й підсипати можна.

Гучний сміх вибухнув у кімнаті. А Моркотун, вхопивши шилом патоки, з ображеним обличчям відсунувся від Олесі.

Але були й серйозні запитання, і часто, щоб відповісти на них, дівчині доводилось радитися з агрономом. Якось вона читала лекцію про мічурінські досліди, і її запитали:

— Чи можна так зробити, щоб озима пшениця стала ярою?

Дівчина трохи подумала і відповіла:

— Можна! Ось візьму й доведу це дослідом! Знаєте як? Спробую змінити для насіння природні умови! Про це ж академік Лисенко писав!

Невгамовна, з широко відкритими на світ очима, Олеся ще з п'ятого класу захоплювалась дослідями над рослинами.

На допомогу Олесі завжди приходив Бурма. Він, як досвідчений агроном, допомагав у дослідницькій роботі в колгоспі, і Олеся працювала в хаті-лабораторії, прислухаючись до його порад.

Олеся разом з Бурмою піддавала озиму пшеницю дії холоду. Вдвох вони розсипали насіння пшениці тонким шаром у холодному приміщенні.

— Обдуримо озимку, — посміхався агроном, — хай їй здається в цьому холоді, що вона зимує на полі!

Через деякий час насіння зібрали й весною посіяли, як звичайно сіють ярину.

Олеся дуже хвилювалася, та досвід скінчився вдало. Пшениця дала гарний врожай.

З того часу вона сама помічала, як виріс її авторитет серед колгоспників.

Олесин батько загинув на фронті в перший місяць війни. Олесі тоді було дев'ять років. Ворог наближався, і вдвох з матір'ю вона виїхала з міста, в якому жила. По дорозі залізницю перерізав фашистський танковий десант. Танки стріляли з близької дистанції. Від перших пострілів паровоз огорнувся хмарою білої пари й вибув з ладу. Тоді гітлерівці почали методично обстрілювати поїзд і юрби людей, які тікали з вагонів у поле. На очах у дівчини осколком було вбито матір. Олеся впала над нею, але враз побачила, що кілька танків, скрегочучи гусеницями, ганялися по полю за безтямними від жаху і розпачу людьми. Один танк мчав просто в її бік. Дівчинка дико скрикнула і, зірвавшись з місця, кинулась тікати. Сховатись не було куди, навколо розкинувся рівний безмежний степ. Вона бігла, доки в неї вистачило дихання. Потім вона впала.

Олеся прийшла до пам'яті вночі. В одну мить згадала дівчинка весь жах пережитого. Навколо нікого, тільки вітер пронизливо свистів над степом.

Їй спало на думку, що вона повинна відшукати свою матір. Але куди йти, в який бік? Осіння холодна ніч лежала над рівниною.

Олеся схопилась і побігла. Вітер штовхав її в спину. Самітна дівчинка в неосяжному нічному степу бігла все далі й далі. Інколи, вкрай знесилившись, вона присідала спочити, натягала на коліна спідничку й дмухала на пальці.

На світанку її знайшли чабани, які перегонили отару овець, і одвели в село.

Олесі дала притулок вдова, в неї дівчина й залишилась жити.

Ця вдова, Уляна Бабенко, вже четвертий рік працює в колгоспі бригадиром-шовководом, і її так і кличуть позаочі: тітка Шовковиха.

...Олеся побачила «Голубий айсберг» ще здалека, з високого берега. «Криголам» справді був пофарбований у голубий колір, з його труби клубочився густий чорний дим, над капітанським містком майорів червоний вимпел. Але палуба була порожня.

Підійшовши ближче, дівчина прочитала й напис на борту: «Голубий айсберг». Їй здалося, що за круглим

склом одного з ілюмінаторів майнуло чиесь обличчя. По хиткій дошці, яку було перекинуто з берега, Олеся зійшла просто на «криголам». На палубі пахло свіжою фарбою. Поруччя на капітанському містку було пофарбоване білим і червоним, труба — білим, червоним і синім. Мабуть, капітан не любив одноманітного кольору.

Десь унизу, під палубою, лунали дитячі голоси.

«Вся команда тут!» подумала вожата.

Вона знайшла люк, який вів з палуби вниз, у каюту. Голоси замовкли. Мабуть, ті, що були внизу, почули над собою кроки.

— Хто там? — долетів до Олесі стурбований хлоп'ячий вигук.

Олеся навмисне змінила голос і, нахилившись над люком, басом промовила:

— Капітана Шторма можна бачити?

Внизу щось загуркотіло, і чиїсь швидкі ноги загупали по сходінках. За мить з люка висунулась голова Юрка Васюти. Він був безмірно здивований:

— Олеся?! Як же ти мене знайшла?

— А ось так і знайшла. Олександра Василівна говорила ж тобі, що я теж читала твій щоденник. Адже вже багато піонерів знають, що капітан Шторм — це ти. Ну от я й прийшла в гості до капітана Шторма. Ти незадоволений?

Юрко радісно схопив Олесю за руку.

— Ой, я радий, що ти прийшла! Ходімо в каюту! А палубу вже бачила?

— Бачила, бачила...

— І капітанський місток? І трубу? І рульову будку?

— Аякже, все, все бачила. Пароплав — як картинка.

— Криголам!

— Пробач, Юрко, я й хотіла сказати — криголам!

— Ну, спускайся за мною по трапу.

Дерев'яними сходінками, які скрипіли й вгинались, Олеся зійшла вниз.

Біля залізної пічки сиділи Котигорошок, Мишко Цимбал, Стьопа Шандрук і топили сухим бур'яном і хмизом.

— Пробуємо котли, — поважно сказав Юрко. — А це вся наша команда. Мишка недавно прийняли, він у нас — головний механік.

Олеся швидко озирнулась. На стіні висіла карта, на якій було багато синіх кружалець, зроблених олівцем.

Поруч висіла інша карта, накреслена дитячою рукою. Через сині моря звивалися тонкі червоні риси.

— Це — маршрут «Голубого айсберга», — пояснив Юрко.

— Багато рейсів зробив твій корабель! — зауважила Олеся.

— У всіх морях і океанах побував! — з гордістю промовив Юрко.

На іншій стіні каюти вожата побачила кілька невеликих портретів.

— Це ми вирізали з «Пионерской правды», — сказав Котигорошок, підкидаючи в пічку сухий бур'ян. — Російські моряки.

— Еге ж, які мандрували по морях і відкривали нові землі, — додав Юрко. — Ось — Седов. Звали його Георгій Якович, він досліджував Арктику. І помер він серед криги, як ішов до Північного полюса. А йшов він з двома матросами, і він був хворий, а тут — пурга. От матроси кажуть йому: «Треба повернутись, Георгію Яковичу!» А він їм відповів: «Тільки вперед, тільки на північ!»

— «Тільки вперед!» — повторила Олеся. — Які хороші, які наші слова!

— Звичайно, наші! — ствердив Котигорошок.

Потім Юрко показав вирізані з газет фотографії інших дослідників: Челюскіна і Дежнева.

— Я бачу, хлопці, — сказала Олеся, — що у вас серйозна справа. Ви по-справжньому готуетесь стати моряками. А про цих мореходів-дослідників теж знаєте, чи тільки їхні фото з газети вирізали?

— А то ж як? — радо відгукнувся Юрко. — Ми про всіх читали.

Він жваво повернувся до карти.

— Ось тут був штурман Челюскін... Ось мис, який назвали його ім'ям...

— Гаразд, — зупинила його вожата, — це дуже похвально, що ви тут такі... капітани. Але ж ви, здається, не тільки моряки?

Дівчина стояла серед каюти, її голова була врівень з круглим віконцем, крізь яке струмувало сонячне проміння. Жмут його впав на золотисте волосся Олесі, і воно враз так і спалахнуло ніжним світлом. Окремі волосинки над її скромною зачіскою тремтіли в цьому струмені світла ясною павутиною.

— Сонце сідає, — сказав Юрко. — Його бачать усі народи — правда ж? Тільки в різний час. Одні раніше, а інші пізніше. Якщо в нас день, то на другій частині земної кулі — ніч, і там думають: «А над Москвою зараз світить сонце!». Олесю, а що, якби всім народам на земній кулі було видно кремлівські зорі?

— Їх видно, Юрко... Всім народам видно...

Котигорошок підкинув хмизу, в пічці весело загоготіло полум'я.

— Михайле, — звернувся до Цимбала Юрко, — піди поглянь, чи добре йде дим із труби. Або почекай, я сам.

Сходінками він вискочив на палубу і зараз же повернувся.

— От здорово! Як... з труби!

— Котли справні, — весело озвався Мишко. — Я вже коли зроблю пічку, то димітиме на все море.

— Механік! — з гордістю сказав Юрко. — Нам ще треба радіо встановити. Ми з Мишком уже робимо детекторний приймач. Ну, та ще є всякий дрібний ремонт на криголами. А тоді наберемо команду й вирушимо в плавання.

— Ви ж, здається, не тільки моряки? — повторила Олеся своє запитання. — Ти в щоденнику пишеш...

— Про фашистів. Я їх ненавиджу! — палко вигукнув Юрко.

Вожата мимохить замилувалась хлопчиком. Його брови збіглись на перенісці, він гордо і гнівно підняв угору голову, в карих очах спалахнули зелені іскорки.

— Олесю, правда ж, що настане час, коли на землі не буде жодного фашиста? Та вони самі не зникнуть. Їх знищать вільні люди. Правда ж, Олесю?

Якась хмарка набігла на його опуклий засмаглий лоб. Хлопчик, мабуть, думав про те, скільки лиха принесли фашисти його рідній країні. Згадав він і спалену школу, і те, що гітлерівці вбили в його товариша, Мишка Цимбала, батька й матір. Згадав, мабуть, і брата свого, який загинув без вісті.

— Багато мільйонів людей знищили фашисти, — сказала Олеся.

Хлопчик зітхнув, потім підняв очі на дівчину.

— Олесю, а ми теж хочемо бути борцями. Тільки не кажи нам: «Ви ще підросіть!» Хіба ми й зараз не мо-

жемо боротись проти фашизму? Олесю, тільки ми не знаємо як.

— Я навчу, — промовила Олеся. — Ви вже допомагаєте своїм батькам боротися проти нової війни.

— Як? — вихопилось у Юрка. — Ти про «Голубий айсберг» кажеш? Про Гвінезію? То ж усе — гра, а ми хочемо по-справжньому.

— По-справжньому хочемо! — підтвердив Стьопа.

— А колоски ж ви як збирали? Хіба не по-справжньому? — засміялась Олеся. — Аякже, це теж боротьба за мир! Буде в нас більше хліба — буде міцнішою наша держава.

— Це я знаю, — промовив Юрко. — Та тільки...

— Що — «тільки»? Адже наша країна — оплот миру. От і поміркую. Ваші п'ятірки — і ті стріляють у фашизм. Ні, я не жартую. Адже, скінчивши науку, ви станете льотчиками, трактористами, інженерами... Своєю роботою ви ще більше посилите могутність Батьківщини. Подумайте, хіба я не правду кажу? А от у декого з вас з'явилися трійки. Мабуть, ремонт криголама відбирає багато часу. Признайтеся! Ти, Юрко, чим незадоволений?

— То ж довго чекати, доки ми будемо льотчиками чи інженерами.

— Не так і довго. Ви вже в п'ятому класі, хлопці. Вчитися — це для вас головне. Нашій державі потрібні не нуки, а вчені люди — будівники комунізму. Ви на острів скоро вирушите?

— Кажу ж, що як тільки наберемо команду. Олесю, ти поїдеш з нами? — жваво спитав Юрко. — Ось Котигорошок — рульовий Морський Лев. Стьопа — штурман Сивий Пінгвін, Мишко Цимбал — механік Білий Альбатрос. А ти будеш метеорологом. Гаразд?

Олеся засміялася.

— Дякую.

— А знаєш, як ми кличемо Андрія Бурму? Морський пірат Рудий Тюлень.

— Це ж чому пірат? Він же ваш товариш.

— Хай не насміхається. Він і щоденник у мене хотів відняти.

А Олеся стояла й затуманеними очима дивилась на цих дітей — палких, розумних, з чистими, світлими думками, по-дитячому мрійливих... І їй згадалось, як далеко за океаном, у чужому місті, на трибуну зійшла людина

з мордою мопса. Холоднокровно, серед білого дня, почала вона закликати свій уряд скинути атомні бомби на голови мільйонів радянських людей... Бомби — на ці вихрясті дитячі голівки... І ніхто не схопив цю людину, не скрутив їй руки, не відправив до божевільні...

Олесі до болю захотілося ніжно притиснути до грудей цих малюків, поцілувати малого капітана Шторма.

— Олесю, про віщо ти думаєш? — спитав Юрко. — Може, ти не хочеш бути в нашій команді?

— Я думаю про те, що ми можемо провести дуже цікавий піонерський збір. Знаєте, де? Ось тут, у каюті «Голубого айсберга». Ти, Юрко, розкажеш про переслідування негрів в Америці. А можна буде показати і п'єсу про це...

— А я розкажу, як китайський народ бореться за свою незалежність, — обізвався Мишко Цимбал.

— А ти, Котигорошок? — спитала вожата.

— Я намалюю в стінній газеті карикатури на фашистів.

— Давайте випустимо такий журнал, — запропонував Стьопа Шандрук, — з віршами, з карикатурами, взагалі з нашими творами! Про те, як фашисти готують нову війну.

Ця думка всім дуже сподобалась.

«Ось уже й редактор журналу є», подумала Олеся про Шандрука.

— Ну от, — сказала вона, — а ви не знали, з чого почати!

Довго ще обговорювали, який буде журнал і як його назвати. Думки, як кажуть, розбіглися. Юрко пропонував назву «Смерть фашистам!», Мишко — «Червоний прапор», Стьопа — «Буревісник», а Котигорошок — «Серп і молот». Вирішили поговорити про назву тоді, як буде обрано редколегію.

Швидко вечоріло. В каюті вже було півтемно, і тільки ще світлили віконця ілюмінаторів.

— Гарний криголам, — промовила Олеся, — та тільки знаєте чого на ньому неvistачає? Мотора!

— Ой Олесю! — скрикнув Юрко. — Ми вже теж думали про це. Хотіли в навчальне плавання вирушити. Та як його плавати без мотора?

— Ось що, шановні капітани. Побалакаю я про це з твоєю матір'ю, Юрко.

— Я вже балакав з нею. Каже, що мотор — колгоспна власність.

— Ну, от я й побалакаю з правлінням колгоспу, — пообіцяла вожата.

Всі піднялися на палубу. З моря дув свіжий вечірній вітер. Морська далина вся вже губилася в м'якому присмерку. Лише далеко-далеко мерехтіли вогні пароплава. Вони то світилися яскраво, як зірки, то пригасали на мить, щоб спалахнути ще яскравіше. Хвилинами вони зникали, немов пароплав поринав у глибокі хвилі, і знову виринали, як живі. З іншого боку на море насувався чорним громадям високий стрімкий берег.

Олеся мовчки дивилась на притихлих учнів, на далекі вогні. Юрко підняв руку, він ловив вітер, який прилетів з морських просторів, з далекого таємничого острова.

ПОДРУГИ

Оля Бондаренко сиділа над ботанікою.

Це такі хороші хвилини, коли всі уроки вже вивчено, лишився тільки невивчений єдиний урок з улюбленого предмета. Оля завжди відкладає його наприкінці, бо якщо улюблений, то й найлегший. Вивчати ботаніку для дівчинки — однаково, що й відпочинок. Просто дивно, що декому з п'ятикласників ботаніка здається нецікавою!

А от Шандрук, пригадує Оля, каже, що в учня не повинно бути любимого предмета, бо всі предмети треба однаково любити. Ну да, це він тільки так каже! А в самого, мабуть, теж є улюблені уроки. А може, він теж найбільше любить ботаніку? Треба спитати в нього.

Кімната, в якій школярка готує уроки, схожа на маленьку дослідну рослинну лабораторію. Підвіконня заставлені горщечками, в яких проростають різні рослини. Весело пнеться вгору стрілка цибулі, квасоля обережно висовує з землі сім'ядолі, зеленою щіткою сходить у скриньці пшениця.

Треба було вивчити розділ підручника про корінь та його будову. Будь ласка! У Олі є навіть колекція коріння. Було аж дві, та більшу колекцію вона віднесла в школу:

Дівчинка розглядає корінь соняшника. Його акуратно

пришпилено до картону. Кореневі волоски засохли, почорніли, але дівчинка бачить їх в уяві живими, і коли вони ще пахли землею і соком.

Ось ці волоски жадібно п'ють із ґрунту воду і розчинені в ній мінеральні солі, а тоді подають цей напій угору, вітам і листю. Згадалось, як садили в колгоспі плодові деревця, як школярі і вона, Оля, теж допомагали садити, і коріння в молоденьких яблунь і груш було жовте, немов фарбоване в охрі, і таке ніжне, що страшно було торкатися його руками.

От і вивчено вже всі уроки, і Оля ще раз перевіряє в думках свої знання. Пригадується, що минулого разу викликав її Іван Михайлович. Вона добре знала урок з ботаніки і одержала п'ятірку.

А чи могла б вона відповісти ще краще?

Ця думка виникає несподівано, учениця замислюється.

Могла б! Адже вона переказала тільки те, що прочитала на сторінках підручника. А скільки в неї власних спостережень, власних дослідів! Що якби розказати про них на уроці?

Замислившись, вона ходить по кімнаті, уявляючи, як зовсім, зовсім по-новому, не так, як досі, вона відповідає вчителям уроки. Задачі вона вирішує не одним, а двома способами, письмові в неї такі, що Олександра Василівна зачитує їх перед усім класом. А коли її викликає Іван Михайлович відповідати ботаніку, то всі школярі слухають, затамувавши подих.

Оля зітхає. Що це? Тільки мрії?

А що коли по-справжньому, дуже-дуже захотіти? Зціпити зуби і сказати собі: «З сьогоднішнього дня буду так учитись, що стану прикладом для всієї школи!»

Захоплена цією думкою, з блискучими очима дівчинка підбігає до вікна. До обрію прослався осінній рудий степ. Сиві хмари низько пливуть над ним. Але Оля бачить в уяві зовсім іншу картину. Могутні сади над синіми каналами, казкове біле місто стоїть у степу, мчать машини блискучою стрічкою шосе. І дівчинка знає, що в цьому перетворенні степу є і її праця, її знання, набуті в школі...

За дверима почувлись знайомі веселі голоси, сміх, і в кімнату вбігли Маруся Чепель і Клава Хижняк, найкращі подруги Олі.

— Ну, звісно, — вигукнула Маруся, — наша мрійниця

біля вікна в поетичній самотності! А ми тебе зараз стягнемо з хмар на землю! Клаво, бери її, тягни!

Подруги схопили Олю за руки, але, глянувши їй в обличчя, збентежились:

— Олю, чому ти така?

Дівчинка враз засміялась:

— Чому ви злякались? Я така, як завжди. Просто замислилась.

— Я ж кажу, що була на хмарах! — вигукнула Маруся.

Тоді Оля гаряче сказала:

— На землі, Марусю! На землі! В нашому рудому степу! Тільки степ був оновлений, його прорізував канал. А навколо — сади, сади, сади...

— А в нашої Оленьки мрії, мрії, мрії...

— Ну — мрії, — спалахнула Оля. — Що ж тут поганого? Я знаю, що в нашій країні всі мрії збуваються. Тільки треба вчитися добре, боротися за свої мрії. Авжеж! Думаєш, що здійснена мрія, як солодкий пиріжок, впаде тобі просто в рота?

Маруся враз глянула на подруг великими очима:

— Ой!

— Ти чого ойкаєш?

— Ой, дівчатка, що я зараз надумала? Ви тільки послухайте, подружки! Ні, це буде чудесно, чудесно!

Учениці посідали на диван, і Маруся Чепель продовжувала:

— По-перше, ми повинні поклястися, що наша дружба — на все життя! І щоб у всьому, у всьому ми завжди допомагали одна одній!

— Ми ж і зараз, — сказала Клава, — часто уроки вкупі вчимо.

— Не тільки уроки, а й тоді, коли ми закінчимо школу та інститут і роз'їдемося... Правда ж, Олю? Ми роз'їдемося працювати. Я, може, поїду на північ, де лікуватиму в новій лікарні ненців, ти, Клаво, вчитимеш у школі дітей. Ну, а Оля садитиме сади! Та де б ми не були, ми писатимемо одна одній листи про все — про свою роботу, про свої невдачі й успіхи, про все своє життя. А тоді домовимося і втроєх приїдемо сюди, додому, — на деякий час, звісно. Ти що думаєш, Клаво?

— А я, знаєш, нікуди не поїду, — промовила Клава.

— Як це? — не зрозуміла Маруся.

— Ну, так. Після інституту приїду додому і вчитиму дітей у нашій школі, в колгоспі.

— Я теж повернусь додому, — рішуче сказала Оля. — В степах садитиму сади. Тільки спочатку мені хочеться посадити сад десь у пустині, і щоб там були канали...

— Щасливі, — зітхнула Маруся. — Будете бачити одну одну, працюватимете в рідному колгоспі. А я... А що як і я? Авжеж, вивчусь на лікарку і теж приїду додому. Адже лікарня в нас велика, хороша, і лікарі завжди потрібні. Я, може, винайду якийсь новий засіб лікування. Тільки мені хочеться і до ненців поїхати.

— Марусино! — скрикнула Оля. — І ми будемо втрюх? І будемо боротися за свої мрії!

— Ну да, — поважно сказала Клава. — А нам допоможе і піонерський загін, і комсомол. Через два роки ми вже будемо комсомолками.

Оля рвучко схопилася з дивана і пройшлася по кімнаті, заклавши за голову руки.

— Комсомол! — промовила вона. — Зоя Космодем'янська теж була комсомолкою. Ой як хочеться, щоб швидше пролетіли ці два роки!

Маруся Чепель ураз сплеснула руками.

— А ми й не кажемо, чого прийшли до тебе! Пам'ятаєш, що говорила Олександра Василівна про ляльки?

— Про піонерський ляльковий театр? — стрепенулася Оля.

— Атож! Треба, подружки, шити ляльки, придумувати п'єсу. У мене вже є ведмедики. Такі кумедні!

— Ведмедики! — посміхнулась Оля. — Хіба ми маленькі, щоб показувати п'єсу про ведмедиків?

Маруся образливо закопилила губу:

— Ну, якщо ти доросла, то придумай трагедію. Подумаєш — письменниця!

— А ти чому така їжакувата? Я ж нічого образливого не сказала. Давайте покажемо п'єсу не про ведмедиків, а про негрів.

— Про негрів?

— Ну да, про Африку, про чорних невільників, як вони працюють на американських багатіїв. Хіба ви не читали? От візьміть у нашій бібліотеці книжку — цікава-цікава! А потім негри піднімають повстання проти білих гнобителів...

Очі в учениць загорілися. Кожна з них уявила ляльковий театр, чорних негрів, усю майбутню чудову п'єсу!

Почали пригадувати, які водяться в Африці звірі. Особливе схвалення дістав крокодил. Уявіть, яке захоплення викличе в глядачів, коли раптом заклацає величезна зубаста паша! До того ж крокодила можна нагородити непоганою роллю — він проковтне найлютішого учителя чорних невільників.

— А що ж будемо робити з ведмедиками? — спитала Маруся і враз зраділа: — Віднесемо в школу, в музей! Іван Михайлович просив, щоб зносили все, що в кого є цікавого. А хіба наші ляльки не цікаві?

Пізній вечір зазирає в темні вікна. Із степу прилетів розбишака-вітер, гримнув віконницями. А трое подружок довго ще розмовляли про свої піонерські справи, про школу, про майбутню п'єсу для лялькового театру.

ШКІЛЬНИЙ МУЗЕЙ

Сьогодні неділя, навчання немає, але вся школа дзвонить від дитячих голосів. Звідусюди поспішали до неї школярі. Одні з них несли якісь скриньки, клуночки, банки, щось обережно загорнуте в папір, інші — горшки з квітами, колосся, якийсь школярик ніс клітку з щигликом.

Веселою зграйкою бігли дівчатка. У Марусі Чепель великий кошик, накритий хусткою, і вона притримувала хустку рукою, щоб бува вітер не зірвав її і не відкрив для сторонніх очей те, що було в кошику.

У шкільному вестибюлі і в коридорі хлопчики й дівчатка розмістили на високих зелених столиках квіти — тут і калачики, і айстри, і колючі химерні кактуси, і в'юнки, які спадали зеленим шумовинням через вінця горшків аж до підлоги. Школярі розставляли на полицях клітки з птахами. В клітках, стривожені новою обстановкою, стрибали синиці, чубаті жайворонки, щиглики.

Андрій Бурма приніс галку і їжака. Їжак відразу ж почав шебуршитись у солом'яній підстилці, а галка кожного разу, коли до клітки наближався Андрій, розкривала дзьоба й тріпотіла крилами, вимагаючи ласошів.

Просто на підлозі стояло чучело лисиці, яке подарував для шкільного музею брат Юркової матері, дядько

Мирон. Лисиця підняла вгору гостру морду, вся витяглась, немов пожадливо нюхала повітря. Мабуть, вона почула, що десь поблизу притаївся довговухий заєць...

Та найбільше цікавила всіх школярів сова, справжні-сінька жива сова, подарована для шкільного музею семи-класником Олегом Завгороднім. Це був старий сірий птах, якого впіймав на горищі батько Олега. Сова нерухомо сиділа на перекладинці і крізь дротяну ґратку витріщала круглі гострі очі на дітвору, хоч і нічого не бачила при яскравому денному світлі.

Серед цих рослин і кліток клопотався і давав лад директор школи Іван Михайлович. Його завжди оточувала юрба дітей. Коли він входить у клас на урок, за ним неодмінно кілька школярів урочисто несуть картини, чучела птахів чи звірючок, заспиритованого тритона чи вужа, а то й клітку з живою сорокою або кролем.

Природознавчі екскурсії, які Іван Михайлович часто влаштовує в степ або до моря, бувають справжнім святом для учнів. Колекції, зібрані під час цих екскурсій, Іван Михайлович зберігав з любов'ю, поповнював їх, і нарешті настав день, коли він вирішив здійснити свою давню мрію — організувати шкільний музей.

Його найближчою помічницею в цьому, крім школярів, була вчителька мови і літератури Олександра Василівна. Вона приймала від учнів експонати, писала таблички до кожної клітки чи рослини, допомагала якнайкраще розмістити численні колекції рослин, комах чи роботи юних техніків.

— Це має бути особливий музей, — говорив їй Іван Михайлович. — Ми його розмістимо в шкільному вестибюлі і в коридорах.

Він швидким рухом схопив картонний аркуш, на якому було наклеєно засушене листя лісових дерев і шматочки березової, осикової та дубової кори.

— Ви погляньте, з якою любов'ю це зроблено! Робота вашої учениці Олі Бондаренко!

— Вона дуже любить природу, — сказала Олександра Василівна. — І вчиться на п'ятірки.

— Зараз вона складає колекцію насіння степових трав, — повідомив Іван Михайлович з таким виглядом, наче ця колекція була справою надзвичайною.

Він щось пригадав, озирнувся й покликав:

— Васюта, неси свій криголам!

Трохи ніяковіючи, Юрко підійшов. В руках у нього була модель «Голубого айсберга».

— Ну, ну, хлопче, сміливіше! — сказав директор. — Хіба недостойна ця річ красуватися в нашому шкільному музеї! Як ви думаєте, Олександро Василівно?

Він узяв у Юрка модель і, поставивши її собі на долоню, простяг руку, милуючись.

— Справжнісінький криголам...

— Ні, — посміхнулась вчителька, — справжній криголам «Голубий айсберг» стоїть біля причалу і готується до далекої мандрівки. Я навіть знайома з його капітаном. — І Олександра Василівна пройшлася долонею по стриженій, колючій голові хлопчика.

Юрко зажмурився.

— Я чула, що ти поповнюєш команду. А чому ж ти мене не запрошуєш?

Юрко підняв очі на вчительку.

— А ви б поїхали?

— З охотою. Мені теж цікаво побувати на острові. Адже Олеся їде...

— Та ми ж граємося, — сказав хлопчик.

— Сьогодні це гра, а виростеш, вивчишся — станеш справжнім капітаном. Приїдеш додому у відпустку, і схоцеться тобі побувати в тій школі, де ти вчився, побачити свою стару вчительку. «А пам'ятаєте, — питаєш, — як ми плавали на «Голубому айсбергу?»

Навколо вже зібрався гурт школярів.

— Олександро Василівно, а куди приладнати мої аеропланчики? — питав Мишко Цимбал, блискаючи терновими очима.

— Ми зробимо так, — сказала вчителька. — «Голубий айсберг» пливтиме у північному морі, а вгорі літатимуть твої літаки, Мишко. Вони розвідуватимуть, чи вільна путь від криги.

Кілька дівчаток з п'ятого класу ходили довгим коридором, милувалися птахами, захоплювалися квітами і часом трохи збентежено поглядали одна на одну. Сторож Петрович разом з Олегом Завгороднім вносили в коридор і встановлювали біля вікон великі фікуси, які недавно було куплено в місті.

— Обережно, морячок, — командував Петрович. — Так і зламати недовго. А деревце ж яке!

Маруся Чепель усе ще тримала кошик, прикриваючи хусткою те, що було в ньому.

— Покажемо чи віднесемо потихеньку додому?— спитала вона в подруг. — Бачите, дівчатка, які тут птахи, квіти. Що, як нас засміють з цим кошиком?

Оля Бондаренко знизала плечима.

— Ти ж була така хоробра тоді в класі, пам'ятаєш? І Олександра Василівна сказала, що це дуже цікаво і що треба влаштувати ляльковий театр.

— Тепер ми покажемо, а от це...— Вона ткнула пальцем у кошик.

— Ходімо до Олександри Василівни! — рішуче сказала Оля...

Вчителька стала витягати з кошика одну за одною саморобні ляльки. Притихлі учениці стояли навколо неї. Ляльки були різноманітні: і дівчатка з рожевими щоками, і чорне-чорнісіньке негрєня, і косолапі ведмедики з блискучими гудзиками замість очей. Один ведмедик був зовсім маленький, завбільшки з мізинець, і Олександра Василівна весело засміялась.

— А це що за карапуз?

Йї дуже сподобалися ляльки, зроблені вправними руками учениць, і вчителька зараз же почала з дівчатками розміщувати їх на великому листі дикту. В одного ведмедя був брилик, сплетений із соломн. Цього ведмедя прикріпили посередині листа, дали йому в лапу брилик, а другою він тримав найменшого ведмедика.

— Ну, діти, з такими ляльками в нас буде чудовий театр!— сказала вчителька.— Ви щось міркували про це?

— Міркували, міркували, — зашепотіла Маруся.— Ми... Ми придумуємо п'єсу!

УЧИТЕЛЬ ГЕОГРАФІЇ

Виправити трійку з граматики виявилось не так легко. В зошиті, куди Юрко Васюта записував слова, в яких робив помилки, було списано вже кілька сторінок. Але в контрольному диктанті учень знову наробив помилок. Досадно було Юркові, що вони — в словах з апострофами. Адже правила, коли треба ставити апостроф, учили ще в третьому класі.

Олександра Василівна втішала хлопчину:

— Треба тобі вдома більше списувати з книжки. Спиймай і міркуй: чому це слово написано саме так, а не інакше, яке тут діє правило? А спишуй найкраще в зошит на три косих. Цим ти виправиш почерк. Він у тебе дуже поганий. Напишеш колись наказ команді криголама — ніхто не розбере.

Юрко вражено глянув на вчительку:

— На три косих? Хіба я першокласник?

Хлопець почервонів від самої думки про те, як насміхатимуться з нього товариші.

Він більше нічого не сказав учительці і пішов замислений.

Зрештою, можна писати й по трьох косих, але так, щоб ніхто з товаришів не знав про це. А помилок у нього не буде, треба тільки щодня списувати з книжки, ну хоча б по дві сторінки. Це ж зовсім небагато, а в місяць набіжить аж шістдесят сторінок. Цілу книжечку можна переписати!

Проте з першими двома сторінками вийшло не дуже добре. Того дня уроків було багато, і Юрко сидів над ними до вечора. А ввечері прийшов Котигорошок, і друзі почали грати в скраклі.

Це дуже цікава гра. Котигорошок вважає, що вона далеко цікавіша, ніж футбол. Правда, у футбол Котигорошок майже ніколи не грає, бо він коротконогий і йому важко змагатися з такими гравцями, як Стьопа Шандрук або довготелесий Андрій Бурма.

Якщо ви ніколи не грали в скраклі, то ні в якій мірі не зможете оцінити всіх хвилюючих принад цієї гри. І хто її вигадав? Мабуть, це була дуже дотепна людина.

Можливо, що ви навіть ніколи не бачили, як грають у скраклі. Уявіть собі два городки, які накреслюють гравці просто на майданчику, кроків за десять один від одного. Для кожного городка потрібно п'ять скраклів — коротких товстих цурок. Їх треба вибити з городка звичайним ціпком.

Це не так легко влучити за десять кроків у скраклі. А вибивають не просто скраклі, а різні фігури, які гравці складають кожний у своєму городку.

Перші по порядку фігури — це колодязь відкритий і закритий, а тоді пушка з пушкарем і просто собі пушка,

а далі паровоз, за ним — хворост... І все це з п'яти звичайних дерев'яних цурок!

Найважче вибивати хворост. Спробуйте в нього влучити, коли це — п'ять скраклів, які лежать лежма, притулившись одна до одної.

Досі в Юрка все йшло гаразд. Паровоз він вибив, наприклад, з одного разу. Пощастило влучити в нижню скраклю, і вся фігура так і вилетіла з городка! Але на хворості хлопець затримався. Влучити влучив, та невдало, і скраклі розкотилися по всьому городку. Наробив «каші». Довелося вибивати по одній.

Котигорошок відстав, а зараз швидко наздоганяв Юрка. Нарешті Юркові вдалося зачепити одну скраклю, і вона скотилася на рису. За правилами гри така скракля ставиться на рисі стійма, і її тоді вже легше вибити.

— Став на «попа»! — весело гукнув Юрко.

Він відразу ж вибив стоячу скраклю, і тепер, за правилами, останні цурки вибивати з городка можна було вже не за десять кроків, а з половини відстані.

І саме цієї хвилини хлопця наче щось вколело: він згадав, що в нього ще не списано перші дві сторінки...

— Чого думаєш? — гукнув Котигорошок. — Бий! А то скоро зовсім смеркне!

Справді, вже надходив вечір, з-за обрію над морем вставав багрянний місяць.

Юрко подумав, що Котигорошок відстав од нього на дві фігури і, напевне, переможцем вийде він, Юрко. Вчора виграв Котигорошок, і сьогодні Юрко хотів відігратися будь-що-будь. Але як же бути із списуванням? Коли продовжувати гру, то списувати не буде часу. А відмовитись зараз грати далі — значить, визнати себе переможеним.

— Знаєш, Омельку, — лагідно промовив Юрко, — і справді вечеріє. Давай краще закінчимо завтра. Згода? Але в Котигорошка був войовничий настрій.

— Балакай! Треба дограти.

— Я тобі подарую одну фігуру, хочеш?

Ні, Омелько хотів тільки одного — закінчити гру сьогодні.

Юрко зітхнув.

— Ну, гаразд. Я здаюсь.

Котигорошок підійшов до товариша і подивився йому

в обличчя. Він, мабуть, щось прочитав на ньому, бо тихо промовив:

— Будемо вважати, що нічия...

Списувати довелося вже при електриці. Юрко стомився за день, вії злипались, мов помазані медом. Проте він уважно виводив кожну літеру — по трьох косих...

Оповідання, яке Юрко списував, мало назву «Каштанка». Він перегорнув уперед кілька сторінок, читаючи. Хотілося взнати, що трапилося з собачкою, про яку йшла мова в творі. Раптом щось заскребло в двері, і в кімнату вскочила... Хлопчик відразу впізнав цю руду собачку...

— Каштанка! — покликав він.

Каштанка скочила Юркові на коліна, він сховав обличчя в її густій вовні.

— Юрасю! — почув голос матері. — Заснув! Оце добре!

Він ураз розплющив очі.

— Спати пора! Тільки — в ліжку, а не над зошитом. Що це ти пишеш?

Мати взяла зошит.

— Ой, якими ти горобцями виводиш! Як першокласник!

Списування Юрко закінчив уранці наступного дня, перед тим як іти в школу. Списав він рівно дві сторінки.

Після уроків в учительську зазирнув Стьопа Шандрук.

— Олександро Василівно, — звернувся він до вчительки. — Я вас хочу попросити...

— Ти, здається, насамперед хочеш попросити дозволу зайти. Так?

— Еге ж, можна? — промовив школяр. — У мене справа дуже важлива.

— Слухаю, Шандрук.

— Олександро Василівно, я хочу надрукувати свої вірші. Якщо не всі, то хоч одного. Ось він, цей вірш...

Хлопчака подав учительці два аркушики, видерті з зошита. Красивим почерком з хвацькими закрутками на них було переписано вірша. Кожну сторінку вгорі і вниз було обведено мережкою з синіх і червоних квіточок.

Вчителька уважно прочитала вірша.

— Помилка немає, — сказала вона. — За винятком одного слова. «Сонечко» пишеться через «е», а не через

«и». Пам'ятай, що в суфіксах — еньк, есенък, ечк — завжди треба писати «е». Як ти, приміром, напишеш слово «доленька»?

— До-лень-ка. Через «е»... — пробурмотів трохи спантеличений Шандрук. — Але... Олександро Василівно... Хіба я про помилку?.. Я ж про вірша...

— Знаю, але треба завжди писати грамотно. В тому числі, звичайно, і вірші. Проте одна помилка на чотири сторінки — це не так багато. Я думаю, що ти повториш про суфікси і в тебе все буде гаразд. Адже з граматики ти маєш п'ятірку.

— Олександро Василівно...

— Так, тепер про твого вірша. Ти хочеш помістити його в шкільній стінгазеті?

Стьопа зайшовся рум'янцем, як калина.

— Я згодний дати і в стінгазету. Тільки спочатку хочу надрукувати в справжньому журналі... Що мені стінгазета!

— Свою стінну газету треба поважати, Стьопо. Звідки в тебе така пиха щодо шкільної газети? Адже газета в школі — це голос твоїх товаришів. У журналі такого вірша не надрукують.

— Чому? — знову спалахнув школяр. — Адже в мене скрізь і рими, і ритм який!

— Тому, що це — тільки школярська вправа з віршування. Рими є, але слабенькі, і зміст не дуже виразний. Щоб друкуватися, треба бути справжнім поетом.

— Я й хочу бути поетом.

— Дуже добре. Можливо, що з тебе й буде поет. Але це — після довгих років великої, наполегливої роботи. Ось, скажімо, в твоєму вірші є такі рядки:

Давно вже відлетіли журавлі

До теплої землі.

Уже і ластівка,

Веселий птах;

Сидить самотньо на дротах.

— Вірно це? Як ти думаєш? По-перше — ластівки відлітають у вирій раніше за журавлів, а по-друге — перед мандрівкою в теплі краї ластівки збираються великими зграями. Отже, мабуть, можна швидше побачити не самотню ластівку, а гомінку пташину зграю. Ну, ти, мабуть, згодишся і з тим, що вираз «до теплої землі» не дуже

вдалий. Краше сказати «до теплого краю». А слово «землі» ти написав тільки для того, щоб була рима. Правда ж? От бачиш — усього п'ять рядків, а скільки в них недоречностей.

Стьопа слухав, похнюпившись. У ньому боролися два почуття. Йому хотілося знайти якісь важливі слова на захист свого вірша. І водночас він розумів, що Олександра Василівна каже щиру правду — вірш і справді ще недосконалий. Як же так сталося? Адже півгодини тому він був переконаний, що твір його чудовий, а зараз...

— А ти навчись критикувати себе,— відповіла на його думки вчителька. — І пам'ятай, що головне в кожному творі — правдива, гаряча думка. Ось ти намалював тут квіточки — червоні й сині. Де ти бачив такий мак — синій?

Стьопа мимохіть посміхнувся — справді, синього маку не буває. Хлопчині хоч і досадно було, що його твір не можна надрукувати у великому журналі, та в глибині серця він був вдячний Олександрі Василівні. Йому здавалося, що вона вже навчила його, як треба писати вірші.

Стьопа згодний хоч увесь вихідний день сидіти, але напише такого вірша, що всі відразу ж скажуть, що він, Шандрук, такий поет!

Завтра — географія. Чудово! Минулого разу Стьопу з географії викликали, одержав він п'ятірку. Зрозуміло, що завтра його не спитають. Отже, за географію можна не братись, краще спробувати написати нового вірша.

Наступного дня Шандрук прийшов у школу з неприємним почуттям: вірш не вийшов, хоч Стьопа просидів над ним не одну годину. Те, що не вивчено уроку з географії, мало його тривожило. Він був переконаний, що сьогодні його вчитель не спитає.

Семен Павлович, учитель географії, ще зовсім молодий, рожевощокий і навіть з пушком на щоках, як у підлітка. У нього тільки одна рука (другу втратив під Берліном), тому він носить протез і з рукава в нього визирають шкіряні пальці. Він і досі за військовою звичкою ходить у гімнастюрці з підшитим білим комірцем і в блискучих чоботях.

Учителює Семен Павлович тільки другий рік, але закоханий і в свою професію, і в географію, і в своїх учнів. Він завжди сяє трохи банькатими блакитними очима, і в них можна прочитати: «Дивіться, який я щасливий,

мої учні вчать на п'ятірки, і взагалі географія найцікавіша наука в світі!»

Іноді в класі він заявляє учням:

— Нам треба з вами вивчити маршрут майбутньої подорожі по Радянській країні.

Водячи указкою по карті, він розповідає, які ріки зустрінуться під час мандрівки, які водоспади і долини, гори і сталактитові печери.

— А хто знає, що таке сталактитові печери? Як вони утворюються? — раптом перериває він свою розповідь.

Так Семен Павлович перевіряє знання учнів.

Коли вчитель довідався від Олександри Василівни про «Голубий айсберг», він страшенно зрадів.

— Та це ж — майбутні географи, мандрівники, дослідники...

— Геологи, зоологи, ботаніки, радисти, — посміхаючись, підказала Олександра Василівна. — І, напевне, є й майбутні педагоги. Кожний з них знайде свій шлях.

— О, звичайно, — педагоги! Що є найсвятіше, найблагодородніше — виховувати майбутніх громадян великої соціалістичної держави!

Семен Павлович швидко знайшов спільну мову з Юрком Васютою і незабаром став щирим другом всього екіпажу «Голубого айсберга». Треба сказати, що команда криголама поповнювалася з кожним днем. Майже всі школярі з п'ятого класу вже поступили моряками на «Голубий айсберг».

Недавно корабель зробив чудесну подорож навколо світу. У просторій кают-компанії «Голубого айсберга» зібралися піонери. Семен Павлович приніс велику карту півкуль.

Було все: і команда вибирати якір, і «повний вперед». Капітан стояв з біноклем на містку, за штурвалом — рульовий. У радіорубці працював радист, інші робили спостереження над погодою, над морською флорою і фауною...

В дійсності «Голубий айсберг» стояв поки що на місці, і це була лише, так би мовити, репетиція справжньої майбутньої мандрівки на справжній острів.

Коли криголам, роблячи тисячу кілометрів на годину, був уже в Середземному морі, Семен Павлович попросив усіх розміститись у кают-компанії і озброївся указкою. Він так цікаво і з таким захопленням розповідав про

острови, гори, міста й пустелі, мимо яких мчав «Голубий айсберг», що школярі наче бачили це своїми власними очима.

Семен Павлович розповів про затоки й бухти, про коралові рифи, про морських риб і тварин. Моря й океани, про які діти знали з книжок, раптом ожили... Підводний світ сповнився величезними косяками риби, огидливий восьминіг ворухив своїми змієподібними щупальцями, підстерігаючи здобич. Дівчина з південного острова шукала на дні голувої лагуни перлини. Ні, їй зовсім були не потрібні оті черепашки, в яких лежать манюсінькі камінчики. Але вони потрібні білому панові. І для того щоб не померти з голоду, дівчина щодня поринала на велику глибочінь, здобуваючи для пана перлини. Кожного разу, поринаючи, вона не знала, чи повернеться назад. Може, там, у підводній країні, вже чекає її го-строуба акула...

Юрко побачив, що Маруся Чепель, яка сиділа поруч нього на лавці, стиснувши кулак, щось шепоче.

— Ти що? — тихо промовив він.

Але Маруся враз устала.

— Семене Павловичу, той білий пан — фашист? — спитала вона, блискаючи гарячими чорними очима.

— Справжнісінький, — відповів учитель.

«Голубий айсберг» мчав мимо колоній, звідки капіталісти вивозять руду і дорогоцінне каміння, кофе, тютюн, тропічні плоди й каучук, здобуті для них поневоленими тубільцями...

В Тихому океані, на схід від Філіппінських островів, Семен Павлович зажадав зміряти глибину.

— Хто знає, як це робиться? — спитав він.

— Я знаю, — обізвався Юрко. — Є такий прилад — морський лот. На барабан накручено мідний дріт, на кінці якого — тягар. Лот і спускають у море.

— Ну, гаразд, давай, капітане Шторм, команду!

Лот повільно спускався в глибочінь, а Семен Павлович рахував:

— Тисяча метрів! Дві тисячі п'ятсот! Чотири! Шість тисяч! Сім! Стоп! Аварія! Дріт обірвався від власної ваги.

Запанувало мовчання.

— Семене Павловичу, як же ми тепер зміряємо? — нарешті спитав Юрко.

— Гм... Обов'язково треба зміряти,— промовив учитель.— Але... знаєте що?

Він зробив паузу, обвів усіх веселими очима й сказав:

— Яка тут глибочінь, нам розповість... луна! Ви її не раз чули: гукнете, а вона й обізветься до вас здалека. Ось ми її й упіймаємо в сіті, цю луну, оспівану поетами. На «Голубому айсбергу» є для цього спеціальний прилад. Відомо, що звук пробігає у воді півтора кілометра за секунду. Замість лота, ми пускаємо в морську глибіню звук. Так, так, звичайний сильний звук — ну, скажімо, від вибуху. З поверхні води він дійде до дна, вдариться об нього і вже луною повернеться назад. Ось наш прилад і вловить момент повернення луни. Ну, а вирахувати глибину тоді вже легко.

Звуковий лот показав десять тисяч вісімсот тридцять метрів.

Всі охнули. Майже одинадцять кілометрів!

— Оце заглибинка! — сявав очима Семен Павлович.— Ми натрапили на найглибше місце в Тихому океані.

І він розповів, що, наприклад, найбільша глибина Чорного моря всього два кілометри двісті сорок два метри. Почалися розмови про водолазів і батисферу — круглу сталеву кулю, в якій учені спускалися досліджувати підводний світ. Потім почали вчитися, як визначити місце, де перебуває «Голубий айсберг», визначали місцевий час. Вирахували, що коли в Москві чотири години дня, у Владивостоці вже десять годин вечора...

Семен Павлович розповів про першу круглосвітну подорож. А тим часом «Голубий айсберг» знову «наближався» до рідних берегів...

...Стьопа Шандрук був переконаний, що вчитель його сьогодні не питає. Він тільки похапцем перед уроком один раз прочитав те, що було задано.

— Шандрук! — викликав Семен Павлович відразу ж, як розгорнув класний журнал.— Йди лишень розповідати урок. Закріпи свою п'ятірку.

Стьопа розгублено встав, та тієї ж хвилини, посміхаючись, пішов до столу. Ой же як важко посміхатись, коли хочеться заплакати з досади!

Стьопі тільки здавалось, що вигляд у нього бравий і усмішка бадьора. Ні, голова сама хилилась додолу, очі намагались ні на кого не дивитись, а замість усмішки вийшла така гримаса, немов хлопець вкусив кислцю.

— Ну, Стьопо, розкажи нам про породи, з яких складаються гори, — промовив учитель. — Ось «Голубий айсберг» попливе на острів, — додав усміхаючись, — там ми вже на практиці перевіримо кожну породу.

Учень відкашлявся, немов збираючись голосно і швидко розповісти урок. Ковтнув горошину, яка підкотила до горла, і знову відкашлявся.

— Не можна бути на сильному протязі, — зауважив Семен Павлович, уже догадуючись, що означає таке кахикання. — До того ж кашель аж ніяк не допомагає, коли не вивчив урок. Але я певний, що це тебе не стосується.

«Стосується, саме мене й стосується», хотілося щиро сказати Стьопі, та натомість він здавлено промовив:

— Породи, з яких складаються гори, бувають різні. Еге ж, різні...

«Дорогий Семене Павловичу, я б розказав вам про всі породи, які існують на світі, аби ж я хоч раз уважно прочитав урок!...»

— Ми слухаємо, — підбадьорив учитель.

Стьопа напружив усю свою пам'ять і заникуючись с'як-так розповів про глинистий сланець, про вапняки й граніт.

— Чесно признайся, — сказав Семен Павлович. — Ти думав, що я тебе сьогодні не викличу?

Хлопець пробурмотів щось невиразне. Вчитель узяв ручку і поставив у класному журналі відмітку.

— Трійка! — прошепотіли ті, що сиділи ближче до столу вчителя.

РОЗПОРЯДОК ДНЯ

Гриць Малярєвський одержав двійку з арифметики. Ця двійка чомусь особливо боляче вколола Олесю.

— Що ж ти? — спитала вожата в хлопця. — Урок не вивчив, чи що? Піонерський загін доручив тобі таку відповідальну справу, а ти двійку вхопив!

— З арифметики? — блиснув зухвалими очима Малярєвський.

— Атож.

Учень тихенько свиснув:

— Ф'ю-ю! Це ж — арифметика! Тут, як не пощастить, ніколи четвірки не одержиш.

— Чому так?

— Важка наука, — зітхнув Малярєвський. — Думаєш, думаєш...

— Мабуть, без толку думаєш, — перебила Олеся.

— От іще! — сердито пирхнув Гриць.

— Не пирхай, а краще слухай. До речі, ти — піонер?

А де ж твій піонерський значок?

Гриць знизав плечима.

Вожата дістала з кишені комсомольський квиток.

— А я цю книжечку завжди ношу з собою!

Малярєвський пішов не зовсім задоволений цією розмовою.

«Ну, ну!» подумала вожата, дивлячись йому вслід.

Підійшла Олександра Василівна.

— Про віщо ви з ним? — спитала. — Напевне, про сьогоднішню двійку? Правильно, Олесю, не давайте йому спокою! Що й казати, хлопець здібний, а щось заважає йому вчитись.

— Чи не милі серцеві лінощі, Олександро Василівно?

Вчителька похитала головою:

— Ні, ні, я цього б не сказала. А втім... Знаєте що, Олесю? Давайте підемо сьогодні ж до нього додому. Подивимось, як він готує уроки.

Гриць дуже зніяковів, коли побачив, що до нього завітала вчителька з вожатою. Учень сидів за уроками, і прихід Олександри Василівни і Олесі був для нього несподіванкою.

— О, ти вже уроки вчиш? — спитала вчителька. — А гуляв після школи?

— Я гуляю вже зовсім увечері, як усі уроки зроблю, — відповів Гриць. — Я ж не ледар.

— Ось як, — посміхнулась Олександра Василівна. — А чому ж ти порушуєш розпорядок дня? Прийшовши з школи, треба трохи погуляти, побігати, погратися з товаришами. А тоді вже й за підручники сідати.

— Уроків багато, — сказав Гриць, — ніколи гратися.

— Над чим же ти зараз сидиш? — поцікавилась Олеся.

Малярєвський ткнув пальцем у книжку:

— Ось... Читання!

— З цього починаєш? А закінчуєш арифметикою?

— Авжеж, арифметика в мене, як важка артилерія... А спочатку — що найлегше.

— От як ти неправильно робиш! — сказала Олександра Василівна. — А скільки в нас у класі розмов було про розпорядок дня. Ти приходиш із школи стомлений, отже треба якусь годину погуляти, зробити хатні справи, може в чомусь допомогти матері. Тоді й за уроки! І спочатку якраз і треба братись за «важку артилерію». Потім уже вчити те, що легше. А ти — все навпаки, все — шкереберть!

Маляревський знизав плечима, наче хотів сказати: «Все це балачки, а діло показує інше».

— День короткий, — сказав він. — А от арифметика взагалі така нудна!

Олеся ледве стрималася, щоб не засміятись від цього щиросердного признання. Але Олександра Василівна з докором глянула на школяра.

— День у тебе короткий від того, що ти не вмієш правильно організувати час. Звісно, якщо ти стомлений сідаєш за підручники, користі від цього мало. Арифметичні задачі ти вирішуєш уже зовсім в'ялий і сонний. Зрозуміло, чому арифметика тобі здається такою нудною і важкою. До речі, ти ким хочеш бути, як вивчишся?

Маляревський зам'явся:

— Хотів інженером на заводі... А може і в артилерійську школу...

— Що ж, мрії хороші. Інженер! Почесна робота! А якщо артилерист — теж високий пост: оберігати мирну працю свого народу, стояти на варті миру! Дуже добре. Але... не будеш ти, мабуть, ні інженером, ні артилеристом!

Маляревський аж шарпнувся від цих слів:

— Як? Чому?

— Та ось... арифметику не любиш! Нудна для тебе ця наука, кажеш. А без глибокого знання математики не можна бути ні інженером, ні артилеристом. Так-то, Грицю.

Хлопець дивився то на вчительку, то на вожату.

— Олександра Василівна каже правду, — ствердила Олеся. — Я зараз вивчаю в десятому класі астрономію. І знаєш, арифметика допомогла вченим вирахувати, яка відстань до місяця, до сонця... Ось яка це наука!

В цей час почувся веселий голос:

— О, в нас гості? Здрастуйте!

В кімнату зайшов Петро Андрійович, а з ним і Олена Демидівна — Грицеві батьки.

— Ми на зборах у колгоспі були, — продовжував Петро Андрійович. — Ви тут про сонце сказали — правильно. А ось навіть на сьогоднішніх зборах не можна було без арифметики обійтись. План затверджували на п'ятирічку вперед. Ми ж — мільйонери, тут така арифметика, що сотні тисяч так і сиплються — на нову електростанцію, на ферми, на Палац культури... Еге-ге, вже з самою арифметикою нічого не вдієш, геометрію давай!

— Куди не ступнеш — скрізь арифметика, — додала Олена Демидівна. — Головна наука. Кажуть, що без неї й будинка не збудуєш...

— Ось весною ставок почнемо копати, — сказав Петро Андрійович. — Не можна без геометрії викопати! А геометрія — це ж ніби старша сестра арифметики. Ти, сину, — звернувся до Гриця, — слухай, що тобі вчителька та вожата говорять. Слухай та дякуй.

Олеся спостерігала, як у ясних очах хлопчика спалахував відсвіт живих думок. Кожне слово, певне, западало йому в серце.

— Ось що, Грицю, — сказала Олександра Василівна. — Бери папір та олівець, і давай складемо розпорядок дня. Це буде план твоєї роботи. Без плану, знаєш, важко працювати. Якщо не будеш відступати від розпорядку, так і підуть у тебе п'ятірки! Ще й часу скільки вільного залишиться!

— Ось скоро перевіримо, — додала Олеся, — як у тебе справа з шефством над першокласниками.

Гриць весело посміхнувся:

— Вони такі чудні — «букварики»! І хороші такі!

Він розправив на столі аркуш паперу, підстругав олівець:

— З чого ж почнемо?

— Почнемо з розпорядку, — вирішила вчителька. — Але, звісно, самий розпорядок не навчить вирішувати задачі. Треба тобі допомогти з арифметики. Кого б дати Грицеві помічником? — звернулась до Олесі. — Може, Павлика Шаповала? Він добре знає арифметику.

— Я думаю, що він погодиться, — сказала вожата. — А то й я допоможу. Мені самій цікаво згадати, які задачі вирішувала в п'ятому класі.

— От і гаразд,— весело промовила Олександра Василівна.— Отже, тепер у тебе, Грицю, буде аж четверо помічників.

— Які ж четверо, коли тільки Павлик та Олеся? — здивувався школяр.

Вчителька поклала руку на голову хлопчиків:

— Є в тебе ще двоє помічників,— серйозно сказала вона.— Звати їх — Бажання й Наполегливість. Вони теж допоможуть, щоб «нудна» арифметика стала для тебе цікавою.

...Наступного дня Малярєвський готував урок з арифметики уже вдвох з Шаповалом.

Коли було вирішено дві задачі, Павлик сказав:

— А знаєш, Грицю, ми ж один одному допомагаємо. Тому так швидко й вирішили задачі. Давай і інші уроки готувати вдвох! Хочеш?

ЗАДАЧА

;

Юрко глибоко переживав, що має трійку з української мови. Правда, з інших предметів у нього були п'ятірки, з арифметики — четвірка. Арифметика давалася хлопцеві теж важко, він багато сидів над нею і кожного разу побоювався, чи вирішить задачу в контрольній письмовій роботі.

Хлопчик розповів своїм друзям Стюпі Шандруку й Омелькові Котигорошку про своє тверде рішення завжди вчити уроки на відмінно.

— Ну й що ж! — сказав Стюпа.— Тільки, мабуть, не витримаєш. Сьогодні вивчиш, завтра, а тоді й зірвешся.

— Ніколи! Ось побачиш! — гаряче заперечив Юрко.— Я в собі виховую силу волі. Без цього я й капітаном ніколи не буду.

— Невже ти сидиш, як приклеений до стільця? — зареготав Котигорошок.— От дивак!

— Ні, в мене розпорядок,— похвалився Юрко.— Вивчив уроки — гайда надвір, до моря!

— Я всі уроки кінчаю за годину або за півтори, — сказав Стюпа.

Юрко заздрісно глянув на товариша. Стюпа казав правду, він мав дуже хорошу пам'ять.

— Якби я сидів над уроками по три години, як ти,— промовив Шандрук,— мені ніколи було б і вірші писати. Знаєш, я вирішив серйозно — буду поетом.

Омелько шарпнувся щось сказати, уже й губи його розтягла до ушей усмішка, але стрівся очима з Стьопою й нічого не сказав. У Стьопиних очах було щось таке, що Котигорошок відчув серцем — зараз не можна жартувати.

— Омельку, а ти? — щиро спитав Юрко. — Та хіба ми з тобою не можемо так учитися, щоб самі п'ятірки? Давай, га?

— Юрасику-карасику,— з удаваною ніжністю заспівав Котигорошок,— забирай собі всі п'ятірки. Для тебе мені не шкода. Мені і з четвірками добре. А коли трійка яка, я її зумію виправити...

Коли Васюта сказав про розпорядок, він трохи покривив душею. За останні дні він уже не раз порушував розпорядок дня, просиджуючи над уроками й ті години, які призначались для розваги. Та Юрко втішав себе тим, що не завжди ж так буде. Згодом він навчиться робити уроки значно швидше. А зараз заради своєї мети можна іноді урвати якусь годину і від розваг.

Хлопчик завів собі таке правило: кожного вихідного дня дві або три години призначати на граматику й арифметику. Всі уроки він готував напередодні, а у вихідний день зранку відправлявся кудись погуляти, найчастіше до моря, або грався на свіжому повітрі з товаришами. Після цього сідав за підручники. Після обіду в хлопця лишалося ще шість чи сім годин для розваг і читання книжок.

Інші учні робили інакше. Багато з них відкладали готування уроків аж на вечір вихідного дня. І серед веселої гри раптом у такого учня виникала неспокійна думка: «А я ж іще й досі уроків не вивчив!» І вже не такою веселою здавалася гра...

Як вивчати граматику, Юрко знав. Олександра Василівна особливо застерігала учнів, щоб вони не зубрили правил, а насамперед намагалися зрозуміти їх і вміли пояснити прикладами.

Так і робив Васюта. Засвоївши якесь граматичне правило, він придумував до нього цілий диктант.

«Арифметик» Степан Макарович, сухенький дідусь у величезних рогових окулярах, коротко порадив школяреві:

— Задачки! На всі правила!

Легко сказати! Іноді трапляється така собі задачка — коротенька, в ній і числа маленькі, здається, що зовсім тут і вирішувати нема чого. А як почнеш її вирішувати — ну, нічогосінько не виходить. І головне — не знаєш, з якого боку до неї підійти.

Юрко навіть помітив, що найкоротші задачі завжди найважчі, бо неодмінно ховають у собі якусь заковику. І доки не розгадаєш тієї заковики, нізачо не вирішиш задачі!

Сьогодні сонце наче навмисне захотіло порадувати людей у вихідний день. Стих холодний осінній вітер, розвіялися хмари, стало тихо й тепло, наступило бабине літо. Сонце так почало пригрівати, що ожили навіть комахи, які вже було поховалися перед зимою.

В такий день не хочеться сидіти в хаті, серце так і рветься на простір, до моря або в степ. А тут ще на стадіоні має відбутися зустріч футбольних команд двох колгоспів.

Ні, сьогодні ніяк не всидиш у кімнаті!

Проте Юрко не хотів порушувати свого розпорядку дня. Школяр глянув на годинника. До початку футбольного матчу лишалось рівно дві години. Уроки він повчив ще вчора, отже треба тільки повторити деякі граматичні правила і вирішити дві задачі. Це — крім тих, що Степан Макарович задавав додому.

Коли Юрко покінчив з граматиною, до матчу лишилась одна година. Щось йокнуло в серці — чи встигне ж він за цей час упоратися з арифметикою?

Хлопцеві пощастило. Першу задачу вирішив швидко. І друга, яку він намітив на сьогодні, здалася зовсім легкою.

«Три куски граніту важать укупі 156 кг. Перший кусок на 18 кг важчий від другого, а другий — на 15 кг легший від третього. Скільки важить кожний кусок граніту?»

Що ж тут розв'язувати? Ну, лежать три гранітних куски... Юрко їх бачить так яскраво, немов ось вони, всі три, перед ним на столі. І кожний з них, як дві краплі води, схожий на той камінь, якого привезла з острова Павликова мати.

Але що глибше вчитувався школяр у задачу, то все більше переконувався, що це, мабуть, і є одна з тих,

на перший погляд, дуже легких задач, а в дійсності — з ехидною заковикою.

Ну, що тут можна зробити? Відняти 18 від 156? Але для чого?

В сусідній кімнаті одноманітно цокав годинник. Скільки там нацокало? «Ні, не встану, доки не розв'яжу задачу!» вирішив хлопець.

Горобці за вікном зняли страшений гармидер. Їх, мабуть, дивувало, що в такий погожий день школяр сидить у кімнаті, коли всі його товариші вже чимдуж поспішають до стадіону. Особливо голосно цвірінчав старий іржавий горобець: «Чи ви чуєте? Гляньте на цього хлопчиська! Що, що він робить? Напевне, петельки з кінського волосу, щоб ловити нас на току!»

«Три куски граніту важать укупі 156 кг. Перший кусок на 18 кг важчий від другого...»

Раптом школяреві здалося, що він, нарешті, догадався, в чому полягає заковика. Треба уявити, що всі три куски однакові. Скільки б тоді важив кожний із них?

Юрко швидко ділить 156 на 3. Ох, і красота ж — ділиться без остачі! Виходить 52. Ну от, а тепер до 52 додати 18. Буде 70. Це стільки важить перший кусок. Зовсім легка задача! А другий кусок на 15 кілограмів легший від третього.

Хлопча віднімає 15 від 52. Це навіть «букварик» відніме! 37!

Юрко похапцем зазирає на останню сторінку задачника, де вміщено відповіді, і його обличчя витягується, як знак запитання. Що ж це? 59; 41; 56...

Отже, задачу він розв'язав невірною... Не так її треба рішати, зовсім не так!..

У сусідній кімнаті годинник хрипить і повільно б'є: бем... бем... Зараз почнеться матч. На стадіоні, звісно, вже повно людей. І Стьопа там, і Котигорошок... На середині стадіону сходяться обидві команди, і перед початком гри футболісти тиснуть один одному руки. Це на знак того, що будуть грати чесно, не штовхатись і не перечіпати.

Ні, задачі скоро не вирішиш. А що коли відкласти її на вечір? Та нічого не трапиться, якщо й зовсім її залишити. Адже Степан Макарович її не задавав!

Спокуса була дуже велика, і Юрко вагався. Але йому спало на думку, що коли він закрие зараз задачник

і піде, то цим зламає слово, яке сам собі дав. Де ж його сила волі, якщо він не може перебороти в собі бажання піти на стадіон? І як він спокійно дивитиметься на матч, коли вдома лишиться задача, яку він не міг вирішити. Він, Юрко Васюта, не міг! Задачка перемогла його, а не він її!

Хлопець засунув у вуха пальці, щоб не чути було, як цокає годинник, і знову заглибився в задачник. Деякий час перед очима ще літав м'яч, майоріли червоні й голубі майки, але хлопець примусив себе думати тільки про задачу.

Він сидів довго, і коли йому вже почало здаватися, що він ніколи не знайде сам правильного рішення, несподівано з'явилась розгадка. Вона була дуже проста...

Незабаром, на ходу надіваючи картуз, Васюта радісний і щасливий, сповнений незвичайного піднесення, мчав на стадіон. Коли він підбіг до воріт, ударив грім оплесків, і над стадіоном прокотився тисячоголосий крик:

— Го-о-ол!..

— Го-о-ол! — радісно підхопив Юрко, всім серцем почувуючи, що ніколи б йому не кричалося так солодко, якби він не переміг сьогоднішньої задачі про три куски граніту...

На зборі було вирішено, що «Голубий айсберг» — це корабель піонерського загону п'ятого класу. Таку думку подала Олеся, і піонери підтримали її з радістю.

Юрко радів більше за всіх. У нього було таке почуття, наче він відкрив нову землю. Ще б пак! Хіба не був «Голубий айсберг» його мрією, хіба не він, Юрко Васюта, був його капітаном? У яких тільки морях не плавав на своєму кораблі Юрко, яких тільки островів і земель він не бачив! І хіба не радісно застукає ваше серце, коли вам, капітанові, скаже увесь піонерський загін: «Давно ми мріяли про такий криголам! А тепер усі разом помандруємо на ньому навколо світу!»

І справді, для кожного школяра було великою честю потрапити в команду «Голубого айсберга». Що не кажіть — знаменитий корабель! Прочитайте щоденник капітана Шторма — там усі його мандрівки описані.

На тому ж таки зборі піонери вирішили, що першим рейсом «Голубого айсберга» буде мандрівка на острів.

І це не просто собі мандрівка, а піонерська дослідницька експедиція, яка шукатиме корисні копалини.

Малося на увазі знайти граніт. Хай собі це буде звичайний сірий граніт з красивими прожилками, як той камінь, що його привезла з острова Павликова мати. Але пристрасті розгорялися, і Павлик Шаповал, наприклад, доводив, що експедиція може знайти не тільки сірий, але й рожевий або чудовий чорний граніт. А Маруся Чепель запевняла, що це дуже скромні мрії, і коли вже знаходити якісь поклади, то тільки білого мармуру! Та мрамур ніяк не міг задовольнити Стьопу Шандрука. Він виступив на зборі з думкою, що на острові, дуже можливо, в кам'яних породах є розсипи діамантів...

Проте всі погодилися з Олесею, що навіть звичайний сірий граніт буде дуже цінною знахідкою не тільки для колгоспу, а й для всього району.

Олеся виконала свою обіцянку — дістала в колгоспі мотор для «Голубого айсберга». Правда, дали його тимчасово, до перших штормів, але Меланія Митрофанівна сказала, що весною юні моряки одержать мотор у цілковиту свою власність.

В найближчий вихідний день, скориставшись з ясної години, криголам «Голубий айсберг» вирушив у навчальне плавання до Північного полюса.

Хто розповість, як солодко застукало серце в малого капітана Юрка Васюти, коли підняли якір і востаннє заgrimів ланцюг, коли зняли дошки, які з'єднували криголам з берегом, коли голосно заторохкотів мотор і «Голубий айсберг» повільно повернувся носом назустріч морським хвилям?

Ні, немає таких слів, якими б яскраво можна було розказати, що відчував у ту хвилину Юрко. І невимовна радість, і глибоке хвилювання, і гордість за «Голубий айсберг», за себе й своїх товаришів перехоплювали в хлопця дихання. Він стояв на капітанському містку із справжнім біноклем, перед ним розкинувся морський простір, білі буруни лизали з обох боків ніс криголама, бризки долітали на палубу.

Поруч стояла Олеся. Юрко найбільше боявся, що вона помітить його хвилювання. В ту хвилину йому так хотілося бути спокійним, незворушним, яким повинен бути капітан Шторм.

Мотора доглядав комсомолец Ваня Гавриш, який

працював на колгоспній електростанції. Омелько стояв біля руля вдвох з трактористом Остапом Сергійовичем, і той показував школяреві, як треба керувати.

Сонце, яке було сховалось за хмарку, знову приснуло промінням, і Юрко побачив з капітанського містка, як на обрії з'явилась величезна зграя риб з золотими спинками. Ні, то не риби, то безліч дрібних хвиль котилась до берега, і кожна засвічувала на гребінці сліпучий ліхтарик. Ліхтарики спалахували й гасли, а за ними котились усе нові й нові хвильки, поспішаючи з-за далекого обр'ю.

На місток прибіг штурман Стьопа Шандрук.

— Товаришу капітан, — виструнчився він, — ми наближаємось до підводних рифів. Ось гляньте...

Він розгорнув перед Юрком саморобну карту, виконану фарбами.

— Дуже небезпечне місце, товаришу капітан. Гадаю, що треба взяти на три румби ліворуч.

— А це що в тебе позначено? — спитав Юрко, уважно розглядаючи карту.

— Найбільша глибочінь. А тут — кладовище кораблів.

— Що ти вигадуєш? Яке кладовище?

— В цьому місці на морському дні лежать десятки загиблих кораблів. Розбились, налетівши в тумані на скелю. Ось вона, я тут позначив. Ледь-ледь виступає над поверхнею моря. Виникла в результаті підводного землетрусу. А ця червона риса — маршрут «Голубого айсберга».

Юрко наказав повернути криголам на три румби ліворуч і зменшити хід. Повільно обминули небезпечні підводні рифи. І знову «Голубий айсберг» продовжував путь. От якби ще з труби здіймався стовп чорного диму! Тоді б усе було, як на справжньому пароплаві. Але Олеся заборонила під час плавання топити в каюті пічку.

Було дуже шкода, що так швидко допливли до Північного полюса. Не встигли навіть зустрінути жодного айсберга чи звичайну плавучу крижину з тюленими на ній, як Олеся заявила, що криголам уже на полюсі, і порадила висадитись на невідомій землі.

Повернули до берега.

Це був зовсім не знайомий берег, і Юркові тут ще не доводилося бувати.

«Голубий айсберг» обережно причалив. Каміння та

похмурі кам'яні кручі непривітно зустріли мандрівників.

— Треба скласти план і карту відкритої нами землі,— запропонувала Олеся. — Ану, в кого вийде найкраще? Як можна назвати цей берег?

— Гористий! — почулись відповіді. — Скелястий! Порізаний!

Берег і справді було порізано численними невеличкими затоками, які вклинювались у нього.

Юрко відкликав вбік Павлика Шаповала:

— Знаєш, про віщо я думаю? Подивись, які тут скелі. Ти нічого не бачиш?

Павлик підняв кошлаті брови, озирнувся.

— Страшні скелі. Тут, мабуть, можна й орлине гніздо знайти.

— Що — гніздо! Тут, я думаю, печери є. Хочеш, підемо пошукаємо?

Він ближче нахилився до Павлика й зовсім тихо додав:

— Може той, хто взяв прапор піонерської дружини, ховався тут від фашистів. Розумієш, у печері ховався. Сам бачиш, що берег глухий, дикий.

У Павлика загорілись очі.

— А що, як і справді знайдемо прапор!

Обидва хлопчики пішли вузькою смугою, що лежала вздовж берега під кручами. Вони уважно обдивлялись підніжжя скель, шукаючи печери. Під ногами стукотіли дрібні камінці. Іноді якась круча загрозливо звисала над головами, і хлопці намагались якнайшвидше проминути небезпечне місце.

Пройшли вони вже чималу відстань, але ніяких печер не траплялось.

— Ну що ж, — розчаровано промовив Павлик, — треба повертатись. А то ще без нас попливуть додому.

— Як? Без мене? — гукнув Юрко. — Який же криголам може вирушити без капітана?

Раптом він замовк і вступив зір у кущ шипшини, який розрісся під стрімким обривом. Крізь кущ видно було чорну діру.

— Павлику! — прошепотів Юрко.

За кілька хвилин хлоп'ята опинились під обривом. Діра була така велика, що крізь неї могла пройти, пригнувшись, доросла людина. Юрко обережно розсунув ко-

луче гілля і ступив уперед, в півтемну печеру. За ним пройшов Павлик.

Хлоп'ята з цікавістю розглядали цю підземну схованку. В просторій печері не було нічого, крім круглого каменя посередині і риб'ячих кісток. Але хто знає, може, тут є таємний закапелок, куди невідомий сховав піонерський прапор?

— Я ж казав, — промовив Юрко, — що тут є печера. Риб'ячі кістки бачиш?

— Ну, ясно, — пошепки відповів Павлик, — тут жив невідомий партизан.

У цю мить чиясь тінь затулила вхід. Хлопчики злякались, але почувся голос Вані Гавриша:

— А що ви тут робите? Олеся вас кличе, час додому! Гавриш увійшов у печеру.

— Гарна схованка від дощу!

— Від дощу? — розчаровано сказав Юрко. — Це таємна печера, ми її знайшли.

— Еге, — махнув Гавриш рукою, — її знайшли раніше за вас наші рибалки. Вони тут негодую пересиджували. Я сам тут колись бував. Ну, пішли! Кажу ж, що Олеся кличе!

Юрко глянув на Павлика, Павлик — на Юрка, і нічого не сказали. Обидва були розчаровані.

Мовчки повертались до «Голубого айсберга». Сонце вже котилось до обрію, і в морі простяглась золота дорога. Чим нижче сідало сонце, тим вужчою ставала вона, і кожної хвилини мінилась: була немов із розтопленої міді, потім стала рожевою і все бліднішала. А сонце опустилось ще нижче, і одна половина в нього була яскраво-червона, а друга — мідна. Потім воно торкнулось обрію, стало все карміновим і незабаром зайшло. І тільки зникло сонце, море враз стало холодним, сірозеленим, і лише над обрієм ще тремтіла світла смуга.

— Швидше! — гукала здалека Олеся. — Де ви блукали?

Ніхто не знав, що вже не доведеться цього року плавати на «криголамах». Незабаром почалася справжня осінь. На морі — шторм за штормом, і тому подорож на острів довелося відкласти до весни.

Але на «Голубому айсбергу» один раз на тиждень збирався гурток юних моряків. Мишко Цимбал запалював у каюті грубку, чорний дим вихоплювався з труби «кри-

голама», корабель хитали хвилі, які докочувалися в бухту. А хлоп'ята вчилися в'язати морські вузли, вивчали сигналізацію прапорцями, вчилися визначати місце, де перебуває корабель.

В містечку було чимало старих моряків, які плавали колись і на торговельних, і на військових кораблях. Олеся бувало їй запросить то одного, то другого з них на заняття гуртка.

Багато їй самі вчилися. На «криголамах», в теплій каюті, відбувся піонерський збір, присвячений дослідникам Півночі. Юрко Васюта зробив доповідь. Він з такими подробицями розповів про дрейфуючу кригу, про скелясті острови північних морів, про пташині базари, наче сам усе це бачив на власні очі. Відважні російські люди перемагали і кригу, і холод, і полярну ніч — вони йшли все вперед до своєї мети...

А хвиля вривається в затон, де стоїть «Голубий айсберг», підкидає «криголам»... І здається дітям, що пробиваються вони крізь крижане поле, а навколо полярна ніч, і тільки вийдеш на палубу, побачиш північне сяйво. Але не хочеться виходити — в каюті хоч і тісно, проте затишно їй тепло, і так блищать очі в капітана, і про такі героїчні діла він розповідає, що немов у себе самого виростають молоді крила.

Виростайте ж, крила, бистрі та широкі, щоб злетіти на таку височінь, про яку тільки мріяли досі найкращі люди!..

Олеся давно думала — як би було добре, коли б піонерський загін листувався з моряками якогось корабля.

Дівчина бачила, як діти захоплюються морською справою, як їх вабить романтика морських мандрівок, боротьба з суворою стихією природи — з кригою північних морів, з бурями і штормами. Але вона хотіла, щоб піонери побачили й інше, щоб вони зрозуміли, що морська служба і походи кораблів — насамперед уперта, наполеглива праця радянських моряків, починаючи від матросів і кінчаючи капітаном. І що саме в цій щоденній і самовідданій праці на користь Вітчизні і є справжня романтика морських мандрівок. Хай знатимуть діти, якою ціною, якою важкою працею дістається команді корабля перемога над кригою або штормом.

Олеся дуже раділа, що гурток юних моряків викликав у піонерів таку цікавість. Береги Радянського Союзу омивають великі моря й океани, і могутньому радянському флотові потрібні відважні й освічені моряки.

Вожата порадила з Олександрою Василівною і вирішила, що найкраще буде написати листа від усього піонерського загону команді пароплава, на якому служив батько Юрка Васюти. Дмитро Харитонович був досвідчений штурман, він і сам міг би розповісти піонерам багато цікавого. «Кавказ» — вантажне судно, це був величезний океанський пароплав, який робив далекі рейси.

Писали листа всім класом. Правда, безпосередньо за столом, над аркушем паперу сидів Юрко Васюта (який дуже цим гордився), але лист вийшов колективний, бо всі підказували Юркові не тільки про віщо писати, а навіть окремі речення й слова.

У листі написали про свій клас, про «Голубий айсберг» і гурток юних моряків, про майбутню мандрівку на «невідомий» острів. Хоч листа було адресовано Юрковому батькові, але школярі звертались до всієї команди «Кавказу» і просили розповісти про життя на пароплаві, про моря і порти, де він зупинявся.

Відповідь прийшла не дуже швидко, але це був радісний для п'ятикласників день. Від імені всієї команди пароплава листа школярам написав штурман Дмитро Харитонович Васюта.

В урочистій тиші Олеся голосно читала листа. Команда «Кавказу» дякувала піонерам за привіт, бажала успіхів у навчанні і щасливої подорожі на острів.

«Вже другий день,— читала Олеся,— ми стоїмо в Сінгапурі і вантажимо вугілля. До того пливли Індійським океаном, де задихались від спеки. Особливо важко доводилось нашим кочегарам. Уявіть собі, як працювати при тропічній спеці біля розпечених топків! Працю цих людей можна справді назвати трудовим подвигом...

З великими труднощами пощастило одержати в англійської влади дозвіл для кількох наших моряків зійти на берег і відвідати місто. Ми бачили палаци англійських колонізаторів і солом'яні хижки малайської, китайської і індуської бідноти, бачили каторжну працю вантажників і рикш... Не дивуйтесь, дорогі піонери, в цьому місті пасажирів возять на невеличких візках, у які запряжено,

замість коня, людину... Не дивуйтесь, адже ми були в англійській колонії. Майже все місцеве населення тут неграмотне, і тільки декому з малайських чи індуських дітей щастить потрапити до школи.

Робітники сінгапурських доків розповіли нам про такий випадок. З Індії, з князівства Хайдарабад, прибув у Сінгапур індус-селянин із своїм одинадцятирічним сином Діном Лінгайя. Тут він став працювати рикшою. Одного разу його найняв п'яний англійський моряк-офіцер. Коли він сів у легкий візок рикші, несподівано зламалося колесо. Може, пасажир був занадто гладкий, а може, просто колесо було старе і йому прийшов час зламатись. Але офіцер звалився на брук і набив собі гулю. Не довго думаючи, він вихопив револьвер і почав бити ним по голові рикшу. Той захищався, але незабаром упав з пробитим виском.

Дін Лінгайя, який на той час був тут же, з батьком, кинувся на офіцера, як тигр. Палюча зненависть до білих гнобителів надала цьому хлопчикові незвичайної сили. Він ударив моряка головою в живіт з такою силою, що той сів, розкарячивши ноги. Дико поводячи очима, він націлив на хлопчика револьвер. Але Дін блискавично вцепився зубами в цю простягнену волосату руку. Його ледве відтягли від офіцера...

Як небезпечного «політичного злочинця», Діна Лінгайя відправили «додому», в Хайдарабад, де судили за «намір убити англійського офіцера». Суддями були місцеві багатії, покірні слуги нізама (князя). Поруч з ними сидів майор з англійської розвідки.

«— Дін Лінгайя, — улесливо сказав суддя, — підійди ближче й відповідай на мої запитання. Якщо говоритимеш щирю правду, ми випустимо тебе і в нагороду ти одержиш усе, що попросиш. Що б ти хотів хлопче?»

«— Я хотів би щодня їсти хоч трохи рису... — промовив Дін».

«— Чудово. Це твоє бажання буде виконано. А що б ти хотів ще?»

«— Я хотів би вчитися, пане, в школі».

«— Гаразд. Ти будеш учитися. Але спочатку скажи, хто були товариші твого покійного батька, про віщо він розмовляв з ними і хто тебе навчав не любити білих панів?»

Хлопчик відповів, що він не знає, як звати приятелів

батька, і не знає, про віщо вони розмовляли. А не любити білих панів його навчили вони самі, білі пани...

І ніщо не змусило хлопчика відповідати інакше...

Його засудили до в'язниці на 46 років.

Оце тобі й школа!

Ні, дорогі діти! Дін Лінгайя недовго сидітиме за ґратами. Скоро прийде той час, коли скине нізама вільний народ, і слідом за ним геть полетять англійські хижакі...»

Ще і ще раз дякували моряки з «Кавказу» за лист, просили й далі писати їм і передавали всім школярам свій щирий привіт.

А внизу була приписка:

«Маю надію, що скоро побачу всіх вас і мого сина Юрка, якого міцно цілую».

Урок ботаніки почався, як звичайно. В клас увійшов Іван Михайлович. Мишко Цимбал і Маруся Чепель несли за ним таблиці й малюнки рослин.

Потім Іван Михайлович почав викликати учнів. Першою він викликав Олю Бондаренко.

Для Олі це було несподіванкою, бо минулого разу вона вже відповідала. Дуже можливо, що вчитель хотів перевірити ученицю.

Оля вийшла до столу з тим почуттям внутрішньої радості й піднесення, яке буває в кожного школяра, коли він добре знає урок.

Глянула на клас, побачила занепокоєне обличчя Марусі Чепель. Маруся, мабуть, думала: «Оля минулого разу одержала з ботаніки п'ятірку. Що як вона вирішила, що цього разу вчитель її не спитає, і не вивчила уроку?»

Оля заспокійливо усміхнулась подрузі і почала відповідати. Іван Михайлович слухав сьогодні ученицю з якоюсь особливою увагою. Та й увесь клас немов завмер. Оля відповідала урок, але якось дивно — не так, як було написано на сторінках підручника!

Розповідаючи, наприклад, про кореневі волоски, вона розказала, для чого треба обрізувати посаджені молоді деревця. Дуже цікаво розповіла, як можна омолодити стару яблуню, яка вже перестала плодоносити.

Та цього ж зовсім не було в підручнику! А Іван Михайлович слухав, та ще й як слухав, і всі учні сиділи й боялись пропустити хоч одне слово з того, що говорила

їхня однокласниця. Ні, ще ніхто так цікаво не відповідав у п'ятому класі.

Аж ось учитель глянув на годинника й сказав:

— Шкода зупиняти тебе, Бондаренко, та треба ж ще й інших спитати. Ну, молодець! Ти розповіла урок власними словами, а не переказала з підручника. Видно, що по-справжньому глибоко вивчаєш завдання. Без зубрячки!

Після уроку Олю оточили її подруги й товариші. Всім було радісно за неї, за її успіх.

А Бурма Андрій серйозно спитав:

— Ти, Бондаренко, мабуть, якийсь секрет знаєш, що так відповідала?..

— Знаю.

— Чому ж ти мовчиш? Розкажи й нам!

Оля посміхнулась

— Ти у футболу любиш грати? З захопленням граєш, правда?

— Ти про секрет розкажи, а не про футбол!

— Секрет простий, — сказала Оля. — Треба й уроки отак учити. З захопленням.

МЕЛАНІЯ МИТРОФАНІВНА

Історія з трійкою, яку одержав Стьопа Шандрук, не скінчилась. Одного разу після уроку російського читання Стьопа помітив, що Олександра Василівна забула на столі класний журнал.

Хлопець швидко озирнувся. Всі учні вийшли в коридор слідом за вчителькою, і в класі лишилися, крім Стьопи, тільки Юрко й Андрій Бурма. Стьопа враз розгорнув журнал, щось пошукав на його сторінках і, схопивши ручку, зробив якусь помітку...

— Що це? — почув він за собою голос Андрія. — Хо-хо-хо! Юрко, йди сюди, він собі виправив трійку на п'ятірку! З географії!

Стьопа похапцем притулив до сторінки аркушик промакального паперу й захопнув журнал.

— Ти справді? — підійшов Юрко.

— Хвостик приробив зверху! В одну мить! — усмінувся Андрій.

— Справді? — знову спитав Васюта.

— Тихше ви! — зашипів Стьопа. — Глядіть, щоб нікому ні слова!

У цей час за дверима почулися кроки, і в клас швидко ввійшла Олександра Василівна. Школярі відскочили од столу.

Вчителька взяла журнал. Вона була чимсь дуже заклопотана.

— Ти черговий? — спитала Бурму. — Відчини квартиру.

Все це трапилось за якись дві-три хвилини.

Коли Олександра Василівна вийшла, Юрко пильно подивився на Стьопу:

— Я й не знав, — тихо сказав він.

— Що?

— Ти й таке можеш зробити...

Стьопа нічого не відповів, і обидва приятелі мовчки розійшлись.

Увечері, готуючи вдома уроки, Юрко згадав про випадок з класним журналом. У хлопчика з'явилося неприємне почуття, наче він зробив щось негарне — зломив посаджену край шляху берізку або порізав парту.

Його вразив вчинок Стьопи, але тільки тепер, коли школяр лишився сам, важке, неприємне почуття проснулося в ньому з новою силою. Дивним було те, що Юрко почував себе в чомусь винним.

«Може, треба було сказати Олександрі Василівні? — думав він. — А я ще й відскочив од столу, коли почув її кроки. От і виходить, що я теж допомагав Стьопі... Та як же я міг сказати вчительці? На мене б тоді увесь клас — «ябеда, ябеда!» Я ж ніколи ще не був ябедою».

Чому ж так невесело на серці, наче дуже когось образив? Вікно розчинене навстіж, і хвилями плинуть у кімнату терпкі запахи теплого надвечір'я. Із степу вітрець приносить гіркуватий дух полину й свіжої ріллі, і рілля пахне наче по-весняному міцно, хочеться вдихати цей запах на повні груди. Там, де в своєму розгоні степ раптом спинявся над крутим берегом, підводився, зливаючись на обрії з небом, синій екран моря. Башту Рудих Беркутів на цьому екрані було наче облямовано чорним мармуром.

«А як би зробила Майка-юнроз?» ураз подумав хлопчик. І чому вона згадалась, та рудоволоса дівчинка з рюк-заком за плечима?

Юркові видно, як у розчинені ворота, круто повернувши руля, в'їхала на своєму запиленому «Москвичі» мати. Всі колгоспники добре знали цю нову красиву машину. Її можна було бачити і на далекому полі, і ще далі в степу, де вигулювались на пастівнику отари овець. Любила Меланія Митрофанівна поїхати й до сусідів, кудись у навколишні степові колгоспи, подивитись, що робиться в них, і переїняти хороший досвід.

Юрко звик лишатися вдома із старою бабусею. Батько — в плаванні, мати — весь час у колгоспі: то на зборах, то десь на фермі чи в полі.

Меланія Митрофанівна вийшла з машини, стомлена, але вся немов якась легкокрила, як ластівка, осяяна невідомим радісним почуттям. Юрко вибіг їй назустріч, і вона посміхнулася синові.

— Знаєш, де я була, Юрасю? На науково-дослідній станції! А як же ти тут, синку?

В її голосі прозвучала тривога і жаль. Меланію Митрофанівну завжди мучило те, що вона змушена так часто залишати сина самого. Що він робить без неї, як проводить час, які думки приходять у цю стрижену голову з колючим, як у їжака, волоссям?

Мати помічала, що останнім часом хлопчик часто замислюється, іноді на його обличчі з'являється той замріяний вираз, коли людина блукає думками невідомо в яких далєких просторах. Усе це Меланія Митрофанівна пояснювала Юрковою пристрастю до читання. «Знову прочитав про якусь небезпечну мандрівку», думала вона.

Мати бачила, що в хлопчика день у день уже формується свій власний характер, наполегливий і рішучий. Тішило те, що Юрко ніколи не міг сидіти без діла. Якщо не уроки, то книжки, які він приносив із шкільної бібліотеки. Любив він і погратись з товаришами і побігати. Найчастіше ж малював якісь карти або майстрував моделі пароплавів. А то щодня пропадає біля моря, латаючи з Юхимом Кириловичем великого рибальського човна, в якому колись любив виїздити в море з товаришами її старший син... Марко...

При цій згадці тепла й солена сльоза раптом скотиться по щоці, і мати непомітно змахне її рукою...

Меланія Митрофанівна з любов'ю глянула хлопчикові в карі очі.

— Немає листа від батька? Скоро, певно, буде, —

промовила вона і, обіймаючи сина за плечі, пристукуючи каблуками черевиків, пішла в хату.

Чомусь дуже-дуже запам'ятав Юрко цей материн приїзд. Була мати в знайомій сірій спідниці і в такій же сірій жакетці, яку завжди вдягала в дорогу, на голові синіла легенька косинка. І хоч лоб у матері перетинали глибокі зморшки, ця нова волошкова косинка і незвичайне внутрішнє піднесення робили сьогодні жінку зовсім молодою, наче вона скинула десь добрий десяток літ.

Умившись з дороги, витираючись рушником, вона однією рукою взяла сина за підборіддя і жартома підняла його голову. Материна рука пахла її улюбленим полуничним милом.

— Що ж трапилось з нами, соколики мої, що ми сьогодні такі задумливі? — спитала вона. — Може, «Голубий айсберг» сів на мілину?

Юрко навіть не посміхнувся на жарт.

— Ого, виходить, що справа ще серйозніша? — звела мати брови. — Ну сідай, розкажуй, що в тебе трапилось. Невже двійка завелася?

— Ні, мамо. Я тобі зараз усе розкажу, як було...

І Юрко розповів про вчинок Стьопа Шандрука.

Меланія Митрофанівна подумала.

— Був у нас такий випадок, — промовила вона. — Колишній наш завгосп в артілі дуже любляв усякі папери й документи. Так бувало з ними й носить. Усі вони в нього акуратно підшиті, і як що — він зараз же листав один папірець за другим: ось, мовляв, розписка, ось накладна... Ну, ми в колгоспі відчували, що не так щось у нього як треба. А всі папери нібито в порядку. Аж ось почала ревізійна комісія робити перевірку. І що ж? Виявилось, що багато документів у завгоспа підроблені, розписки фальшиві... То я оце й думаю, Юрасю: чи не починав наш завгосп з того, що в школі, як учився, підробляв у журналі собі відмітки?

— Мамо, я й сам знаю, що Стьопа погано зробив. Та не можу ж я сказати на нього вчительці. Стьопа ж... Ну, він же — штурман Сивий Пінгвін...

— Зроби так, щоб він сам признався. Побалакай з ним. Якщо ви — друзі, ви повинні один одного оберігати від поганих вчинків, направляти один одного на хороше. Не бійся сказати і вчительці, якщо треба. До самого ди-

ректора дійди. Твій Сивий Пінгвін зробив шахрайство з відміткою, а ти його покриватимеш? Так, чи що?

Вона поклала на голову синові долоню:

— А як побалакати з Стьопою, то вже міркуй сам...

Меланія Митрофанівна витягла з кишені білу хустинку. Край її було зав'язано вузликом, і ось той вузлик мати й почала розв'язувати. Вона поглядала на сина весело й лукаво.

— Ану, вгадай, ну, лишень, вгадай, що я привезла!

Розв'язавши вузлик, Меланія Митрофанівна обережно висипала з нього на стіл десятків зо два зернин — великих жовтих пшеничних зерен. На білій скатерті вони відсвічували тьмяним золотистим полиском. Кожну зернину було немов виліплено з прозорого воску.

— Ти любиш казки? — спитала в сина. — Знаєш, щоб там були чарівники, ворожбити... Ну, от я була в таких чарівників і привезла оце від них чарівне насіння. Не віриш?

— Ти ж була на дослідній станції.

Мати розсміялася.

— А там працюють справжні чарівники! Це — гілляста пшениця. Вередлива рослина! Хоч і здавна росте на землі, а довго не хотіла колоситись на наших полях... А це вже, бачиш, такий сорт вивели на нашій станції, що років через два піде її на наших колгоспних масивах. Так, синку, ця пшеничка може дати до сотні центнерів з гектара! Це однаково, що зняти за одно літо п'ять багатих урожаїв. Ото буде життя!

В радісному захваті мати схопила сина в обійми.

— Почекай, через кілька років ми засіємо цією пшеницею наші степи!

Двері розчинилися навстіж, і в кімнату ввійшов високий стрункий чоловік із чорною борідкою і карими блискучими очима.

— Пробачте, я забув постукати, — ще з порога обізвався він. — Драстуйте, драстуйте, Меланіє Митрофанівно. Здоров був, Юрко! Привезли? Кажіть, привезли?

В ту ж мить він побачив зерно і хутко підійшов до столу.

Це був колгоспівський агроном Іван Іванович Бурма, батько довготелесого Андрія.

Він схопив пучками кілька насінин і поклав собі на долоню. Здавалось, агроном милувався їхнім золотистим

відсвітом, а потім рвучко, всім тілом повернувся до Юркової матері.

— Меланіє Митрофанівно! Мені аж дух захоплює... Гілляста пшениця!

Він засміявся весело, розкотисто, аж луна обізвалася в сусідній кімнаті.

— Ось, Юрко, не впізнаєш ти ні наших степів, ні колгоспу. Доведеться тобі в десятому класі заново вивчати географію, бо вся наша країна зміниться. Хліба буде — гори! Худоби — не перелічимо! З нашого колгоспу літаки до Москви літатимуть!..

Сам того не помічаючи, Бурма від хвилювання смикав себе за кінчик борідки.

Слухаючи агронома, Юрко уявив безмежні лани, засіяні незвичайною пшеницею, — її колосся скидалось на гілочки. Важке, зернисте, воно гнулось до землі, і весь лан ходив тугими жовтими хвилями. Обсажені тополями, височіли білостінні будівлі ферм і загонів, а містечко все було в садах, і всі будинки поблискували такими високими й сліпучими від сонця вікнами, що мружились очі. В поле їхали один за одним комбайни — без тракторів, самохідні комбайни, і їхали вони рівною асфальтованою дорогою мимо аеродрому, на який тільки що прилетів із Москви колгоспний пасажирський літак.

Силою дитячої уяви хлопчик побачив себе вдвох з матір'ю біля літака. Вони літали на ньому в Москву, бачили Кремль і Красну площу, бачили Ленінський мавзолей.

Щось міцно затиснуто у Юрка в долоні.

«Це — подарунок, — каже мати, — подарунок, синку...»

Засміявся Юрко. Поки що все це тільки сон. Але все це буде насправді, неодмінно буде!..

І раптом відчуває хлопчик, що справді щось міцно затиснув він у жмені.

Похапцем розтулив Юрко пальці і побачив на долоні кілька жовтих пшеничних зерен...

Хтось постукав у двері.

— Ввійдіть! — гукнула Меланія Митрофанівна.

І Юрко побачив, як мати немов погасла, а Бурма зробив такий рух, наче хотів долонею прикрити насіння. На порозі стояла широкоплеча, з довгими рудими вусами людина і, посміхаючись, проказувала:

— З приїздом вас, Меланіє Митрофанівно, з приїз-

дом! Чув, що привезли дивне насіннячко... Цікавлюсь глянути. Не доводилось мені досі бачити гіллястої.

М'яко ступаючи, наче крадучись, рудовусий підійшов до столу.

— Н-да, — промовив здивовано, — оце зерно! Як перемите! Не чув, не чув досі про гіллясту... В газетах, звісно, читав, а щоб ось так побачити — оце вперше.

Рудовусого звали Лука Моркотун.

— Так, так. Гарна пшеничка. — Моркотун озирнувся і сів. — Давайте, мабуть, віднесу її до млина, то завтра вже і паляниць напечемо, хе-хе... А проте скажу вам, Меланіє Митрофанівно, і вам, Іване Івановичу, що сіяти її нашому колгоспу, мабуть, не доведеться...

Юрко помітив, як мати й агроном, обоє разом швидко глянули на гостя.

— Драстуйте! — вихопилось у Меланії Митрофанівни. — Оце новина!

— У тому ж і річ, хороші мої, — лагідно підхопив Моркотун, — що це справді новина. Тут гарячитись не можна, все треба обміркувати, що і до чого. А обміркувавши, і ви скажете, що не буде з цього діла.

— Як? — спалахнув Бурма і схопився пальцями за борідку. — Чому?

Моркотун посміхнувся і зробив заспокійливий рух рукою — навіщо, мовляв, отак хвилюватись заради такої дрібниці?

— А тому, — промовив тим самим лагідним голосом, — що в нас не ростиме гілляста. Не ростиме, хороші мої. Думаєте, що я — проти? Та я обома руками за неї головувавиму, тільки ж, горенько наше, вигоряють у нас пшениці. Про жито розмови немає, жито в нас посухостійке, місцевий сорт. А от пшениця... — Моркотун безнадійно розвів руками. — Не витримує вона наших суховіїв. Та хіба ви самі цього не знаєте? У мене така порада: сіяти жито, ну ячмінь... А від пшениці відмовитись. А ви — «пшениця, пшениця»! Та ще якась там гілляста!

Він докірливо і водночас вибачливо похитав головою, наче хотів сказати: «Ай-ай, не подумали ви про це, ну та що зробиш, коли у вас обох такі гарячі голови!»

Меланія Митрофанівна повільно підійшла до Моркотуна — так, наче хотіла роздивитись його зблизька.

— А може, від усього відмовитись? — тихо, але вираз-

но спитала вона. — Від боротьби, від колективної праці... Від комунізму відмовитись?

— Що ви? Що ви? — замахав руками Моркотун. — І в думках не мав...

— У пшениці, в оцій гіллястій, — продовжувала Меланія Митрофанівна, стримуючи хвилювання, — наш майбутній розквіт... Ви подумайте, Луко Сидоровичу, у нас великі масиви степової землі. На самому випасі овець далеко не поїдеш, нам потрібна пшениця! Це безглуздя — степовий колгосп без пшениці! Ваша правда, була що вона в нас вигоряє, бо ми ще не маємо місцевого посухостійкого сорту. Не так як слід воювали досі з природою. Не ми її, а вона нас часто перемагала. Та тепер уже не ті часи!..

— Люди не ті, — додав Бурма. — Побачили плоди своєї роботи. А лісова смуга яка росте! Через чотири-п'ять років так шугне вгору — не впізнаєш! Тоді ніякі посухи не страшні!

«Авжеж, не страшні», так і хотів гукнути Юрко, ледве стримався.

— Ну, через п'ять років і посіємо гіллясту, — лагідно промовив Моркотун. — Неодмінно посіємо, щоб од людей не відставати. А зараз ще рано. Чому ми так поспішаємо?

— Чому? — спалахнув Бурма. — А тому, що й нам хочеться побачити те нове життя, яке будемо!

Моркотун встав.

— Хороші мої, повторюю, що я — не проти. Я теж член правління колгоспу. Я ж за державні інтереси дбаю. Якщо держава дасть нам дорогоцінне насіння, чи маємо ж право ним ризикувати? Згорить під суховієм гілляста — хто відповідатиме? Не тільки ви, а все правління, і я в тому числі. Що скажуть у районі? Ну, гаразд, може навіть трапиться так, що врятуємо пшеницю. Та скільки оця гілляста завдасть нам клопоту — думали про це? Почнуть їздити всякі комісії, агрономи...

Його розмову перебив глузливий сміх Бурми.

— Висловились до точки, товаришу Моркотун?

— Висловився й попередив. У цьому немає нічого смішного.

— Гаразд, — сказав Бурма. — Ось ваш картуз. Пробачте, нам не по дорозі. Відправляйтесь у тил. А колгосп піде на передову.

«Ага, — радісно тьохнуло Юркове серце. — Не послу-

хали тебе, не послухали!» Хлопчик відчув гостре бажання показати цьому рудовусому, на чиєму він, Юрко, боці. Він підбіг до агронома і, схопивши обома руками його за велику руку, міцно притулився до неї щочкою.

— Та-ак, — тихо відповів Моркотун. — Значить, зневажаєте добру пораду? Ну, глядіть самі. Тільки щоб не пожалкували.

Він вийшов із хати.

Мати довго не могла заспокоїтись.

— Як це вам подобається? — питала вона з обуренням. — Друг і порадник знайшовся!

— От людина! — щипав борідку Бурма. — Сміє він базікати про державні інтереси! Чули? В тил тягне з передової! Ну звичайно, в тилу спокійніше. Відвоюювався! Дезертир! А знаєте, скільки він сумніву посіє в декого з колгоспників отакими своїми розмовами. І це — член правління артїлі!

— Зумів пролізти, — сказала Меланія Митрофанівна. — Лагідненько, тихенько — і проліз.

Ходити до школи Юркові доводилося мимо Моркотунового подвір'я, і хлопець не раз бачив через низеньку огорожу, як оцей Моркотун, великий і незграбний, мов ведмідь, обкопує в садку яблуні або возиться з вуликами... Зате, як тільки починались у колгоспі сівба або жнива, Моркотун біг у поліклініку за довідками про немічний стан свого здоров'я.

— Насіння відпускають нам на два гектари, — сказала Меланія Митрофанівна, пересипаючи зерно з долоні на долоню. — Це нашому колгоспові висока честь, Іване Івановичу. Честь і довір'я. Наш колгосп — перший, якому дали стільки насіння гіллястої. Довір'я треба виправдати, дорогий агрономе!

ЩО БУЛО НА ЗБОРІ

Наступного дня Юрко прийшов у школу рано. Вночі падав дощ, і Петрович уважно подивився школяреві на чоботи.

— Ноги, ноги треба витирати, морячок, — промовив він. — Сказано, що чистота — запорука здоров'я.

Юрко ледве дочекався Стьопи Шандрука.

— Йди, я тобі щось скажу, — одвів він Стьопу в куток.

— А що таке?

— Ти мені скажи — хто ти? — похмуро запитав у товариша Юрко.

— А ти не знаєш?

— Я знаю: піонер і штурман Сивий Пінгвін з криголама «Голубий айсберг». Тільки ти забув про це! Ти, Стьопо, ось що... Вчора мати була на дослідній станції. Ну, от. Наш колгосп пшеницю гіллясту сіятиме. За один раз — все одно як п'ять урожаїв. Ось яка пшениця!.. А ти... відмітки підробляєш у журналі! Який же ти піонер після цього?

Стьопа не чекав такого закінчення Юркової розмови. Він спочатку трохи збентежився, а потім сердито відмовив:

— А тобі яке діло? Хай у товариша неправильна трійка, да?

— Чому ж вона неправильна? Забув, як мекав біля дошки?

— Сам ти мекаєш. Я тепер усе знаю на п'ятірку.

— Ну й хай би Семен Павлович спитав. А ти — нишком підробив! Усе одно як шахрай! Хіба піонери бувають шахраями!

— А ти, може, хочеш наябедничати? — ураз почервонів Стьопа.

— Я — не ябеда. А коли сам не признаєшся — скажу!

— І я скажу! — враз прозвучав біля них голос дівчинки. Обидва озирнулись і побачили кругле смагляве обличчя Олі Бондаренко. — Мені Бурма Андрій розказав, — насупила брови Оля. — Хочеш Семена Павловича обдурити? Піди й попроси в нього пробачення!

Стьопа сердито підступив до дівчинки.

— А ти... ти на уроках підказуєш!

— Може, коли й підказувала, — промовила Оля, — а відміток не підроблювала! Ось завтра піонерський збір!

— То й що?

— Побалакаємо про тебе!

Юрко взяв приятеля за плече:

— Стьопо, ти не бійся, — щиро вмовляв він. — Признайся. Бо який же з тебе піонер, коли ти боїшся чесно сказати!

— Я нічого не боюся! — шарпнув Стьопа. — А ви... якщо скажете... Ябеди ви! Ось хто!..

Він відсторонив товариша і пішов з класу.

— Признається? — глянув на дівчинку Юрко.

— Ти ж чув, що він сказав? Ябедами нас називає. Не признається.

Юркові дуже подобається оця кімната на другому поверсі, вікна якої виходять на море. Правда, до моря далеченько, треба перейти вулицю й майдан, але звідси, з другого поверху, дуже добре видно і Башту Рудих Беркутів, і морський простір — далеко, далеко, аж до самого обрію.

Кімната велика й затишна, прикрашена квітами й гірляндами із степових духмяних трав. Картини з піонерського життя — веселі, барвисті, оздоблюють стіни.

У цій кімнаті стоїть у кутку червоний прапор шкільної піонерської дружини. На ньому вишитий шовком піонерський значок і заклик...

Сьогодні в цій кімнаті збір піонерського загону. Тут увесь п'ятий клас. За столом — кращі піонери, відмінники, у всіх урочистий вигляд, і навіть Котигорошок притих — не жартує, не смішить товаришів. Оля Бондаренко головує.

Ось вона нахилилася до Олесі і про віщось стиха порадила із нею. Світле Олесине волосся золотиться над лобом, як снопик достиглого жита.

Юрко сидить у кутку біля піонерських прапорців. У вікно повіває теплий вітерець, і хлопчині здається, що прапорці тихенько шелестять, мов колосся в степу.

Юркові і приємно слухати, що кажуть про нього піонери, і трохи ніяково.

Ось уже троє виступило, і всі про нього хороше говорять — і на уроках Васюта уважний, і ніколи не бешкетує, і вчиться гарно. І, мовляв, бути йому головою ради піонерського загону. А коли всі руки піднялися вгору, Оля сказала:

— Одноголосно!

Найбільше схвилювало Юрка, що всі піонери, як один, хочуть, щоб він був у загоні головою ради. Отже, всі вони люблять його і вірять, що він буде добре працювати і що загін п'ятого класу буде найкращим. І хлопцеві захотілося сказати товаришам, що вони не помилились у ньому і незабаром робота в загоні закипить по-новому.

Він зустрівся очима з Олесею, і вона весело кивнула йому головою. У цей час чиясь рука легко лягла хлопцеві на плече. Юрко озирнувся й побачив Олександру Василівну.

— Вітаю, капітане Шторм! — жартуючи, шепнула вона.

Попросив слова Гриць Маляревський. Він обома долонями пригладив свого неслухняного чуба й сказав:

— Треба обрати ще членом ради Стьопу Шандрука! Він учиться на відмінно і гарний товариш. Коли його попросиш, то Стьопа завжди пояснить задачу, і взагалі...

— Стьопу! Шандрука! — підтримало Маляревського кілька голосів.

— Голосуйте! — обізвався Бурма. — Ми всі за Шандрука!

Юрко відчув, як кров прилинула йому до щік і дуже застукало серце.

— І зовсім не всі! — гукнув він з місця і раптом встав. — Я проти. Шандрук не може бути членом ради, він недостойний цього.

Всі затихли й дивились то на Юрка, то на Стьопу. Знали, що обидва вони — щирі друзі, і Юркові слова всіх здивували.

А за мить знявся гамір. Прихильники Стьопи гукали:

— А чому недостойний? Що він зробив поганого?

Юрко твердо промовив:

— Він зробив поганий вчинок. Так піонери не роблять!

Тут знявся ще більший гамір, та втруtilась Олеся:

— Юрко, якщо ти вважаєш, що Шандрук недостойний бути в раді загону, ти повинен сказати чому саме. Про який вчинок ти говориш?

Настала тиша. Всі чекали. Але Юрко мовчав і дивився на Стьопу. А Стьопа удавав, що дуже зацікавився своєю рукою, яку розглядав з усіх боків.

Нарешті, Юрко обвів очима товаришів і промовив:

— Якщо він справжній піонер, хай скаже сам.

— Я знаю, про що каже Васюта! — враз обізвалась Оля. — Нехай Шандрук признається тут у всьому.

Стьопа зірвався з місця.

— В чому? Чого ви напосіли? Хай Бондаренко признається, вона любить підказувати на уроках! А коли диктант, то заглядає в зошит до подруг! А як я... А я ні в чому не винуватий...

— Стьопо, навіщо ти кажеш неправду? — з запалом вигукнув Юрко. — Ти ж знаєш... Знаєш, що ти зробив! І ти не можеш бути в раді!

— Я й не хочу! Я сам відмовляюсь!

— Ні, ти признайся! — спалахнула Оля. — Навіщо ти викручуєшся?

— Я не знаю, про що ти кажеш! — відмовлявся Стьопа.

— Навіщо ти дуриш усіх нас? Признайся сам! — наполягав Юрко.

Він розчервонівся, очі його блищали.

Олеся підійшла до столу.

— Увага, піонери! Дайте мені слово. Юрко, ти сказав, що Шандрук, наш піонер і твій друг, зробив щось негарне. Скажи, що це за вчинок. Адже Шандрук заперечує твої слова.

— Коли так, я скажу, — промовив Юрко. — Шандрук переправив у класному журналі свою трійку з географії на п'ятірку.

Знову настала в кімнаті тиша. Тільки вітрець повіяв у вікно і ледь-ледь колихнулись червоні прапорці.

Стьопа сидів похнюпившись. Він не чекав, що Юрко розповість про його вчинок. Та ще на піонерському зборі! «А я думав, що він — товариш... друг...» снувалася невідступна думка.

— Шандрук! Це правда? — долинув до нього, наче з-за стіни, голос вожатої.

Стьопа встав і мовчки кивнув головою.

— Ти скажи, а не кивай, — промовила Олеся. — Чи в тебе невістачає мужності на те, щоб чесно і вголос визнати свою провину?

Шандрук глянув у вічі Олесі — в них не було її колишніх веселих блискіток, вони дивились суворо.

— Правда, — тихо впало вимовлене слово.

І враз зірвалася з місця Маруся Чепель. Її чорні, як достиглі вишні, очі палали, вся вона горіла обуренням:

— Правда? І ти, Стьопо, ще смів отут викручуватись? Як ти можеш дивитись нам у вічі? Ми ж усі піонер-ленінці! І ти, піонер-ленінець, посмів переправляти в журналі відмітку? Ти не піонер після цього, у тебе треба забрати червоний галстук!

Стьопа спідлоба поглянув на Олесю. У нього швидко застукало серце. Зараз вожата скаже, що справді з цього

дня він, Стьопа, недостойний носити піонерський галстук. Хлопчик відчув, що це для нього буде невтішним горем. Як? Ось він піде з цього збору, і він уже не піонер? Він уже не матиме права назвати себе юним ленінцем!

Стьопі захотілось гукнути, що хай як завгодно, аби тільки він лишився піонером! Ось просить слова Оля. Що вона скаже? Може, теж вимагатиме виключити з піонерів?

— Зняти галстук легко, — промовила Оля, — але давайте подумаємо, чи слід нам зараз отак зробити?

Мимохіть Стьопа кинув вдячний погляд на піонерку.

— Хай попросить у Семена Павловича пробачення! — гукнув Котигорошок.

— І в Олександрі Василівни! — додав ще хтось з піонерів.

— Що треба зробити, — сказала вожата, — йому підкаже його піонерська совість. А обрати до ради загону Шандрука не можна!

Олександрі Василівні боляче було почути про такий вчинок її учня, та ще відмінника. «Все, що я знала про цього хлопця, стверджується, — подумала вчителька. — Він дуже здібний, але занадто любить себе самого. Він хоче, щоб тільки його обдаровували похвалою».

— Член ради — це кращий піонер, — сказала Олександра Василівна. — З нього повинні брати приклад його товариші. Чи правильно поступив Васюта, розповівши про негідний вчинок Шандрука?

— Правильно! — почувлася дружна відповідь піонерів. Мовчав тільки Андрій Бурма.

— Чому ж відмінник Шандрук, — продовжувала вчителька, — дозволив собі підробити відмітку, яку поставив йому вчитель? Йому, бачте, байдуже, що своїм вчинком він кладе пляму на весь клас, на піонерський загін. Байдуже йому і знання. Йому потрібні тільки п'ятірки! Наче ми вчимося не заради знання, а для п'ятірок! Я певна, що з Шандруком таке трапилось востаннє, він подолає негарні риси свого характеру... Але дуже прикро, що доводиться нам про це говорити в цій кімнаті, на зборі, перед цими піонерськими прапорами... Ось я й кажу, — закінчила Олександра Василівна, — що кожний із нас повинен бути чистим і чесним в усіх своїх вчинках і думках.

Усі чекали, що Стьопа Шандрук устане і щось скаже.

Стьопа підніс руку.

— Я... я дуже винуватий перед піонерським загоном... — промовив він тихо. — Перед усім класом... Слово даю, що ніколи більше... Ленінське слово...

Він запнувся й замовк. Думки роїлися в голові, хотілося сказати багато, сказати про те, що він, виправляючи відмітку, не подумав, який робить негідний вчинок, не подумав, що справді плямує увесь клас. Але язик не слухався, і Стьопа знову сів на своє місце.

Тільки про одне не сказав би на зборі Шандрук — що він усе ж таки вважає Юрка Васюту ябедою і не хоче з ним більше дружити.

Вчинок Стьопи продовжували обговорювати, розходячись по домівках. Усі його засуджували. Але коли мова зайшла про Васюту, Андрій Бурма раптом сказав:

— А все ж таки Васюта теж неправильно зробив!

— Як неправильно? Чому? — здивувалась Чепель.

— А тому! Не треба було виказувати товариша! Я згодний, що Шандрук вчинив шахрайство. Та хай би сам признався!

— Він же ніяк не хотів признаватись! — вигукнув Цимбал. — У цьому ж і річ!

— А Васюта повинен був примусити його признастись! — не здавався Бурма. — Одним словом, вплинути на нього, перевиховати!

— Дурниці плещеш! — скипіла Оля Бондаренко. — Мало ми на нього впливали? Доводили йому, вмовляли! А він ще й погрожувати став!

— Не так треба було, — цмокнув губами Бурма.

— Тебе не спитали, Бурмочко, — втрутився Котигорошок. — Ти б розтолкував нам, що і як!

— Я б так зробив, — не звертаючи уваги на Котигорошка, продовжував Бурма. — Не став би з ним товаришувати. І не розмовляв би! Ось тоді Шандрук сам би признався...

Олеся йшла з піонерами і уважно прислухалась до суперечки.

— А ти певний, — спитала вона, — що тоді б Шандрук признався? А чи не міг би він сказати: «Не хочеш товаришувати — не треба!»

— Правильно! Так би й сказав! — підхопила Маруся Чепель. — Коли він на зборі, перед загоном, отак викручувався...

— Ні, Бурма, — закінчила Олеся, — не знайшлося б у Шандрука мужності признатись! Подумай сам, що було б, коли б піонери приховували погані вчинки один одного? Хіба можна було б тоді назвати нас юними ленінцями? Ленінцями! Слово яке!

Юрко Васюта трохи затримався після збору. Коли він підходив до свого подвір'я, було вже темно. Зірки мигтіли ясным зеленкуватим світлом. Із степу накочувалися поперемінно то холодні, то теплі хвилі повітря. Холодні перемагали — осінь ішла невблаганною ходою.

Самітна береза біля воріт злякано зашелестіла і відразу заспокоїлась, наче впізнала свого господаря. В темряві стовбур її здався Юркові занадто товстим. Так і є — до дерева притулилась чиясь постать.

Юрко спинився, тоді постать відокремилась од стовбура і впритул ступнула до хлопця.

Юрко впізнав Стюпу...

— Ти чого тут стоїш? — вихопилось у хлопця.

— Тебе чекаю, — відповів Шандрук. — Хочу подякувати тобі...

— За віщо?

— Не знаєш? За зраду! За те, що наябедничав на свого друга.

Обличчя Стюпине неясною плямою біліло в темряві. Він говорив задихаючись, з гнівом.

— Хіба ти не чув, про що говорили на зборі? — спитав Юрко. — Про піонерський прапор, про піонерську чесність. А ти...

— Чув уже, чув, — перебив Шандрук. — Сам знаю, що погано зробив. Тільки скажу тобі, що дружба — це навіки... Така дружба... Та що з тобою говорити! Зрадив мене, друга свого... Ябеда!

Юрко бачив, як Стюпа гірко махнув у темряві рукою і, повернувшись, пішов геть.

Хоч Васюті й шкода було, що рветься дружба з товаришем, та ще більше досадував на Стюпу, який, певно, вважав, що Юрко вчинив зраду.

«Його й збори не навчили, — подумав Юрко. — Якщо так, то не треба мені друга, який іде проти всього загону...»

Васюті пригадалося, що Стюпа мріє стати поетом тільки для того, щоб про нього всі знали й говорили: «Великий поет Степан Шандрук!» Пригадалось, як цей

«поет» відлежувався за горбком, коли довідався, що вожата не запише, хто скільки зібрав колосків...

Юрко ввійшов у свою кімнату й засвітив електрику. Матері не було вдома — в неї збори. Випив молока, якого принесла з льоху бабуся, — холодного, з густим вершком.

Озирнувся, наче вперше бачив свій стіл, етажерку з книжками і ліжко під стіною з двома подушками — любив, щоб голова була високо.

Кілька хвилин стояв перед фотографічною карткою старшого брата. Марко посміхався, немов говорив Юркові: «А що, голубе, з кожним днем ти все більше й більше пізнаєш життя! Бачу, що воно тебе вже починає дечому вчити...»

«Ось уже знаю тепер, які бувають товариші! — подумав Юрко. — Сам же не хотів чесно признатися, а тепер назвав ябедою...»

Сів за стіл і розгорнув зошита. Замислився. А коли глянув ще раз — побачив, що це зошит на три косих. Він уже був увесь списаний великими рівними літерами, наче писав учень першого класу...

«Чи виправився в мене почерк? — подумав. — Ні, мабуть, від одного зошита не виправиться».

Продивився останній класний диктант. Почерк був нерівний, літери ніби хиталися на всі боки.

«Спишу ще п'ять зошитів! — ураз вирішив. — І слова, в яких роблю помилки, переписуватиму по десять разів кожне слово!»

У нього не сходило з думки, що він тепер — голова ради піонерського загону. Що ж він за голова, коли писатиме з помилками, або ось таким — курячим почерком? З нього ж тепер увесь загін братиме приклад! Котигорошок каже, що почерк — то дурниця. А хто б розібрав листівки, що їх писав Олег Кошовий, якби вони були так надряпані?

Ні, правду каже Олександра Василівна, що в школі — все важливе і немає дрібниць.

Юркові пристрасно захотілось працювати, зайнятися якоюсь великою справою. Уроки вивчено, дві щоденні сторінки на три косих переписано, переписані й слова, в яких були помилки. З кожним днем цих клятих помилок, на щастя, стає менше й менше...

І хлопчина розгорнув свій заповітний зошит. «Що-

денник капітана Шторма». Кусаючи кінчик ручки, дивився перед собою в темне вікно. Десь далеко-далеко в степу мигтіло вогнище, мабуть, розклали його чабани...

«Щоденник капітана Шторма»...

Що ж ти бачиш там, за вікном, хлопчику з колючою стриженою головою? Які думки легкими тінями торкаються твого опуклого чистого лоба? Може, манить тебе той далекий нічний вогонь, можливо, бачиш ти інші великі вогні могутніх електростанцій, які скоро змінять твій безмежний степ... А може, думаєш ти про чудесний голубий криголам, який розрізає сиві буруни північних морів. І стоїш ти зараз на палубі, маленький капітан Штурм, і чуєш, як унизу, в глибині пароплава, глухо й ритмічно гуркочуть машини. Бачиш ти вогники далеких радіостанцій, загублених у снігах, і цілий новий, незнайний світ розкривається перед тобою.

Колись батько розповідав тобі, хлопчику, про свої мандрівки на теплоході, про екватор і тропік Козерога і навіть показував на карті ці тонкі лінії, які підперізують землю. Ти тоді ще не вчився в школі, і тропік уявлявся тобі гримучим ланцюгом, простягненим через моря й пустині. І часто кораблі, проходячи над цим ланцюгом, зачіпали його днищем, і днище скреготало на весь океан. Тоді прокидався від сну на острові рогатий Козерог, який стеріг тропік, і починав страшно рикати, як лев...

Ти сам не раз чув уві сні той рик і, тремтячи від страху, просипався, прислухаючись. Ні, то лише море шумить.

Ти виріс, хлопчику, пішов у школу, і вже тропік не уявляється тобі ланцюгом, і ніякого рогатого Козерога, ти знаєш, немає на світі. Але глибоко запали в серце оповідання про мандрівки сміливих радянських моряків, про далеку Північ, про каторжний труд темношкірих рабів у колоніях, про негрів, яких пихаті пани не вважають за людей...

Темрява зазирає у вікно, тільки далеко-далеко в степу блимає вогнище.

Маленький капітан Штурм схилився над щоденником...

У ПЕРШОКЛАСНИКІВ

Гриць Маляревський не уявляв, як він піде до малюків у перший клас, що їм скаже, як поводитиметься. А піти обов'язково треба. Олеся при всіх піонерах сказала, що він тепер буде наче вожатий у першокласників.

Ну, звісно, не справжній вожатий, бо піонерів серед цих малюків ще немає. І — не вчитель, бо щоб бути вчителем, Грицеві ще треба самому багато вчитись. А просто буде в новаків їхнім старшим другом і захисником. Тепер, якщо хто схоче штовхнути малючка або ніжку підставити, то матиме справу з Грицем.

Оця нова роль захисника малечі найбільше бентежила школяра. Чи не сам він ще вчора любив дати щигля комусь із не зовсім розторопних новаків або скубнути ззаду за волосся й відвернутись — мовляв, це зовсім не я! А сьогодні він, Гриць, має виступати вже в ролі найпершого захисника «буквариків».

І несподівано для себе хлопчина відчув гордість: що не кажіть, а саме йому, а не комусь іншому, доручено такий пост! Авжеж — пост, та ще й відповідальний. Олеся так і сказала. А справді — хіба не відповідальний? Хіба не відповідатиме тепер Гриць перед загоном за весь перший клас?

Це тільки класний керівник відповідає за клас. Ну, а тепер відповідатиме ще й він, Гриць Маляревський.

І щобільше думав школяр про свої нові обов'язки, то все більше переконувався, які вони важливі. Легко сказати: шефство піонерів-п'ятикласників над новачками! Тут треба знати, що й до чого!

От учора, приміром, Мишко Цимбал приніс циферблат з рухливими стрілками. Спробував Гриць переводити стрілки, а вони так туго крутяться, аж риплять. А першокласники ж вчитимуться на такому циферблаті, як дізнаватись, котра година! Ні, не годяться тут тугі стрілки!

Ну, і примусив Гриць переробити циферблат. І Мишко Цимбал таки слухняно взяв його назад і переробив. Бо кого ж йому слухатись, як не завідуючого шефством?

Або взяти таке. Павлик Шаповал і Маруся Чепель при всіх же піонерах дали обіцянку зробити для малюків літери. А де вони? Ну, знову-таки не хто інший, як Гриць, попередив і Павлика, і Марусю, що як не буде

через два дні літер, то він напише статтю про це в стіну газету. Хай тоді прочитають про себе!

І це допомогло. Сьогодні вже й літери є!

А вранці, як тільки прийшов Гриць у школу, так відразу й спитав в Олі Бондаренко, чи вона вже знає, які книжки читатиме малюкам? Виявилось, що Оля вже радилась з Олександрою Василівною і підбрала в бібліотеці кілька книжечок, які будуть цікаві першокласникам.

Наступного дня перед початком уроків Гриць, Мишко Цимбал і Маруся Чепель понесли в перший клас подарунки. В останню хвилину їх нагнав ще й Юрко Васюта. Він, хоч і не давав ніяких обіцянок на зборі, а навипилював з дерев'яної рейки гладеньких кубиків для рахування й паличок. Палички були акуратно пов'язані по десятку.

Першокласники були вже всі в зборі. Гриць увійшов у клас і занадто голосно привітався:

— Здрастуйте, доброго ранку! Сідайте всі за парти.

Потім він показав малюкам подарунки і поклав їх на стіл:

— Тільки глядіть, щоб добре вчилися і не пустували! А то нахапаєте двійок, а я за вас відповідай! Оці кубики й палички — для рахування. Щоб усі арифметику полюбили! Без неї ніяк не можна. Ось я, як вивчуся, мости будуватиму. А без арифметики ніякого моста не збудуєш! Та щоб розпорядок дня не порушували!

Грицеві згадалось, як йому важко було дотримуватись розпорядку. А все ж таки привчив себе, і тепер учора одержав першу п'ятірку з арифметики. Правда, допомогли товариші, та все ж таки він найбільше був вдячний Олександрі Василівні і вожатій Олесі, які навчили його, як треба працювати.

Хотілось сказати ще малюкам щось ласкаве, тепле, та чомусь було соромно Марусі Чепель і Мишка з Юрком. Вони стояли збоку і теж уважно слухали, що говорив Маляревський.

«Нічого, потім колись скажу», подумав Гриць і додав:

— А якщо вас хтось займатиме, то я йому дам такого бокса, що запам'ятає Грицька Маляревського!

У клас тихо увійшла Оксана Миколаївна. Малюки встали. Вчителька за дверима чула всю промову Гриця і тепер ледве стримувала усмішку.

— Здрастуйте! — привіталась.— О, які нам подарун-

ки принесли шефи! Якраз те, що потрібно. Дуже вам вдячна від усього першого класу!

Тут підняв руку хлопчик на першій парті. Гриць глянув і став увесь як кумач. Він упізнав: це був той самий школяр, якого Гриць колись перечепив.

— Що ти хочеш, Петю Коваль? — спитала вчителька.

— Оксано Миколаївно, — дзвінким голосом промовив хлопчик, показуючи пальцем на Маляревського. — Він уже не буде перечіпатись! А гулі в мене вже немає.

Гриць не знав, куди йому подітись. Він почув, як чмихнула збоку Маруся Чепель. Але вчителька поспішила сказати:

— Ну, звісно, тепер це наші захисники, наші шефи!

Маляревський з подякою глянув на Оксану Миколаївну, попрощався й вийшов із товаришами з класу.

Того ж дня Олександра Василівна викликала його відповідати урок з української мови. Як радісно було вчительці слухати його впевнену розповідь.

Мимохіть їй пригадалось, як вона ходила вдвох з вожатою додому до цього хлопчика. Той, колишній, Гриць Маляревський зовсім не був схожий на сьогоднішнього. Вчителька знала, що самий розпорядок дня не допоміг би учневі виправити свої трійки і двійки. Головне те, що Гриць умів бути наполегливим, він сам щиро бажав стати відмінником.

І ніколи ще Олександра Василівна не відчувала такого задоволення, як сьогодні, коли ставила Маляревському п'ятірку.

ПРИЙШЛА ЗИМА

Всі знали, що зима ось-ось має прийти. Ще тоді, як з Зеленого Яру привезли вулики й поставили в омшаник, Юрко сказав:

— Ну, тепер уже й зима скоро!

Давно зібрали яблука в колгоспному саду (там же таки, в Зеленому Яру), давно зжовкла на пасовиську остання трава. З моря подував холодний вітер, буруни накинулись на берег, а степом, навперегін з бистрими зайцями, помчало кругле перекотиполе.

Ночі стали непроглядні, з димарів закуріли пахучі

димки — люди почали топити по-справжньому, щоб у кімнатах було тепло.

Всі знали, що зима не за горами, а прийшла вона все ж несподівано. Вночі вітер нагнав хмари, і опівночі таке знялося — загуло, засвистіло... Юрко чув крізь сон, як торготіли каглянки у грубці, як щось немов стогнало на горищі і десь гриміло на даху залізо. А вранці встав, глянув у вікно — все біле, всюди білосніжні полотна лягли під ноги...

Перший сніг уже було помережано візерунками слідів. Ось простягся ланцюжок якихось чудернацьких літер. Що за знаки? Якої мови? Ні, це легко відгадати. Мабуть, немає такого школяра, який би не зумів прочитати цих рядків на снігу. Сьогодні рано-вранці на подвір'я прилетіла сіра ворона. Обережний птах сторожко озирнувся і пішов по сніжному полотну, лишаючи за собою відбитки лап. Іноді ворона зупинялась і клювала сніг — чи немає чогось поживного під цією білою скатертиною?

А ось навкоси інший слід. Це теж звір знайомий — кішка! Вона вийшла з-за сарая і враз побачила птаха. Кішка припала до снігу й поповзла. Та ворона вже помітила ворога і, злякано каркнувши, злетіла на тополю.

Все це легко прочитав Юрко на снігу.

Зима! Чисте морозне повітря немов наливає наснагою все тіло. Сьогодні вихідний день. Швидше до моря, до затону, де стоїть біля причалу голубий криголам!

Знайома дорога — і знайома, і незнайома: сніг засипав кожний рівчак, сховав кожний горбок. Але море шумить, як і раніше, — глибоко, могутньо, немов дихає на повні груди казковий велетень. Ще здалека почув його шум Юрко і прискорив ходу. Минулу ніч лютував на морі шторм, і хвилі ще й зараз не вгамувалися, вони накочувалися на прибережне каміння одна за одною нестримно й бурхливо.

Васюта з високого берега оглянув безмежний морський простір. Море було непривітне, синьочорного кольору, білі баранці танцювали на гребенях хвиль. Унизу, в невеличкій бухточці, стояв «Голубий айсберг». Хлопець почав швидко спускатися до нього вузькою кам'янистою стежкою, запорошеною снігом. Спускатися було важко, ноги раз у раз ковзались, і доводилось хапатися за велике каміння, щоб утриматись.

Власне кажучи, до причалу вів ще один спуск, він

був зовсім не такий крутий, як ця стежка, і значно ширший. Тією дорогою з'їжджали до берега навіть трактори з причепами, в які набирали каміння для брукування вулиць у містечку. Але Юрко спускався крутою стежкою тільки тому, що нею було значно ближче до «Голубого айсберга». Стежка вела до причалу навпростець.

Коли хлопець уже опинився біля причалу, він несподівано побачив чийсь постать, яка піднімалася дорогою на берег. «Шандрук! Стьопо!» мало не гукнув Юрко, але втримався. Він бачив, що Шандрук пригинається, ховаючись за скелями, і, напевне, не хоче зустрітися з ним, Юрком.

«І досі сердиться на мене! — подумав Васюта. — Але що він тут робив сам-самісінький на березі?»

Юрко удав, що не помітив Шандрука, і пішов до криголама. Дрібні камінці дзвеніли під ногами, як скло. Навколо було самотньо, пустинно. Великі рибальські човни витягнуто на берег, не видно ні рибалок, ні сітей, які тут завжди сушилися на сонці. Зимовий лов риби почнеться пізніше, коли минуть шторми, які о цій порі року завжди лютують на морі.

Тут хлопчина підійшов ближче до «Голубого айсберга» й скам'янів на місці. З кораблем щось трапилось. Ніс його задерся вгору, а корма важко осіла у воду. Юрко не довго роздумував. Широкою слизькою дошкою, ризкуючи впасти, він збіг на палубу. Що таке? На палубі, припорошеній снігом, виразно темніли свіжі сліди від чобіт. Тут хтось був зовсім недавно. І сліди були невеликі, хлоп'ячі... «Шандрук приходив! Його слід! — ураз майнула думка. — Що ж йому тут треба? Що сталося з кораблем?»

Рипучими сходишками Юрко кинувся в каюту. На останній сходишці він зупинився: в каюті було повно води. Криголам похитувало на хвилях, і вода з кожним його порухом хлюпала, і в порожній каюті ці звуки здалися Юркові зловісними. Він нахилився і довго вдивлявся в чорну каламуть. Коли очі призвичаїлись до темряви, він побачив у кутку, в підлозі каюти, дірку. Добре роздивитись її він не міг, її заливало водою, але дірка була велика, вона зяяла в пробитих дошках, як рана...

«Чого ж приходив сюди Шандрук? — мучить Юрка невідступна думка. — Чому він пригинався, чому не хотів, щоб я побачив його?»

— Його робота! — враз уголос промовив хлопчик, почувуючи, як серце закипає гнівом.

Він пригадує, що Шандрук ніс під рукою щось довге, замотане в ганчірку.

«Сокира!»

Юркові раптом стало дуже боляче, образливо і страшно. Так, страшно за товариша, який пішов на таку гидку помсту... За віщо? За те, що він, Юрко, «наябедничав» на нього!

— Як же це? Хіба ж можна так? — розгублено шепотів Юрко.

Він нахилився і для чогось зачерпнув у жменю води. Вода була холодна, пекуча. «Тепер не залатати дірки... — подумав. — Треба аж до весни чекати...»

Обурений, з очима повними сліз (добре, що ніхто не бачить), Юрко зійшов на берег і подався до містечка. Треба зараз же знайти товаришів, розповісти всім піонерам, що зробив з «Голубим айсбергом» Шандрук! «Коли б я прийшов на корабель усього на годину раніше, — думав хлопчик, — я б упіймав Шандрука! Впіймав би в каюті, з сокирою, на місці злочину!..»

Мишко Цимбал, Павлик Шаповал і Маруся Чепель працювали в піонерській кімнаті над стінгазетою, коли до них ускочив збуджений і розчервонілий Юрко Васюта. Він так захекався, що довго не міг говорити. Товариші здивовано на нього дивилися.

— Ав... аварія! — нарешті промовив Юрко. — Зло... злочин! Шандрук... прорубав дно в «Голубому айсбергу»!

І він розповів усе про лихо, яке спіткало корабель.

— А ти впевнений, що це зробив Шандрук? — спитав Павлик.

Юрко аж підскочив:

— Та всі ж докази! І слід від його ніг на палубі, і боявся стрінутись зі мною, і сокиру ніс...

— Сокиру?

— Авжеж. Замотану в ганчірку сокиру... Ви розумієте? Це помста мені! За те, що я сказав про його вчинок на зборі!..

У Марусі запалали очі.

— Який же він негідник! Хіба це тобі помста? Це ж він усім нам нашкодив! Усьому загонові, бо «Голубий айсберг» — наш піонерський корабель!

Ураз вона метнулась до Юрка з олівцем і аркушем паперу.

— Сідай і пиши замітку! Ми його в стінгазеті так намалюємо, що буде пам'ятати!

Вкупі склали дошкульного дописа і закінчили його такими словами:

«Ми всі обурені негідним вчинком Шандрука. Про це треба поговорити на зборі загону. Хіба достойний такий школяр носити славний піонерський галстук?»

ВОВКИ

Всюди — на вулицях, біля парканів, намело високі замети, і вранці із степу, де в кошарах зимували отари, верхи прискакав у колгосп пастух: з'явилися вовки! Голодні звірі встигли пробратися в кошару й задавити кількох овець. Відігнали їх пастухи тільки пострілами.

Почувши про вовків, Меланія Митрофанівна схвилювалася: минулої зими ці хижакі завдали колгоспу багато шкоди. Добре було б влаштувати на вовків облаву, та степ — не ліс, у степу полювати на сірих розбійників важко.

Жінка звеліла оголосити місцевим мисливцям, що за кожного вбитого вовка колгосп видаватиме премію. У неї в самої прокинувся мисливський запал. Меланія Митрофанівна не раз полювала на зайців, їздила восени на далеке степове озеро стріляти гусей. Та найбільше хвилювало її полювання на вовків.

Вона умовилася з Бурмою і старим мисливцем Юхимом Кириловичем поїхати на ніч у степ. Юхим Кирилович спочатку відмовлявся — око вже не те і рука тремтить, та потім згодився.

Мисливці зібрались у Меланії Митрофанівни обговорити план полювання. Юрко заздрісно слухав їхні розмови. Гадали зробити засідку з принадою. Юхим Кирилович доводив, що немає кращої засідки як старий сарай у степу, де колись складали овечу вовну.

— Неодмінно вовча зграя надійде! — запевняв старий. — Тільки принаду треба заздалегідь приготувати.

Юрась знав, що проситися й собі поїхати — даремно, мати досі ніколи не брала його на полювання. А тут ще

така серйозна справа, як нічна зустріч з вовками. Але як хотілося їй собі поїхати з матір'ю! Як хотілося!

Хлопчик дивився, як мати набиває патрони крупним, як горох, вовчим дробом і, нарешті, наважився попроситись:

— Мамо, візьми й мене! Уроки я вивчу і ніяк не заважатиму, їй-право.

Мати засміялась і враз сказала:

— Покажи щоденник.

— Ти ж дивилась.

— Ще раз хочу глянути.

Юрко подав щоденник.

Мати уважно його розглядала, перегортаючи сторінку за сторінкою.

— Акуратно, — коротко говорила вона. — Все записано. По граматиці з трійки перейшов на четвірку. Арифметика — п'ять. Географія — п'ять. Інакше й соромно було б капітанові криголама. Поведінка відмінна.

Мати закрила щоденник і несподівано, зовсім несподівано промовила те одно-однісіньке радісне слово:

— Поїдеш!

Сани були чудові. Звалися вони «козинок», у них була висока спинка й крила. Юрко навіть не шкодував, що їхали не «Москвичем». Не можна було машиною проїхати через замети. По низинах коні поринали в сніг, а де вище було — бігли дружно, бо снігу там мало, його здував з рівного вітер.

Юхим Кирилович усю дорогу розповідав про мисливські та рибальські пригоди, а Бурма й мати доброзичливо кепкували з нього. Старий мисливець і рибалка любив-таки дещо перебільшити. Як його послухати, то він і акулу ледве не впіймав (і звідки вона взялася в нашому морі? Хіба від самого тропіка Козерога припливла?) Атож, ледве не впіймав акулу в звичайну рибальську сіть, і вовка бачив білого, і в морі на крижині його носило сім діб...

Далеко в степу, за Зеленим Яром, стояла хата, в якій жили чабани, а поруч простяглися довгі кошари й загони. Чабанські собаки ще здалека зустріли гостей лютим гавканням.

У повітрі запахло кізячним димом.

Назустріч вийшли чабани. До саней підійшов Силь-

вєстр Шандрук — батько Стьопи. Старий чабан був у круглій шапці-кубанці з червоним верхом.

— Ви як парубок,— пожартувала Меланія Митрофанівна.— І не холодно в такій шапчині?

— Нічого,— відповів старий.— Голова прохолоду любить. Холод — він мозок освіжає.

— Багато сірих? — спитав Бурма.

— Хто їх знає,— посміхнувся чабан.— Я ще не встиг порухувати. А виють здорово. Такі концерти нам дають щоночі!

Він задоволено поглянув на рушниці.

— Це добре. А тільки чому ж малому не дали хоч поганенької берданочки?

Юрко засоромився, а мати сказала:

— Йому ніколи буде стріляти. Він здобич рахуватиме.

— Ну, хіба що так.

Відпочивши в теплій хаті, пішли подивитися на вівці.

— Кормів вистачить? — спитала Меланія Митрофанівна.

— Ще й залишиться. Хіба малі стоги?

Стоги, які стояли віддалік, справді були височезні. Юрко навіть здивувався: невже вівці зможуть поїсти стільки сіна?

В кошарах пахло сухим сіном, овечим теплим духом, який так і шугнув у ніс. Овець було багато — білих, чорних. Вони злякано витріщали жовті очі на відвідувачів.

— Кажуть — дурна вівця,— говорить Шандрук,— аж воно й неправда. Тільки що беззахисна. Та це вона в неволі такою стала, а дикі вівці, я думаю, дуже швидкі на ноги. Воно ж і дикі вівці є?

— Авжеж є, діду,— сказав Бурма.

— Огож я й кажу, що даремно про овець така слава йде: дурні та й дурні. А побачили б ви, як вони ввечері отут гуртуються. Слабі й молоді — в середину, а які сильніші — навколо стають, ближче до дверей. Чують, значить, що ніч буде неспокійна. А барани підіймуть вуха і слухають, слухають. Прислухаються, значить, чи не виють вовки.

Увечері пішли в сарай, який стояв далеко від кошар, край яру. Сарай був напівзруйнований, крізь покрівлю блимали зорі, а через дірки в глиняних стінах можна було бачити засніжене поле.

— Ну як, — засміявся Бурма, — подобається тобі Юрко, ця квартира? Нічого, у повстанках та в кожусі не замерзнеш.

Ніч була місячна, тиха. Сніги навколо засиніли. У Юрка проходив по спині морозець від хвилювання. Крізь дірку було видно, як вдалині чорніла задрана вівця, яку чабани привезли заздалегідь для принади.

Вовки довго не обзивались. Тільки після півночі десь далеко пролунало протяжне сумовите виття. Через деякий час воно повторилось, і, як луна, у відповідь йому розляглося виття вже з іншого краю степу.

Юрко відчув, що дрібно тремтить. Це здивувало хлопчика — невже він боїться? Ні, йому зовсім не страшно. Хіба можна боятися вовків, коли сидиш у засідці з озброєними мисливцями? Звичайно, хлопчині й не холодно. А тремтіння — це від напруженого чекання. Здавалося, що кожна жила в тілі натяглася, як туга струна...

Далеке вовче виття викликало якесь дивне, незрозуміле почуття — серце завмирало від нього і враз знову починало стукати голосно, як молоточок. Але це був не страх, зовсім не страх. На мить уявилось: навколо нікого, тільки зимовий степ, степ, степ... І раптом — далекий, протяжний звук: виють вовки... Незабаром вони будуть зовсім близько. Треба рятувати своє життя. Треба захищатись, бо хто злякається, розгубиться — загине!

«У-у-у...» лунає над засніженою безмежною рівниною. Сумне «у-у» здіймається вгору, на мить застигає десь у високостях і обривається.

— Ага, подають голос сірі, — сказала Меланія Митрофанівна.

— Скоро підійдуть, — спокійно промовив Юхим Кирилович. — Та вони вже осьдечки, — шепнув.

За сотню кроків справді по снігу перебігали з місця на місце сірі тіні.

— Обережні, — прошепотів Бурма.

— Авжеж, так наосліп не сунуться, — підтвердив Юхим Кирилович. — Почекайте, хай підійдуть ближче.

Звірі, безумовно, чули принаду, але їх спиняв інший запах, який говорив про небезпеку. У них уже був досвід зустрічі з людьми.

Часом здавалось, що вовки зникали. Але ось знову пробігли по снігу виразні тіні. Хвилинами тіні обертались на неясну постать звіра і знову немов танули. Було

дивно, що в місячну ніч на снігу вовчі постаті здалека майже непомітні.

Бурма нервувався і вже лагодився спустити курок.

— Куди ж стрілятимете? — сердито бурмотів Юхим Кирилович.— У степ? Однаково зараз на мушку не візьмеш.

Юрко сидів навпочіпки поруч з матір'ю. Він відчував, що й мати горить нетерпінням, але стримує себе, намагається бути спокійною. Однією рукою вона на хвилинку обняла сина.

— Не страшно? — шепнула.

Юрко не встиг відповісти. Він ясно побачив, як кроків за тридцять, немов із замету, виринув величезний собака. Так, він дуже скидався на пса, цей звір з гострими вухами. Тепер уже можна було розглядіти його сухорляву легку постать.

Юрко сів на снігу й дивився, здавалось, просто в дірку, з якої стежила за ним Юркова мати.

— Чого ж ви? Стріляйте! — не прошепотів, а тільки рукою подав знак Юхим Кирилович.

І в цей час із цівки матеріної рушниці вилетів сніп полум'я і одночасно вдарив оглушливий постріл. Юрковитнувся від несподіванки і не бачив, як вовк підстрибнув угору, зробив кілька кроків убік і простягся на снігу. Вслід за цим пролунало ще два постріли — хлопець догадався, що вистрілив Бурма.

Коли Юрко знову глянув у отвір, він побачив, що вовк, здригаючись, уже лежить на гребені замету.

— Влучили? — почувся збуджений шепіт Бурми. — У мене один є.

— Добре, — голосно промовив Юхим Кирилович. — Шкода тільки, що мені не довелося пальнути. Тепер уже не прийдуть.

Він поліз у кишеню за махоркою.

Вовк, якого застрелила Меланія Митрофанівна, був старий звірюган з густою пухнастою шерстю. Агроном убив меншого звіра, молодого.

Юрко бачив, що мати дуже радіє своїй удачі, але намагається приховати це за удавано спокійними рухами й поважною розмовою з Юхимом Кириловичем.

— Добряче хутро! — погладила вона звіра. — Ось Юркові пошию тепле пальто. А то можна й на комір чи на шапку.

Юхим Кирилович спритно знімав шкуру. Юрко захоплено озирався навкруги. Спочатку він, ніде правди діти, трохи побоювався, що вовки повернуться й несподівано нападуть. Та ніч була така ясна, вовків і слід розтанув, і хлопець усією істотою відчував красу цього зимового, зачарованого місячним сяйвом степу. Сніг навколо виблискував безліччю самоцвітних іскор, немов хто розсипав їх повними пригорщами — ці невловимі холодні блискітки. Людські тіні ковзали по заметах — голубі, зовсім голубі тіні!..

І хтось-чому несподівано згадався Стьопа.

Хлопчик тихо зітхнув.

ПІОНЕРСЬКЕ СЛОВО

Стінгазету вивісили в коридорі, біля дверей п'ятого класу. Увагу школярів привертав допис: «Ганебний вчинок Степана Шандрука».

Поруч з дописом була карикатура: школяр з сокирою в руці рубає днище корабля, на якому виведено напис: «Голубий айсберг».

Зранку, перед початком уроків, біля стінгазети юрмою стояли учні. Вони вголос читали дописа і тут же його обговорювали.

— Це — злочин,— доводив Гриць Маляревський.— За такі діла — знаєш?..

— Авжеж,— поважно промовив Ваня Дорошук,— він же псує народне добро. То ж наш піонерський корабель.

— А як довідались, що це зробив Шандрук? — допитувалась Оля Бондаренко.

— Як? Довідались! Не стали б писати в стінгазеті.

— Дивіться, ось і він! Шандрук!

Справді, до школярів наближався Стьопа. Він, мабуть, ще нічого не знав про допис у стінгазеті, але учні, які стежили за кожним його рухом, помітили, що Шандрук намагається не дивитись на них.

— Боїться й у вічі глянути! — прошепотів Мишко Цимбал, злегка штовхнувши ліктем Юрка Васюту, який стояв біля нього.

Юркові здалося, що обличчя його колишнього друга було сьогодні якесь незвичайне, бліде.

«Переживає!— подумав Васюта.— Нашкодив, а тепер переживає!»

Стьопа помітив юрму і, не глянувши на Васюту, й собі протиснувся ближче до стінгазети. А втім, протискуватись йому й не довелося: школярі розступилися.

Всі враз замовкли. Шандрук помітив це мовчання, щось наче здригнулося на його обличчі, і він почав читати газету. Допис з заголовком, написаним великими літерами, відразу впав йому у вічі...

Він прочитав допис за одну мить і мовчки озирнувся. Тепер і справді він зблід, це виразно бачили всі учні.

— Хто ж це так? — тихо спитав він.

Усі зрозуміли, що він питає про те, хто написав цього дописа. Але ніхто йому не відповів.

— Хто ж це? — вдруге проказав Шандрук.

Юрко Васюта враз виступив наперед.

— А хіба тобі не однаково хто? — спитав він.— Редколегія писала, а я — найбільше за всіх! Ти не про це питаєш...

— А про віщо? — хриплим голосом промовив Шандрук.

— Про віщо? Хіба сам не знаєш? — ураз з гнівом заговорив Юрко.— Ти розкажи, навіщо продірявив «Голубий айсберг»!

— Ти... ти справді думаєш? — немов дуже вражений, скрикнув Стьопа.

— Ач, яким телятком прикидається! — голосно промовив Мишко Цимбал.

— Ти й тут боїшся признатись! — сказав Васюта.— Ну, ми з тобою на зборі побалакаємо!

У Шандрука був вигляд, наче він нічого не знає й не відає.

— Ні, ви це справді? — вдруге скрикнув він, обводячи очима товаришів. І враз вихопив з кишені олівець і рвучко, всім тілом, повернувся до стінгазети. Раз! Раз! Ніхто не встиг і охнути, як він навхрест перекреслив допис...

Усі вражено мовчали. А Шандрук швидко пішов у клас.

У цю хвилину пролунав дзвінок...

Подія була надто важлива, щоб відкладати збір піонерського загону. І збір відбувся того ж дня, відразу після уроків. Правда, Олеся чомусь радила відкласти

обговорення вчинку Шандрука на день-другий, але всі піонери були такі збуджені, що вожата тільки знизала плечима.

— Ну, гаразд, — сказала вона, — тільки цю справу треба розглянути докладно.

Першим узяв слово Юрко Васюта. Він розповів про все, що трапилось того зимового ранку. І про те, як бачив Шандрука, який ішов з пристані, ховаючись за скелями; і про сліди від його чобіт на палубі; і про те, як Шандрук щось ніс під рукою, замотане в ганчірку, — напевне, сокиру; і як через прорубане днище «Голубого айсберга» бігла в каюту холодна чорна вода.

Юрко розповідав з таким запалом, так щиро і гнівно, що всі школярі яскраво уявили собі картину подій. Іноді вони кидали швидкий погляд на ту парту, де самотньо сидів Степан Шандрук. Він увесь час поривався щось вигукнути, але стримував себе.

Коли Юрко скінчив, Олеся сказала:

— Перед тим як почнуть висловлюватись піонери, я б хотіла дещо спитати в Шандрука. Скажи, — звернулась до нього, — ти справді був тоді на «Голубому айсбергу?»

Степан, немов на уроці, швидко встав.

— Я не криюсь. Був.

Тихий шелест пройшов по кімнаті.

— А що ти там робив? — знову спитала вожата.

— Нічого. Подивився на корабель та й пішов.

— Подивився? — вигукнув Юрко. — А сокиру навіщо приніс?

Шандрук здавленим голосом відповів:

— Ніякої сокири не було в мене. То... то я згорнутий мішок тримав під рукою.

В класі стало тихо. Тільки чути було, як важко дихав Шандрук. Потім ураз зірвалося з місця кілька школярів:

— Мішок? Ще й дурить усіх нас!

— Почекайте, — зупинила їх Олеся. — Треба спочатку все з'ясувати. Чому ви не вірите, що то був справді мішок?

— Віримо, — сказав Васюта. — Але в мішку була сокира.

— Ніякої сокири не було! — стримано, але твердо промовив Шандрук.

— А чого ти приходив на наш криголам з мішком? — спитав Мишко Цимбал.

— Чайок ловити! — хихикнув Котигорошок, але на нього всі суворо озирнулись, і він замовк.

— Я повинен був віднести мішок дядькові Дмитрові, який живе на Рибках, — пояснив Шандрук.

— Відніс? — спитала Олеся.

— Ні. Я по дорозі роздумав. Вирішив зробити це наступного дня. Я згадав, що в мене ще не вивчено уроки і... і є цікава книжка.

— А чому ти завернув на «Голубий айсберг»? — знову спитала Олеся.

— Проходив мимо... Ну, і той... Глянув з берега, а наш криголам стоїть, занурившись кормою у воду. Це мене зацікавило...

— Дуже зацікавило? — іронічно докинув слівце Юрко.

— Ду... дуже... — трохи розгубившись, промовив Шандрук. — Ну, я тоді зійшов на палубу... Дивлюсь, а в каюті повно води...

— А чому ж ти ховався від Васюти? — скрикнув Цимбал. — Чому ти боявся, що він тебе побачить?

Шандрук мовчав. Він не знав, що відповісти.

— Чому? — спитав і Юрко.

Шандрук насупився, наче йому було важко говорити про це.

— А тому що... тому що я не хотів стрічатися з Васютою... Після того як він на зборі розповів... про те, як я підправив трійку на п'ятірку...

Вожата бачила по обличчях піонерів, як усі вони хвилювались. Можна було навіть розгадати їхні думки. Дехто вже був схильний вірити Шандрукові, інші — навпаки, ще більше обурювалися з того, що Шандрук намагався всіх обдурити.

Олеся вдивлялась у Шандрукове обличчя. Їй до болю хотілося знати, що зараз на серці в цього хлопчини, чи правду він каже? І якщо він викручується, то як він може казати неправду просто у вічі всьому колективу, своїм товаришам, їй, вожатій?

Дівчина аж здригнулася; це ж — піонер!.. Хіба може цей хлопець зробити такий ганебний вчинок, злочин проти всього колективу? Невже його так засліпило почуття помсти?

«Так, адже цей піонер зовсім недавно підробив від-

мітку в журналі, викручувався, довго не визнавав своєї провини. Він міг прорубати днище в «криголамах». Міг!

Але інші, протилежні думки накочувались хвилию. Дівчина намагалась пригадати подібні випадки в своєму шкільному житті, згадувала свій клас... Багато хорошого бачила вона на своєму шкільному віці, але траплялося й негарне. Проте подібних вчинків, таких як зробив Шандрук, не було.

А тим часом піонери виступали з гарячими промовами. Майже всі вони вимагали виключити Шандрука з піонерського загону, ніхто не вірив у те, що говорив Шандрук на своє виправдання. Всім здавалися його слова непереконливими й жалюгідними. Тільки Оля Бондаренко у своєму виступі сказала, що не треба поспішати з виключенням,— може, мовляв, Шандрук і справді не винуватий. Але слова її зустріли посмішками, на неї замачали руками.

«Як правильно зробити? — думала Олеся, шукаючи вірне рішення.— Надто багато доказів проти Шандрука, надто невиразні й сумнівні його виправдування. А те, що він перекреслив допис у стінгазеті, хіба це щось каже на його користь?» Але дівчина була твердо переконана, що не можна так відразу виключати Шандрука, треба ще з'ясувати якісь деталі, з'ясувати, чи справді він приходив на «Голубий айсберг» із сокирою.

— А хто тобі дав право перекреслювати допис у газеті? — раптом голосно спитала Олеся.— Як ти сам розцінюєш цей вчинок?

Шандрук не схилив голови, він глянув просто у вічі вожатій.

— Я в цьому вище,— промовив він.— Я не повинен був цього робити... Але в мене... запекло біля серця, я обурився на таку несправедливість, на такий... такий наклеп. Адже я... я ніколи не міг би такого зробити... попсувати наш «Голубий айсберг»...

Усі піонери дивились тепер на Олесю. Від неї чекали слова, чекали її поради.

— У мене така думка, — раптом сказала Олеся, — Чому ми не можемо припустити, що Шандрук каже правду, що це не він попсував наш «криголам»? Хіба не могло трапитись такого збігу обставин, що на нього впало підозріння?

— А хто ж це зробив? — спитав Васюта.

— Ми ще не знаємо, хто це зробив,— відповіла Олеся.— А хіба не міг розбити нашого «корабля», скажімо, шторм?

Вожата побачила недовірливі усмішки і теж подумала, що шторм навряд чи міг пошкодити «Голубий айсберг», який стояв у затишній затоці.

— Ну, гаразд,— продовжувала вона,— якщо не шторм, то це зробила людина. Але чому саме Шандрук? Чому ми не хочемо повірити його слову?

Вона повернулася до Шандрука й голосно спитала:

— Ти можеш дати нам, усьому загонові, чесне слово юного ленінця, що ти не псував «Голубого айсберга»?

Всі подивилися на Стюпу. Здавалося, що Шандрук якусь мить завагався. Але голос його прозвучав у тиші твердо й спокійно:

— Можу.

Вожата бачила, як шарпнувся на місці Юрко Васюта і зробив такий рух, що міг означати тільки одно: «Ой, ой, хіба можна вірити його слову?»

— Ну, гаразд,— промовила Олеся.— Але всі ми повинні усвідомити, що той, хто прорубав дірку в «криголамі», нашкодив не тільки нашому піонерському загонові, але й колгоспу і радянській державі. На «Голубому айсбергу» ми мали вирушити в мандрівку на острів, шукати граніт для будівництва. А тепер «корабель» наш доведеться ремонтувати...

Шандрук лизнув язиком пересохлі губи.

— Вийди сюди, наперед! — наказала йому Олеся. — Хай тебе всі бачать. Ось так. Тільки пам'ятай, яке слово даєш! Слово піонера, юного ленінця!

В напруженій тиші Шандрук проказав:

— Даю піонерське слово... Я не псував «Голубого айсберга»...

— Всі чули? — спитала Олеся.— Сідай, Шандрук. Ми віримо тобі. А за те, що кинувся з олівцем в атаку на стінгазету, зауважуємо. Якщо допис неправильний, треба було поговорити про це на зборі, сказати мені...

Олеся бачила, що більшість школярів повірила Шандрукові. Але всіх тривожило питання: «Якщо не Шандрук, то хто ж? Хто?»

Проте вожата була переконана, що зробила вона правильно. Хай кожний піонер замислиться над тим, що означає чесне слово юного ленінця.

Юрко Васюта повертався з школи сам. На серці в нього було неспокійно. Хлопчині здавалося, що збір ще не закінчено, не було сказано на ньому чогось дуже важливого. Чого?

Широка вулиця перерізала містечко. Кам'яні будиночки немов притихли, запорошені снігом. Повівав вітерець і здіймав на дахах маленькі снігові вихорі, які враз зривалися, крутилися і так само враз зникали. Біля деяких воріт уже утворилися замети, і їх розчищали широкими дерев'яними лопатами.

«Він обдурив усіх нас! — подумав Юрко про Шандрука.— Звичайно, ніхто не міг попсувати «Голубого айсберга». Ніхто, крім нього. Я ж його майже захопив на місці злочину!»

Аж сльози підступали до горла. «Ні, він не піонер! Він не має права носити піонерський галстук! Нічого, вся правда незабаром виявиться!»

Хлопчина не уявляв, як це трапиться, але тієї хвилини він вірив у те, що знайдеться ще якийсь незаперечний доказ проти Шандрука. А як би хотілося, щоб Шандрук і справді був невинуватий!

І несподівано, повернувши за ріг, Васюта побачив Шандрука. Він повільно йшов вулицею, роздивляючись на всі боки, як переможець!

Образа, біль і гнів спалахнули в Юрковому серці з незвичайною силою. Він швидко наздогнав Шандрука.

— Ну що, радієш? — промовив Юрко.— Радієш, що обдурив усіх? Ні, мене не обдуриш!

Шандрук зупинився і швидко заморгав повіками:

— Ти... ти що?..

— Нічого! Як ти смів насміятись над піонерським словом? Думаєш, я повірив тобі? Ні, все виявиться! Почекай!

Шандрук стояв, немов прибитий громом. Він був у хутряній шапці-вушанці. Одно вушко звисало вниз, а друге піднялося вгору, наче дослухалося до розмови двох школярів.

— Ти... ти не повірив чесному піонерському слову? — дуже тихо спитав він.— Ти не повірив?

Це було сказано з таким глибоким почуттям, що Юрко мовчав, вражений і збентежений.

— Не повірив? — продовжував Шандрук.— Ти ж...

піонер! І ти не повірив піонерському слову?.. Всі повірили, а ти — ні?

В його голосі брили подив і глибока образа.

— Тоді... я не хочу з тобою розмовляти! — хвилюючись, закінчив він. — Ти після цього не піонер!

Вушко на шапці злякано сіпнулось і впало.

Шандрук швидко пішов уперед. Юрко зробив рух, щоб затримати хлопця, але так і лишився з простягнутою рукою. Щось сталося таке негарне, таке несподіване... Мовчки дивився Васюта, як Стьопа завернув у сусідню вулицю й зник з очей.

Цієї короткої розмови Юрко довго не міг забути. Здавалось, назавжди викарбувалося в пам'яті Шандрукове обличчя в ту хвилину, коли він промовив: «Ти після цього не піонер!» Шандрук глянув так, наче пронизав очима Юркове серце наскрізь. Першої хвилини Васюта навіть не збагнув — що сказав йому Шандрук? Але, вдумуючись у його слова, Юрко все глибше відчував у них справедливий докір. Чому він справді не вірить у чесне, непорушне піонерське слово свого товариша? До того ж, слово було дане перед усім загоном, перед Олесею... Що буде, коли піонери перестануть вірити піонерському слову?

Від цієї думки Юрко відчув гострі докори сумління. Адже... адже, може, справді Шандрук невинуватий?..

ДІВЧИНКА НА СНІГУ

Невідомо чому цю місцевість назвали Зеленим Яром. Власне кажучи, яру там не було ніякого, це просто велика западина в степу, оточена навколо горбами. В ній був невеличкий ставок з іржавою водою, а навколо нього на кілька гектарів розрісся колгоспний сад. Улітку в саду стояла пасіка.

Голі горби за Зеленим Яром були улюбленим місцем школярів для катання на лижах.

Андрій Бурма вважав, що він найкраще за всіх уміє бігати на лижах. Можливо, що так воно було й насправді.

Одного разу на високому горбі, з якого злітали лижники, він зустрівся з дівчинкою в спортивному костюмі, в білому пухнастому береті. Школярі заздрісними очима

стежили за тим, як дівчинка відважно і вправно злітала, мов на крилах, з верховини горба. На це зважувався не кожний. До того ж, підніжжя горба стрімко обривалося вниз, і лижники це місце старанно об'їздили. Але дівчинка не звертала вбік, а робила стрибок угору і перелітала в повітрі небезпечне місце.

Андрій довго дивився на ці вправи і, нарешті, вирішив стрибнути й собі. Було страшно, у вухах свистів вітер, серце завмирало, але хлопець не звернув убік...

Стрибок вийшов вдалий, Андрій стрибнув удруге, втретє... Дівчинка радила йому, як краще стрибати. Незабаром обоє здружилися.

Коли почало смеркатись, дівчинка сказала:

- - Ну, бувай здоров, я піду.

- Куди? Додому? — спитав Бурма.

- - Авжеж. Тільки один-однісінький раз з'їду ще ген з того горба.

Горб, на який вказала дівчинка, був значно вищий, ніж цей, з якого вони спускалися зараз. Школярі туди не їздили, бо горб був стрімкий, до того ж на його схилах чорніли кущі — колись тут росли дерева.

Андрій хотів сказати дівчинці, що краще не ходити туди, але вона вже побігла вперед. Бурма подумав і побіг услід.

— Ти куди? — спитала дівчинка.

— Я з тобою.

— Вертайся, бо горб дуже крутий. Та й на пеньок можна наскочити.

— А ти?

— Я обережно.

Вдвох вони почали сходити вгору. На схилі горба дівчинка зупинилася.

— Далі не піду, боюся.

Вона полинула вниз, за нею Андрій. Хлопчикові було видно, як у лижниці вибилися з-під берета руді кучері. Вітер бив просто в обличчя. Сніжок заліплював очі. Після того як Бурма ледь-ледь не налетів на куща, він різко загальмував і почав уже не сковзати, а просто сходити.

Дівчинка була вже далеко внизу. Раптом вона зникла з очей.

Хлопець стривожився. Де ж вона поділася? Він швидко почав спускатися. За кущем він побачив дівчинку. Вона сиділа на снігу без берета, руде волосся було запо-

рошене снігом. Обома руками вона протирала очі. Обличчя її здавалося Андрієві дуже блідим.

— Ти впала? — підбіг він до неї.

Вона сердито позирнула на нього.

— Не впала б... Та цей клятий пеньок! Він був під снігом, я не помітила. Лижі шкода!

Тільки тепер хлопець побачив, що одна лижа була перебита. Обидві половинки стирчали з-під снігу. Дівчинка продовжувала сидіти.

— Вставай,— сказав Андрій.— Давай я допоможу.

Вона спробувала встати, і знову хлопець побачив, як сполотніло її обличчя. І такою неприродною була на цьому обличчі усмішка.

— От, чорт! — намагаючись посміхнутись, вилаялась дівчинка.

— Що з тобою?

— Кажу ж — лижа. І трохи нога...

— Болить?

Не відповідаючи, вона простягла Андрієві руку. Він ухопився за неї.

— Тягни! — попросила.

Андрій допоміг їй встати. Йому здалося, що дівчинка заскреготала зубами.

— Тобі дуже болить? Правда?

— Нічого, це пройде. От тільки як дійду додому? Нога...

Вона очима пошукала берет. Андрій знайшов його, обтрусив сніг і подав дівчинці. Потім зняв з неї другу лижу.

— Ти опирайся на моє плече, — сказав він, — якось дійдемо.

— Звичайно, дійдемо. Ти скинь свої лижі.

Вона оперлася йому на плече, ступила вперед і знову сіла на сніг.

Андрій зрозумів, що з ногою в неї зовсім погано. Може, кістку зломила?

— Як тобі болить,— промовив він,— ти скрипиш зубами.

— Нічого подібного,— заперечила дівчинка,— то сніг рипить.

Андрій знав, що вона сказала неправду.

— Ну, давай ще!

Цього разу дівчинка спромоглася прошкандибати кілька кроків, потім, опускаючись на сніг, сказала:

— Не можу. Трохи посаджу, а тоді вже якось добреду.

Та хлопець знав, що вона не добреде, якщо навіть опиратиметься на нього. Він оглянувся. Навколо нікого. Швидко смеркало. Школярі вже давно розійшлися додому. Похмурі тіні простяглися схилами горба. Голі куці, які визирали з заметів, здавалось, лиховісно стежили за тим, що тут сталося.

— Знаєш що,— непевно промовив Андрій,— побіжу я в колгосп. Треба, щоб за тобою хтось приїхав. Ти де живеш? На Рибках?

— Атож, ми сюди приїхали з матір'ю минулого року. А батько — раніше.

— Ти, мабуть, звихнула ногу. Я побіжу. Тобі самій не буде страшно?

— Тільки ти недовго. А може, ти привезеш санчата? Зможеш мене одвезти додому?

— Та вже ж не покину. Я на лижах швидко повернуся.

До містечка було не більше кілометра. Коли Андрій уже наближався до околиці, зовсім стемніло. Хлопець озирнувся. Горбів не видно, вони зникли в густому присмерку.

«Побіжу на стайню», вирішив Андрій. Він ураз зупинився, прислухаючись.

Звідкілясь здалека долинуло вовче виття. Турбота і страх охопили всю істоту хлопця. Та він боявся не за себе. «Чи встигну ж?» майнула думка.

Йому пощастило. Він зустрів Антона Чепеля, Марусиного батька. Чепель повертався з саньми із степу — возив гній на поле.

Похапцем розповів йому Андрій про пригоду. Чепель повернув коней.

У степу було самотньо і тихо. Швидко знайшли горб, куці і те місце, де залишилась дівчинка. Стурбовано озирнувся хлопчина, впізнаючи місцевість. Оце ж він і є, той куц... Втоптаний сніг, і навіть так само стирчать з замету дві половинки поламаної лижі.

А де ж дівчинка? Вона говорила, що звать її Майка.

— Май-ка-а! — гукнув Андрій.

«А-а-а!» обізвалася за горами луна.

Знову гукнув хлопець, і знову тільки луна прозвучала у відповідь.

Антон розвів руками:

— Виходить, що спізнились?

— Як? Невже...

— А так. Лбо вона сама вже пошкандибала додому, або хтось їй уже допоміг.

Чепель нахилився, до чогось придивляючись на снігу.

— Вона була з собакою?

— Та ні, ми були вдвох. А що там таке?

— Сліди. Великий собака.

Тепер уже й Андрій побачив на снігу відбитки лап.

— Дядю, — скрикнув хлопець, почувуючи, як йому раптом стало холодно, — собаки ніякої не було. Це...

Він боявся вимовити слово, готове зірватися з уст.

— Ти думаєш — вовк? — тихо спитав Чепель.

Він мовчки обійшов навколо куца. Видно було, що й сам стурбувався.

— От біда яка!.. — промовив з тривоогою. — Тільки ти не переживай. Адже вовки не вхопили б лижі. Ти ж казав, що одна лижа залишилася цілою. А ось її теж ніде немає...

Він почав знову чогось шукати навколо. І враз обізвався веселим голосом:

— Кажу ж — не переживай! Уже твою Майку забрали звідси. Ось поглянь!

На снігу чітко викарбувався слід від підошов, який переплутувався з слідами двох лиж. А поруч відбитки великих собачих лап. Сліди вели до містечка...

Андрій довго не міг заснути. Хоч Чепель його й заспокоїв, але — хто знає, що насправді трапилось з дівчинкою. «Хоч би ж її прізвище знав!» докоряв собі хлопчик.

Йому раз у раз ввижався великий слід на снігу. Такий може належати тільки вовкові. Що коли дівчинку розтерзали звірі?

І знову спадають на думку запевнення Чепеля, його розсудливі слова. Хтось урятував. Ну й добре.

Вчора Андрій не вивчив уроку з граматики. «Хай завтра вранці, перед тим як іти в школу...» А вранці він, як устав, зараз же побіг до своїх кролів. Довго возився з ними, почистив клітку Пушинці, дав їй кукурудзи. Це — улюблениця, для неї в Андрія завжди знаходились якісь

ласощі. Всім іншим підкинув сіна, а фландрам — ще й буряків.

Виявилося, що вчити урок з граматики було вже пізно. Ще лишалась надія, що вчителька не викличе, А може, заявити: «У мене боліла голова, і я не міг вичити уроку?»

Бурма вже й руку підняв, а тоді передумав: «Не викличе! Треба тільки не стрітися з Олександрою Василівною очима, бо вона по очах усе бачить!»

Але вчителька помітила, як хлопець підняв руку і потім швидко опустил її.

— Ти щось хотів сказати, Бурма?

Андрій встав:

— Еге ж, я хотів спитати... хотів спитати, чому буває, як воно... іній?

Олександра Василівна посміхнулась:

— Про це питаеш на уроці природознавства або в товаришів. А зараз у нас грамика. Сідай.

Учень сів і низько схилився над партою. Однак довго сидіти йому не довелося.

Вчителька пройшлася між рядами парт і зупинилася якраз біля Андрія.

— Бурму цікавлять не тільки явища природи,— сказала вона,— але й іменники першої відміни. Правда ж, я вгадала?

Червоніючи, Андрій встав і мовчки кивнув головою. Адже саме про іменники першої відміни й було на сьогодні задано. А Олександра Василівна продовжувала:

— Розкажи нам, Бурма, які іменники належать до твердої, м'якої та мішаної груп?

Хлопець озирнувся на сусідів — ніхто й не думав підказувати йому. Та як тут підкажеш, коли поруч стоїть учителька?

Андрій бадьоро, голосно почав:

— До твердої групи належать такі іменники, які...

Учень знав, що почав він саме так, як вимагала Олександра Василівна: давати повну відповідь на запитання, не заникуючись.

Після цього він зробив коротку паузу й так само впевнено й бадьоро повторив:

— До твердої групи належать такі іменники, які...

Він замовк. Усе. Далі нічого гарного чекати не можна.

— Які ж? — лагідно спитала вчителька. — Почав так жваво, і раптом — ні слова.

— Я не можу вимовити, — зробившись червоним, як калина, сказав Андрій.

— Чому це?

— Я не вивчив ур... уроку, — нарешті вихопилось у хлопця.

— Ну, от і вимовив правду, — сказала Олександра Василівна. — Сідай.

Потім глянула на ручного годинника, похитала з докором головою.

— Ми, Андрію, втратили в цій розмові з тобою п'ять хвилин. Одну дев'яту часу, призначеного на урок! Сідай, сідай. Про те, чому ти не вивчив уроку, поговоримо на перерві.

Хай би вже краще Олександра Василівна розгнівалася, вилаяла його ледарем, — було б легше, ніж слухати ці правдиві слова, сказані з таким глибоким докором! І ще наприкінці назвала його навіть Андрієм, а не Бурмою!

Похнюпившись, слухав, як відповідали товариші: Маруся Чепель... Юрко Васюта... Вони добре вивчили урок. Маруся, мабуть, п'ятірку одержала.

Що ж він, Бурма, відповість, як питають його, чому не вивчив уроку? І все яснішою, все зрозумілішою стає хлопцеві відповідь: він відклав завдання на завтра, він просто полінувався.

Ураз чомусь згадалось, як відповідала урок з ботаніки Оля Бондаренко. Бурма спитав тоді в неї про секрет, як вона готує уроки. А Оля засміялась і сказала, що секрет простий, треба готувати уроки з захопленням.

«А як це — з захопленням? — думає Андрій. — Мабуть, треба зацікавитись і граматиною, і кожним предметом. От би й собі отак учити уроки... з захопленням?»

Після уроку до нього підійшов Юрко.

— Що, мабуть, звірів своїх муштрував? Тепер так з двійкою й ходитимеш?

— Виправлю! — буркнув Бурма.

За останній час він уже не сварився з Юрком. Цьому у великій мірі сприяло те, що Андрія прийняли в команду «Голубого айсберга» як зоолога. Хлопцеві навіть дали нове ім'я — не Рудий Тюлень, а Білий Песець. Потай він навіть гордився цим — зоолог! Аякже, він має вивчити

тваринний світ невідомого острова і потім зробити про це доповідь на піонерському зборі.

На великій перерві його покликали до директора.

— Гм...— відкашлявся директор,— я дуже здивувався, коли ти, Бурма, одержав двійку. Я розумію, що природознавство, наприклад, тобі подобається більше. Розумію — зоолог! Але вивчення граматики — це вивчення мови, якою ми розмовляємо. Як можна стати зоологом, поетом, капітаном чи льотчиком, одержуючи в школі двійки з граматики?..

У цей час в учительську кімнату ввійшла Олександра Василівна.

— Іване Михайловичу, — звернулась вона до директора, — прийшов батько тієї дівчинки, хоче поговорити з вами. Я вам уже казала, він дзвонив сьогодні вранці.

— Гаразд, хай зайде сюди. А ти, Бурма, йди. Пам'ятай, що я тобі казав!

Виходячи з учительської, Андрій зустрівся з високою людиною, яка пройшла до директора.

«Яка дівчинка?» тьохнуло серце у хлопця. Він був майже певний, що це — батько Майки. Чого він прийшов? Невже Майка не повернулась додому і тепер її розшукують батьки?

Андрієві спало на думку, що коли дівчинка загинула, то він, він винен у цьому! Не можна було її залишати саму в степу, з поламаною ногою.

Хлопець вирішив, що після уроків він знайде Олександру Василівну й розповість їй про вчорашній випадок.

Того дня Юрко умовився з Мпшком Цимбалом та Котигорошком, що вони втрьох підуть на лижах до кам'яної баби. В кількох кілометрах від колгоспу була степова могила, і на ній стояла постать, грубо витесана з сірого каменя.

З давніх-давен стоїть вона в степу, ця кам'яна баба, на стародавній могилі.

Треба було розвідати туди шлях, щоб пізніше зробити вилазку на лижах усім піонерським загonom.

Після обіду трое хлопців вирушили в похід.

За Зеленим Яром Котигорошок почав відставати. Хлопчаина взявся вчитися ходити на лижах, і йому було

дуже прикро, що доводиться плентатися далеко позаду.

— Рульовий Морський Лев, — підбадьорював його Юрко, — піднажми!

Але з кожною хвилиною хлопець приставав усе більше й більше. Нарешті він гукнув товаришам, що повертається назад. Мишко зупинився, подумав і теж заявив:

— Я повертаюся з Котигорошком, капітане Шторм. У мене ще задача не вирішена.

— Ех ви ж! — з досадою промовив Юрко. — Не лижники з вас, а мокрі курки! Повертайтеся! А капітан Шторм буде вперто продовжувати путь до наміченої мети.

До могили Юрко дістався без пригод. Кам'яна баба стояла, немов зачарована тим простором, який відкривався на всі боки. Вона схрестила на животі руки і, мовчазна, загадкова, дивилася нерухомо вдалечінь.

Хлопець зійшов на могилу, сперся на постать і подивився навкруги. Куди сягав зір — всюди простилалася біла рівнина. Ліворуч зводилися горби навколо Зеленого Яру. Звідси вони здавалися зовсім низенькими. Саду не було видно, він ріс у глибокій западині. А ще далі ліловою смугою тяглося містечко. Будинки на околиці здавались ляльковими хатинками.

«Кілометри сюди ніхто не міряв, — подумав Юрко, — мабуть, не п'ять, а набереться добрих сім з гаком. А скільки в тому гакові — хтозна».

На заході виприснуло з хмар зимове сонце. Воно було вже дуже низько, майже торкалось обр'ю. Немічне його проміння золотило сніг.

«Як на півночі», подумав хлопець.

Він стояв один у степу, спираючись на лижні палки. Маленькі постаті Котигорошка й Цимбала давно сховались за горбами.

Юрко подумав — як, мабуть, тут гарно влітку, коли навколо жовтіє жито, а на могилі шелестить тирса з білими султанами. Напевне, десь тут, між високою травою, в ямці, жайворонок мостить гніздо, ввечері підпадьомкають перепели. А вдень — спека, аж млосно, тільки коники стрекочуть.

Якось чорна крапка з'явилася вдалині. «Що воно? — думає хлопчик. — Наче наближається».

Крапка й справді все збільшувалася. «Щось не схоже на людину!»

Тут Юрко згадав, що вже починає смеркати. Ось тільки сховається сонце, то відразу впаде густий присмерк і заблимають перші зорі. Треба поспішати додому!

Хлопець з'їхав на лижах з могили. Він побачив, що до нього біжить щось чорне. Враз згадалося полювання на вовків. Правда, за останній час їх стало менше. Кажуть, що вони подалися кудись далі від мисливців.

Незабаром уже можна було роздивитись, що біжить собака.

«Та це ж Кудлай!» зрадів Юрко, впізнавши свою дворнягу.

Кудлай підскочив, спробував лизнути свого малого господаря в обличчя.

— Кудлайчик! Прибіг по сліду? Скучив за мною?

Пес радісно скавучав.

Тепер Юркові стало веселіше. Проте коли він дійшов до горбів біля Зеленого Яру, вже добре смеркло. Та до містечка було вже не так далеко.

Несподівано він помітив біля куща на схилі горба чийсь постать. Коли під'їхав ближче, побачив дівчинку. Тільки чому ж вона сидить на снігу? Одна в степу... Що з нею?..

Як же здивувався Юрко, коли впізнав Майку!

— Майка? Юнроз? — вихопилось у нього.

Впізнала його й дівчинка.

— Це ти? Башта Рудих Беркутів?

— Бачу, що не забула назви,— сказав хлопчик.— Що ти тут робиш?

Майка очима вказала на поламану лижу.

— Бачиш? На дві половинки. Аж хруснула!

Вона розповіла про свою пригоду.

— Якийсь школяр сказав, що приїде за мною,— пояснила.— Тільки чекаю, а його й досі немає.

Обое замовкли, прислухаючись. У степу, десь за горами, почулось протяжне виття. Кудлай підібгав хвоста і ткнувся Юркові в ноги.

— Ходімо швидше, я допоможу,— сказав стурбовано хлопчина.— Бо, доки ти дочекаєшся саней, можуть прибігти вовки.

Майка не могла йти. Юрко подумав, скинув лижі й спитав:

— Можеш мені почепитись на спину? Тільки щоб за шию не душила. Я понесу тебе.

— Не донесеш.

— Давай спробую!

Хлопець зробив кілька кроків з дівчинкою, яка вчепилась за нього, і спинився.

— Ні, так нічого не вийде!

Ураз він зрадів:

— Майко! Ти поїдеш! Знаєш як? На лижах!

Дівчина зрозуміла, що надумав її рятівник. Він поставив на снігу поруч дві лижі, впоперек поклав на них навскоси Майчину лижу і прив'язав її ремінцем, яким був підперезаний його куций козушок.

— Оце твої сани! — радів Юрко.

Хоч і дуже було боляче дівчинці, та вона вместились на лижах і вхопилась руками за дві палки, які простяг їй Юрко.

— Поїхали!

Він потяг за палки, саморобні сани з Майкою рушили. Кудлай біг попереду.

Тягти лижі з дівчинкою було важко. Юрко не раз зупинявся, витираючи шапкою рясний піт на лобі. Нарешті ось і Рибки. Хлопчина довів Майку додому, постукав у двері. Відчинила висока жінка.

— Що трапилось?

— Нічого, мамо, не хвилюйся. Я впала... Ну й нога... болить.

У кімнатах забігали, надвір вискочив простоволосий незнайомий чоловік.

— Тату, вдягни шапку! Що це таке? Простудитись хочеш? І взагалі — що за паніка? — вчитувала йому Майка, доки він ніс її в хату.

Враз, щось згадавши, вона гукнула до Юрка:

— Я тобі дуже вдячна! Ти хороший хлопець! А як тебе звати — і досі не знаю!

— Тобі допоміг капітан Шторм! — гукнув у відповідь Юрко.

— Як? Як ти сказав?

Двері зачинились. Юрко, скориставшись метушнею, відв'язав лижу дівчинки, поклав її біля ганку, а свої — через плече і подався додому.

Шкільні дні збігали, як весняна вода. І не думала Олександра Василівна, що незабаром трапиться в п'ятому класі сумний випадок.

Після того як Шандрук переправив у журналі відмітку і весь піонерський загін гостро засудив його вчинок, здавалось учительці, що дисципліна в класі зміцніла. Зважаючи на щире каяття Стьопа, Олександра Василівна вирішила на перший раз не знижувати йому відмітки з поведінки і оголосила школяреві тільки сувору догану. Впливало й наближення екзаменів. Учні підтяглися, зміцніло почуття відповідальності, на уроках сиділи тихо, уважно слухали пояснення. І ось...

Згадуючи те, що він зробив, Андрій Бурма згодом і сам не міг собі пояснити, як могло таке статися...

Олександра Василівна, перевіривши домашнє завдання, роздала учням зошити.

Бурма виконав завдання неохайно, на сторінці стояла густа клякса, до того ж у нього було чотири грубих помилки. Вчителька поставила йому двійку. Це була друга двійка, яку школяр одержав за останній час.

Андрій розгорнув зошит, зблід і раптом рвонув його.

У класі враз запала тиша. Це була особлива тиша, приголомшуюча, коли весь клас відчув, що трапилось щось тяжке, воно боляче вразило серце кожного учня.

Стримуючи себе, вчителька сказала:

— Бурма, ні я, ні твої товариші не чекали від тебе такого ганебного вчинку.

Коли закінчився урок, у коридорі вчительку догнали збентежені діти.

— Олександро Василівно, — схвильовано промовив Юрко, — ми просимо у вас пробачення... Нам соромно за Бурму!

— Пробачте, Олександро Василівно! — просила Оля Бондаренко.

Учителька поклала їй на плече руку і мовчки глянула на дітей. Її глибоко вразило, що учні просять пробачити не за Бурму, а за їхній клас, за те, що серед них знайшовся такий учень...

— Ні, діти, справа не в пробаченні. Бурма повинен відновити зошит і переписати всі домашні роботи. І на

піонерському зборі треба поговорити про його поведінку... Мені, діти, зараз дуже тяжко...

Схиливши голову, вона пішла в учительську кімнату. В класі учні оточили Андрія.

— Ти навіть всіх нас ганьбиш? — сказав Мишко Цимбал.

— Як ти смів так образити нашу Олександру Василівну?! — кипіла обуренням Маруся Чепель. — Своєю батькові ти не зробив би так! А що ж тобі — п'ятірку ставити за таку роботу? Да?

Багато гірких і справедливих слів почув Бурма на наступному піонерському зборі. Всі піонери вимагали від нього, щоб він тут же попросив прощення в Олександри Василівни і в найближчі дні відновив зошит.

Андрій устав із свого місця. Він був червоний, навіть сльози виступили в нього від сорому. В тиші підійшов до вчительки й низько опустив голову.

— Пробачте, — сказав пошепки.

— Я нічого не чую, — відповіла Олександра Василівна.

— Пробачте, — голосніше повторив глухим голосом хлопець. — Я... я... мені дуже шкода...

Почуваючи, як щось гаряче підступає до горла, перехоплює дихання, він замовк.

— Сідай, — наче це було в класі на уроці, сказала вчителька.

Коли ввечері Андрій повернувся із школи додому, він по батьковому обличчю відразу ж зрозумів, що той уже все знає.

Іван Іванович не кричав на сина. Він узяв його за руку й повів у свою кімнату. Як любив сюди заходити Андрій! Скільки тут було цікавого!

В кутку стояла шафа із скляними дверцятами, і за ними рівними рядами вишикувалися книжки. Це були особливі книжки. Батько не раз дозволяв синові переглядати їх. У них розповідалося про те, як людина підкорює собі природу, як бореться з суховіями і як працював Мічурін.

Були тут книжки про походження землі, про первісних людей. На стінах висіли плакати, і на них намальовано, як проростає зерно, які бувають ґрунти і як боротися з шкідниками. Особливо подобався Андрієві плакат, де над буряковими плантаціями літак розбризкує отруту. А далі

колгоспники рили навколо поля ловчі канавки, щоб захистити бурякові сходи від довгоносиків.

На полицях красувалися пучки жита, пшениці і довгусого ячменю. Тут же стояла біля вікна діжка, в якій росло справжнє лимонне деревце. На ньому вже починали жовтіти запашні лимони. Як цікаво було слухати батькові розмови про те, що в колгоспі незабаром будуть рости лимони в саду. Вони бояться морозів, і тому лимонні деревця садитимуть у траншеях, і траншеї на зиму добре вкриватимуть.

Тільки знав Андрій, що зараз для іншої розмови покликав його батько в цю знайому затишну кімнату.

— Сідай ось тут, — вказав Іван Іванович синові на диван. — Ближче, ближче. Ти сьогодні не хворий? Голова перестала боліти?

Андрій добре знав, про яку хворобу питає батько. Два дні тому школяр не вивчив уроків і вирішив не піти в школу.

— У мене голова дуже болить, — заявив тоді він. — Я зовсім захворів!

Іван Іванович помацав синові лоба, зміряв температуру й сказав:

— У тебе, голубе, дуже серйозна хвороба. Небезпечна. Зветься вона хворобою святого ледаря. Гляди, Андрію, екзамени це за горами, якраз провалишся. Зараз же марш у школу!

Батько нервово пройшовся по кімнаті, торкнув полицю, і колоски високого жита здригнулися.

— Так ось що, Андрію. Мені сьогодні подзвонила Олександра Василівна... Розказала про двійку, про зошит... Важко мені було слухати таке про тебе. Не думав я, що ти можеш зробити такий вчинок. Розірвати зошит на очах у вчительки! Адже це не тільки твоя невитриманість, це просто — хуліганство! Ти образив і вчительку, і весь клас... І... вдарив мене. Боляче вдарив... За віщо?

Він сів і замовк. Мовчав і Андрій. Йому стало страшенно шкода батька. Згадалось, як він працює з ранку до вечора, як його всі поважають у колгоспі... Важко було йому слухати слова вчительки... Як би хотів Андрій, щоб цього випадку не трапилось! Навіщо, навіщо він так зробив?

— Я оце пригадав, — тихо промовив батько, — як мені

довелося відбиватись од фашистських танків. На батареї рвалися один за одним ворожі снаряди. Гітлерівські танки пішли в атаку... Ми захищалися до останньої можливості. Всі гармати було розбито, лишилась одна, однісінька. Дим і курява сліпили очі. «Хто живий — до мене!» гукнув я, але ніхто не прийшов. Бійці лежали біля знівечених гармат, де застала їх смерть. А танки йшли, йшли... Вони все наближались. Я вирішив стріляти до останнього снаряда. Хвилинами вітрець розвівав дим, немов утворювалось вікно... Я бачив, як від моїх пострілів запалав один фашистський танк, другий... А інші танки все йшли... просто на мою єдину гармату...

І ось у ту хвилину я згадав тебе, сину... Згадав мільйони наших дітей... За вас, за ваше майбутнє ми віддавали своє життя... Згадав і, зціпивши зуби, продовжував посилати у ворога снаряд за снарядом... Коли вже стріляти не було сил, я взяв зв'язку гранат і поповз назустріч фашистському «тигру», щоб знищити його... Але й повзти не було сили, з ран у мене текла кров... І тоді підійшла несподівана допомога: з флангу нестримною лавиною вдарили наші танки. Я бачив, як вони мчали по зриту воронками полю, як закипів танковий бій... Фашисти не пройшли, сину.

Тобі, Андрію, вам, школярам, належить радісне майбутнє нашої Батьківщини. Для вас ми, не шкодуючи життя, захищали її від ворогів... А ти? Чи достоїн ти своїх батьків, старших братів? Чи можеш ти голосно, чесно сказати: «Я вчуся, щоб бути громадянином і будівником радянської держави! Я вчуся старанно й уперто, штурмую фортецю науки — так, як ви, мої батьки й старші брати, штурмували Берлін»? Чи можеш ти так сказати, Андрію?..

Батько встав і підійшов до вікна. Він мовчки стояв і дивився. Що він там бачив удалині?

Тихо було в кімнаті. Мовчав Андрій. І коли Іван Іванович повернувся до нього, він побачив, що сльози текли по щоках у сина. Не соромлячись їх, не витираючи, Андрій глянув на батька.

— Тату, — тихо але твердо промовив він, — тату... Повір мені... Я слово даю. Я буду зовсім іншим. Тобі вже ніколи, ніколи не доведеться червоніти за мене... Віриш мені, тату?

Батько мовчав. Потім узяв в обидві долоні голову

сина, підняв її і пильно-пильно, з сумом і любов'ю зазирнув хлопчині у вічі:

— Вірю, Андрію.

* *
*

Увечері над зимовим степом встала хмара. Вона була непроглядна, чорносиня. Краї рожевіли від заходу, який десь швидко догоряв за обрієм. Хмара сунулась просто на містечко, і назустріч їй зашуміло, захвилювалось море.

Олександрі Василівні навіть сюди, в її кімнату в школі, було чути, як глухо розбивались об берег буруни.

Швидко темніло. Електрики не хотілось світити, вчителька неспокійно ходила по кімнаті. Ввійшов Петрович.

— Що надворі робиться! Я-то вже знаю — як отак іде хмара назустріч морю, то бути шторму.

Завірюха і справді розгулялась із страшною силою.

— Та чого ви в темряві? Засвітити?

Клацає вимикач, і Петрович прикриває долонею очі від яскравого світла.

— Ну й шторм! Не інакше як на вісім балів!

Він розправляє на обидва боки довгі вуса і сердито дивиться на вікно. Дивиться й Олександра Василівна. Надворі нічого не видно, тільки чути гудіння хуртовини і далекий гуркіт моря. Але обое — і вчителька, і сторож — якусь хвилину мовчки вдивляються в чорні шибки.

Петрович покосився на вчительку.

— А ви все тривожитесь?

— Нічого не вдієш. Думки всякі. От і з Андрієм Бурмою... Обіцяв ще в суботу принести зошит. Не приніс...

— І не принесе він зошита, Олександро Василівно, — сказав Петрович.

— Це ж чому?

— Гм... гм... Педагогічний непорядок! Ось що! Потураєте ви їм. Пам'ятаю, був у нас на «Святославі» капітан. Як вийде, як поведе бровами та гаркне — у всіх жилки затрясуться. Ось як треба за морськими правилами! А ви...

— Школа — не військовий корабель, Петровичу.

Надворі все дужче лютувала хуртовина, билася у вікна.

— Ми за кожного школяра відповідаємо, — говорила далі вчителька, — за Бурму, за Котигорошка, за Юрка Васюту! Ми їм крила готуємо, дорогий мій Петровичу. Їм у майбутнє летіти, вони — господарі майбутнього.

Олександра Василівна швидким кроком підійшла до книжкової шафи й розкрила її навстіж. На полицях, поряд з книжками, лежали акуратні стопки учнівських зошитів.

— Подивіться, Петровичу, це ж — цілий дитячий світ! Кожний зошит — дитяче серце! Ось так перегортаеш сторінки, списані учнівською рукою, і скільки виникає думок... Ростуть майбутні громадяни великої держави... Як же не тривожитись, не вболівати за їхні перші кроки? Адже кожний учень має свій характер, свої дитячі мрії...

Петрович уважно слухав, потім зітхнув:

— Що вірно — то вірно. Наші хлопчики — гарний народ. А баловство в них є. Взяти хоча б Бурму. Не принесе він зошита, Олександро Василівно. Знаю я його. І так що в шостий не перейде. За граматику перечепиться.

Петрович посидів ще трохи й пішов у свою кімнату біля роздягальні. Олександра Василівна лишилась сама. Деякий час вона прислухалась до тієї особливої тиші, яка буває лише в порожній школі, коли розійдуться учні. Цю тишу порушував тільки посвист бурі за вікном і далекий глухий рев морських бурунів. Несподіване рішення народилось у серці. Треба самій піти додому до Андрія. І це треба зробити зараз же, не відкладаючи ні на хвилину...

Враз майнула згадка про страшну завірюху надворі, про глибокі замети. Але вчителька вже рішуче зняла з вішалки пальто. Вона зрозуміла, що не може чекати до завтрашнього дня.

В коридорі на мить зупинилась. Тут стояла та ж особлива тиша порожньої школи. Високі білі двері, за якими були порожні мовчазні класи, немов стежили за кожним кроком учительки. Немічно блимала під стелею лампочка.

Олександра Василівна навшпиньках пішла коридором. Вона не хотіла, щоб почув Петрович. «Те, що я зараз роблю, — подумала з внутрішньою усмішкою, — напевне, теж «педагогічний не порядок»!

Тихо пройшла мимо роздягальні. На вішалці самот-

ньо висів забутий дитячий шарф. Учителька втягла голову в плечі, зіщулилась і безшумно розчинила вихідні двері.

Непроглядна темрява обгорнула жінку. Шалений вітер люто шарпнув за поли пальто, сніг ураз заліпив обличчя. Далеко, на околиці слобідки, гриміло море.

Обережно намагаючи ногою кожний східець, Олександра Василівна спустилася з ганку. Перемагаючи замети, вона ледве добралася до воріт і зупинилася, важко дихаючи. «Де ж тут хвіртка?» міркувала вона, натрапляючи на заліплені снігом дошки паркана.

І враз з несподіванки скрикнула. Її рука діткнулася в темряві до густої мокрої вовни, і та вовна належала живій істоті...

— Хто тут? — гукнула Олександра Василівна, почувавши, що хтось невідомий притаївся біля хвіртки.

У відповідь рвучкий порив вітру забив їй дихання.

— Хто тут? — знову гукнула в морок учителька, перемагаючи мимовільний страх.

І так само несподівано почула біля себе вигук, повний подиву:

— Це ви? Ви, Олександро Василівно?

Вітер відніс слова вбік, заглушив їх, але жінка впізнала цей знайомий дитячий голос. І тоді вона похапцем простягла обидві руки вперед і намацала кудлату шапку й плечі хлопчика...

— Андрій! Чого ти тут?

Незабаром школяр стояв уже в кімнаті вчительки, мружився на світло і ніяково поглядав на мокрі чоботи. Він соромився своєї забрьоханої одежі, мокрої шапки. А потім швидким рухом розстібнув пальто й витяг загорнутий у хусточку зошит.

— Ось... приніс, Олександро Василівно. Пробачте, що спізнився.

— Прийшов у таку хуртовину? — покачала головою вчителька.

— Я ж слово дав... — тихо промовив Андрій.

В одну мить Олександра Василівна уявила всю путь, яку тільки що переміг хлопець, — греблю, довгу вулицю, вибалок, де, напевне, замети врівні з парканом, і цей чорний морок, повний хмари летючого снігу. Вона ледве стримала бажання підійти до цього хлопчика, взяти його голову в обидві долоні і ніжно, як мати, поцілувати в

чистий опуклий лоб. І щоб сховати своє хвилювання, вчителька почала розглядати новий зошит з акуратно переписаними сторінками і з візерунками на обкладинці, які зробив сам Андрій.

У СТЬОПИ ШАНДРУКА

Протягом наступних днів багато піонерів побували на «Голубому айсбергу». Після хуртовини він ще більше занурив у воду корму, в каюті хлюпали крижані чорні хвилі.

— Треба вичерпати воду, — радив Мишко Цимбал, — і залатати дірку. Дуже просто — вставити нову дошку, і все.

— Як же ти її вичерпаєш, воду? — заперечував Павлик Шаповал. — Адже вона знову набіжить. Треба витягти криголам на берег.

— Еге, його витягнеш! Як ти це зробиш?

— Можна зачепити вірьовками! — радив Павлик. — Хлопці, давайте візьмемось гуртом і поладимо корабель. Самі подумайте — якщо замерзне вода в каюті, вона може розірвати стіни. Це ж — сила! Добре, що зараз настала відлига. А як ударять морози?

Найбільше вболівав за «Голубим айсбергом» Юрко. Звичайно, ніяк не можна допустити, щоб усю зиму в каюті залишалась вода. Дірку треба було залатати.

У вихідний хлопці пішли лагодити корабель. Узяли з собою дошку, гвіздки, пилку, сокиру, молоток, навіть рубанок. Несли цеберки, а Ваня Дорошук захопив товсту вірьовку. Мишко Цимбал непомітно сіпнув Васюту за рукав і, посміхаючись, очима вказав на Дорошука.

— А що ж, він привчається до роботи, — тихо сказав Юрко.

«А Стьопи Шандрука немає, — подумав з сумом. — Він же знає, що сьогодні будемо ремонтувати криголам. І не прийшов!»

При згадці про Стьопу стало неприємно, смутно на серці. Як він тоді сказав? Ти не піонер!» А й справді, чому він, Юрко, не повірив чесному піонерському слову Стьопи, поставився до нього, як до лиходія!

А все ж таки — хто прорубав дірку в «Голубому айс-

бергу»? І знову мимохить впливає в уяві постать Шандрука, який, ховаючись за скелями, пригинаючись, поспішає з пристані...

Ще здалека, з високого берега, піонери побачили, що з їхнім криголамом трапилась якась нова зміна. Корма вже не занурювалась, а височіла над водою, увесь корабель немов випростався і гордо похитувався у затоці.

Ще більша несподіванка чекала піонерів, коли вони зійшли на «Голубий айсберг». Води в каюті не було! На місці колишньої дірки білів акуратний чотирикутник з гладенько виструганої дошки.

— Відремонтовано! — вихопилось у Васюти.

Школярі вражено поглядали один на одного.

— Хто ж це?

Відповіді не було.

Усі юрмою зійшли на берег. Широкою дорогою спустився до води трактор з причіпною платформою. Двоє колгоспників почали навантажувати платформу камінням.

Трактористка (це була молода дівчина) підійшла до школярів.

— Ну як, хлопці, полагодили свій корабель?

— Полагодили, — відповів Юрко. — Тільки ми не знаємо хто.

— Що ж ви за моряки, що не знаєте? — засміялась дівчина. — Поморочилась я вчора з вашим кораблем, доки витягла його трактором на берег. А тоді ще й спускати назад у затоку довелося.

— Ви його відремонтували? — скрикнув Васюта.

— Ні, я його тільки витягла. Ремонтували Стьопа Шандрук та дід Юхим Кирилович. То ж такий дід — на всі руки майстер! І мисливець, і рибалка, і тесляр. Ото тільки лихо, що старий дуже.

— Стьопа! Шандрук! — вихопилось у Юрка, і це ім'я, як зітхання, шелестом пройшло між піонерів: — Шандрук!

Мишко Цимбал промовив:

— Мабуть, совість його замучила. Сам попсував, сам і полагодив.

«А як же тоді його чесне піонерське слово?» наче вогонь, майнула в Юрка гаряча думка.

— Хлопці, треба подякувати Юхимові Кириловичу, — запропонував Васюта. — Ходімте до нього зараз!

Юхим Кирилович сидів на низькому ослоні посеред хати і витесував з дерева чучело хижої морської риби —

пеламіди. Таке чучело рибалки кидали в глибочінь, і зграї скумбрії, гадаючи, що то справжній живий хижак, поспішали у протилежний бік і потрапляли в сіті. Зараз дід уже майже не виїздив на лови, але чучела робив для бригади, і ніхто краще за нього не міг виконати цієї роботи. Витеше, виструже, пофарбує у сірий колір, зробить очі — живісінька пеламіда!

Старий рибалка дуже привітно зустрів дівчору.

— О, і мисливець за вовками тут! — упізнав він Юрка Васюту.— Сідайте ж, хлопці, та розкажіть, за чим пожалували.

— Ми, дідусю, прийшли подякувати вам.

— Це ж за віщо?

— Ви ж полагодили наш «Голубий айсберг»...

— Не сам я, не сам, — похитував головою Юхим Кирилович.— Прийшов до мене чабанський син, сказати б — Сильвестра Даниловича Шандрука синок. Так і так, просить, ходітьте допоможете залатати дірку на кораблі, бо загине увесь корабель.— «Яка така дірка?» питаю. «А така, мовляв, — прорубана сокирою! І хто прорубав — невідомо». — «Ну, — кажу, — такого лиходійства ще в нас не було, щоб днище в човна рубати. Ні, ніколи не було!» Ну, пішли ми. Витяг нам трактор вашого корабля на берег, вода збігла. Дивлюсь — ніяк не схоже, щоб хто сокирою рубав. Не схоже, та й усе.

— Не схоже? — прошепотів Юрко.

— Придивляюсь я до дірки, — продовжував Юхим Кирилович, — і бачу, що це зовсім не сокирою прорубано, а просто собі звичайна пробоїна. Атож, ударила ваш корабель хвиля об гострий камінь!..

Васюта відчув, як від цих слів у нього стиснулось серце. «Хвиля! Камінь!.. Пробоїна!» Радість перехопила дихання — Шандрук невинуватий, Шандрук казав правду! І водночас сором, пекучий сором приснув калиною на щоки: «Даремно підозрював свого товариша!»

— Діду, де ж там той камінь узявся? — вигукнув Мишко Цимбал.— У затоці?

— Знайшов я й камінь, — відповів дід. — Знайшов. Шторм був міцний. Воно хоч і затока, а велика хвиля вскочила, вдарила корабель у бік і просто на гострий камінь: гах!

Юрко вже не чув, що говорив далі дід, як дякували йому піонери. Він прийшов додому й ліг на ліжко, охо-

пивши щоки долоньями. Вони були такі гарячі, оці щоки, що кожну долоню пропікали наскрізь.

Ледве дочекався Юрко вечора й пішов додому до Стьопа. Ніхто не знає, як ішов до нього Васюта, як стукало його серце, як він хотів і боявся цієї зустрічі.

Двері йому відчинив Стьопа. Він здивувався, побачивши Юрка, і відступив крок назад.

— Ти?

Васюта переступив через поріг. Така знайома застишна кімната!

— Стьопо,— здавленим голосом промовив Юрко.— Я прийшов... Ти пробач... Ми всі були в діда Юхима Кириловича...

Шандрук мовчав.

— Тепер уже всі знають,— продовжував Юрко,— що то... то зовсім не сокирою... Пробач!..

Стьопа мовчки підійшов до вікна і почав дивитись на вулицю. Юрко знав, що нічого Стьопі не видно крізь вкриті памороззю шибки. Як захотілось Юркові в ту хвилину підійти до друга, обняти його за плечі, зазирнути йому в обличчя! Ну навіщо, навіщо сталася ця важка помилка? Що зробити, щоб усе враз забулося, зникло?

Ні, таке враз не забувається, це добре розумів Васюта.

— Стьопо! — повторив він. — Чому ж ти мовчиш? Стьопо!

Шандрук раптом повернувся.

— Ні,— тихо промовив він.— Ми з тобою більше не товариші... Який ти друг, коли не повірив моему піонерському слову?.. Перед усім загоном... слово юного лєнінця дав, а ти... Ти й сам не повірив, і ще й... товаришів проти мене підбурював! Наче... наче я не піонер, не такий, як усі ви, а... якийсь злочинець... Наче я ворог! Хіба це можна простити?

Юрко хотів щось відповісти, але сльози, гарячі, задушливі, перехопили раптом дихання. Що він міг сказати?

Він повернувся й вийшов. Чув, як Стьопа накинув за ним на двері залізний гак. Морозне повітря вдарило в обличчя. В усіх будиночках уже блимало світло, а Юрко, не бачачи перед собою дороги, хутко йшов широкою вулицею — ішов і не знав куди...

ВІРШ ПРО МАЛУ ПАРТИЗАНКУ

Сніг заліплював високі вікна в класі, надворі мела хуртовина. Але в шкільному вестибюлі і в широкому коридорі ще тривало літо. В діжках росли широколисті зелені фікуси, струнко пнулися вгору лимонні деревця, на стежах уздовж стін і біля вікон всюди зеленіли квіти. Деякі з них цвіли, а дикий виноград уже повився по дерев'яній драбинці на стіну. Поруч красувався сніп золотистого жита, а далі розташувалися величезні гарбузи, червона морква, картопля, буряки — все вирощене юними мічурінцями.

Іноді заводив свою пісню щиглик, у клітках перекликалися дрібні й великі птахи. Діловито перестрибували з жердинки на жердинку невгамовні синиці, і тільки сова нерухомо сиділа в темному кутку клітки.

В одній клітці мирно жили галка й їжак. У теплом приміщенні їжак ще й не лагодився до зимового сну.

У відділі юних техніків відважно пробивалася крізь кригу модель «Голубого айсберга», а над криголамом літали на ниточках літаки Мишка Цимбала. І кожного разу, коли Юрко проходив мимо моделі, він згадував свій справжній «Голубий айсберг».

Школяр не раз ходив на рибальську пристань. Криголам стояв самотній, на капітанському містку білів сніг, на поруччях — іній, біля берега — тонка корка дзвінкої криги. «Голубий айсберг» злегка похитувався, і крига хрустіла навколо нього й ламалася. Коли одного разу Олександра Василівна запитала Юрка про його криголам, він поскаржився:

— У кригу вмерз. Непрохідне крижане море зустрілося.

— Не горюй,— сказала вчителька.— Капітан Шторм завжди знайде вихід з небезпечного становища!

Рада піонерської дружини вирішила провести в школі великий збір, присвячений боротьбі пригноблених народів світу за свою незалежність. На цьому зборі кожний загін мав показати свою найкращу самодіяльність.

П'ятикласники хвилювались: у них і співаки є, і танцюристи, і музиканти. Коли дружно взятись, можна всієї школі приклад показати!

Олеся посміхалась:

— І покажемо! Складемо програму, підготуємось добре.

А яку програму? Одні пропонували читати вірші, інші говорили, що треба показати п'єсу. Декотрі радили проспівати хором пісень.

— А які ж вірші? — спитав Юрко. — А яку ж п'єсу?

Виявилось, що ніхто напевне не знав, які вірші треба прочитати і яку поставити п'єсу.

Тоді Олеся сказала:

— Ось що, хлопці і дівчатка. Згадаймо про найголовніше: чому буде присвячено збір? Тоді ви знатимете і які вірші читати, і яких співати пісень. Пам'ятаєш, Юрко, як я вперше прийшла на «Голубий айсберг»? Ми тоді говорили про збір, де треба розповісти, як пригноблені народи борються з фашизмом. Треба, щоб наш загін показав найкращу самодіяльність.

Відразу ж почали розробляти програму.

Коли радились про п'єсу, несподівано всіх виручили дівчатка. Оля Бондаренко заявила, що вони вже самі склали п'єсу і зараз шиють ляльки, бо це буде ляльковий театр. П'єсу вони обіцяли прочитати Олесі й усім піонерам загону.

Маруся Чепель зголосилася проспівати пісню. Оля Бондаренко, ніяковіючи, сказала, що може прочитати вірша.

— Вона й танцювати вміє, — гукнув Мишко Цимбал. — Ольго, ти не соромся, давай удвох лезгінку. Хочеш?

Інші школярі теж збиралися читати вірші й співати, а Гриць Маляревський заявив, що буде грати на баяні.

— У мене теж серйозна пропозиція, — сказав Омелько Котигорошок. — Перед тим як Маляревський виступатиме, треба, щоб йому корова прилизала чуба, бо гребінець не допомагає.

Його слова вкрив веселий сміх, бо чубик у Гриця і зараз був скуйовджений, як у горобця після бійки.

— Завтра сама тебе підстрижу, — посварилась на нього пальцем Олеся.

— А я йому вже й баян зробив. — І Котигорошок сунув у руки Грицеві паперову гармошку. Той пошпував її на Котигорошка, а йому тільки цього було й треба — сів верхи на парту, розтягнув гармошку: — Виступає відомий Гриць-баяніст! Найкраще грає на гребінці.

Ледве втихомирились. А тоді Юрко згадав про журнал.

— Випустимо?

— Головне, щоб побільше карикатур,— сказав Котигорошок.— Я намалюю штук зо три, ще хтось...

— Якби ти менше витворяв свої штуки, то, може, й намалював би! — посміхнулась Олеся.— Штукар!

Днів за кілька після цього перед початком уроків до Юрка підійшов Стьопа.

— Хоч ти й не товариш мені,— сказав,— але я даю тобі, бо ти ж голова ради загону.

— Що це?

— Вірша написав. Про грецьку дівчинку... Може, хтось прочитає на нашому зборі.

Він сунув у руки Юркові папірець і відійшов.

Ніхто не знав, як шкодував Стьопа, що розбилась у нього дружба з Юрком. Спочатку хлопець був щиро переконаний, що Юрко справді зрадив його, друга, розповівши на зборі про підроблену відмітку. А згодом, під впливом Олесі і товаришів, він потроху почав усвідомлювати, що Юрко — не ябеда, що він сказав про Стьопин вчинок тільки тому, що так підказувала йому піонерська совість...

Але, попросивши пробачення у Семена Павловича і в учительки, Стьопа не помирився з Юрком. Гордість заважала йому першому простягти руку. А історія з пробою в криголах і те, що Васюта не повірив Стьопиному піонерському слову, ще більше відштовхнуло Шандрука від його колишнього друга. Та дні минали, образа втрачала свою гіркоту. Одного разу Стьопа відчув особливо гостру журбу за своїм колишнім другом. Захотілось побалакати з ним, помріяти разом про майбутню мандрівку на «Голубому айсбергу». Хлопчик вийшов на вулицю і пішов до будинку, де жив Юрко. Був вечір морозний і синій. Такий синій, що коли б його змалював отаким художник, то й не повірили б. Сніги наче хто покропив розведеною синькою, навіть кожна тінь від воріт була синя-синісінька. А вдалині, за околицею, сутінь густішала і ставала ліловою, як бузок. І так визоріло, що кожна зірка, здавалось, дзвеніла, як срібна підківка.

Юркове вікно світилося, з нього падав золотистий полиск на замети. Стьопа тихо відчинив хвіртку і, підкрав-

шись, зазирнув у вікно. Він побачив Юрка. Хлопець сидів над книжками. «Вчить уроки», подумав Стьопа. Він з тихою радістю став під вікном і дивився на свого товариша. Йому невимовно захотілось постукати в шибку, гукнути: «Юрко, це я прийшов!» Але в цю хвилину ззаду гавкнув чорний Кудлай. Пес упізнав Стюпу, замовк і замахав хвостом. Юрко, мабуть, почув рипіння снігу під вікном і підняв голову. Здалося, що він навіть гукнув: «Хто там?»

Хлопець кинувся геть. «Чого я, мов злодій, вистежую під вікнами,— подумав.— А Юрко, може, тепер уже й не схоче миритись, ще й поглузує!»

Стьопа багато й уперто працював над віршем. Він прочитав його Олександрі Василівні, послухав її зауваження і знову довгі години сидів над своїм твором. Учневі довелось переробляти його кілька разів. Зате яка була радість, коли вчителька, прочитавши вірша останнього разу, сказала:

— Тепер добре. Треба, щоб ти прочитав його на зборі.

Але Стьопа несподівано відмовився прочитати свого вірша і попросив, щоб прочитав його хтось інший.

Олександра Василівна знизала плечима:

— Ну що ж, віддай Васюті.

Цей вірш, який мав назву «Мала партизанка», став дуже дорогим для Стюпи. Кожний рядок тут було пережито, передумано. Маленька грецька дівчинка-герой стояла, мов жива, перед очима. Хвилинами Стюпі навіть примарювалось, що він сам бачив цю дівчинку і розмовляв з нею. Дуже хотілось почути, як хтось голосно читатиме цей твір зі сцени перед притихлим залом...

Юркові вірш дуже сподобався. Він прочитав його кілька разів і добре запам'ятав. Сподобався й Котигорошкові, який був членом редколегії шкільного літературного журналу «Маяк» (так вирішили назвати журнал).

Котигорошок читав вірша вголос і нарешті вирішив, що він буде його читати на зборі. З того дня, зустрівши Котигорошка, часто можна було почути, як він бубонів:

Між скелями в'ється доріжка,
Над скелями сонце пече.
І дівчинка йде, босоніжка,
З торбинкою через плече.

Так починався вірш. А далі в ньому розповідалося, що ця дівчинка несла батькові в гори гостинець. Батько в неї — грецький партизан. І ось дівчинку перестріли жандарми. Вони почали вимагати від неї, щоб вона показала шлях до партизанів. Дівчинка йшла між скелями, а за нею брязкотів зброєю жандармський загін. Аж ось уже йти далі нема куди, бо маленька партизанка навмисне завела ворогів у непрохідні гірські нетрі. Жандарми хотіли її вбити, та тут загриміли постріли — партизани несподівано напали на жандармів і всіх знищили.

— А знаєш що, Омельку? Давай і ми напишемо п'єсу! — запропонував Юрко. — Хай дівчата пишуть для лялькового театру, а в нас буде п'єса для живих артистів. Ти будеш грати, я, Мишко...

Думка ця припала Омелькові до серця, та він сказав:

— Думаєш — це легка справа?

— Омелечку, та вона ж уже в мене вся в думках, п'єса. Ти тільки послухай.

І він розповів Котигорошкові зміст майбутнього твору. За тиждень п'єсу було написано. Це була навіть не п'єса, а невеличка сцена допиту піонера, який допомагав партизанам. Допитував німецький фашист, піонер мужньо відповідав катові. Кінчалася сцена тим, що партизани вривалися в кімнату й звільняли хлопчика.

Бажаючих виконувати роль піонера й партизанів знайшлося багато. Але всі відмовлялися від ролі фашистського ката.

— Ну, хлопці, так же не можна! — вмовляв Юрко. — Комусь же треба зіграти фашиста. На сцені! Це ж тільки на сцені.

Олеся не втручалася в суперечку.

— Самі, самі розподіляйте ролі.

Юрків погляд зупинився на Цимбалі.

— Мишко, а ти?

— Я лезгінку танцюватиму.

— То само собою. Ось що. Ми даємо тобі роль фашиста. Відмовлятися не можна. Правда, хлопці?

Учні зраділи, що так швидко розв'язалось це питання. Тому всі дружно підтримали Юрка:

— Мишко! Цимбал!

— Відмовлятися не можна!

— Записано!

Олеся сказала:

— От і гаразд. Тепер приступайте до репетицій. Тільки, щоб кожний вивчив свою роль напам'ять.

І враз Мишко устав із свого місця. Він то червонів, то бліднув.

— Я не буду грати фашиста,— промовив він.— Не буду!

Всі загукали, замахали руками:

— Пізно! Вже вирішили! І не балакай про це!

Мишко підійшов до вожатої. І щось таке було на обличчі хлопчика, що всі раптом замовкли. У цій тиші прозвучав його схвильований голос:

— Олесю... Хлопці... Що хочете, а я... Я не можу грати фашиста... Вони ж... вони ж замучили мого батька... матір...

Він прикусив губу, яка дрібно затремтіла, подивився у вічі товаришам...

Усі мовчали, кожного вразило те, що сказав Мишко. І як вони забули про Мишкове горе? Кожному було соромно глянути йому у вічі.

Олесі в одну мить згадалось осіннє поле... Біжать люди з безтямним криком... Фашистські танки... Мати...

Вона відчула, що в цього хлопчика можна повчитись, як треба по-справжньому ненавидіти ворога. Ніжність і гордість за Мишка стиснули серце дівчини.

Олександра Василівна ледве стримувалась, щоб не застогнати. Нестерпно боліла голова, подушка, здавалось, пашіла жаром. Петрович, який зайшов до вчительки, безпорадно розводив руками.

— Як хочете, а я таки покличу лікаря.

— Це мене, Петровичу,— прошепотіла вчителька.

Петрович переминив компрес на лобі у хворої.

— Лікуватись вам треба.

— Лікуюсь. Улітку поїду в санаторій. Це в мене після контузії.

Здалека долинув неясний шум. Олександра Василівна підняла голову.

— Що це, Петровичу? В класі?

— Лежіть, лежіть. Це у вашому, в п'ятому. Замінити вас повинен був Іван Михайлович, та його викликали в райвиконком.

— І діти самі?

— Ну то й що? Один урок — не біда.

Олександра Василівна зробила зусилля й сіла на ліжку.

— Та що ви? — стривожився Петрович. — Лежіть, лежіть.

— Один урок... За один урок скільки можна зробити...

Вчителька зняла компрес і встала.

— Піду.

Незважаючи на вмовляння Петровича, вона вийшла в коридор. Шум став виразніший, і Олександра Василівна сама тепер почула, що це в п'ятому класі. Вона пішла коридором, стискуючи зуби, щоб заглушити біль. Та це не допомагало, в очах темніло, все тіло сковувала непереборна в'ялість.

Петрович ішов слідом.

— Дозвольте, я піду до них, нагримаю. Вони мене бояться.

Вчителька махнула рукою:

— Не треба.

Але не встигла вона підійти ближче, як гамір у класі затих. Олександра Василівна підійшла до дверей і здивовано прислухалась. Почула голос Юрка Васюти:

— Олександри Василівни не буде, вона захворіла. Давайте на перерві відвідаємо її, а зараз самі повторимо урок. Грицю, не крутись, як дзига, а розкажи: коли приголосні не подвоюються? Іди до дошки. Як ти напишеш слово «відомістю»?

— Я піду! — гукнув чийсь голос. Учителька впізнала, що це Мишко Цимбал.

— Викличу й тебе, — строго відповів Юрко. — Правильно написав?

— Правильно, — загув клас.

— А чому ти так написав? Знаєш правило?

— Бо приголосні не подвоюються при збігу двох або більше приголосних, — пояснив Маляревський. — А тут же дві приголосні: «с» і «т».

Олександра Василівна слабо всміхнулася і тихенько пішла від дверей.

БАТЬКО ПРИЇХАВ

Батько приїхав рано-вранці, коли після сердитих морозів почалася відлига.

Була неділя, в школу не йти, і Юрко ще був у ліжку, коли крізь дрімоту почув розкотистий, басовитий, такий рідний голос...

Хлопчик зірвався з постелі й кинувся в сусідню кімнату.

— Татусю!

Батько вже встиг роздягтися й умитися і тепер сидів за столом, а бабуся й мати клопоталися з чаєм.

— Прокинувся, синку? — обійняв Юрка Дмитро Харитонович, радісно притискаючи хлопця до грудей і цілюючи його обличчя, колючу стрижену голову.

— Тату, татусю! — повторював хлопчик. Скільки разів шепотів Юрко нишком це слово за довгі місяці чекання!

Татусь! Ось він знову сидить у цій кімнаті, де колись, давно-давно, вперше прочитав Юркові оповідання, сидить за столом, рідний, близький.

На голеному підборідді, якраз посередині, така знайома борозенка і ті ж сірі пильні очі, і руки — великі, дужі руки моряка. Від усієї батькової постаті, здається, так і віє солоним морським вітром, який торсав корабель десь у далеких морях, може, саме там, де пролягає тропік Козерога...

Юркові здавалося, що він навіть за місяць не встигне розповісти батькові про всі свої справи. Адже їх так багато! Треба ж з усіма подробицями розповісти про «Голубий айсберг» і його команду, про вчителів і свої відмітки, про піонерський загін... А скільки можна розповідати про свої мрії й думки, про книжки, які прочитав і читаєш...

— Ой татусю, як добре, що ти приїхав! Я тобі все, все розкажу. Ти ж надовго?

Хлопчик здивувався, що до вечора він устиг розказати батькові про всі події. Зате батька не можна було переслухати. Він ледве встигав відповідати на запитання, які сипались на нього і від Юрка, і від дружини, і від бабусі.

Батько привіз гостинця — довгі жовті плоди, схожі на великі стручки.

— Перець якийсь заморський, чи що? — спитала бабуса і недовірливо взяла стручок.

— Банани! — сказав батько. — Ну, ну, куштуйте.

— Смачні, — похвалив Юрко, — наче диня.

— Таке скажеш! — заперечила мати. — Далеко цим бананам до нашої дині дубівки!..

І всі вирішили, що диня справді смачніша.

Дмитро Харитонович подарував синові величезну рожеву черепашку.

— Що ж з нею робити, тату?

— Положиш на стіл — буде прикраса.

— Знаю, знаю! — вигукнув Юрко. — Це — для пера. А то я завжди гублю пера. Можна тут і кнопки тримати. Я кнопками приколюю до стіни карти.

— Мені розповідали про один випадок, — сказав батько. — В теплих морях збирають устриці — такі поживні черепашки, їх їдять за кордоном багаті люди. Ці устриці віддирають під водою від скель. Ну от, такий збирач устриць бродив у воді. Це був молодий хлопець. Потім він пірнув і вже не виринув. Тіло його незабаром знайшли.

— Утопився?

— Виявилось, що ногою він випадково потрапив між двох стулок величезної черепашки. Вона була жива, ну і захлопнула стулки. І хлопець уже не міг вирватись...

Юрко здригнувся, уявивши, як змагається під водою людина, а черепашка міцно тримає її за ногу...

— Все це ще не таке страшне, — сказав батько, — і черепашки, і крокодили, і навіть спрут-восьминіг. Я бачив одного спрута, якому належав цілий острів з людьми, з пальмами, з банановими гаями. Він страшніший за крокодила. Остров'яни були чорні, і, мабуть, тому двоногий спрут не вважав їх за людей. Вони вмирили з голоду, хоч навколо було безліч їжі. Але вона належала спрутові. Бачив я його, синку. Під'їхав до берега в розкішній машині і місточком пройшов на свою яхту — бачиш, захотілось покататися на яхті перед обідом, для апетиту.

— Татусю, який же він, спрут?

— Звичайний. В окулярах, у білому костюмі і в білому корковому шоломі. Посміхається, мружить від сонця очі, пахає димком сигари. На вигляд сумирний, ласкавий, а на ділі — гірший від спрута. На нього на ост-

рові важко працюють кілька тисяч чорних людей. Працюють, як раби...

Батько зітхнув, погладив сина по голові.

— А думаєш, вони покійно гнуть шиї? Еге-ге, південні моря не раз чули їхній бойовий клич. Уярмлені люди борються за незалежність. Вони хочуть жити вільними людьми. Та спрут у корковому шоломі має багато слухняних солдатів. Має літаки, кулемети... Одного разу я бачив, як острів оповився димом: горіли селища остров'ян, які повстали...

— Ох, скрутила б я йому шию,— промовила бабуся,— і кинула б ту голову з білим шоломом у море.

Батько подивився на сухі руки бабусі і серйозно сказав:

— Скрутять. Прийде час і скрутять!

Тим часом мати подала на стіл вазу з прозорим медом і яблука.

— Ну, Дмитре, куштуй наших бананів. Яка ж у нас у колгоспі тепер пасіка, коли б ти знав! Ми її на літо вивозимо в Зелений Яр, у садок. А яблука! Ану, спробуй нашої антонівки.

— Не знаю, з чого починати,— сміявся батько.

— Починай з меду,— порадила Меланія Митрофанівна.— У нас тепер новий пасічник, удвоє більше взяли меду, ніж торік.

Батько намазав медом пампушку.

— А мед таки справді чудовий. Духу самого можна наїстися.

— Іж, їж, мед із степових квітів, духмяний та прозорий. Добре роїлись у нового пасічника бджоли. Вміє доглядати за ними, любить...

— Що ж тут дивного,— зауважив батько.— Пасічник, мабуть, дід мудрий, бджолу добре знає. Сидить собі на пасіці, згадує молоді роки та до вуликів прислухається.

Мати весело засміялась.

— А чому ти смієшся? Хіба неправду кажу?

— Ні, чому ж. Я оце недавно його бачила.

— Кого?

— Та пасічника ж мудрого. Вже довідався, що ти приїхав, ось прийде скоро, хоче послухати, що розкажеш...

Юрко слухав батькові оповідання, і перед ним то гріз-

но здіймалися буруни південного моря, то клубочився дим над селищами остров'ян, то клацала стулками страхтлива черепашка. Ні, це не стулки, це щелепи того... як його? Того спрута в окулярах...

Щаслива думка приходиться до хлопчика.

— Тату, — кричить він захоплено, — татусю! Ти не знаєш, що я придумав?

— Дивний ти хлопець. Звідки ж я можу знати?

— Так я тобі зараз скажу! У нас буде цікавий піонерський збір. Та я ж уже тобі казав! Ну, і ти, татусю, повинен прийти до нас у гості і розповісти якусь історію...

— Яку ж саме?

— Про остров'ян, яких ти бачив... Як вони борються проти визискувачів.

— Гм... Згодний. Добре! Мені тут мати вже розповідала про тебе — ти там керуєш... Старший над піонерами...

Юрко засміявся:

— Який ти, тату, нетямущий! «Старший»! Мене обрали головою ради піонерського загону. Та я зовсім не старший, а такий, як усі.

— Так, так. А корабель, твій, кажеш, біля причалу?

— Весною попливемо, тату.

— Що ж, щасливого плавання. Дуже радий, що в мене син... капітан. Дід твій теж капітаном був. Як же — морський вовк, немало скуштував солоної води. Так, синку. Наш Радянський Союз — велика морська держава. Нам потрібні відважні, освічені мореходці, відмінники.

Юрко зареготав:

— Ха-ха, відмінники? Хіба капітанам ставлять п'ятірки?

— Обов'язково. Коли вони ще в такому віці, що вивчають граматику й арифметику і ходять на піонерський збір. П'ятірки. А двоєчників і троечників море не любить.

— А хто їх любить? — додала мати. — Ні море, ні земля.

У двері хтось постукав.

— Хто там? — гукнула Меланія Митрофанівна. — Заходьте!

В кімнату зайшла дівчина. Вона зашарілась і зніяковіла, побачивши Дмитра Харитоновича.

— Здрастуйте, — промовила лагідно і сором'язливо.

Батько встав назустріч гості:

— Та невже Наталочка? Так і є, Наталка Чепель! Сусідка дорога. Почекай, як же ти виросла! Ти, здається, їздила кудись учитися?

Меланія Митрофанівна лукаво посміхнулася:

— Їздила, їздила Наталка. Пасічництво вивчала. Отож вона і є наш мудрий дід-пасічник!

— Ну, а тепер ось що, сину,— сказав Дмитро Харитонович. — Я не тільки додому в гості приїхав. Я ж, можна сказати, з дорученням від команди пароплава «Кавказ». Привіт привіз юним морякам і подарунок.

— Подарунок?

— Атож, він уже в школі.

— Тату, а який подарунок?

— Побачиш у школі. Гайда?

— Ходімо, татусю.

Хоч була неділя, але в шкільному вестибюлі стояв веселий гамір. «Що ж трапилось? — здивовано подумав Юрко.— Чого поприходили школярі?»

Перед великою кліткою в шкільному музеї юрмилаась дівтора, і раз у раз вибухав веселий сміх. Юрко протиснувся наперед і побачив у клітці двох хвостатих рудих звірючок, які жваво стрибали з жердини на жердину.

Це були мавпи.

Андрій Бурма стояв біля звірючок з таким виглядом, наче він уже десять років щодня бачив мавп і йому, зоологові, нема чого тут дивуватись. Проте його очі теж світилися живою цікавістю, і приховати цього він не міг. Хлопчина кинув у клітку волоського горіха. Одна з мавп схопила горіх обома лапами й спритно розгризла, вибираючи зерно...

Вгорі над кліткою вже висіла таблиця з написом:

«Мавпи. Живуть у лісах тропічної Африки. Подарунок від команди пароплава «Кавказ».

«ТИ СПРАВЖНІЙ ТОВАРИШ!..»

Юрко відгорнув край завіси й глянув у зал. Усі місця вже були зайняті. Червоні піонерські галстуки майоріли, як маків цвіт. Хвилями перекочувався веселий га-

мір. Ліворуч, у першому ряді, хлопчик побачив батька й матір, вони були в святковому одязі, в обох — медалі й ордени. Серед школярів сиділи Олександра Василівна й Семен Павлович, за ними інші вчителі й учительки. Швидко ввійшов директор школи, йому подали стілець, він сів, весело озираючись і потираючи руки, наче з морозу.

Трохи оддалік розмовляла з своїми учнями-четверто-класниками Оксана Миколаївна. Маленька, моторна, вона сама була схожа на ученицю старших класів. «У неї вже тепер інші учні,— чомусь спало Юркові на думку,— не ми. А люблять її, мабуть, так само, як і ми любили. Ач, як обсіли... Малеча!..» І на мить ворухнулись у серці і ревності і обида: «А нас, мабуть, уже й зовсім забула!»

Почуваючи радісне, святкове хвилювання, збуджений цим гамором, Юрко побіг за куліси шукати Олесю. Вожата допомагала вдягатись піонерам, які мали виступати першими.

— Пора починати! — сказала вона Юркові.— Скажи, щоб давали другий дзвінок.

— А всі готові?

— Всі, всі!..

Завіса колихнулась і попливла на обидва боки, відкриваючи сцену. Сховавшись за кулісами, Юрко дивився в дірочку. На сцені вишикувались піонери й піонерки в національному вбранні народів Радянського Союзу. Тут були росіяни, українці, грузини, білоруси, узбеки, ненці, казахи... Вгорі над ними сяяв золотим промінням державний герб Радянського Союзу.

Як тільки відкрилась завіса, учасники виступу подали одне одному руки і так заспівали Гімн...

Союзом незламним республіки вільні
Назік об'єднала Великая Русь.
Хай квітне народами створений спільно
Єдиний, могутній Радянський Союз!

Дружно, урочисто дзвеніли дитячі голоси, і кожне слово, кожний звук холодком зворушення відбивався в Юрковому серці. Він легко впізнав серед учасників хору і Олю Бондаренко в українській плахті, з яскравим кісником, у червоних чобітках, і Мишка Цимбала в мальовничому грузинському костюмі. У Мишка були приклеєні

чорні вусики, і вони так хороше відтіняли розчервонілі щоки хлопця!

Поруч з собою Юрко враз почув шепіт і побачив Стьопу й Котигорошка.

— Ти ж добре вивчив? — спитав Стьопа.

— Стьопочко-розтръпочко, — відповів Котигорошок, — мені вірші читати — як насіння лузати. Так відрубую, що аж жарко стане.

— Гляди ж не збийся.

— Хто? Я? Ось почувеш, які будуть оплески!

Все йшло гаразд. Ні, мало так сказати — все було просто чудесно! Кожний, хто виступав на сцені, вкладав у спів, у слово, в танець свої почуття, всі свої здібності.

Навшпильках пробігла за кулісами Олеся з програмою в руці.

— Де Котигорошок? — покликала вона. — Омельку, тобі зараз виступати! Спокійно ж, не хвилюйся.

— Став би я хвилюватись!

Але Юрко бачив, що Омелько потай таки хвилюється. В щілину з-за куліс було видно, як Котигорошок виїшов на сцену.

— «Мала партизанка», вірш учня п'ятого класу Степана Шандрука, — прозвучав дзвінкий Омельків голос. Серед глядачів війнуло, наче вітрець, якесь шемрання.

Омелько став у позу, підняв голову й почав:

Між скелями в'ється доріжка,
Над скелями сонце пече.

Виразний смішок пробіг між дітьми. Що трапилось? «Мабуть, щось я не так сказав», майнула в хлопчини думка. Він зупинився, прокашлявся і знову почав:

Між скелями в'ється доріжка,
Над скелями...

Що таке? Смішок, як грайливий вітрець, розбирався дедалі все дужче... Омелько мимохить, за звичкою, скривився. І враз не смішок, а веселий сміх прокотився в рядах школярів. Спантичений Котигорошок продовжував:

Торбинка іде босоніжка...

— Дівчинка, а не торбинка! — гукнув хтось із слухачів, який, видно, знав вірша. Сміх вибухнув з новою силою...

Котигорошок розгубився й замовк. Хотів почати знову, але, як на зло, збентежений, забув початок...

Хтось із вчителів голосно сказав:

— Тихше, діти!

Та Омелько, червоний, як рак, уже пішов за куліси. Юрко ще гаразд не зрозумів — що ж трапилось? Чому сміялися школярі?

За кілька хвилин за куліси прийшла Олександра Василівна. Її обступили піонери.

— Що таке, чому сміялись?

— Дуже просто, діти. Школярі звикли до того, що Омелько — штукар. А тут, до всього, забувши, де він, Котигорошок, сам того не помічаючи, зробив гримасу... От і провалив хорошого вірша! Шандрук тобі не подякує. Де Шандрук?

Стьопи не було. Олеся знайшла його в кутку, він сидів блідий, на очах бриніли сльози.

— Стьопо!

Хлопчина не обізвався, тільки одвернувся до стіни, щоб вожата не побачила його обличчя.

Дівчина взяла його голову в обидві долоні і злегка повернула до себе.

— Стьопо, не треба так! Годі. Вірша ти написав хорошого, справжнього вірша. Будь же піонером. Що ж, так трапилось...

Тим часом виступи продовжувались. Гриць Маляревський дуже добре зіграв на баяні «По долинах і по згір'ях йшла дивізія вперед», Маруся Чепель проспівала, трое дівчаток з четвертого класу жваво виконали китайський танець з паперовими ліхтариками. Дівчаткам довго аплодували, і вони, розчервонілі від танцю, щасливі й засоромлені, аж двічі виходили на сцену. Піонери з шостого класу читали вірші про дружбу народів Радянського Союзу, Оля Бондаренко й Мишко Цимбал танцювали лезгінку.

Потім закрили завісу й почали ставити на сцені ширми для лялькового театру.

З веселою суетою школярки з ляльками в руках займали свої місця. Маруся Чепель, хвилюючись, давала лад. Вона була головним режисером і востаннє перевіряла, чи все в порядку.

Юрко з цікавістю зазирнув за ширми. Дівчатка сиділи на низькій лавці, у кожної на пальцях обох рук стри-

міли ляльки. Біля Олі Бондаренко лежав великий крокодил, пофарбований у зелене. Оля смикала його за мотузку, і крокодил то відкривав, то закривав зубасту пащу.

«І крокодила зробили!» подумав з задоволенням Юрко. Та в цей час Маруся Чепель замахала на нього руками:

— Ану, не заглядай! Хлопцям сюди не можна!

Юрко пробрався в зал і сів біля батька.

— Ой тату, зараз буде таке цікаве!

Знову пролунав дзвінок, розсунулась завіса, і вистава почалася. Над краєм ширми, зігнувшись, працювали чорні негри. Вони рубали цукрову тростину і співали сумну пісню. У пісні звучала гірка скарга на своє життя.

Білі пани, білі пани
Вдерлися в нашу країну...
На білих панів, на білих панів
Працюємо ми до загибуну...

Наглядач, у білому одязі, з довгим нагаєм, походжає між негрів. Раптом один з робітників похитнувся і впав.

— Встати! — наказує йому наглядач. — Встати, ледачий чорт!

Негр не встає. За нього заступаються товариші:

— Він хворий, пане. Він голодний, пане. Він виснажився вкрай.

— Мовчати! — гукає наглядач. Його нагай з посвистом оперізує тіло негра.

Аж ось негри несуть носилки під парасолею, де гордовито похитується власник плантації. Він побачив робітника, що впав.

— Що це? — питає. Наглядач доповідає панові, що негр не хоче працювати.

— Неправда! — гукають негри. — Він хворий!

— Вилікувати! — наказує глузливо власник плантації. — Так вилікувати, щоб він не міг більше впасти!

Хворого негра прив'язують до стовбура дерева. Серед його товаришів лунають вигуки обурення і гніву...

Юрко сидить поруч з батьком у залі. Його дитячі кулаки мимоволі стискаються, серце калатає в грудях: тук-тук, тук-тук, як молоток. І хлопчик чуває, що весь зал ось-ось гукне сотнею дитячих голосів разом з неграми:

— Звільніть Тома! Звільніть нашого товариша!

Білий пан вискакує з носилок і ховається за наглядача. Наглядач розмахує нагаєм:

— Назад! Назад, розбишаки!

— Ми не розбишаки! Ми трудівники! — гуде юрба негрів, яка все тісніше оточує пана й наглядача. — Геть кровососів! Геть плантаторів! Ми хочемо працювати на себе!

Наглядач вихоплює револьвера, але робітники вибивають у нього зброю з рук. Вони хапають плантатора й наглядача й несуть їх до ріки. З ріки висувається величезна зубаста морда крокодила... Десятки чорних рук кидають своїх мучителів просто в пашу крокодилові.

Юрко несамовито плеще в долоні. Його охоплює радісний запал — ура, негри перемогли!

Увесь зал гримить від оплесків. Юрко оглядається й зустрічає сяючі радісні обличчя своїх товаришів, школярів, яких він щодня бачить у класі, але зараз їх не впізнати — такі вони захоплені виставою, такі щасливі, що правда перемогла!

— Татусю, от здорово! Правда ж? — звертається він до батька. — Мамусю, тобі сподобалось? А знаєте, хто це приготував таку виставу? Самі дівчатка! Їм хотіли й хлопці допомагати, а вони сказали, що першу виставу влаштують самі. От... — Він хотів сказати «от стреко-тухи!», але ковтнув слово і сказав інше: — От які в нас школярки!

Він уже не може всідіти на місці й знову біжить за куліси. Його зустрічає Олеся.

— Васюта, а я тебе шукаю!

З таємничим виглядом вона озирається і відводить хлопчика до стінки.

— Ти вірша добре знаєш? Напам'ять?

— Якого?

— Стьопиного. «Мала партизанка»?

— Авжеж знаю. Ми ж його в журналі вмістимо.

— Ой, як це добре! — радіє вожата. — Юрочко, голубе, прочитай цього вірша! Котигорошок же провалив, шкода! І Стьопі це буде приемний сюрприз. Йому самому тепер читати незручно, розумієш? А він дуже переживає невдачу. Так виходить, ніби й вірша провалили, а вірш гарний, Шандрук над ним дуже багато працював... — І, ніби між іншим, спитала: — Ви й досі не помирились?

— Сердиться й досі.

— Ось вірш. Прочитай перед виступом ще кілька разів. Устигнеш, зараз антракт.

В останню хвилину, коли Юрко вийшов на сцену й проказав уже перші рядки вірша, йому здалося, що школярі згадають Котигорошка і знову почнуть сміятися. Але в залі була глибока тиша. З кожною миттю міцнів голос Юрка, з кожною миттю зростало в серці натхнення. І коли хлопчик проказав ті рядки, де говориться, як дівчинка завела ворогів у глухе провалля і вони це зрозуміли, слухачі застигли в напруженому чеканні. Раптом— за пострілом постріл. Партизанські снайпери з-за скель знищують фашистів. Вороги в паніці шукають порятунку. Але дарма!

Навколо стоять партизани
І ворогу замкнено путь!

Відчуваючи, як завмер увесь зал, високим, дзвінким голосом, наче злітаючи на крилах угору, Юрко з захватом закінчив вірша:

Де в'ється по кручах доріжка,
Там дівчинка батька знайшла.
«Татусю! — кричить босоніжка,—
Я теж партизанка мала!»

Хлопчик уклонився і швидко пішов за куліси. Йому було чути гул оплесків — здавалось, що в залі знявся бурун. На серці стало раптом так легко й затишно, наче щось звалилося з плечей. Було дуже радісно за Стюпу — якого хорошого вірша написав!

Раптом школяр побачив Оксану Миколаївну, яка очима когось шукала за кулісами. Угледівши Юрка, вона швидко підійшла до нього.

— Тебе шукаю, Юрасю,— сказала своїм співучим голосом.— Поздоровляю і щиро радію за тебе — чудово прочитав вірша! Пам'ятаєш, як я вчила вас виразному читанню. А Стюпа... де ж Стюпа? Він ще в третьому класі любив вірші... У нього була, пам'ятаю, така книжечка, сам її зшив з аркушиків. Він переписував вірші, які найбільше йому сподобались.

— Я думав, що ви вже й забули нас,— сказав Юрко.— А ми... ми всі вас згадуємо, Оксано Миколаївно!

— Спасибі, хлопчику.

Пролунав дзвінок. Зал зустрів його веселим шумом.

На сцені поставили столик і стілець, настала черга розмовляти з дітьми Дмитрові Харитоновичу. Школярі знали, що приїхав у відпустку Юрків батько, штурман далекого плавання, і привіз дітям подарунок — живих мавп.

Усі з цікавістю чекали бесіди з ним.

Дмитро Харитонович ступив на сцену. Ставний, з нього ще й досі не зійшов загар від сонця й морських вітрів. Юрко сидів тепер у залі, в першому ряді. Недалечко від себе він побачив шкільного сторожа Петровича. Старий боцман не зводив очей з Дмитра Харитоновича.

— Оце — моряк! — стиха промовив Петрович. — Справжній морський вовк! Такого і хвилі морські, і шторми бояться!

Юрко з гордістю поглядав навколо, наче хотів сказати: «Дивіться, дивіться, це мій тато!»

— Що ж вам сказати, дорогі піонери? — почав Дмитро Харитонович. — Бачите, який мороз надворі. Всі моря замерзли, і довелося мені взяти курс додому! Жартую, жартую. Я повернувся з морів, де ніколи зими не буває. Ось ви зібралися сюди відпочити, розважитись. Батьки ваші працюють у колгоспі, і весь народ дбає, щоб ви вчилися, стали розумними людьми. А от був я за океаном. Стояв наш пароплав в американському порту...

І Дмитро Харитонович розповів про одного негритянського хлопчика. Ніхто не знав, як він потрапив на палубу пароплава. Хлопчик був дуже виснажений, він ледве тримався на ногах. Було йому тринадцять років, але на вигляд — не більше десяти. Матроси його нагодували. Він їв, як маленька зацькована звіринка, — жадібно, похапцем, злякано озираючись.

Втамувавши голод, хлопчик розповів, що хоче їхати в Радянський Союз. Він слізю просив матросів узяти його з собою.

Вдвох з матір'ю він жив у негритянському кварталі великого американського міста. Цей квартал — страшні руїни, де в нечуваних злиднях животіли, хворіли й помирили негри.

Мати негрятя теж увесь час хворіла, хлопчик жив з того, що знаходив у скриньках для сміття всілякі покидьки. Іноді це був недоїдений хвостик риби, іноді консервна банка, з якої можна було ще вилізати те, що лишилося на дні.

Поряд, через вулицю, був квартал багатіїв. У ньому можна було жити тільки білим панам. Які там були чудесні крамниці! В них було все, щоб одягти й нагодувати всіх негрів. Але жодний негр не міг нічого купити в тих крамницях — адже на це потрібні гроші!

Мати не раз розповідала негрєняті про його батька:

— Наш тато — хоробрий солдат. Він воює з німецькими фашистами. Зажди, синку, ось закінчиться війна, тато повернеться, і йому негайно дадуть роботу. І ти тоді щодня матимеш що їсти.

Війна закінчилась, батько справді повернувся. Але... куди він не звертався, йому скрізь відповідали:

— Роботи ніякої немає. Війна скінчилась, і ми скорочуємо виробництво.

А на деяких підприємствах йому говорили просто:

— Негрів не беремо.

Одного разу хлопчик з батьком опинились, шукаючи заробітку, аж на околиці міста.

Щоб не ночувати на вулиці, вирішили поїхати додому трамваем.

Батько сів на крісло і посадив на коліна до себе сина. Але виявилось, що місце — не для нього, а тільки для білих.

Для негрів були спеціальні місця, їм не дозволяють їздити в трамваях укупі з білими.

Кондуктор попросив негра вийти. Він відмовився:

— Я — колишній солдат американської армії, двічі поранений на війні з фашистами!

Тоді у вагон увійшли двоє полісменів і почали бити негра гумовими палицями. Негр почав захищатись і схопив полісмена за комір. Тут і сталося страшне й неоправне. Полісмен вихопив револьвер і застрелив батька на очах у хлопчика...

А матері з кожним днем ставало все гірше й гірше. Іноді вона ходила жебрачити, а зараз уже не могла встати з ліжка.

Якось хлопчикові пощастило: він зустрівся на вулиці з робітником-американцем, який, мабуть, на останні гроші купив для нього невелику хлібину. Для негрєняти, який давно не їв хліба, це був скарб. По дорозі додому хлопчик з'їв півхлібини, а другу половину зберіг для матері.

Він увійшов у вонючу, брудну й напіврозвалену хижку, яку чомусь звали будинком. Ось залізне ліжко, де на лахмітті лежить мати.

З хлібом у руці хлопчик тихенько, навшпиньках підійшов до ліжка.

Чому не обзивається мати? Може, вона спить?

Так, вона спить. Але дихання не чути, руки страшенно холодні, і мертві очі з-під повік байдуже втупились кудись у чорну стелю...

Зоставшись однісіньким на всьому світі, хлопчина цілими тижнями чекав у порту радянського пароплава. Адже батько не раз розповідав йому про далеку Москву, про Радянську країну, де немає багатіїв, де всі народи живуть єдиною сім'єю. Хлопчик вирішив просити радянських моряків, щоб вони взяли його в ту щасливу, вільну країну.

— Він стояв перед нами,— розповідав Дмитро Харитонович,— простягав до нас у благанні свої худі чорні руки, сльози текли в нього по щоках...

Незабаром до капітана пароплава з'явилися американські полісмени. Може, ті самі, що застрелили батька цього негрєняти. Вони сказали капітанові, що, як їм стало відомо, на радянському пароплаві перебуває молодий американський громадянин (так і сказали: молодий американський громадянин), якому безперечно, час уже повернутись на берег. Хлопчик повернувся на берег з полісменом.

Тиша залягла в залі. Діти були під враженням сумної розповіді.

— Але це не все,— продовжував Дмитро Харитонович.— Ми були певні, що хлопчик не загине, що він знайде правильну стежку. Так і сталося. Коли через півроку нашому «Кавказу» знову довелося побувати в тому американському порту, ми випадково довідались про дальшу долю хлопчика. Він уже був маленьким борцем у робітничій організації негрів: розповсюджував революційні газети, розклеював комуністичні відозви.

Коли закінчився вечір і Юра з батьком та матір'ю вийшли у вестибюль, Дмитро Харитонович зупинився перед рослинами і клітками з птахами.

— Дітям бідняків за кордоном така чудова школа може тільки приснитись,— сказав він.— Та завжди так не буде. Ні, не буде...

Хтось легенько сіпнув Юрка ззаду за рукав. Хлопчик швидко озирнувся й побачив Стьопу.

— Юрко,— тихо заговорив він,— ти... ти на мене не сердься... Знаєш... за все. Спасибі, Юрко! Ти справжній товариш!...

Не дивлячись на друга, він незграбно стиснув йому пальці й зник у юрбі школярів.

ПРО ХОРОШІ ДІЛА...

Щосуботи Олександра Василівна разом з усіма учнями розбирала поведінку в класі.

Але, виходячи з класу, вчителька відчувала неясну тривогу. Так завжди було з нею, коли з'являлось незадоволення своєю роботою, коли знала, що можна зробити не так, а краще, змістовніше.

Уроки скінчились, учні розійшлись, і вчительку потягло поблукати на свіжому зимовому повітрі. Хотілося побути на самоті і поміркувати, в чому саме вона помиляється.

Олександра Василівна не помітила, як опинилась на крутому березі, над морем. Вітри позмітали сніг, чорніли голі, незатишні скелі. Внизу, біля берега, дзвеніла кайма тонкої розбитої хвилями криги, але далі, до самого обр'ю, пінилось непривітне море. Невисокі буруни невпинно, наздоганяючи один одного, котились на берег. Ближчі були чорні, майже зловісні, але чим далі від берега, колір їхній мінявся, ставав сірим, брудним, а ще далі набирав непевного білого забарвлення. Над скуйовдженим хаосом водного простору було порожньо. Ні чайок, ні вітрил, тільки пливуть і пливуть отари низьких хмар.

Учителька зупинилась і довго вдивлялась у сіру далину. Думки, як і хвилі, вирували одна за одною. «А чому б не прочитати дітям якесь змістовне, з глибокою ідеєю оповідання? — думала Олександра Василівна. — Чому не поговорити про хороші книжки, про новий кінофільм? Якщо так побудувати роботу, то напевне відпаде потреба витратити сорок п'ять дорожочінних хвилин на розмови про те, що Степаненко зробив поганий вчинок, порізвавши парту. І чому на зборах класу у нас говорять тільки про погані вчинки?»

З цими думками вчителька незабаром прийшла на педагогічну нараду. Її вислухали уважно і гаряче підтримали.

— Ми виховуємо дітей щодня,— сказав Іван Михайлович,— але збори класу повинні залишати у школярів особливе, незабутнє враження. На ці щосуботні сорок п'ять хвилин діти повинні йти з особливою радістю. Треба, щоб збори класу були і цікаві, і сповнені глибокого змісту. І організувати їх треба так, щоб школяр мимохіть неодмінно замислився над своєю поведінкою в школі і вдома. Щоб він спитав себе: «А чому я плентаюсь у хвості, а не йду в перших лавах?»

Коли наступної суботи Олександра Василівна зайшла в клас, у неї, мабуть, був незвичайний вигляд, і вона це зрозуміла по поглядах, якими її зустріли учні.

— Сідайте, діти,— промовила вчителька і підійшла до свого улюбленого місця біля вікна. — Про віщо ж ми сьогодні з вами поговоримо?

— Коломієць учора упіймався з шпаргалкою,— промовив хтось з учнів,— і штовхнув Малярєвського...

Вчителька смутно посміхнулася.

— Знаю. Але хай Коломієць сам подумає над своєю поведінкою. А ми... а ми давайте поговоримо про наші хороші вчинки, про наші хороші діла...

Клас притих.

— Хай кожний з нас сьогодні розповість, який він зробив на цьому тижні хороший вчинок, достойний піонера!

Андрій Бурма згадав про пригоду з дівчинкою на снігу. «Ех, і як воно отак погано вийшло! А могло ж і так статися, що я привіз би її додому...»

Всі мовчали.

— Ото так? — вигукнула Олександра Василівна. — Виходить, що ніхто з вас не зробив жодного гарного вчинку? Напевне, соромитесь сказати. Ну, гаразд, тоді я розповім вам...

Схвильовано вона продовжувала:

— Діти, один з учнів нашої школи...

У Андрія завмерло серце — про дівчинку!

— ...один з учнів нашої школи зробив дуже хороший вчинок. Він допоміг дівчинці, яка звихнула ногу, повернутись додому. Ні, він не тільки допоміг, він придумав, як привезти її на лижах, і сам привіз її, хоч це

було й нелегко. Треба сказати, що вже заходила ніч, а взети довелося з Зеленого Яру.

— А хто він? З якого класу? — питали учні.

Звичайно, найкраще міг би відповісти на це Юрко Васюта. Але він сидів, затамувавши подих. Невже Майка довідалась про його прізвище?

— На жаль, нам невідомо, хто це. Дівчинка не знає його прізвища. Школяр тільки сказав, що звать його Жорж, і він так швидко зник, що батьки не встигли його навіть запросити до хати й подякувати. А дівчинку звать Майя, вона вчиться не в нашій школі.

«Жорж! — згадав Юрко. — Вона недочула...»

— Я хочу, щоб ви подумали про цей вчинок, — продовжувала Олександра Василівна, — бо в нас є ще випадки, коли школярі не хочуть допомагати навіть своїм батькам. Буває так, що мати просить: «Синку, внеси дровець». А синок відповідає: «Ніколи, мамо, мене чекає Петро, на ковзанах підемо кататись».

Потім зайшла мова про Котигорошка й Стьопу Шандрука. На Котигорошка дуже вплинув випадок на зборі. Як він був уневіснений, що гарно прочитає вірша!

— Омельку, — спитала вчителька, — пам'ятаєш, я тобі якось сказала, що ти готуєшся стати клоуном? Аж виходить, що я говорила правду. Самі твої товариші вважають тебе за клоуна. Вірніше сказати — вважали, бо за останні два тижні тебе не можна впізнати. Ти виправив свою поведінку. Бачиш, у жартах треба знати міру. Кумедні гримаси люблять корчити дуже симпатичні тваринки, про яких чудесну байку написав Крилов.

— «Мартышка и очки!» — гукнув Стьопа.

— Ти, Стьопо, теж мене радуєш, — сказала Олександра Василівна. — Ти почав замислюватись над своєю поведінкою, над своїм характером. Це добре, бо ти робиш і деякі висновки.

Маруся Чепель підняла руку.

— Що ти хочеш сказати, Марусю?

Дівчинка, ніяковіючи, чого раніше з нею ніколи не бувало, почала розповідати:

— Я вчора вчила уроки, а Галинка перекинула чорнильницю. І всю сторінку залила чорнилом... Ну, я хотіла її відшльопати по руках. А потім подумала, що Галинка ж — моя мала сестричка. І я — нічого, тільки пояснила їй, що чорнилом не можна бавитись.

Чепель замовкла.

— Ти зробила правильно, — сказала Олександра Василівна. — Ви повинні любити своїх молодших братів і сестер і допомагати батькам доглядати їх.

Того дня Юрко йшов із школи вдвох із Стьопою. Їхня дружба поновлювалася. Говорили про весну, про канікули, коли попливуть на острів.

— Чуєш, Юрко, — сказав Стьопа, — граки вже починають по-весняному кричати. От я помітив, що вони весною кричать особливо якось — весело і з тривогою.

— До весни ще ціла чверть, — зауважив Юрко.

— Вона коротка. Найкоротша з усіх.

— Зате найважча. Якраз перед іспитами.

Потім він несподівано спитав:

— Стьопо, скажи мені... От коли б це ти допоміг дівчинці! Ну, тій, що звихнула собі ногу... Ти б признався?

— Чому б же я мовчав?

— А ось той школяр не признається.

— Він же сказав, що звать його Жорж.

— Ну, то й що. А прізвища свого не сказав. Та його й звать не так.

— А ти звідки знаєш, що не так?

Юрко зрозумів, що він ледве не проговорився.

— Я не знаю, а так думаю. Що це за ім'я — Жорж! Наче — Морж.

— «З'їв пшеничний корж!» — уголос пригадав Стьопа. — Це Котигорошок, пам'ятаєш?

Кілька хвилин ішли мовчки, а потім Юрко задумливо промовив:

— А я б не признався.

— От чудний! Чому?

Юрко мовчав.

ОПОВІДАННЯ ПРО ПОДВИГ ЗОІ

П'ятикласники з цікавістю чекали наступних зборів. Розмова про хороші діла всім подобалася. А Котигорошок не втерпів і навіть запитав в Олександри Василівни:

— А що в нас буде в суботу? Я теж хочу зробити якесь хороше діло.

— Треба, Омельку, хороші діла робити не на замовлення, — сказала вчителька, — а щоденно, все життя.

Олександра Василівна вирішила прочитати дітям оповідання про подвиг Зої Космодем'янської. Коли при появі вчительки учні встали й потім сіли, не хлопнула жодна кришка парти. Було дуже тихо. Всі вже напередодні знали, що буде на зборах.

Олександра Василівна читала спокійно, виразно. Слова звучали урочисто й піднесено, як музика. Ось Зоя — московська школярка. Вона вчиться і мріє про натхненну працю на користь любимої Батьківщини. Учениця веде щоденник, куди записує свої думки й почуття. Потім — війна з фашистами. Зоя — партизанка, народний месник за розтопані рідні ниви, за вирубані сади, за руїни, за кров близьких, дорогих людей...

Напружена тиша стояла в класі, коли Олександра Василівна читала, як фашисти катували Зою, як вона перед смертю гукнула до людей, що їх вороги зігнали дивитись на страту:

— Мені не страшно помирати, товариші! Це щастя — померти за свій народ! Прощайте, товариші! Боріться, не бійтесь!..

Олександра Василівна мимохіть глянула на учнів. Вона побачила Котигорошка, Олю, Мишка Цимбала, які наче застигли на місці з широко відкритими очима. Як далеко бачили цієї хвилини зволожені дитячі очі!

Юрко Васюта стиснув кулаки і так немов скам'янів. Любий маленький капітане! Коли ти виростеш і вивчишся і вперше поведеш криголам у холодну Арктику, ти, напевне, згадаєш це читання в класі, згадаєш про великий подвиг Зої, і подумаєш, що й мертва Зоя продовжує жити на землі живою серед живих, юною серед юних.

Дочитана остання сторінка, а учні сидять нерухомі, і тиша в класі така, що чутно, здається, дихання кожного школяра.

— Я була в Москві на могилі народної героїні Зої, — сказала вчителька. — Я читала золоті літери, висічені на чорному мармурі пам'ятника:

«Самое дорогое у человека — это жизнь. Она дается ему один раз, и прожить ее надо так, чтобы не было мучительно больно за бесцельно прожитые годы, чтобы не жег позор за подленькое и мелочное прошлое, чтобы, умирая, смог сказать: вся жизнь и все силы были отданы самому прекрасному в мире — борьбе за освобождение человечества».

Уже й дзвоник продзеленчав, а ніхто й не поворухнувся в класі.

— Можете йти, діти, — сказала вчителька.

Всі вийшли тихо, без розмов. І коли проходила мимо Оля, Олександра Василівна побачила, як щось блиснуло на віях дівчинки.

А через день Оля Бондаренко, Маруся Чепель і ще кілька школярів підійшли до вчительки:

— Ми вас дуже просимо... Допоможіть нам... Клас хоче написати листа Зоїній мамі.

Олександра Василівна довго міркувала над тим, що прочитати на зборах. Тепер учителька бачила, що для першого такого читання вона знайшла правильну, хвилюючу тему. Її радісно зворушило бажання дітей написати матері Зої Космодем'янської.

Лист вийшов теплий, щирий, пронизаний любов'ю й глибокою шаною до матері, яка народила й виховала героїню Зою.

Дуже порадувало вчительку, що її допомога була майже непотрібна.

Школярі самі склали цього листа, написали про свою любов до радянської Вітчизни, про те, що вони мріють бути такими, як Зоя, дали обіцянку вчитись тільки на п'ятірки й четвірки...

Олександра Василівна сиділа збоку і з хвилюванням дивилась на схилену над столом голову Олі Бондаренко, яка писала листа, на дітей, що її оточували. Кожний намагався додати своє щире слово привіту...

— Як же ти умудрився одержати по граматиці трійку? — спитав Андрій Гаврилович, перегортаючи щоденник сина.

— Я й сам не знаю, — знизав плечима Ваня. — А можна було б мені поставити чотири! А то й п'ять.

Оце «мені», яке Ваня вимовив з особливим притиском, обурило Дорошука.

— Що це за «мені»? — суворо спитав батько. — Чому саме т о б і можна було поставити чотири, коли ти знав урок тільки на трійку?

— Тату, — перебив Ваня. — Хіба ж я що? Я просто так сказав... І зовсім не тому... Просто вона несправедливо поставила...

— Хто це — «вона»? Ти не знаєш, як звати твою вчительку?

— Ну, Олександра Василівна. Я все написав правильно на дошці.

— Все?

— Була тільки одна помилка. Хіба ж можна ставити за одну помилку трійку?

— Дивлячись яка помилка.

— Маленька помилочка, зовсім маленька. А вона зразу ж — трійку! Неправильно поставила!

— У наші дні це погана відмітка, нікчемна, — сказав Андрій Гаврилович. — Коли, скажімо, якийсь голова колгоспу працює на трійку, це — поганий господар. Трактор, зроблений на трійку, відразу ж стане на ремонт. Та взагалі такого трактора не випустять з воріт заводу.

— Тату, я ж кажу, що...

— Не вірю. Ти просто погано відповів.

Наступного дня перед останнім уроком Андрій Гаврилович несподівано з'явився в учительській.

— Я хочу побалакати про свого Івана, — звернувся він до Олександри Василівни. І Дорошук розповів про свою вчорашню розмову з сином.

— Він справді думає, що я поставила трійку несправедливо? — спитала вчителька.

— Здається, Іван у цьому переконаний. І я дуже прошу вас, Олександро Василівно, довести йому, що він помиляється. Розумієте — довести на ділі! Давайте це зробимо вдвох.

Учителька пильно глянула на Дорошука:

— Спасибі, Андрію Гавриловичу. Ваня — пиховитий хлопець, і ви допомагаєте направити його на справжню стежку. Отже, зробимо так. За п'ять хвилин кінчається останній урок. Я викличу його сюди. Ви можете почекати?

Коли Ваню викликали в учительську і він побачив свого батька, школяр густо почервонів.

— Сідай, — сказала Олександра Василівна. — Ось тобі папір і ручка. Я і твій тато хочемо, щоб ти нам довів, що знаєш граматику не на трійку, а значно краще. Сідай, сідай, я довго тебе не затримаю.

Вчителька продиктувала хлопцеві кілька речень.

— Ти не поспішай, спокійно, — говорила вона. — Спочатку подумай, а тоді пиши.

Школяр писав старанно, але намагався не стрічатися

очима ні з батьком, ні з Олександрою Василівною. Нарешті він непевно віддав зошит учительці.

— Ну от, — промовила вона, підкреслюючи слова червоним олівцем. — У трьох реченнях ти зробив дві помилки. Як пишеться слово «розквіт»? Ти написав через «з», але вгорі поставив «с». Так як же: «з» чи «с»?

— С, — сказав Ваня. — Розквіт.

— Неправильно. А яке ти знаєш правило правопису префіксів? Чому ти написав «зхованка», а не «схованка»? Школяр мовчав.

— Як бачиш, — продовжувала Олександра Василівна, — мова йде про те ж правило, що й минулого разу. Ти після одержаної трійки не потрудився його вивчити. Отже, в тебе дві грубих помилки. Тепер ти сам розумієш, на яку відмітку заслуговуєш. І мене це дуже непокоїть.

Ваня кинув швидкий погляд на батька, і щось стиснуло хлоп'яче серце. Обличчя батькове було таке зажурене, і так, мабуть, боляче було йому слухати, що казала вчителька! Але хлопчик знав, що кожне її слово було правдою...

КОТИГОРОШОК ЗАХВОРІВ

Усе віщувало ранню весну. Рвучкий вітер гнав з моря отари пухких білих хмар. Здалека здавалось, що насуваються непроглядні тумани. Хмари йшли низько над землею, слалися, наче густий дим.

Усе частіше проривалося крізь хмарну завісу сонце. Тоді увесь день видзвонювали струмки, горобці здіймали стоголосе цвірінчання, а сонце все їло й їло сніг, і вже скрізь, куди не глянь, — увесь степ чорнів латками таловини.

Далекі горби за Зеленим Яром почорніли першими, сніг зійшов каламутною водою, і незабаром горби вже не чорніли, а вкрилися зеленим серпанком весняного рясту.

З першими весняними днями поїхав Дмитро Харитонович. У нього кінчалась відпустка, він поспішав. Рановранці він сів з Юрком у «Москвич», Меланія Митрофанівна взялася за руль, і машина помчала степовою дорогою, яка за ніч затужавіла.

На вокзалі, прощаючись, Юрко ледве стримував себе, щоб не заплакати.

Дуже було жаль, що батько вже знову від'їздить, смутні бажання хвилювали серце. Уявлявся білотрубий красунь-пароплав, який лагодився в далекий рейс по морях і океанах.

Моросив дрібний дощик, дахи вагонів були мокрі, і по вагонних вікнах текли тоненькі струмочки. Паровоз набирив воду, товстий шланг підводився, як хобот. Переступаючи через обмиті блискучі рейки і хлюпаючи чобітьми по масних калюжах, пройшов стрілочник, пробіг кудись черговий по станції в чорній форменій шинелі і в червоному картузі.

Батько пригорнув матір, міцно обняв і поцілував сина:

— Ну, синку, коли знову зустрінемося, ти вже будеш у шостому! Не лінуйся ж писати, та щоб надіслав повний рапорт про мандрівку на острів! Бажаю «Голубому айсбергу» щасливого плавання!

— І тобі, тату... Щоб відкрив невідому землю!

— Єсть, капітане!

Дзеленькнув станційний дзвін.

— Заходьте до вагона! — сказала дівчина-провідниця. — Поїхали!

— Не заперечую, — посміхнувся батько, — якір піднято, трап знято. До побачення, дорогі!

Поїзд рушив.

Батько махав рукою, виглядаючи у відчинені двері. Колеса, набираючи швидкість, перестукуючись на стиках рейок, прогуркотіли мимо. Майнули вікна останнього вагона. На високій водокачці сиділа мокра ворона і, радіючи сонцю, що вигулькнуло з-за хмарки, голосно кричала вслід поїзду.

Наприкінці зими важко захворів Омелько Котигорошок. Півтора місяця він не ходив до школи.

Товариші часто відвідували його.

Олександра Василівна розмовляла з лікарем, і він сказав, що Омелькові доведеться ще цілий місяць бути у ліжку.

Меланія Митрофанівна спекла пряників, і з цим гостинцем Юрко пішов відвідати товариша.

Омелько був блідий після хвороби, виснажений, але з кожним днем сили в хлопця прибували, він одужував. З радістю зустрів він Юрка.

— Остання чверть пішла, — сказав Юрко. — Вона ж така коротка! Не встигнеш і оглянутись, як уже екзамени. От, Омельку, подумати тільки — якихось два місяці, і ми вже будемо в шостому класі!

Він замовк.

Котигорошок ураз одвернувся до стінки, затуливши руками обличчя, і плечі його затремтіли.

— Чого ти? Омельку? — стурбувався Васюта. — Омельку? Ти плачеш?

Крізь пальці, міцно притиснуті до обличчя, в Котигорошка текли сльози.

Він рвучко повернувся до Юрка і похапцем, ковтаючи задушливий клубок сліз, заговорив:

— Ну да, ви всі перейдете в шостий... У вас будуть гарні канікули... Вам буде весело... Ви...

Він знову одвернувся і, вже не в силі стримати схлипування, домовив:

— А я... я залишусь у п'ятому... На другий рік...

Було так незвично і так боляче бачити, як плаче завжди веселий, жартівливий Котигорошок, що в самого Юрка мимохіть навернулись сльози. Він зрозумів, що Котигорошок каже правду. Адже Омелько багато пропустив, та й зараз ще не скоро піде в школу. Напевне, він не зможе скласти екзамени.

— Ось я сьогодні взяв граматику... — продовжував Омелько. — Важко самому. І задачу брався розв'язати... Не вийшла...

— Тобі вже можна вчитися вдома? — спитав Юрко.

— Лікар дозволив, — сказав Котигорошок. — Тільки виходити ще не можна.

Юрко подумав і промовив:

— Ти теж перейдеш у шостий. Не віриш? Сам побачиш.

Юрко вирішив допомогти другові. Він розповів Олександрі Василівні й Олесі про свою розмову з Котигорошком. Обміркували на зборах піонерського загону, хто буде ходити до Омелька і готувати з ним завдання, щоб він наздогнав товаришів.

— Як ми у вічі глянемо Омелькові, — гаряче говорив Юрко, — коли він залишиться на другий рік? Це ж буде

наша провина, ми ж можемо йому допомогти! Кажіть — можемо?

— Навіщо ти питаєш? Дайте мені слово! — схопилася рвучка Маруся Чепель. — Наш товариш потрапив у біду, а хіба можна лишати в біді товариша? Навіщо питати? Треба йому швидше допомогти, та й усе. Записуйтесь, хто буде до нього ходити. Багато — не треба, я думаю, досить трьох чоловік.

Олександра Василівна сказала, що вона теж неодмінно допоможе Котигорошкові. З школярів зголосилися Стьопа Шандрук, Юрко Васюта й Маруся Чепель.

З цього дня вони по черзі почали ходити до Котигорошка додому, вчили з ним уроки й повторювали пройдене. Спочатку Омелькові було важко. Але він уперто вчився й сам, і з учителькою, і з товаришами. З кожним днем він наздоганяв те, що прогав за час хвороби. У нього було пристрасне бажання не відставати від свого класу, вкупі з товаришами скласти екзамени.

Олександра Василівна переконувалася, що учень робить великі успіхи. Вона, як уміла, підбадьорювала учня, зміцнювала його віру в те, що він перейде в шостий клас. З радістю вона бачила, що її відвідини були для Омелька кожного разу маленьким святом. Вона сама з кожним днем усе дужче прив'язувалась до школяра. Її зворушувала його наполегливість, зворушувало, як він уперто бореться за те, щоб і наступного року бути з своїми товаришами в одному класі. Ці заняття з хворим хлопчиком стали для вчительки дуже дорогою і важливою справою.

Бувало так, що Омелькові важко було зрозуміти якесь правило чи розв'язати задачу. Не раз з'являлась у нього думка відкласти книжку чи зошит, почекати, доки прийде вчителька або товариші, попросити, щоб пояснили йому правило ще раз... Але хлопчик змушував себе ще раз заглибитись у підручник і таки розв'язував задачу.

Він був ще слабкий, посилені заняття стомлювали його, і лікар сказав, що треба на кілька днів відкласти всі книжки й зошити. Це було болючим ударом для Омелька. Потай він продовжував вивчати географію і історію, вивчав граматичні правила, розв'язував задачі.

Одного разу лікар застав його з олівцем у руках, коли хлопець, захопившись арифметичною задачею, схилився над зошитом. Хлопчик не встиг заховати під подушку ні

задачника, ні зошита, і лікар сердито сказав йому, що так хвороба не пройде і доведеться пролежати у ліжку ще довго.

Це дуже налякало Котигорошка. Три дні він не брав у руки книжки. Лежачи в постелі, хлопець пригадував арифметичні правила, вишукував в уяві на карті острови і півострови, архіпелаги, затоки й гірські верховини...

Він уявляв собі похмурі простори, вкриті мохом і лишайниками, з низенькими кущами морошки й брусниці. І пам'ять підказувала рядки з підручника географії: «Ці безлісні простори з вічномерзлим підґрунтям називаються тундрою...» Хлопчик виходив на льодовик, бачив в уяві льодовикові морени, спостерігав могутні нагромадження криги, яка повільно сповзала просто в море. Голубі айсберги пливли все далі й далі, заступаючи виднокруг. На капітанському містку криголама стояв Юрко Васюта й дивився в бінокль.

— Я бачу суфікси, — гукав він.

«Так, так, він бачить суфікси, — думає Омелько. — Але які вони? Чому вони опинилися в Північному Льодовитому океані?»

Юрко раптом повертає до Котигорошка обличчя й голосно питає:

— А ти знаєш, що таке суфікс?

Омелько пригадує:

— Суфіксом називається частина основи похідного слова, яка стоїть після кореня і надає слову нового значення!

Юрко задоволено сміється:

— Наприклад?

Та Омелько, скільки не напружує пам'ять, не може пригадати жодного суфікса. Тут сон остаточно зборює хлопця, і, засинаючи, він чує, як шелестить під подушкою книжка: то ворущать на її сторінках численними лапками маленькі в'юнкі суфікси...

Несподівано у хлопчика ускладнилась хвороба. У боці дуже боліло, і Омелькові доводилось робити велике зусилля, щоб мати не помітила, як йому боляче.

Котигорошок знав, що його мати дуже хвилюється, вболіває за ним. Навіщо ж їй зайві хвилювання? Досить і так на її віку було горя. Батька Омелько бачить не дуже

часто, бо він увесь час у степу, чабанує разом з Сильвестром Шандруком.

Котигорошок чув, як прийшов лікар, як він мив у кухні руки і розмовляв з матір'ю. Потім хлопчик почув ще один голос — жіночий. Хто ж це?

Незабаром до Омелька ввійшов лікар з невисокою русавою дівчиною в білому халаті. Останньою ввійшла мати.

Дівчина в халаті була медична сестра, і хлопчик відразу здогадався, що сьогодні відвідини лікаря незвичайні. Він це помітив і по поведінці матері — вона була якась особлива, навіть блідіша, ніж завжди, бо, мабуть, дуже хвилювалась. Тихенько зачинила двері, підійшла до сина і так глянула на нього, наче просила пробачення.

— Потерпи, синку, — шелеснула.

— Він молодець, — сказав лікар навмисне дуже голосно і бадьоро. — Зате ми скоро будемо зовсім, зовсім здорові!

«Що ж він хоче робити? — промайнула в хлопчика сполохана думка. — І сестра з лікарні прийшла!»

— Ми зробимо маленький прокол, — сказав лікар, немов відгадавши німе запитання хворого. — Однаково як бджола вкусить. Тебе коли-небудь кусали бджоли?

Котигорошок зрозумів, що лікар його підбадьорює, але прокол, напевне, дуже болісний. І це, мабуть, знає й мати. Хлопчик стрівся з її стривоженими счима і, перемагаючи власну тривогу й біль у боці, всміхнувся їй.

Тепер усю свою увагу він скупчив на тому, щоб не схвилювати матір. Головне, щоб не застогнати або не скрикнути.

Лікар попросив матір вийти, і вона слухняно зачинила за собою двері. Але Омелько знав, що мати недалеко, вона стоїть, напевне, в коридорі за цими зачиненими дверима й прислухається.

Синім полум'ям горіла спиртівка, сестра цокотіла інструментом. Хлопчик намагався не дивитись у той бік. Найбільше боявся глянути на шприц.

Йому стало невимовно шкода матері, яка зараз одна-однісінька стоїть за дверима в коридорі. Якщо він не втримається й скрикне або голосно застогне, то мама може знепритомніти — вона ж така слаба і вся-вся сива, наче не волосся в неї, а срібна павутина. І він, Омелько, не може її зараз приголубити й розвеселити. А він зумів

би сказати їй щось веселе й смішне — хіба ж бувало не реготав увесь клас від його витівок?

Ураз він прислухався. В коридорі почувся ще один голос. І хоч був він притишений, хлопчик упізнав його: прийшла Олександра Василівна. Омелько зрадів — тепер мамі веселіше, вона не сама.

Сестра змазала йодом те місце, де мали колоти. Хлопчик міцно зціпив зуби. Ні, він витримає біль, який би не був... Він не обізветься жодним звуком. Треба тільки думати зовсім про інше — про школу, про товаришів... Мабуть, уже скінчились уроки і школярі розходяться додому...

Сестра міцно стиснула йому руки.

«Не треба, — хотів сказати він, — я не пручатимусь», але гострий біль від шприца раптом пронизав його істоту, наче йому прокололи наскрізь усе тіло. Він скрипнув зубами й сполотнів, ледве стримавши покрик, який мав зірватися з уст. Та за мить почув голос лікаря:

— Ось і все... Тепер усе буде гаразд...

Лікар глянув в обличчя хлопчика і сказав з глибоким почуттям:

— Молодець... Я не знав, що ти такий... такий мужній хлопець!

Пізно ввечері, коли вдома всі вже спали, Котигорошок згадав усі події сьогоднішнього дня — лікаря з сестрою, матір, пронизливий біль під час проколу і як він, Омелько, стримав себе, щоб не крикнути... Згадав, і раптом тихо, беззвучно заплакав. Але сльози були теплі й легкі, як сон.

У Юрка велика радість: після кількох трійок з граматики він, нарешті, одержав у Олександри Василівни п'ятірку. І це була дуже легка, зовсім легка п'ятірка! Адже вчителька спитала всього лише про правопис складних іменників!

Олександра Василівна чула, як Юрко хвалився:

— Ніколи ще в мене не було такої легкої п'ятірки!

Вчителька посміхнулась.

— Ти справді вважаєш, що вона легка? А от подумай, Юрко, і ти згодишся зі мною, що легких п'ятірок не буває. Вона тому й здається тобі легкою, що ти добре знав правопис іменників. Але знав ти правопис тому, що ба-

гато й наполегливо працював. Адже я правду кажу? Згадай, як ти вивчав граматику, згадай твій зошит для слів, у яких робиш помилки. Ні, дорогий Юрко Васюта, п'ятірка ця не легка. Вона багато важить для тебе.

Вчителька відкрила свій портфель і витягла звідти кілька зошитів.

— Ось, діти, — сказала вона, — подивіться на ці зошити. Їх тут рівно дванадцять. Усі вони, з першої до останньої сторінки, списані рукою Васюти. Ви пам'ятаєте, який у нього був почерк? Подивіться!

Вчителька показала колишнє Юркове писання.

— Правда, не дуже красиве? Дряпання, а не письмо. А ось гляньте, як він пише тепер!

Рівні, акуратні й чіткі рядки заповнювали сторінку.

— Васюта, — продовжувала Олександра Василівна, — щодня списував дві сторінки на три косих...

І дивна річ: зараз, коли перед усім класом було оголошено, що Юрко Васюта списав, як першокласник, дванадцять зошитів на три косих, він раптом перестав соромитися цих своїх трьох косих... Ще, як попросила в нього ці зошити вчителька, було і соромно, і ніяково школяреві: а що, як вона покаже їх у класі? А ось зараз чомусь це ніскільки не соромно.

— Я думаю, — говорила далі Олександра Василівна, — що Васюта, як вирсте, буде справжнім капітаном. Він уміє і любить працювати.

Як весело було йти додому! Вже другий тиждень, як розтанув сніг. Степ зазеленів від ніжних сходів — молоде жито стирчало на полі густою щіткою. Співали жайворонки, море гуло грайливими хвилями.

Навстіж розчинив Юрко двері, вскочив у кімнату. Назустріч йому йшла мати. Хлопчик глянув на її обличчя й відразу ж зрозумів: щось сталося. Першої хвилини з'явилась думка про батька: може, від нього погана звістка?

— Ні, синку, — заспокоїла його мати. — Ти не звертай на мене уваги. Трапилась мені одна неприємність, та й усе. Не питай, не питай. Образили мене тяжко, Юрасю.

Юрко спалахнув:

— Хто, мамо?

— Знайшлась така людина. Годі про це. Зараз бабуся дасть обідати.

— Ні, мамо, скажи! Я й обідати не хочу, якщо не скажеш.

Меланія Митрофанівна глянула на стурбоване обличчя сина. Вона ввійшла в Юркову кімнату.

— Ти дуже любиш брата? — вказала вона на портрет Марка. — Добре пам'ятаєш його?

— Ой як люблю, мамо. Може, він ще повернеться.

— Ну от. Ти ж знаєш, що зник Марко в той день, як гітлерівці захопили зненацька наше містечко. Ми всі думали: певно, його вбито? Він був комсомольцем, учителював. То був його перший рік роботи в школі. Пропав без вісті... Як у море канув. Та я вірю, я знаю, Юрко... Чує моє материнське серце, він дорого продав своє життя клятому ворогу! А тепер хтось пустив у колгоспі чутку, ніби мій син, мій Марко, продався фашистам... Ніби він — зрадник, перейшов до гітлерівців. Яка брехня, який підлий наклеп!

Мати схопила обома долонями голову й замовкла в глибокій зажурі.

— Мамо, хто це каже таке? — вражено спитав Юрко. — Я йому...

— Сама не знаю, соколику мій. Переказали мені сусіди: так, мовляв, і так, хтось набріхує...

— Мамо, ніхто не повірить!

— Знаю, синку. Не повірять. Та кому треба отак мене ганьбити? Я ж Маркова мати!

За дверима почувся голос агронома Бурми. Він питав у бабусі, чи вдома Меланія Митрофанівна.

— Заходьте, Іване Івановичу, — гукнула мати.

Бурма ввійшов.

— Я так і догадувався, — ще з порога почав він. — Лука Сидорович старається! Ось хто! Був у нього, говорив. «Ти, — кажу, — що там за чутки негідні плетеш?» Він обома руками замахав: «Що ви, що ви! Щоб я отаке... Хіба, мовляв, не знаю, що цим авторитет Меланії Митрофанівни підриваю? А тільки казав мені в місті один чоловік, він повернувся з Німеччини. Ніби знав Марка і бачив його з німцями... В есесівській формі!»

Меланія Митрофанівна опустила на стілець і знову рвучко встала. Її очі палали гнівом.

— Отакий негідник! Не вірю цьому! Не вірю! Ніякого чоловіка він не бачив, ніхто йому такого не міг говорити! Сам вигадав, негідник!

— І я думаю, що сам. Повірять, мовляв, чи ні, а вудочку закину. Може, щось і зостанеться від наклепу!

— Як же мені слухати отаке? — скрикнула мати. — Сміє він ганьбити світлу пам'ять мого сина-комсомольця! Мого Марка...

— Заспокойтесь, Меланіє Митрофанівно. Ми зуміємо йому дати одкоша. Та всі колгоспники обурюються з цієї брехні. Хіба ж вони не знали Марка? І Моркотуна добре знають, що за птах. Симулянт. За свою власну пасіку більше дбає, ніж за колгоспне господарство.

Меланія Митрофанівна пішла з Бурмою до правління колгоспу, а Юрко сів обідати. Але ложка сама падала з рук. Як хлопчик зненавидів того плечистого, схожого на ведмедя Моркотуна з рудими вусами! От коли б він, Юрко, був дорослий, він би поговорив з ним! Нічого, мати та Іван Іванович теж зуміють побалакати! А що, коли нишком увечері написати на Моркотунових воротах: «Тут живе симулянт!» Ні, Юрко не буде мститися нишком, як злодій. Він просто розповість усім піонерам, яка людина цей Моркотун!

ВІД ЩИРОГО СЕРЦЯ

Увесь день яскраво світило сонце і з степу, з далеких просторів вітер приносив тривожні запахи весняної ріллі. Увечері вітер стих, з моря насунувся туман, і у вікна стукали краплини дощу — важкі, як дробини.

Та на серці в Олександрі Василівни було радісно і легко. Часом її охоплювало хвилювання, але й воно було піднесене, бажане...

Вчителька вдягла найкращу свою світлосіру сукню, і коли її побачив того вечора Петрович, він мутикнув і сказав:

— Гм... гм... Немов на свято прибрались...

— А для мене це й справді свято, Петровичу. Складатиму звіт про свою вчительську роботу партійній організації колгоспу.

— Почекайте, ось покритикують вас на зборах...

— І це непогано, Петровичу. Адже це буде мені допомога. Якщо я десь помилялась, мені вкажуть, допоможуть...

— Гм... Ваша правда, — погодився Петрович. — Ось що: піду і я з вами...

Партійні збори були відкриті, і Олександра Василівна

відразу побачила, що прийшло багато батьків її учнів, прийшли вчителі, директор школи...

Секретар партійної організації Іван Іванович Бурма оголосив збори відкритими. До президії обрали чабана Сильвестра Даниловича, Меланію Митрофанівну і вчителя географії Семена Павловича. У Сильвестра Шандрука поблискувала в світлі електрики зірка Героя Соціалістичної Праці. Він сів поруч із Семеном Павловичем, який був у своїй незмінній військовій гімнастюрці з біло-сніжним комірцем.

Шандрук притулив за звичкою долоню до очей, немов захищаючись від сліпучого степового сонця, і оглянув присутніх.

— Ну, почнемо, — сказав він і встав. — У нас, товариші, сьогодні звіт молодій комуністці вчительки Олександри Василівни Петренко. Ми хочемо послухати, як вчить Олександра Василівна наших дітей, які в неї труднощі, які успіхи й невдачі...

Сильвестр Данилович повернувся до вчительки і посміхнувся до неї такою веселою і щирою усмішкою, так блиснув міцними зубами, наче враз скинув з плечей добрих два десятки років...

У цю хвилину у вчительки майнула неспокійна думка: «А які ж, справді, в мене успіхи? Чого ж я навчила школярів? Ну, граматичним правилам... Учила любити рідне слово... Але це не все. Я вчила чогось більшого...»

Та в останню коротку мить, коли треба було вже виступати із звітом, думки Олександри Василівни немов розбіглися на всі боки, і вона ніяк не могла пригадати, що ж було те найголовніше, чого вона навчила своїх учнів.

На одну мить вчителька побачила весь свій клас. Немов освітлені коротким спалахом, перед нею враз з'явилися і зникли обличчя її учнів. Гордість за те, що це ж саме їй, Олександрі Василівні, доручено виховувати і вчити цих маленьких громадян, знову з незвичайною силою сколихнула всю істоту вчительки.

Вона підійшла до столу і глянула на присутніх. Усі лавки і стільці були щільно заповнені, і багато людей стояли ще під стінами і біля дверей.

Між старих колгоспників, які поважно сиділи на першій лаві, Олександра Василівна помітила і Петровича, сивого Юхима Кириловича, сторожа колгоспної пристані,

і молодих дівчат — вожату Олесю і пасічницю Наталку Чепель, і ще багатьох старих і молодих колгоспників.

Усі погляди звернулися зараз до вчительки, і в тиші, яка настала, Олександра Василівна відчула, що її хвилювання остаточно зникло і що вона просто й спокійно розповідь присутнім про свою працю.

— Комуністична партія і держава поставили мене на високий пост, — почала вчителька. — Мені доручено вчити й виховувати наших дітей, маленьких громадян великого Радянського Союзу, нашу надію і радість. Десять років, рік у рік, день у день, я працюю на цьому посту. Багато я пережила за цей час і радощів, і труднощів. Радісно мені стає на серці, коли бачу, що учні мої гарно вчаться, коли в їхніх щоденниках усе більше стає п'ятірок і зовсім зникають двійки. Велике щастя я переживаю, а разом зі мною і всі вчителі, коли учні стають дисциплінованими, коли в їхніх серцях усе більше зміцнюється гордість, що вони живуть у могутній соціалістичній країні...

І вчителька враз згадала — це ж і було те найголовніше, що вона виховувала в учнів: палка любов до Батьківщини, до чудових наших людей...

Вона мимохідь глянула на Сильвестра Даниловича, а той упіймав її погляд і схвально кивнув головою. Олександрі Василівні навіть вчулося, що він тихо проказав: «Добре, дочко, добре...» Вчителька відчувала, як з кожною хвилиною яснішають думки і твердішим стає її голос. Вона зовсім забула про папірець, де було записано план її промови. Слова самі лилися легко й послідовно.

— І як тривожно, як важко стає на серці, — продовжувала Олександра Василівна, — коли хтось з школярів відстає в навчанні, коли в його щоденнику з'являються двійки, коли він робить якийсь поганий вчинок... Тоді день і ніч думаєш, як допомогти йому знову стати хорошим, дисциплінованим учнем, тоді радишся з учительським колективом, шукаєш причини, які заважають школяреві вчитися...

Олександра Василівна розповіла, як вона працювала з своїми учнями, розповіла про Котигорошка і Стюпу Шандрука, як доводилось твердо і водночас обережно виховувати їхній характер, про те, як допомагали їй піонервожата, комсомольська і піонерська організації. Потім говорила про недоліки, які ще є в школі, в її роботі.

Коли вчителька закінчила, у неї було таке враження, наче вона звірилась від щирого серця про свої турботи, думки і мрії в колі своїх давніх ширіх друзів...

Олександра Василівна здивувалась, коли перше слово в обговоренні попросив Юхим Кирилович. Старий дуже рідко виступав на зборах.

— А дайте й я скажу, — промовив він. — За серце зачепили слова нашої вчительші. І так усе згадалось... Про те, що було давно-давно, ще при Миколі кривавому... У мого батька було нас п'ятеро школярів. Я був найстарший. Тільки це я не так сказав — «школярів». У школу довелось ходити тільки мені, бо були в нас на п'ятеро дітей одні чобітки, та й то латані-перелатані. А школа яка була! Церковноприходською звалася, і завідував нею піп. Він, значить, нібито як директор школи був...

Старий колгоспник на хвилинку похилив голову і замовк, немов пригадуючи тяжкі, безпросвітні часи свого безрадісного дитинства...

— А вчили нас тоді чого? Священної історії та молитов... А помилишся, забудеш яке слово — піп-батюшка так і вчепиться кігтями у вухо. І досі пам'ятаю ті попівські нігті — довгі й гострі... У школі вогко, вода тече по стінах. Буває, що на уроці жаба кумкає... Ну, от. Пробачте, що розбалакався... Як мені, старому, весело дивитись на нашу дітвору, що біжить у школу!.. А школа яка? Чисто палац! Спасибі ж рідній більшовицькій партії та нашому урядові за те, що так піклуються про нашу дітвору! Від усього серця кажу — спасибі!

Щось радісне й хороше гарячим клубком підкотилось Олександрі Василівні до горла. Вона побачила, як раптом змахнув непрохану сльозу Петрович. Мабуть, і він згадав своє сумне, босе дитинство...

І радість, і гордість за свою працю, за веселу радянську дітвору бурхливою хвилею знялися в серці вчительки.

Попросила слова й Меланія Митрофанівна.

— Дорогі товариші, — сказала вона, — я дуже люблю техніку... Всі ми її любимо. От я й хочу, щоб наша школа більше б знайомила учнів з технікою. Та ні, я не тільки про нашу Вище-Бучацьку школу. Я кажу про всі радянські школи — це державна справа, товариші. Подумайте самі: хіба можна буде через кілька років упізнати

наші колгоспи? Не впізнаєте, хай хоч що. Все робитимуть машини. Та й зараз — скрізь у нас уже працюють машини. І як би це було добре, щоб наші діти, скінчивши школу, вже знали, скажімо, як зроблено трактор, і щоб мотор уміли полагодити, щоб і на електриці добре розумілись.

— І вулика щоб уміли зробити! — докинула слово Наталка Чепель. І хоч усі посміхнулись, а подумали, що й це, справді, непогане діло — своїми руками зробити гарного вулика для бджіл.

— Техніка привчатиме наших школярів до точності, до акуратності, — говорила далі Меланія Митрофанівна. — От я віддаю дівчорі мотора — це як подарунок школярам від колгоспу. Правда, мотор трохи несправний, та хай самі діти його полагодять і встановлять на своєму папоплаві... А Ваня допоможе!

Вона глянула на молодого моториста Ваню Гавриша.

— Це можна, — відгукнувся хлопець.

— От і хай вивчають мотор, — закінчила Меланія Митрофанівна. — Це в житті згодиться! Роботи в нас для кожного моториста скільки хочеш!

Директор школи передав Олександрі Василівні записку. Вона прочитала: «Справді, треба серйозно поміркувати про шкільний гурток юних техніків».

Знову побачила вчителька весь свій п'ятий клас — кожне школяреве обличчя живим стояло в її уяві, довірливо й весело сяяли дитячі очі. «Яке щастя жити в країні, — думала Олександра Василівна, — де так люблять і так піклуються про дітей! Яке щастя відповідати за їхнє виховання перед народом, перед великою і мудрою партією!»

Один за одним підходили до столу промовці. Схвильовані слова йшли від самого серця...

Пізній весняний вечір стояв за вікнами, а збори все ще тривали...

ШКОЛА — МАТИ

Нарешті, вперше після довгої хвороби, в школу прийшов Омелько Котигорошок.

«Коли він повернув за ріг вулиці і на пагорку перед ним виріс знайомий двоповерховий будинок з білими ко-

лонами, хлопчика охопило таке хвилювання, що перетяло віддих. Він зрозумів, якою рідною й дорогою була для нього школа. Біла постать школяра над головним входом стояла так само нерухомо, як і раніше, але Омелькові сьогодні здалося, що школяр непомітно скосив на нього лукаві очі і посміхнувся самими куточками уст, як завжди посміхається Олександра Василівна.

Він знову в школі! Як невимовно радісно було знову побачити всіх товаришів, сісти за знайомою партою!

«Здрастуй, школо! — схвильовано говорив у думках Омелько Котигорошок. — Здрастуй, п'ятий клас, здрастуйте, друзі-товариші, і ти, моя парто, здрастуй! Ось я вже знову прийшов до вас!»

Учні зустріли Омелька веселим «ура». Всі обступили його юрбою, а Стьопа Шандрук, забувши всі правила, скочив на парту й голосно продекламував:

Привіт, привіт Котигорошку,
Свій п'ятий клас він не забув,
Хоч і підріс Омелько трошки,
А все ж — Котигорошок, як і був!

Андрій тяг Шандрука з парту за ногу, а Стьопа опирався і все хотів прочитати ще якогось вірша. Всі помітили, що Омелько хоч і схуд, але справді підріс. І навіть Олександра Василівна, побачивши хлопця, радісно сказала:

— Підріс, дуже підріс!

— А все ж — Котигорошок, як і був! — гукнув Стьопа.

До екзаменів лишилося всього два тижні, але Котигорошок уже не журився. Товариші йому добре допомогли, і хлопець був певний, що екзамени складе разом з класом.

У школярів ці дні були дуже напружені — треба було уважно повторити все, що вчили протягом цілого року. Юрко, Стьопа і Омелько збиралися разом і сиділи над підручниками. Один одного питали, один одному допомагали розв'язувати задачі.

— Ну, кажи, Омельку, — звертався до товариша Стьопа, — що найслабіше знаєш?

— Боюся за десяткові дроби, — щиро признався Котигорошок. — Давайте ще раз повторимо ділення.

Олександра Василівна роздала запитання, які будуть

на іспитах з російської та української мов. Школярі за цими запитаннями перевіряли один в одного знання. Бувало так, що ніхто не давав правильної відповіді. Тоді спішно перегорталися сторінки підручників і, нарешті, знаходилося потрібне правило.

— Ну, увага! — з найсерйознішим виглядом оголошував Юрко. — Хто розповість про приставки, їх значення і правопис? Давай, Стьопа. Уяви, що тобі попалося саме таке запитання. Тільки у вікно не дивитись, хай собі горобці цвірінчать скільки завгодно, їм екзаменів не складати.

Стьопа відповідав добре. Котигорошок заздрісно дивився йому в рот.

— Що тобі? Відмінник!

— Ніхто й тобі не заважав стати відмінником, Омельку, — спокійно зауважував Стьопа. — Я маю на увазі ті кілька трійок, які ти одержав ще до хвороби.

Потім роль учителя переходила до Котигорошка.

— Ну, тепер тримайтеся, ледарі, — жартував він, — я вас зараз поганяю крізь вогонь і воду.

— Гаразд, ти ближче до діла, — спиняв його Стьопа.

— Не забули «Казки про мертву царівну»? — питав Омелько. — Ану, Юрко, розкажи про життя царівни в домі у богатирів.

— А твір чий? — додавав Стьопа.

— Не турбуйся, — заспокоював його Юрко, — Пушкіна соромно не знати. Шестикласники! Принаймні сподіваємось, що будемо шестикласниками.

А весна нестримно йшла із степу, дихала теплим і солоним вітром з моря, яке вже накинуло на себе ніжний голубий серпанок. Білі чайки, зрадивши сліпучому сонцю і прозорим хвилям, з криком літали над скелями і вишукували зручних місць для гніздування. Вдалині застигли рибальські шаланди з білими трикутними вітрилами.

«Голубий айсберг» злегка похитувався на хвилях. Але ніхто з юних моряків до нього не з'являвся — адже через кілька днів почнуться екзамени, ніколи зараз думати про корабель!

У вікно Юркові видно степ. Нагріте травневим сонцем повітря струмувало на обрії прозорим маревом. Здавалось хлопчикові, що ніколи ще не було в степу стільки жайворонків, як цієї весни. З височини безугавно дзвеніли їхні пісні. «Жайворонковий степ», придумав назву

Юрко, але зараз же розсердився сам на себе і знову мерщій у книжку.

Із степу приїхала Меланія Митрофанівна. Школяреві чути, як вона розповідає бабусі про Зелений Яр.

— А яблуні цвітуть — ну, любо глянути! Наталка вже вивезла туди пасіку.

Так уже було заведено в школі, що іспити дівчата зустрічала з квітами, як урочисте свято. Коли вранці Юрко вийшов на вулицю, він побачив Олю Бондаренко і Марусю Чепель, які поспішали до школи з букетами перших степових квітів — півників і тюльпанів. Дівчатка були в нових коричневих спідницях і в білих кофточках з піонерськими галстуками. З усіх дворів виходили школярі, вся вулиця зацвіла червоними галстуками, як полум'яними пелюстками степового маку.

— Юрко-о! — покликав Котигорошок.— Почекай, підемо разом!

Омелько теж причепурився, був у новому костюмі, і Юрко весело ляснув друга по плечу:

— Ну, як, напишеш переказ?

Почуваючи радісне піднесення, друзі швидко пішли вслід за дівчатками.

Петрович зустрічав школярів теж з урочистим виглядом:

— Пам'ятайте, який сьогодні день! Щоб ні-ні!

Він страшно насуплював кострубаті брови, а очі світилися ласкаво.

У перший день екзаменів у п'ятикласників була письмова з української мови — переказ оповідання. Сьогодні вони складатимуть письмову з російської мови.

Олександра Василівна прислухалась до дитячих голосів у школі і за зовні спокійними рухами ховала свою схвильованість. Чи справді вона добре підготувала учнів? Як вони напишуть роботу?..

Стрілка стінного годинника в коридорі повільно наближалась до восьми. Юркові здавалось, що вона сьогодні навмисне рухається занадто повільно.

Він уже двічі вискакував у коридор, щоб глянути, скільки лишилось до дзвінка. Хотілося швидше дізнатись, який буде переказ. А що як важкий-преважкий? Усі граматичні правила забудеш, розгубишся!..

В клас ускочив Гриць Маляревський:

— Ідуть! Ідуть!

Стихла метушня, всі вже сиділи на своїх місцях.

Увійшла Олександра Василівна, а з нею незнайома стара жінка. Учні разом устали, дружно відповіли на привітання вчительки.

— Сідайте, діти,— сказала Олександра Василівна.— Сьогодні будемо писати переказ з російської мови. Пишіть спокійно, не хвилюйтесь. Як ви будете писати, прийшла подивитись Марія Степанівна, інспектор з відділу народної освіти.

Вчителька роздала всім по аркушику паперу.

— На першій сторінці прошу написати:

«Письменная работа по русскому языку на переводных экзаменах ученика пятого класса Выше-Бучакской школы». А далі — своє ім'я і прізвище.

Дитячі голови схилились над папером. Усі уважно писали.

Юрко старанно виводив кожний рядок. Літери шикувались чіткі, рівні, з красивим натиском. Самому було приємно подивитись. «Недарма ж я стільки зошитів списав на три косих!» майнула думка.

— А ти, Котигорошок, — спитала вчителька, — чому не пишеш?

— Я вже написав,— сказав Котигорошок.

— Швидко. Не треба поспішати.

Потім Олександра Василівна прочитала текст переказу:

— «Парад Победы». «Двадцать четвёртого июля тысяча девятьсот сорок пятого года. Нет счастья большего, чем видеть этот парад бессмертной славы советского народа».

Читала вчителька, як завжди, спокійно й повільно.

— «В их шагах, в блеске оружия, в каждом их движении светилась безмерная, бесконечная радость...»

«Ой-ой,— майнула думка в Юрка,— чи правильно ж напише Омелько це слово — «бесконечная»?» І в школяра з'явилось гостре бажання підказати Котигорошкові, що початок слова «бес», а не «без». Але він переміг це бажання і тільки неспокійно зітхнув. «Коли не знатиме, як писати,— подумав,— інше слово напише».

Олександра Василівна двічі прочитала про парад, який відбувся в Москві на Красній площі після перемоги

над німецькими фашистами. Вона читала, як зійшли на трибуну керівники партії та уряду, як ішли мимо Ленінського мавзолею овіяні славою перемоги радянські воїни, як гуркотіли танки й гармати, як летіли над площею літаки... Радянські воїни кидали до підніжжя трибуни захоплені в боях прапори німецьких фашистів. З кожною хвилиною зростала біля стіни мавзолею купа кинутих на землю знеславлених ворожих прапорів.

Юрко побоювався, що, пригадуючи правила, як писати те або інше слово, він не встигне написати переказ. Але дивна річ, зовсім йому не доводилось замислюватись, він писав швидко й упевнено. Це завдяки тим двом щоденним сторінкам на три косих, тим зошитам, куди хлопчик переписував слова, в яких робив помилки.

Юрко почав переказ так:

«Этот парад состоялся в Москве двадцать четвёртого июля тысяча девятьсот сорок пятого года».

Олександра Василівна попередила, що всі числа треба писати словами.

«Это был парад бессмертной славы советского народа,— писав Юрко далі,— победившего немецких фашистов».

Школяреві дуже хотілось написати, як німці напали на нашу країну, як усі народи Радянського Союзу мужньо стали на захист своєї Вітчизни, як воювали партизани. Хотілось написати про двічі Героя Радянського Союзу Ковпака, про Олега Кошового й Зою Космодем'янську.

А потім розповісти, як радянські воїни розгромили фашистів під Москвою і Сталінградом, як гнали їх аж до Берліна. Але Васюта правильно розміркував, що в нього не вистачить часу, щоб описати всі ці події.

Адже тема переказу — це славний парад Перемоги, про нього й треба писати. Проте Юрко все ж таки написав і про хоробрих партизанів і про те, як радянські воїни водрузили в Берліні на найвищому будинку славний червоний прапор.

Олександра Василівна підійшла до Маляревського і сказала:

— Маляревський, пересядь туди!

Вона вказала на вільну парту, і всі зрозуміли, що, мабуть, Гриць спокусився й зазирнув у зошит до свого сусіди Мишка Цимбала.

Юрко глянув на клас. Усі писали спокійно й уважно.

Не було розгублених поглядів чи перешіптування. «Щоб була хто не написав на двійку,— з тривогою подумав хлопчик.— Увесь клас осоромить».

Він найбільше боявся за Омелька. Хоч і працювали з ним школярі і навіть Олександра Василівна, а все ж таки довго не ходив Котигорошок у школу, багато пропустив. Коли траплялось яке важке слово, Юрко відразу ж думав про Омелька: чи він же знає, як правильно писати це слово?

Юрко кілька разів поглядав на Котигорошка, але той теж писав упевнено, без довгого роздумування.

Цей упевнений настрій всього класу відразу ж відчула й Олександра Василівна.

Після переказу коридор загув. Школярі були збуджені, радісно схвильовані: склали ще один екзамен! Пригадували, хто як написав, питали одне в одного, як пишеться те або інше слово. Одні були шумливі, веселі, інших точив сумнів — відчували, що зробили помилку або написали нескладно.

Стьопа Шандрук відкликав у куток Юрка і збентежено промовив:

— Ледве не охнула моя п'ятірка! Як я міг так написати?

— Що таке? Помилка?

— Розумієш, Юрко,— пояснював поспішно Стьопа,— добре ж знав, що слово «бессмертной» російською мовою пишеться з двома «с». А я, мов хто мене під лікоть штовхнув, написав «безсмертной». І тільки тоді, як подавав зошит, згадав про це. Так мене й обдало жаром. Добре, що встиг виправити. Ну, ти подумай!

Котигорошок увесь сяяв. Він був певний, що написав переказ не гірше за інших.

— Бачиш, а ти сумнівався,— радів за нього Юрко.— «Торжественно» через два «н» написав? Ну, все в порядку.

— Скажу «топ», як перескочу.

Ураз він посмутнів і спитав:

— Скажи, Юрко... Правда, що... ну, що твій брат Марко — зрадник? Утік з фашистами...

Наче ножем хто вдарив Юрка в груди. Він побілів.

— Хто... хто тобі сказав?

— Юрко, ти не сердься... Якщо це брехня, то... В колгоспі, чув, говорили. Тільки не всі вірять...

— А ти віриш?

Котигорошок подумав:

— Ні,— промовив рішуче.— У такого, як ти, не може бути брата зрадника. Та й мати ж твоя — її вся Україна знає.

— Ти знаєш, хто цей наклеп розпускає? — гаряче заговорив Юрко.— Моркотун! Он хто! Я вже знаю. Він хоче, щоб мою матір скинули, а сам він тоді стане головою в колгоспі.

— А ми його не оберемо. Всі знають, яка він людина!

«Уже хтось, мабуть, і повірив,— гірко подумав Юрко.— Якби ж хоч маленька звістка прийшла про брата!..»

Екзамени продовжувались. На усному іспиті з арифметики Юркові випало пояснити на прикладі ділення звичайного дробу та розв'язати задачу.

Дріб Юрко знав дуже добре. Відповів без жодної помилки, придумав приклад і тут же, на дошці, розв'язав його. Але з задачею ледве не осоромився. А задачка ж була навіть легша, ніж той приклад, що його сам же придумав Юрко.

«За $\frac{3}{8}$ роботи заплатили 123 карбованці. Скільки треба заплатити за всю роботу?»

«Що ж тут розв'язувати?» подумав учень.

— За $\frac{3}{8}$ роботи заплатили 123 карбованці,— голосно і впевнено почав Юрко.— А для того щоб узнати, скільки заплачено за всю роботу, нам треба спочатку довідатись, скільки б заплатили за одну восьму роботи.

— Гаразд,— сказав викладач арифметики Степан Макарович, сухенький дідусь з великими роговими окулярами на горбатовому носі.— Гаразд,— повторив він, весело погладжуючи свої сухі ручки. Степан Макарович любив, коли учні відповідали жваво й голосно.— Так, Васюта, бери крейду й на дошці розв'яжи задачу.

— Взнаємо ми це так,— голосно продовжував Юрко.— Треба 123 поділити на вісім.

Він не помітив, як раптом витяглось обличчя вчителя, як він перестав погладжувати руки. Не помітив він і неясного шелесту, який пробіг між школярів.

Юрко став швидко ділити 123 на 8. Що таке? Не ділиться! Виходить 15 і три восьмих.

— Що там у тебе? — спитав Степан Макарович.

— П'ятнадцять і три восьмих.

— Що ж це? — Вчитель зняв окуляри й короткозоро примружився.

— Це... це одна восьма! — відповів Юрко, вже знаючи, що він помилився.

— Абсурд! — сказав Степан Макарович, і окуляри знову осіддали його ніс.— Формений абсурд.

Юрко в одну мить витер дошку.

— Помилився, — засоромлено промовив він. — Треба ділити на три, а я...

— Це — не помилка, — сказав учитель, — а гірше. Неуважність! Бути неуважним — непошана до науки.

Всі знали, що Степан Макарович закоханий у математику. Вже без усякого піднесення Юрко закінчив задачу.

— Ну, тепер так, — сказав учитель. — Адже знаєш арифметику, добре знаєш. Погано тільки, коли спочатку відповіси, а потім подумаєш.— Він посміхнувся.— А треба якраз навпаки! Сідай, Васюта.

«Справді, спочатку сказав, а потім подумав,— погодився в думках хлопчик.— От досадно! І задача ж — зовсім не важка!»

Далі викликали Котигорошка. Йому припали приклади з ділення і множення десяткового дробу. Учень зробив їх так, що Степан Макарович коротко сказав:

— Хвалю!

А дістати похвалу від нього доводилось не кожному.

ПІСЛЯ ЕКЗАМЕНІВ

Наприкінці травня екзамени закінчились, а другого червня Олександра Василівна роздала п'ятикласникам табелі.

Це був радісний день.

Ніколи так яскраво не світило сонце, ніколи не було такого голубого неба, таких пахощів степових квітів, такого голосистого пташиного співу! Здавалося, що і сонце, і квіти, і птахи саме для цього дня приберегли все своє тепло, пахощі і найкращі пісні! Але Олександрі Василівні

розчервонілі любі личка її учнів і учениць, їхні сяючі щастям очі були того дня кращими за все...

А як раділи учні! Від сьогоднішнього дня всі вони, всі, всі — шестикласники! Закінчився ще один учбовий рік. Попереду — відпочинок, канікули, поїздка на острів...

Школярі дивились одне на одного немов іншими очима. Кожний з них раптом помічав у свого товариша щось нове; чого раніше не було. А що — і розповісти не можна. Чи то риска якась нова на обличчі, а може, рух, чи якась цікава думка, якої раніше ніколи не чув від свого друга...

Раділи, що наступного року знову доведеться бути всім укупі, в одному класі.

Їх не так багато, щоб хтось залишався на другий рік — усі разом вступили до школи, усім разом треба її й скінчити.

У Юрка Васюти між п'ятірок пролізла одна четвірка. Це була четвірка з усної арифметики. «Ох, як я тоді!... звичайно ж, треба було на три ділити!»

Хлопець мерщій підбіг до Котигорошка:

— Ану, покажи!

У Омелька було дві трійки — за письмову з української мови і письмову з арифметики. Всі інші екзаменаційні відмітки — п'ятірки.

— А ви думали, що залишусь на другий рік! — хвалився Котигорошок. — Не такий рульовий Морський Лев! Правда ж, капітане Шторм?

— Він ще й похваляється! — гукнув Юрко. — Аж дві трійки...

Було досадно за Омелькові трійки — адже це могли бути якщо не п'ятірки, то хоч четвірки. Та як радісно за друга, що він все ж не залишився на повторний рік.

Коридором біг, розмахуючи табелем, Гриць Маляревський. Побачивши вчительку, він ураз набрав поважного вигляду і підійшов до неї:

— Олександро Василівно, у мене самі четвірки й п'ятірки! Ось гляньте!

Хоч учителька сама ж виставляла ці відмітки, вона взяла табель і удала, що дуже здивована:

— Та невже? А як же з «нудною» арифметикою? Пам'ятаєш?

Гриць посміхнувся.

— То колись була нудною, доки не вмів задач вирішувати. А тепер — осьдечки п'ятірка!..

— До швидкого побачення, діти! — прощалась Олександра Василівна. — Ще раз вітаю вас, дорогі мої шести-класники!

— Ви поїдете з нами на острів? — спитав Юрко.

— Аякже, я згоду дала! Тепер неодмінно поїдемо. А ви не забули слово, яке мені дали? Про дружбу з книжками. Дружіть з ними, діти, не розлучайтесь ніколи! Шкільна бібліотека працюватиме під час літніх канікул.

Юрко дивився на вчительку. Ось вона стоїть перед школярами, з хмаркою волосся над лобом, із своєю стриманою усмішкою — тільки кутики уст ледь-ледь здригаються. Рідною, близькою стала Олександра Василівна кожному школяреві. І ласкавих слів від неї майже не чули, і по голівці не глядила нікого, а здається, що й школа без неї спорожніла б.

Вона йшла в оточенні учнів. У кожного з них було до вчительки якесь запитання, а то просто так — хотілося бути біля неї, почути ще якесь її хороше слово.

Андрій Бурма тримається трохи віддалік, та Олександра Василівна покликала його:

— Молодець, Андрію. Гарно відповідав, — сказала. — І в письмовій зробив тільки одну помилку. Я радію за тебе. Пам'ятаєш, я обіцяла прийти подивитись на твій звіринець. Тепер обов'язково прийду. Що в тебе там нового?

— Ховраха впіймав, — посміхаючись, повідомив хлопця. — Хочу приручити. Це ж такий шкідник! Його звички треба знати!

— Треба, Андрію. Щоб краще боротися з ним.

Давно прозвенів останній дзвоник, давно розійшлися школярі! Олександра Василівна вийшла в порожній коридор. Її кроки лунко відбивалися в далеких кутках, і здавалося, що й там, на другому поверсі, хтось ходить довгим коридором...

У цей час, коли школярі, мов птахи, розлітались на канікули, учительку огортало неспокійне, томливе почуття. Наче раптом залишала її весела гомінка сім'я.

Ще вчора вся школа дзвеніла від дитячих голосів, тупотіли по коридорах швидкі хлоп'ячі ноги, а сьогодні

все раптом стихло, мов обірвалась співуча туга струна. І страшенно дивно було і незвично, що вже не треба йти в клас на урок, не треба ввечері проглядати зошити, виправляти помилки, не треба ні провадити зборів, ні виступати на педагогічних нарадах, ні розмовляти з батьками учнів.

Мимохіть світлий смуток огортає серце.

Зайшла в свій п'ятий клас.

На дошці ще лишився напівстертий дитячий малюнок крейдою: кумедний чоловічок біля кривобокої хатки... А на стіні великий аркуш паперу:

ЯКІ МИ ПРОЧИТАЛИ КНИЖКИ

Всі клітки проти прізвища кожного школяра були давно вже заповнені назвами книжок.

Витираючи клаптем ганчірки дзвоника, до класу ввійшов Петрович.

— Заскучали? — звернувся він до Олександри Василівни. — Знаю, знаю... Та, правду сказати, й мені щось того... Одні ми з вами залишились. А морячки наші, як чайки, — пурх, і нема! Вся школа у вікно вилетіла.

Олександра Василівна заперечливо похитала головою:

— Не школа, а дітвора розлетілась.

— Ну, в останній раз! — сказав Петрович.

Він високо підняв дзвоника вгору і задзвонив.

Учителька й Петрович прислухались, як завмирала в найдальших кутках порожньої школи луна. Ще мить і затих останній відголосок.

— Ось ми й самі... — зітхнув Петрович.

Олександра Василівна подивилася на нього довгим поглядом.

— Невже й справді так, Петровичу? Помиляєтесь, дорогий мій! — Жартома вона взяла дзвоник: — Дзвінок на канікули! Чуєте? Завтра перший день канікул! І я йду до своїх учнів і все літо буду з ними! Інакше я не можу!

— Похвально. Не заперечую, — мугикнув Петрович. — А про мене чому забули? Я теж не залишу морячків.

На «Голубому айсбергу» встановлювали мотор. Молодий моторист з колгоспівської електростанції Ваня

Гавриш був за головного механіка. Увесь у маслі, з засуканими рукавами, він показував дітям частини мотора.

Звісно, не можна було пропустити такої важливої події, тому на «криголамі» зібрався майже весь піонерський загін. Найближчими помічниками Гавриша були Юрко Васюта й Мишко Цимбал.

— Ось як по-нашому, по-комсомольському, — промовляв Гавриш, встановлюючи деталь на місце. — Дещо підремонтувати доведеться. Нічого, беру на себе. Завтра все закінчимо. А ви, хлопці, ще не подавали заяви в комсомол?

— Нас ще той... не приймуть, — зітхнув Юрко.

— Так. Трохи роками не вийшли. Я теж піонером був. Мене піонерська дружина рекомендувала в комсомол. А потримай цей шуруп.

У цей час протупали чийсь швидкі ноги, хтось сказав:

— Біжи мерщій до Юрка!

Васюта впізнав стривожений голос Павлика Шаповала, який гукнув:

— А де ж він?

— Я тут! — обізвався Юрко, почувавши, що трапилось щось незвичайне.

Павлик прогупав дерев'яним трапом і, захеканий, спинився біля товаришів. Юрко глянув на його стривожене обличчя:

— Що з тобою?

— Капітане Штурм! Доки ми тут вовтузимось з «Голубим айсбергом», на острів попливуть раніше за нас!

— Хто? — промовив тихо Юрко. Він не сподівався на таку звістку.

— Я був з матір'ю в Рибках, — похапцем пояснював Павлик. — Були ми в риболовецькій артілі... Коли прибігають якісь дівчата... І знаєш що? Просять повезти їх на острів! Чуєш? «Ми, кажуть, будемо граніт шукати!» Ну, їх і повезуть, як тільки будуть вільні шаланди.

— А які дівчата? — спитав Юрко. — Не було такої... Майкою звать?

— Вона в них як капітан.

«Майка! — подумав Юрко. — Звичайно, вона із своїм гуртком може попливти на острів раніше і знайде гранітне родовище». А він, капітан Штурм, спізниться!

— Треба завтра ж виходити в море! — вирішив Васюта.— Ходімо до Олесі!

Удвох з Павликом він зійшов з «Голубого айсберга» на берег. Але на околиці містечка діти зустріли Олександру Василівну.

— А я до вас у гості, на криголам! — сказала вона.— Ви ж куди це так поспішаєте?

— До Олесі, Олександро Василівно.

І обидва школярі, перебуваючи один одного, розповіли вчительці про наміри рибківських піонерок.

Олександра Василівна посміхнулась.

— І це вас так стривожило? А мені здається, що ви повинні були б радіти.

— Чого ж нам радіти, Олександро Василівно? — здивувався Юрко.— Вони перші на острів поїдуть, знайдуть граніт, а нам радіти?

— А ти як думаєш, Павлику? — спитала вчителька.

— Авжеж, і я так думаю. Якщо завтра не вирушимо на острів, то пропало наше діло.

Олександра Василівна щиро розсміялась.

— Ех, ви ж! Гарячий ви народ! А тільки про те й не подумали, що знайти граніт — це для нас дуже важлива справа, просто-таки державна справа. Тут радіти треба, що рибківська піонерія теж вирушає на розшуки родовища. А чому вам не попливти на острів укупі? Спільними силами легше знайти граніт. Коли б кожний полк ішов у наступ окремо, не чекаючи підтримки інших, що було б з таким полком?

Юрко з Павликом презирнулись. Справді, такий полк напевне потрапив би в дуже скрутне становище.

Що ж робити? Виходить, що не таку вже погану звістку приніс з Рибок Павлик Шаповал...

— Мамо, я знаю, чому він не схотів сказати мені свого прізвища. Тому, що я руда.

— Які ти кажеш дурниці, Майко! По-перше, ти зовсім не руда.

Жінка торкнулась волосся доньки, а та з досадою шарпнулась:

— І подруги кажуть, і хіба я, нарешті, не бачу себе в дзеркалі!

Мати весело засміялась.

— І подруги твої теж говорять дурниці. У тебе волосся золоте, це — колір стиглої пшениці. Чудове золоте волосся! А по-друге, доню, мірило людської краси у нас інше. Ми цінуємо людину за її духовні якості, за духовну красу. Це найвища краса!

— А мені його дуже хочеться знайти, мамо, цього школяра.

— Жоржа?

— Уяви, Олександра Василівна питала в усіх класах. Жоржа взагалі немає в школі! Може, він одурив мене?

— Може, він і не школяр?

— Ну, як це так!

Дівчинка замислилась. Розмова відбувалася в садку за будинком. Садок невеликий — кілька десятків слив та абрикосів. Два куці росли поряд, бузина і черемха, як дві сестри. Черемха клубочилась піною цвіту, а бузина ловила те пахуче шумовиння, піднісши вгору білі долоні.

— Знаєш, мамо, — промовила дівчинка, — він хотів подружити зі мною. А я... Мені й досі соромно, як згадаю...

Рипнула хвіртка, і Майка побачила Олександрю Василівну, яка вже йшла стежкою в садок. Мати й дочка пішли назустріч гості. Коли втрюх сіли на лавці, вчителька весело спитала:

— Ну що, Майко, не скучаєш за своїм невідомим лицарем? А я, здається, відшукала його. Тільки він зовсім не Жорж...

— Олександрю Василівно, хто ж він?

— Бачиш, я сама тільки недавно догадалась. Мабуть, ти не розчула, він сказав — капітан Штурм.

— Який капітан? Він же — школяр!

— Ні, ні, більше я нічого не скажу. Незабаром ти сама про все довідаєшся... якщо моя здогадка ствердиться. Думаю, що в тебе буде чудовий випадок поїхати на острів. Там-то вже назбираєш камінців... пробач, мінералів. Може, й граніт знайдете.

— Ой, на острів! — скрикнула з захватом дівчинка. — Коли ж це буде? Хто ж мене туди повезе? У колгоспі й досі всі шаланди зайняті...

— Повезе тебе капітан Штурм!..

Меланія Митрофанівна приїхала додому вкупі з Олеся. З того, як вона хлопнула дверцятами машини, як розмахувала руками, щось доводячи вожатій, Юрко зрозумів, що мати чимсь дуже занепокоєна.

Хлопчик вискочив надвір.

— Мамо, а що таке?

— Гіллясту треба рятувати, синку!

У Юрка так і захолюнуло серце.

— Ховрахи в наступ пішли,— пояснила Олеся.— Тепер уся надія на піонерів, Юрко. Треба швидко наробити пасток для ховрахів.

— Коли ж це?

— Зараз же збирай свій загін. У столярній майстерні уже й верстати чекають. Карпо Леонтійович та Іван Іванович порядкуватимуть. У кузні пружини роблять для пасток.

— Як же це? — розгублено промовив хлопчик.— Завтра ж мотор на «Голубому айсбергу» закінчимо встановлювати. А позавтра — на острів!

— Вирішуй, вирішуй,— сказала Олеся.— Ти капітан. Чи на острів, чи на ховрахів?

— А може, інші загани підуть? Із сьомого, з восьмого класу. А ми...

— Всім загонам буде робота. Водою виливатимете шкідників. А втім, дивись сам. Якщо твій загін зібрався на острів, пливить.

— А ховрахи?

Вожата засміялась:

— Ховрахи теж плаватимуть. Ми їм водопій влаштуємо добрий. Без вашого загону.

— А чому ж без нашого?

— Ви ж на острів попливете!

Юрко мовчав. В одну мить постала перед ним приваблива картина мандрівки на острів. Та чи може їхній загін рушати в подорож, коли всі інші піонери йдуть у похід на ховрахів?

Вожата нишком, з лукавим виразом стежила, як мінилось обличчя школяра. Здавалось, на ньому можна було прочитати кожную думку. Вони набігали, як тіні від хмарок, і чоло хлопчикове то темніло, то враз яснішало.

Незабаром прийшов Іван Іванович. Всі зібралися в кімнаті.

— Ну, весь штаб тут,— сказала з усмішкою Меланія Митрофанівна.— Давайте складати бойовий план.

Та хоч і посміхалась мати, а Юрко бачив, що вона дуже стривожена.

— Підкреслюю, що небезпека велика,— сказав агроном.— Міркуйте самі: на гектарі я налічив тридцять нір. Якщо кожний ховрах за літо нищить близько чотирьох кілограмів зерна, то це на кожному гектарі...

— Сто двадцять кілограмів,— сказав Юрко.

— А на двох гектарах — двісті сорок кілограмів,— говорив далі агроном,— ось скільки зерна хочуть відняти у нас ховрахи! А віддати їм хоч кілограм ми не маємо права. Так-то, Юрко! Доведеться повоювати. Бо як не знищимо шкідників, вони на інші поля перейдуть, тоді збитки вже лічити будемо тоннами. Ось воно як!

— Він на острів їде,— сказала насмішкувато Олеся.— З усім загоном, їм ніколи хліб рятувати.

— Олесю! — спалахнув Юрко.— Хіба ж я сказав, що їду? Знищимо ховрахів, тоді й на острів!

— Вірно, соколики мої,— сказала Меланія Митрофанівна.— Ти, Іване Івановичу, потурбуйся, щоб бочки були справні, воду возити. А ти, Юрко, мобілізує свій загін. Зараз же йди на нашу радіостанцію, оголошуй по радію.

У Юрка так і тьохнуло серце. По радію! Може, мати жартує? Ні, аж ніскілечки.

— Мене ж не пустять, мамо!

— Не турбуйся про це, я зараз подзвоню.

Меланія Митрофанівна зняла телефонну трубку й попросила, щоб Юркові дозволили виступити перед мікрофоном.

— Давай запишемо твій заклик,— сказала Олеся.

Юрко писав і слухав Івана Івановича. А той, пощипуючи кінчик борідки, розповідав:

— Я й кажу: так, мовляв, і так, клята ховрашня пішла в наступ, треба рятувати гіллясту. Хай, мовляв, піонери наші розставляють пастки, а то таки й водою будемо вилити. Ну, тут Лука Моркотун і пішов клепати язиком: «Що це наш голова затіяв? Ховрахів небагато, скільки вони там з'їдять, а дітвору тільки пусти на ниву, вони

всю пшеницю потолочать! Пропала гілляста! Голова дурниці робить, а ми відповідай перед державою!»

— Ти сам підеш на радіовузол,— спитала Олеся,— чи, може, гайда вдвох?

— Ні, я сам,— промовив Юрко, натягаючи картуза.

— Та гляди ж не наплутай,— повчала вожата.— Тебе весь колгосп слухатиме.

— Не наплутаю, я ж читатиму!

Коли Юрко опинився в затишній кімнатці, де стіни було оббито матерією, йому стало боязко з незвички: що як і справді він наплутає, на весь колгосп осоромиться? Але дівчина, яка чергувала в кімнаті, ласкаво вказала йому місце перед мікрофоном:

— Сміливіше, Юрко. Читай голосно й чітко, наче ти відповідаєш урок. Ну, приготувалися!

Вона повернула вимикач, і перед Юрком раптом завітналися червоні літери:

МІКРОФОН ВКЛЮЧЕНО!

У хлопця швидко забилося серце, він глянув на дівчину, і вона кивнула йому головою: починай, мовляв.

Тоді Юрко голосно прочитав:

— «Увага! Увага! Слухайте мене, піонери загону імені Леніна! Говорить до вас Юрій Васюта, учень шостого класу, голова ради загону. На полі, де посіяно гіллясту пшеницю, з'явилося багато ховрахів. Наш піонерський обов'язок допомогти колгоспові знищити цих ненажерливих шкідників. Усьому загонові зібратися через півгодини в столярній майстерні, будемо робити пастки. Закликаю і всі інші загани вступити в бій з шкідниками наших ланів!»

Усе, що було записано на папірці, хлопчик прочитав, але йому здалося цього замало, і він голосно додав від себе:

— Всі чули? Глядіть же, не гайтеся! Омельку, і ти чуєш?

Тут дівчина швидко виключила мікрофон.

— Годі тобі, годі! Ач, як розбалакався!

— Тепер усі чули,— з гордістю промовив Юрко. — А що, добре сказав?

— Авжеж, добре. На весь колгосп...

Столярну майстерню Юрко завжди намагався непо-

мітно обминути, бо в хлопця були давні, не дуже приємні стосунки з колгоспним столярем Карпом Леонтійовичем Непитайлом.

Подвір'я Карпа Леонтійовича було обсажене бузком і жовтою акацією. Отож, коли бузок розцвітав, дівора обламувала кущі. Непитайло гнівався за це і одного разу навіть поскаржився Меланії Митрофанівні, що Юрко внадився ламати бузок.

А коли на жовтій акації з'являлися стручки, знову не було відбою від дівора, яка обривала стручки на пищики. Та це ще нічого, а то вкупі із стручками діти обламували й гілля. Коли у всьому колгоспі на всі лади тонкими голосами співали й деренчали пищики, люди вже знали, що в Карпа Леонтійовича досягають на акації стручки.

Спокусився й Юрко нарвати стручків. Його й застав за цією справою столяр.

— Ось хто ламає акацію! — закричав він. — Я ж її посадив, кожний кущ поливаю, а ти псуєш!

Юрко хотів сказати, що він гілля не обламає, та Непитайло й слухати не хотів.

— Знаю я вас, — гукав він, — усі ви такі! Ти теж гарний. Ламав бузок, а тепер прийшов ще й акацію ламати!

Отож заходить в столярню, де завжди майстрував дядько Непитайло, Юркові не дуже хотілось. Та що поробиш — треба!

Столяр упізнав Юрка ще на порозі, але, на великий його подив, зустрів дуже привітно.

— Ось і наш радіопромовець! — весело сказав він. — Ну, ставай до верстата, хлопче. Ось тобі рубанок, ось стамеска. Я вже й дощечок нарізав.

«Хіба й ви чули?» хотів спитати Юрко, та побачив на стіні чорну тарілку репродуктора. «Ач як, майструє й новини слухає!»

Один за одним збиралися школярі. Котигорошок вкотився розчервонілий, збуджений:

— Я саме полуднував, — розповідав він, — коли це чую чийсь голос. Та це ж наш Юрко Васюта! Ще й питає: «Омельку, чуєш?»

Прийшов Іван Іванович з Олесею. В майстерні вже кипіла дружна робота: шаркали рубанки, співали пилки, Мишко Цимбал стукав молотком, забиваючи в соснову

дощечку гвіздки. Він уже закінчував першу пастку. Лишилось тільки приробити в кузні пружину.

Незабаром зробили пастку і двоє школярок-подружок — Маруся Чепель і Оля Бондаренко, які працювали вкупі. Пастка в них вийшла акуратна, дощечки гладенькі, дівчатка їх стругали не тільки рубанком, а ще й шкребли склом.

Юрко з заздністю поглядав на їхню роботу. Він трохи відстав, бо в нього трапилась дощечка з сучком. Сучок вискочив, і тепер на його місці була дірка.

— Це нічого,— сказав Карпо Леонтійович,— для пастки буде добре.

Але Юрко почав вистругувати іншу дощечку, йому хотілося зробити таку ж гладеньку пастку, як у дівчаток. «А що воно там у Андрія?» подумав хлопчик. Андрій примостився біля вікна й працював мовчки, ні до кого ще й словом не обізвався. Юрко підійшов ззаду й поглянув на його роботу.

— Ой Андрійку,— захоплено вигукнув,— що це в тебе?

— А що? Так собі пастка...— навмисне байдуже промовив Андрій, радіючи, що його витвір справив таке враження на Васюту. І так само байдуже пояснив, наче він давно вже зник, що його роботою захоплюються: — Звичайна пастка, тільки я її роблю по-своєму, ховрах ловиться живим. А живого ховраха можна одвезти до міста в зоологічний сад.

І, не витримавши, почав захоплено пояснювати, як діятиме його пастка:

— Глянь, я навмисне зробив цю дірку. Вже її ховрах ніяк не обмине — як тільки вилізе з нори, так і в пастці!

Він щось згадав і посміхнувся:

— А мій Пірат, знаєш, так і не навчився ловити ховрахів. Ганяє за ними без толку, гавкає. Ховрах його за півкілометра чує і в нору тікає!

В майстерні пахло сосновими стружками й столярним клеєм, якого розігрівав на примусі Карпо Леонтійович. Він показував, як треба робити пастки, а декому доводилось показувати, як і рубанок тримати в руках.

— Ось дивіться,— пояснював столяр,— оце вам ховрах вийде з нори і зачепить за дротинку. Дротинка тримає гачок, він зіскакує з свого місця, і тоді пружина — хлоп! Є ховрах!

До вечора школярі зробили півсотні пасток.

— Для початку добре, — радів Іван Іванович. — Треба тільки вміло їх розставити, бо ховрах звірючка полохлива й обережна.

Перед заходом сонця пішли юрбою в степ. Пнулися вгору рясні сходи гіллястої пшениці. Широка смуга посівів, немов зелена ріка, текла серед степу.

— Ну, сідайте отут на межі, — наказав агроном, — і щоб нічирки!

Йому хотілося, щоб діти навчились спостерігати життя ховрахів.

Усі посідали край ниви. Розмовляли пошепки. Котигорошок щось сказав Марусі, і вона, щоб голосно не застїятись, обома долонями затулила собі рота.

— Підеш додому! — погрозив Омелькові агроном.

Безмежний вечірній степ дихав свіжістю, але жодна стеблина не ворушилась — вітрець, який дмухав увесь день з моря, склав свої крила й заснув десь поряд на межі. Чутно було тільки, як він легко зітхав крізь сон і щось бурмотів невразне й спокійне. А може, то вечірній жук гудів, літаючи над полем, може, крильцями шелестіла мошкара, стовпом виграваючи проти заходу.

Тиша, нашорошена, чуйна тиша, яка буває в степу перед заходом сонця, вийшла на широкий простір, скосяючи все навколо. Тільки якась степова пташка не хотіла коритись їй і мляво й утомно доспівувала свою пісеньку. Багряне сонце торкнулося обрїю. Воно вже не слїпило очей, усе своє проміння віддавши за день людям, нивам, землі.

На заході догоряла ніжна несмілива заграва. Жовтогарячі, зелені, кармінові потоки заливали край неба. Білі хмарки нап'яли рожеві вітрила, але не зрушили з місця. Жодна жива істота — ні звірючка, ні птах, ні комашка — не обзивалась. Заграва все притухала і притухала, розсипаючи по обрїю жовтогарячий жар, але раптом востаннє вибухнула такою завїрюхою летючих самоцвітів, що весь степ, уся його широчїнь від краю до краю на мить, здавалось, освітилася мерехтливим відсвітом. Потім одна за одною сіріли фарби, тільки малиновий прозорий серпанок довго ще коливався на обрїї над згасаючою загравою...

І ось в урочистій тиші пролунав перший звук. Це був

призивний посвист. Він забринів тонко, як натягнена струна, і затих.

— Ховрах! — зашепотів Іван Іванович, піднявши вгору палець. І хоч усі школярі добре знали, що це свиснув ховрах, бо не раз чули його свистіння, але тиша степу, таємничий шепіт агронома — все це створювало незвичайний настрій чекання чогось цікавого, досі не баченого.

Недалечко обізвався другий ховрах, далі — третій, четвертий, і незабаром з усіх кінців тільки й чути було це свистіння — тонке, сумовите, наче хтось дмухав у маленьку дудочку.

— Ач, переклик який завели, — сказав агроном. — Чуєте, скільки їх? Як же, знайшли дармові харчі! Ну, а тепер вставляйте, тільки без шуму.

Коли Юрко встав, він побачив кілька стовпчиків, які чорніли серед посівів. Це були ховрахи. Вони стояли біля своїх нір на задніх лапках, посвистуючи призивно й сторожко.

— Доки стемніє, — розпоряджався Іван Іванович, — ми встигнемо розставити пастки. Ходімте, тільки не толочіть сходів!

Юрко пішов просто до ховраха, який сидів кроків за тридцять. Углядивши хлопчика, звірючка враз зникла. Так і є! Осьнора і невеликий горбок землі, насипаний ховрахом. Навколо прим'яті стебла посівів — тічок, якого вибив своїм тілом ховрах. Тут, на горбку, любить він найчастіше сидіти у ранкові й вечірні часи, це немов його спостережний пост.

— Юрко, і я з тобою, — наздогнав хлопця Андрій Бурма. — Це твоянора?

— Ні, ховрахова, — посміхнувся Юрко. — Хочеш, я тобі її подарую!

— Давай я тобі покажу, як треба ставити пастки...

Це не так собі просто — поставити пастку на ховраха. Хоч і не мудрий цей прилад, а треба біля нього мати кмітливість і вміння. Можна, звісно, абияк простягти дротинку й піти. Та це не годиться...

Андрій умів ставити пастки майстерно. Дротинку він натягне саме так, як потрібно. Тут уже треба мати дуже тонкий дотик, особливу чуйність у пальцях. Туго натягнеш — гачок не враз зіскочить, слабенько натягнеш — гачок сам собою зіскочить.

Андрій застромив кілочок, простяг дротинку, ще й стеблинок зверху накидав для маскуваннн. І все це швидко, за одну хвилину.

— Ходімо далі, — промовив з запалом мисливця. — Ось вона, нора. Дивись, а далі й друга... Ого, багато ховрахів, багато...:

І тривога за пшеницю забриніла в його голосі.

По всьому полю темніли постаті школярів, які ставили пастки. Злякано метнувся над головою в Юрка нічний яструб. Там, де зайшло сонце, і досі бринів нижній серпанок, тільки з малинового він став ясножовтим, як цвіт кульбаби. З невидимого болітця, яке заховалося десь на дні степової балки, вийнуло враз такою прохолодою, що і Юрко, і Андрій мимохіть пересмикнули плечима.

— От і все, — сказав Бурма, поставивши останню пастку. — Завтра вранці навідаємось.

Коли повертались додому, викотився місяць. Дорога засріблилася. Незважаючи на тупіт дитячих ніг і голосну розмову, недалечко від дороги обізвався перепел...

Юрко, Стьопа й Омелько йшли вкупі, стиха розмовляючи.

— Що, як і справді на острові залишився полоз? — промовив Юрко. — Тато казав, що в давні часи полозів тут було багато. Це — степовий удав. Тільки тепер полозів знищено, степи розорані. Не буде ж полоз жити серед гіллястої пшениці!

— На острові ніяких посівів немає, — зауважив Омелько. — Там полозу є де сховатись. Він не отруйний, правда? Еге ж, він душить. Упіймає зайця, обкрутиться навколо... Або тебе, Стьопо, впіймає. Був поет Степан Шандрук і немає! Сама адреса залишиться.

— А слава? — заперечив Стьопа. — Слава не загине!

— Яка ж слава? — промовив Котигорошок. — Її в тебе, тієї слави, як кіт наплакав.

— Ось що, — втрутився Юрко, почувуючи, що друзі можуть, чого доброго, посваритись. — Ось що, рульовий Морський Лев. Будемо надіятись, що у відкритому бою наш штурман Сивий Пінгвін переможе лихого полоза. А не переможе сам, ми прийдемо на допомогу! Вірно ж? Друга-товариша хіба не визволимо?

— Визволите, — зітхнув Стьопа, — та досадно, що ці клятві ховрахи нам поїздку зірвали.

— І зовсім не зірвали! Знищимо ховрахову нечисть і — гайда! — сказав Юрко. — Ой хлопці, як буде цікаво!
— А страшно? — спитав Стьопа. — Треба, щоб страшно. А то я й їхати не хочу.

Через дорогу іноді перебігали земляні зайці — тушканчики. В темряві їх не можна було запримітити, але діти впізнавали їх по білій плямі на хвості. Тільки цю пляму й можна було бачити в синьому присмерку, який заліг у степу.

Біля воріт свого подвір'я Юрко побачив чийсь темну постать. Це була мати. «Що з матусею? — подумав хлопчик. — Кого вона тут чекає?»

— Це ти, Юрасю?

Мати поклатла руку на плече синові. Місяць світив їй просто в обличчя, і очі її блищали.

— Мамо, ми пастки поставили — скрізь, скрізь...

— От і добре.

Вона зітхнула.

— Мамо, чого ти?

Мати не відповіла. Згодом промовила тихо, зажурено:

— Був би це Марко... з нами б працював... Ніякого сліду...

Зозуля закувала біля вікна так голосно, що Юрко враз проснувся. А у вікно вже зазирають Котигорошок із Стьопою і Андрій. Це Котигорошок навчився так кувати в єдиної на весь степ зозулі, яка оселилася в Зеленому Яру.

— Вставай, соню! — гукав Омелько. — От ледар! Ніяк не прокинешся. Ховрахів проспши.

— Та я вже давно не сплю! — збрехав Юрко, мерщій натягаючи сорочку й штаненята.

Всі вчотирьох просто городами подались за містечко.

Вранішній степ має особливу принадність. Сонце ще не сходило, а місяць, відсвітивши за ніч неозорим просторам, тане в небі, як зелений краєць криги. Росяний слід на холодній траві зовсім сивий, з синіми переливами. Окремі росинки тьмяно поблискують срібними пухирчиками, і на межі, згорнувши крильця, сплять на високих стеблах жовтого коров'яка великі білі метелики.

Ще жодна пташка не озвалася, не курить пилом сте-

пова дорога, помережана відбитками тракторних гусениць. А на сході вже вчувається якийсь рух неясного світла й лілових тіней; низько над землею, по самому обрію, простяглася вузька малинова смужка з зеленими й оранжовими відсвітами, наче колодочка якоїсь чудесної медалі...

Ні вітерця, ні зітхання. Спить колосся, все поле спить. І раптом голосисте, лунке «ку-ку-рі-ку!» задьористо покотилося над широким степовим роздоллям. Де ж він, вранішній крикун?

Діти мерщій сходять на пагорок і бачать у вогкому вибалку, де куриться прозорий туман, дерев'яну будку і на ній барвистого, з серпастим хвостом півня. Кури вже розсипались білими бавовняними капелюшками по бурякових сходах. З-за будки з'являється бабуся-птахівниця, зав'язуючи хустку. Білі й широкі рукава її полотняної сорочки майорять, як голубині крила.

— Здрастуйте, бабуся! — гукає з пагорка Юрко.

Сонця немає, але бабуся з-під долоні розглядає дітей і щось мовить, та голосистий півень кукурікає, невгаваючи, на весь степ, і Юрко не чує бабусиних слів.

І вже перший жайворонок звився вгору і звідти, з глибокої височини, стрічаючи сонце, розсипав над простором хлібів і трав, над степовим роздоріжжям привільну свою пісню. Трактор лунко загуркотів десь на широкій дорозі. У відповідь, наче вітаючи друга, загув грузовик. Ранок почався...

Здрастуй, сонце, здрастуй, трудовий наш день!

На широкій смузі молодій пшениці швидко танула остання роса. Андрій, вищий від усіх трьох хлопчиків, ще здалека побачив ховраха, який упіймався в його пастку.

— Є! — радісно вигукнув він і ледве стримав себе, щоб не кинутися бігцем, а підійти спокійно, як і личить справжньому мисливцеві.

По дорозі вже йшли юрбою школярі і перестукували колесами бочки з водою.

Три дні воювали піонери з ховрахами. Збуджений і засмаглий Юрко розповідав увечері матері про події цілого дня. Меланія Митрофанівна слухала уважно, але хлопчик відчував, що в неї якісь свої неспокійні думки. Він догадувався, про що думає мати.

Пильно вдивлявся Юрко у фотографічну картку Марка. Вона була німа, і нічого не міг запитати в старшого брата хлопчик...

Олеся зайшла в піонерську кімнату і щільно зачинила за собою двері. Їй хотілось побути трохи на самоті. Останній місяць у неї було дуже багато напруженої роботи. Довелося готуватися до екзамену на атестат зрілості — цієї весни Олеся закінчувала школу.

Турбувалась дівчина і про своїх піонерів, адже в них теж були екзамени. А весна йшла нестримною ходою, в колгоспі почалася гаряча пора весняних робіт. Отже, треба було до всього працювати і в хаті-лабораторії.

За цей місяць Олеся навіть змарніла. Готуючись до екзамену, просиджувала над підручниками іноді цілу ніч. Дівчина стрічала світанок з книжкою біля розчиненого вікна. Це були незабутні дні, незабутні ночі! Це була юність, останній екзамен, широкі, незвідані дороги...

Всі школярі давно вже склали екзамени, а в десятикласників останній скінчився тільки вчора. Сьогодні засідала педагогічна рада. Олеся сподівалася, що одержала на екзаменах усі п'ятірки. Але часом підкрадалась думка: а що, коли затесалась якась четвірка і попсує атестат зрілості? І дівчина пригадувала кожную свою відповідь, усі усні й письмові екзамени. Ні, повинні бути тільки п'ятірки!

В кімнаті тихо й урочисто світилися кумачем піонерські прапори. Олеся обвела очима кожний куточок кімнати. Яке тут усе знайоме й рідне! Дівчина подумала, що ось вона поїде звідси вчитися в інститут до міста, і хтозна-коли ще побачить своїх піонерів. А кожний з них став таким рідним і дорогим...

Олеся вже вирішила безповоротно, що стане педагогом і обов'язково викладатиме в школі біологію.

Вона підійшла до вікна і задумливо дивилась на широкий простір, який розкрився перед нею. Молодими сходами зеленів степ. Озимина вилискувала під вітром сизуватими переливами. Чорні шляхи перетинали степовий простір, нескінченними широкими стьожками бігли за обрій. Далекі, хвилюючі дороги!

Ураз дівчина почула поспішні кроки, двері відчинилися навстіж, і в кімнату ввійшла Олександра Василів-

на. Олеся глянула в її сяючі очі і враз усе зрозуміла. Серце завмерло, а потім застукало хутко й радісно...

— Вітаю, Олесю! — гукнула вчителька.— Медаль! Ви одержуєте золоту медаль!

Олександра Василівна була щиро рада, що саме вона принесла вожатій цю звістку. Та коли минув перший порив радості, губи в Олесі жалібно здригнулися, вона притулилась лобом до віконної шибки й гірко, беззвучно заплакала.

— Олесю, що з вами? Дорога моя, що трапилось? — стурбовано допитувалась вчителька.

Вона підійшла до дівчини й ніжно обняла її плечі, які тремтіли від нестримного плачу.

— Олесю, не треба так... Заспокойтесь, рідна! Хіба ж можна плакати зараз, у таку радісну хвилину...

Ховаючи обличчя в носовичок, дівчина крізь сльози промовила:

— Як би це раділа зі мною мама... і тато... що їхня дочка вже закінчила школу... з золотою медаллю...

Олександра Василівна мовчки взяла в обидві долоні голову дівчини з світлим сонячним волоссям і міцно притулила її до грудей. І так мовчазно стояли. Одна з них здавалась матір'ю, а друга — дочкою.

МАНДРІВКА НА ОСТРІВ

З моря дув свіжий вітер, і червоні прапорці, якими було прикрашено «Голубий айсберг», тріпотіли і рвалися вгору. Вся команда «криголама» давно вже була на своїх місцях, піонери заповнили каюту й палубу. Але вирушати не можна було, бо Олександра Василівна десь затрималась. Її чекали з хвилини на хвилину.

Цього сонячного ранку весь берег співав, дзвенів, перегукувався, цвів піонерськими галстуками.

Уся школа вирушала на острів справляти урочисте свято закінчення учбового року.

Від пристані відчаливали рибальські човни з дітворою. Вітер напинав полотняні вітрила. Але багато дитячих очей з заздністю дивились того ранку на чудовий маленький корабель з такою манливою назвою «Голубий айсберг». Він тихо похитувався на хвилях.

Юрко в білому картузі стояв на капітанському міст-

ку й дивився в бінокль. Ваня Гавриш і Мишко Цимбал уже двічі запускали й спиняли мотор. Вітер свіжішав, і можна було думати, що на морі здіймуться хвилі. Це і тишило, і водночас непокоїло Юрка. Хотілося поборотися з морськими бурунами, як справжньому капітанові, але непокоїло, чи зуміє він як слід командувати. Адже на борт «Голубого айсберга» запросили Петровича, і соромно було б оскардитися перед старим моряком.

Петрович уже встиг оглянути весь «криголам» і тепер, розгладжуючи довгі вуса, підійшов до Юрка.

— Бінокль, морячок, держиш не по-капітанському. Всіма пальцями тримай його, бо це як другі очі — розумієш? А так усе гаразд, порядок. Гм, гм... На «Святому Пантелеймоні» плавав, на «Адміралові Нахімові», на «Святославі». А ось, довелось ще й на «Голубому айсбергу». Не хотілось на старість, та знаю, що без мене однаково не обійдеться. Отут стояти,— він указав на капітанський місток,— теж наука! Морська наука! От я, може, що й підкажу.

Ззаду підійшла Олеся і почула останні слова Петровича.

— Аякже,— сказала вона,— та ви ж морський вовк. А наш капітан Шторм ще не зовсім досвідчений, йому повчитись не гріх.

На крутій стежці, яка вела до пристані, з'явилася Олександра Василівна. Юрко перший побачив її. Вона була не сама. З нею йшла дівчинка з рюкзаком за плечима.

Майка-юнроз!

Хлопчик дуже зрадів, побачивши її, та що йому робити? Адже вона йде з учителькою, і простують вони прямісінько на «Голубий айсберг». Зараз Майка його впізнає і, звісно, всім розповість про те, як він її колись рятував... А може, відразу ж тихенько попросити її, щоб мовчала?

Він швиденько спустився з палуби в каюту, зняв свій білий картуз і сховався між товаришами. Знав, що це ненадовго, однаково доведеться стати знову на капітанський місток, але хай ця зустріч з Майкою відбудеться хоч трохи пізніше, без свідків.

— Ти чого ховаєшся? — схопив його за плече Андрій.

— Зовсім я не ховаюсь,— якомога байдужіше відповів Юрко.— Від кого б мені ховатись?

Андрій увесь був обвішаний сумками, пляшечками й жерстяними банками з-під консервів. У руках у нього була навіть сплетена з дроту клітка. Все це призначалось для майбутніх експонатів шкільного музею.

У цю хвилину Юрко побачив Олександру Василівну й Майку, які входили в каюту. Хлопчик ураз пригнувся й сховався за спинами товаришів. Він чув, як учителька сказала:

— Дивно. Де ж він?

— «Мене шукають,— здогадався.— Уже й Олександра Василівна знає». Коли обидві вийшли з каюти, Юрко пішов услід за ними на палубу. Далі ховатись було не можна. Майка враз озирнулась. Їхні очі зустрілися. Дівчинка спалахнула і швидко підійшла до Юрка.

— Я тепер знаю, хто ти,— промовила вона радісно.— Здрастуй, капітане Шторм! Я на тебе гніваюсь. Ти такий нехороший, ні разу не прийшов. Я тебе скрізь шукала...

Юрко бачив, як Олександра Василівна, озирнувшись, пішла на другий кінець палуби, наче й не помітила хлопця.

Він узяв Майку за руку й одвів її далі на корму.

— І ти зовсім не Жорж...— продовжувала дівчинка.— Я не розумію, навіщо ти ховався?

Йому весело було слухати її слова, весело дивитись, як сонце міниться золотим полиском в її вогневих кучерях.

— Чому ж ти мовчиш, Юрко?

— Майко, Майко-юнроз,— сказав він,— я теж радий, що... що ти прийшла. Тільки послухай— нікому, нікому не розповідай, як я тебе... ну, як я тебе тоді привіз до дому. А як ти мене знайшла?

— Олександра Василівна...

— Попроси і її, щоб— нікому! Не люблю.

— Але ж я повинна подякувати тобі, Юрко. Спасибі тобі! Ти прийдеш до мене? Тато й мама дуже просили. Вони...

— Яка ти... Вже тато й мама... Я ж нічого такого не зробив. Ну, гаразд, прийду!

— Слово?

— Піонерське!

— Спасибі!

— Ти ж їдеш на острів? — спитав він. — Ідь з нами, на «Голубому айсбергу». Чуєш, Майко?

— Я й їду з вами. Мені Олександра Василівна сказала. Як ти думаєш, там є цікаві мінерали? Будемо шукати граніт...

— Там? Усе, що хочеш. Граніт, мрамур, сланці, свинець, золото.

— Ну, жартуєш!

— Побачиш! Тільки треба добре пошукати. Всі ці поклади на поверхню не виходять. На острові є навіть платина. Вона дуже потрібна для нашої промисловості. Я читав.

— Пла-ти-на? — недовірливо промовила дівчинка. — Оце вже ти — бум!

— І зовсім не бум. Там можуть бути всякі копалини.

— Можуть. Це інша справа.

— Острів зовсім не досліджений.

— Додай: нами, піонерами.

— А проте я певний, що й дорослі як слід ще не вивчили острів.

— Буде дуже цікаво, правда? За день оглянемо увесь острів, а увечері запалимо піонерський костер!

— Кажуть, що там бачили велику зміюку. Полоза.

До Юрка підбіг Стьопа Шандрук.

— Капітане Шторм! — гукнув він. — Усі в зборі. Можна відчалювати! А то вже сьомий загін і п'ятий давно вирушили.

— Добре, штурмане Сивий Пінгвін. Слухати мою команду!

Юрко зійшов на капітанський місток і озирнувся. В морі вже майоріли вітрила рибальських човнів, які повним ходом пливли до острова.

«Ну, ці не втечуть», подумав хлопець.

— Вибирати якір! — гукнув він у картонний рупор.

— Єсть вибирати якір! — долинув до нього веселий голос Грицька Маляревського.

Загримів якірний ланцюг. Петрович зійшов на місток і став поруч Юрка. Очі в старого світились, ніздрі роздувались, вуса розчісував свіжий вітер.

— Відв'язуйте! — гукнув Юрко хлопцям на березі, які лагодились скинути ланцюг з великого каменя.

— Непорядочок! — пробурмотів Петрович — «Віддай кінці!»

— Віддай кінці! — повторив Юрко. — Забрати трап! Східці, які з'єднували «криголам» з берегом, зняли.

— Тихий вперед!

Заторохкотів лунко мотор. «Голубий айсберг» здригнувся й почав відчалювати. Він повільно повертався боком, скеровуючи ніс до виходу з затоки в море. Берег, прибережні скелі, стежка, якою щойно йшла з Майкою Олександра Василівна, — все попливло перед очима в Юрка, все немов оберталось навколо своєї невидимої осі. І от усе лишилось позаду, а попереду розгорнуло своє яскравозелене полотнище ранкове море. Білі вуса вирисли з обох боків «Голубого айсберга», він поспішав удалину, туди, де синів острів.

Усі школярі висипали на палубу. Було тісно, але весело. Маруся Чепель почала пісню, її дружно підхопили дзвінкі дитячі голоси, і незабаром уже співали всі. Навіть Петрович підтягував баском. Дуже гарна була пісня про те, як наші радянські бійці згадували під балканськими зорями свої рідні краї.

Хороша страна Болгария,
А Россия лучше всех.

Потім Олександра Василівна розповідала про бій загону радянських моряків з німецькими фашистами. Моряки висадились з катера на пристань біля містечка. Парашутний десант німців оточив моряків, захопив їхній катер. Але вночі моряки пробилися до моря. Було їх зовсім небагато. На рибальському човні вони переправились на острів. Моряки, засівши в старих каменоломнях, одчайдушно відбивалися. Декому з них пощастило врятуватись.

Юрко пильно вдивлявся в острів, який наближався. В бінокль було добре видно скелі біля берега й білу піну від хвиль, які накочувались на прибережне каміння. Якись дерева росли на західній частині острова, але вся його східна сторона ховалася за високими горами.

Хлопчика охопило те піднесене почуття, яке, мабуть, буває в мандрівників, що після довгого плавання в океані побачили, нарешті, перед собою обриси землі.

Він озирнувся. Далеко позаду залишився берег. Башта Рудих Беркутів здавалася звідси зовсім низенькою. Вона немов падала в море.

— Дай я гляну! — попросив Стьопа. У нього теж було схвильоване обличчя. Він довго мовчки дивився в бі-

нокль, потім промовив: — Острів і справді пустинний. А хтось говорив, ніби там насадили виноград.

Про те, що сусідній колгосп лагодився посадити на острові виноград, Юрко теж чув від своєї матері. Але хлопчиків хотілось цієї хвилини думати, що острів зовсім пустинний і невідомий.

«Голубий айсберг» наздогнав і обминув два вітрильники з піонерами, які вирушили раніше.

— Куди їм до нашого криголама! — збуджено гукав Котигорошок. — Аж шкода бідненьких. Ось я їм зараз допоможу.

Він схопив кінець вірвовки й помахав з палуби відсталим човнам. Це була велика образа у моряків, адже цим самим Котигорошок пропонував узяти невдах на буксир. Видно було, як на човні стали переводити вітрило, щоб збільшити хід.

— Аякже, це допоможе, як рибі зонтик! — сміявся Омелько.

— Не зонтик, а парасолька, — виправив Стьопа.

— Як? Квасолька? Цікаво.

— Не дурій, Котигорошок, — сказав Шандрук. — Навіщо дратуєш людей? У них — вітрило, а у нас — мотор.

— От і весь розговор! — закінчив римою Омелько. — Я в тебе хліб відбиваю. Правда?

Петрович торкнув Юрка за плече.

— Давай ліво руля! — строго сказав він.

— Ліво руля! — голосно скомандував Юрко, і тієї ж хвилини сам побачив, що праворуч з води виступає чорна гряда підводного каміння. Через нього з срібними бризками й сивим шумовинням перекочуються хвилі.

«Голубий айсберг» повернув круто ліворуч. Острів наближався з кожною хвилиною. Петрович уважно і навіть, як здавалося Юркові, стурбовано оглядав береги.

— А чого ви такі, Петровичу? — спитав він у старого.

— Міркую, де краще причалити. Тут, морячок, нас не чекали, пристань не збудовано. Наткнемося на каміння — каюк.

— Ну, до цього ще далеко, Петровичу. Треба бути відважним.

— Це як же — я не відважний, чи що? Було як плавав на «Ушакові»... Почекай, якраз перед нами підходяща бухта. Ану, спробуймо.

Невелика затока, куди ввійшов «Голубий айсберг»,

була затишна й мальовнича. Ліворуч і праворуч уступа-ми здіймалися скелі, а посередині лежав низенький бе-рег, до якого й пристав «криголам».

У зеленавій воді коливалися, як химерні квіти, прозо-рі медузи.

— Ач, скільки морських троянд розцвіло,— сказав про медуз Петрович.— Це їх після вчорашньої бурі нанесло сюди.

— Бухта Срібних Медуз! — проголосив Юрко.— При-готуватись до висадки!

Загримів ланцюг, трилапий якір шубовснув у воду. Легкий місток перекинувся з «Голубого айсберга» на прибережну розсип камінців і черепашок.

Першими зійшли на берег Олеся, Олександра Васи-лівна й Петрович. За ними посунули вузьким місточком один за одним піонери... Юркові дуже кортіло мерщій ступити на острів, але він десь прочитав, що капітан за-лишається на пароплаві до останньої хвилини. З капі-танського містка він дивився на товаришів, які вже роз-сипалися по берегу, і вирішив, що зійде на острів останнім.

Почекали, коли причалили усі інші човни з школя-рами, а тоді директор школи Іван Михайлович став на камені й привітав усіх із щасливим прибуттям на острів.

— Першим увійшов у бухту «Голубий айсберг»,— сказав він.— Усі ви сьогодні — мандрівники й дослідни-ки, бажаю ж вам успіхів у дослідженні цього невідомого острова! У нашому розпорядженні цілий день. Зараз гру-пами ми розійдемося по всьому острову, але слухати своїх керівників, у незнайомих місцях не купатись і, коли пролунає сурма,— не спізнюватись на обід.

Він зняв окуляри, помахав ними в повітрі і додав:

— А коли на кого-небудь з вас нападуть дикі зві-рі,— захищати один одного сміливо й відважно, міцно стояти один за одного. Ну, все. В похід!

Гриць Малярєвський підняв до сонця сурму, і заграв сигнал. Сурма виблискувала сліпучим сріблом. У похід!

Юрко умовився з Майкою, Стьопою й Омельком, що вони вчотирьох шукатимуть граніт. Звернулися до Івана Михайловича, і, коли він дозволив, відважні дослідники рушили в путь.

Вони вирішили пересікти острів з півночі на південь. У Майки був компас, вона визначила напрям. Та з пер-

ших же кроків довелося переходити через нагромадження сірих скель. Скелі були голі, тільки де-не-де з западин визирали колючі кущі терну та глоду. На камінні вигрівались ящірки. Вони дуже швидко ховалися, юні мандрівники не звертали на них уваги, бо в кожного була інша турбота. Юрко старанно креслив карту, і аркуш паперу все більше вкривався його позначками. Стьопа Шандрук щось записував у саморобну книжечку. Коти-горошок уважно придивлявся до кожної рослини, яка траплялась на дорозі. А Майка відбивала іноді молотком од якоїсь скелі шматочок каменю й ховала собі в рюкзак.

Омелько знайшов невідому рослину і зрадів:

— Такої, дружочки, немає в степу!

— Може, вона взагалі невідома в ботаніці, — насмішкувато обізвався Стьопа, — і тобі належатиме слава її відкриття.

— Є люди, які тільки й мріють про славу, — відповів Омелько. — Гадаю, що цей натяк ти зрозумієш.

— Ану, покажи, — попросив Стьопа. — Скажу тобі без ніяких натяків, що це — звичайна бур'янина.

Омелько пирхнув:

— Не знаю, за віщо тобі ставив Іван Михайлович п'ятірки. Ти в природі, зокрема в ботаніці, бачиш тільки рими. Хіба я не знаю, що ото ти записуєш в книжечку. Знаю: «Море — прозоре», «жоржина — рослина». А яка рослина, — тобі байдуже. Може, в ній якісь корисні вітаміни, або фарба, або отрута для шкідників.

— У оцій бур'янині? — жартував над товаришем Стьопа. — Дивні ви люди, ботаніки й агрономи.

— А поети ще дивніші! З тобою розмовляти — однаково, що віспу щепити телеграфному стовпу.

— Сказав! Хіба ж я стовп?

— Ні. Трохи нижчий.

Юрко, нишком посміхаючись, слухав цю беззлбну суперечку. Стрівшись очима з Майкою, він кивнув на двох друзів.

— Ви завжди так? — спитала дівчинка. — Ой, які ж ви колючі! Як їжаки. Не знаю, чи відома ця рослина в ботаніці, а ось цей камінець добре відомий у науці. Граніт! Ні, ви гляньте, який красивий! Ось біла жилка, ось червонувата. А ось крапочки, всякі-всякі...

— Поки що єдиний камінець, а не поклади, — зітхнув Юрко.

Видряпуватись на скелі було дуже важко, вхопитись нема за віщо. Ноги сковзались. Можна було б обійти скелі ліворуч, але діти нізачо не хотіли відступати від наміченого по компасу напрямку.

— Тримайся, Майко! — жартома підбадьорював дівчинку Юрко.— Ти не маєш такого досвіду вилазити на скелі, як я.

— Не нагадуй,— відмахнулась рукою Майка.— Я тоді так хвилювалася...

Котигорошок із Стьопою поспішили вперед, і Юрко з дівчинкою відстали.

— Ти ким будеш, як виростеш? — спитав Юрко.

— Я ще як слід не вирішила. Мені хочеться бути геологом або льотчиком, як Поліна Осипенко.

— А ти будь льотчиною-геологом,— порадив хлопчик.

— Ну, як це? Так не буває.

— Хоч і не буває, а ти — будеш,— гаряче сказав Юрко.— На літаку ти полетиш кудись у пустиню, де тільки піски... Ну, кудись у Кизил-Кум або Кара-Кум. Вчили ж? Ну от, прилетиш ти в Кизил-Кум і там знайдеш поклади якоїсь цінної копалини.

— Один учений знайшов у пустині родовища сірки,— сказала Майка.— А то ще радянські люди знайшли серед пісків озеро. Вода в ньому була чорна. От хтось запалив сірник, і вода загорілась.

— То ж — нафта!

— Еге ж, нафта.

— Ну й ти знайдеш нафту,— запевнив Юрко.— Подумай сама, Майко, ти — і льотчик, і геолог. А коли геолог, то й мандрівник.

— А ти справді будеш капітаном? — спитала дівчинка.

— Справді. Я плаватиму по всьому світі, Майко, — замріяно промовив Юрко.— По всіх морях і океанах. У мене буде справжній «Голубий айсберг»...

Іхню розмову перебив Котигорошок. Він і Стьопа стояли на похилій скелі, і Омелько, розмахуючи руками, гукав до Юрка:

— Сюди-и! Юрко-о!..

Стьопа підняв на тичині хусточку — це був знак: усім збиратись до купи.

— Ходімо швидше,— промовив Юрко.— Щось у них трапилось.

— Може, платину знайшли?

— Ні, мабуть, побачили чорного полоза.

Омелько і Стьопа були дуже схвильовані. Не встигли Юрко з Майкою наблизитись, як Котигорошок повідомив:

— На острові живуть люди. Ти тільки глянь, Юрко!

Із скелі відкривався весь острів. Те, що побачив Юрко, так само здивувало його. В долині і на схилах горбів кучерявились струнки ряди насаджень. Легко було впізнати, що це — виноград. Серед темнозеленої плантації стояв будиночок, і з його димаря вився сизий димок.

— Ми спізнались, — тихо сказав Юрко. — Не ми перші відкрили цей острів.

— А ти не журись, — засміялась Майка, — зате ми перші його обстежимо, відкриємо його природні багатства. Колекції зберемо, опишемо його мінерали, рослини й диких звірів.

— А коли звірів не буде? — насмішкувато спитав Котигорошок. — Опишемо тоді горобців. Тільки не ручуся, що горобців ще не описано. Так що ми й тут можемо спізнитись.

Юрко недоброзичливо позирнув на нього — розбазікався! А потім обличчя його проясніло, і він урочисто проголосив:

— Дорогі друзі, навіть на цей невідомий острів проникло мічурінське вчення! Адже в будиночку, певне, живе мічурінець.

— І варить собі зараз на сніданок юшку, — додав Омелько.

— Зараз усе це ми з'ясуємо, — сказав Юрко. — Капітан Шторм наказує продовжувати путь! Біла Чайко, звірити по компасу напрям!

— Єсть, капітане Шторм, — весело відгукнулась Майка.

Всі четверо почали спускатися в долину.

Раптом Юрко зупинився й таємничим голосом повідомив:

— Я знаю тепер, хто живе в будиночку!

Всі мовчки і зацікавлено дивились на хлопчика.

— В будиночку живе мій великий друг капітан Немо! — продовжував з тим же таємничим виглядом Юрко. — Вже кілька років тому його корабель «Наутілус» затонув і капітан Немо зник. Усі думали, що він загинув.

Тепер таємницю розкрито: хвилі викинули капітана Немо на цей пустинний острів!

Переконавшись, що це несподіване повідомлення зробило вплив на товаришів, Юрко скомандував:

— Уперед! Зараз ми зустрінемось із славетним капітаном!

ЗУСТРІЧ У БУДИНОЧКУ

Діти йшли стежкою між рівних стрічок виноградних кущів. Молоде виноградне листя було ажурне й ніжно-зелене, наче його хтось майстерно вирізав ножицями із зеленого паперу. Кожного куща було дбайливо прив'язано до кілка, і тонюсінкі звивисті вусики винограду радо чіплялися за все, що траплялося на дорозі їхнього буйного зростання.

— Капітан Немо,— сказала Майка Юркові,— навчився добре розводити виноград.

— І все це, напевно, з одного куща дикого винограду,— промовив Юрко. — Капітан Немо, як справжній мічурінець, навчився тут виводити культурні сорти.

Котигорошок і Стьопа з цікавістю поглядали на свого товариша. Він говорив з такою переконливістю, наче ось зараз справді всі вони побачать живого капітана Немо, який зійшов із сторінок книжки.

Стежка повернула ліворуч, просто до невеличкого чепурного будиночка. Двері було відчипено навстіж. Юрко став на порозі і голосно запитав:

— Можна увійти?

Ніхто не обізвався.

— Можна? — повторив Юрко.

Знову мовчання. Діти презирнулись.

— Мабуть, господар кудись пішов, — сказав Котигорошок.

Він увійшов у сіни й гукнув:

— Здрастуйте!

І раптом у відповідь пролунав за дверима охриплий голос:

— Здрастуйте!

— Ходіть, — промовив Юрко і відчинив двері.

Але кімната була порожня. І це була незвичайна кім-

ната. Скрізь на полицках стояли чучела птахів і звірючок, на стіні висіла рушниця. Під стелею чистив лапкою дзьоба великий зелений папуга і зацікавлено, одним оком поглядав на гостей. Посередині стояв нефарбований білий стіл з соснових дощок, на ньому в безладді лежала купа книжок і газет. У кутку притулилась невеличка піч, і в ній потріскували дрова і щось клекотіло в чавунку. Було таке враження, що хазяїн щойно залишив свою домівку.

— А хто ж обізвався до нас? — прошепотів Стьопа. — Я ж сам чув, як хтось сказав «здрастуйте».

— Нічого не розумію, — промовив Юрко. — Може, капітан Немо вийшов в інші двері?

Ні, ніяких інших дверей не було. Діти з цікавістю роздивлялись навколо.

— Дивно, — сказав Котигорошок і тихенько свиснув. Тієї ж миті у відповідь пролунав такий же посвист. Всі глянули на клітку й дружно засміялися: свистів папуга.

— Ось хто господар! — скрикнула Майка. — Здрастуй!

— Драстуй! Драстуй! Драстуй! — тричі відповів папуга.

Всі навперебій почали гукати до птаха, змушуючи його відповідати на привітання.

— Я не знав, — промовив Юрко, — що друг мій капітан Немо має палугу. Напевне, він привіз його з заморських країн.

Котигорошок махнув рукою:

— Годі, він тобі такий друг, як...

Він не домовив і здивовано глянув на Юрка, потім перевів очі на Майку, на Стьопу...

— Що з тобою? — спитала Майка. — Ти немов вареником удавився.

Омелько мовчки вказав на кілька фотографічних карток, які висіли на стіні під рушницею. Серед незнайомих облич з картки посміхався Юрко Васюта...

Всі немов застигли від подиву.

— Справді!.. — вихопилось нарешті в Майки. — Ти... Юрко!..

— Я ж казав, — промовив Юрко. — Я ж казав, що...

У цю хвилину почулись кроки, і в хату ввійшов молодий чоловік з русявою борідкою і підстриженими світли-

ми вусами. Він швидко глянув на дітей, і широка усмішка засвітилася на його веселому обличчі.

— Ось які в мене гості, — промовив він і враз сплеснув обома руками і обняв Юрка. — Юрась! І ти тут? От несподівано! Не чекав, не чекав...

— Здрастуйте... капітане Немо, — радісно обізвався хлопчик.

— Скоріше — Робінзон, — посміхнувся господар. — Живу на острові, наглядаю за виноградником. А як там сестра... твоя мати? Давненько не був у неї, каюсь.

— А ви, дядьку Мироне, — спитав Юрко, — і досі чучела робите? Я, як зайшов сюди, так і згадав вас. А й не подумав, що ви тут живете.

— Кажу ж, як Робінзон. Трошки, звісно, не по-робінзонівському, бо часто бувають люди з нашого колгоспу, працюють на винограднику. Думаємо збудувати тут, на острові, колгоспний будинок відпочинку. Місцевість яка! Повітря, море!

Щось згадавши, він швидко пішов у куток, де стояла якась річ, запнута газетами.

— Ось, Юрко, діти... Гляньте!

Дядьку Мирон зірвав газету, і перед зачудованими дітьми постало чучело чудесного довгоногого птаха.

— Фламінго! — з погордою промовив господар. — Рожевий, як світанок! Залетів весною на острів. Обов'язково подарую школі.

— А ваша лисиця й досі стоїть у нас, — повідомив Юрко.

Дядьку Мирон був дуже непосидючий, він так і метався по кімнаті. Від фламінго кинувся знов до Юрка, а тоді до печі.

— Юшка моя давно кипить! Ну, смачнішою буде!

Вхопив ганчірку, витяг чавунок.

— Ану, прошу до столу. Юшка не проста, з бичками. Сідайте, дорогі громадяни.

Діти добре поснідали вдома і тому від юшки відмовились, але довго ще розглядали у гостинного дядька Мирона цікаві чучела. Це були майстерні твори, кожний птах чи звірючка здавалися живими. Немов ось-ось поведе вухом заєць, шмигне в нору ховрах, що стоїть на задніх лапках, змахне крилом чайка, яка зараз повернула голову і занепокоєно дивиться на дітей. А лелека задрав вгору гнучку шию і ковтає жабу...

Зеленого папугу й справді привіз дядькові Миронові в подарунок його товариш — моряк. Коли діти прощались, папуга довго невлад кричав «драстуйте». Мабуть, він ще не навчився прощатись.

— Приїздіть пізніше виноград їсти! — запрошував дядько. — А ти, Юрко, привіт передавай своїм. Скажи, що дядько Мирон тепер виноградар у колгоспі!

За виноградником, який розкинувся в затишній і сонячній долині, знову почалися нагромадження скель. Хоч і невисокі, вони перетинали мандрівникам шлях, і тільки іноді між ними траплялись зелені долинки, облямовані кущами дерези й полину. На схилах горбів часто важко було продертись, бо вони заросли колючим терном і кущами білої акації. Терен уже відцвів, білі зів'ялі пелюстки ще де-не-де тремтіли то в павутинні, то в заглибинах каміння.

Мандрівники йшли за компасом, нікуди не відхияючи. У долині, де діти вирішили спочинуту, Юрко записав до щоденника капітана Шторма:

«Сьогодні «Голубий айсберг» зайшов у Бухту Срібних Медуз і причалив до невідомого острова. Ми всі думали, що острів пустинний. Як же здивувались наші моряки, коли побачили в долині гарно оброблені виноградники! Ніхто з нас не знав, що хвилі викинули на острів мого друга капітана Немо!».

Юрко писав, Стьопа з Котигорошком про віщось сперечались, Майка перебирала камінці. Їй не давав спокою кусочок граніту, який вона знайшла. Напевне, він відлущився від якоїсь скелі. Що ж то за скеля? Може, вона вся гранітна? Може, Майка пройшла мимо гранітного родовища, не помітивши його?

Дівчинка схопилась.

— Ви бачили камінь, який лежав перед дверима в капітана Немо? Стертий такий камінь, з розколинами? Ну звичайно ж, усі бачили. Ох, яка ж я неуважна! От головешка!

Вона ляснула себе долонею по лобі.

— А в чім річ? — пробурчав не дуже привітно Юрко, бо Майка перебила його записи до щоденника. — Що ж то за камінь? Звичайний собі дикун.

— Звичайний? — з запалом скрикнула дівчинка. — Мабуть, ви помиляєтесь, шаповний капітане Шторм! Я лише тепер пригадала, що в нього був такий же колір,

як ось у цього камінця. Не розумію, як я тоді ж не звернула на це уваги. Мабуть, була дуже зацікавлена, що зараз побачу справжнього капітана Немо.

— Ти думаєш, що...

— Еге ж, — перебила Майка, — думаю, що то був граніт. Я повинна повернутись.

— Куди?

— До будинку капітана Немо.

Дівчинка хутко почала збирати свій рюкзак.

— Що ж, іди, — сказав Юрко. — А ми підемо далі. Тільки залиш нам компас.

— Добре, — погодилась Майка. — Компас візьміть. Бажаю вам успіху.

— І тобі, — сказав Котигорошок, — бажаю, щоб твій камінь обернувся на граніт.

Щойно Майка пішла, як почулись якісь дивні звуки. Щось клацало, деренчало, брязкотіло...

Хлопці притихли, прислухаючись...

— А тут не водяться гримучі змії? — прошепотів Стьопа.

— Схоже, — так само пошепки промовив Юрко. — Гримуча або очкова змія... Якщо вкусить — смерть.

Котигорошок схопив каменюку.

— Нас троє, чого злякались?

Несподівано залунали дитячі голоси, і на галявину вийшли з-за скель Мишко Цимбал і Андрій Бурма. Коробочки й баночки, якими обвішав себе Андрій, при кожному кроці стукали й бряжчали на всі лади.

— Ось вона, гримуча змія! — засміявся Котигорошок.

Довготелесий Андрій вимахував руками, як вітряк, щось доводячи Мишкові. Юрко радісно кинувся їм назустріч, наче давно не бачив своїх товаришів.

— Дві експедиції дослідників, — проголосив Котигорошок, — зустрілися на таємничому острові! Ура, ура, ура!

— Ні, ти послухай, що каже цей Мишко! — без передмов вигукнув Андрій. — Які він плете дурниці! Ану, нехай нас розсудить капітан Шторм.

Мишко Цимбал сів на камінь і спокійно сказав:

— Ми засперечались з Андрієм. І він не хоче погодитись зі мною... Ти сам подумай, Юрко...

— Про віщу у вас суперечка? — втрутився Стьопа.

— Шандрук тільки й думає, що про новий метод писання віршів! — засміявся Котигорошок.

— Ні, про новий вид транспорту. Ось про віщо, — сердито промовив Мишко. — Ти, Омельку, не заважай, справа дуже серйозна. Ви, хлопці, скажіть мені: чи наші літаки схожі на птахів? Схожі! Вчені конструктори вивчали політ птахів, будову їхніх крил і тоді конструювали свої швидкісні літаки. А от земний транспорт дуже відстає. Тут усе на колесах — поїзд, авто. Для поїзда потрібні рейки, для автомобіля — гарні дороги. Автомобіль не поїде по рівчачах. От я й думаю: а чому не можна винайти такої швидкісної машини для подорожування, яка б не боялась ні рівчаків, ні гір, ні болота?

— А танк? — зауважив Юрко.

— Танк — це бойова машина. А чому б не зробити самохода на механічних ногах? От! Людина має ноги і пройде скрізь, де навіть і танк застряне. Треба винайти механічні ноги.

— Будь ласка, — сказав Омелько. — Тобі ніхто не заважає. А ми будемо їздити на колесах.

Мишко зітхнув і махнув рукою.

— Нова думка не завжди знаходить прихильників. Ех, ви ж!..

— Нова розумна думка завжди переможе, — сказав Юрко. — Якщо твої механічні ноги працюватимуть краще коліс, то колеса згодом здадуть в архів. Тільки сумніваюсь. Ніяк не можу уявити собі «Москвича» на ногах або двоногого велосипеда.

— Важко уявити, — погодився й Мишко. — А тільки чому люди взяли для транспорту колесо? Чому? Тому що колесо — це дуже проста техніка. А механічні ноги куди складніші.

— Не думай, будь ласка, — зауважив Бурма, — що легко було винайти колесо. От, скажімо, звичайний сірник, а щоб придумати його, довелося, мабуть, довго працювати.

— Яструб! — крикнув Юрко.

Великий яструб звився у вишину і пролетів над школярами. Кілька пташок переслідували його. Коли вони занадто наближались до хижака, він шугав на них згори і знову звивався вгору — вище й вище.

— Я цього яструба знаю, — сказав Юрко.

— Давній приятель? — обізвався Омелько.

— Я його бачив у степу, — продовжував Юрко. — Тільки не знав, де він живе. Його гніздо, мабуть, десь тут, на острові.

— От би знайти! — запалився Бурма. — Я б забрав яструбенят, їх можна вигодувати.

— А я б не зайняв гнізда, — промовив Юрко. — Яструб нищить ховрахів, мишей. Ой, як я не люблю дерунів! Яке б гніздечко їм не потрапило на очі — чи жайворонка, чи перепілки, чи горобця — зразу ж видеруть. Ячка заберуть, пташенят...

— Горобців можна, — сказав Мишко, — вони соняхи випивають, вишні надкльовують.

— Соняхи? — презирливо вигукнув Андрій. — А скільки кожний горобець знищить за літо шкідливих комах, черв'ячків — знаєш? Якби не горобці та інші пташки, гусінь з'їла б усі сади. А які вони красиві, горобці! І я зовсім не дерун!

— Ой, красиві! — зареготав Котигорошок. — Сірі, як попіл.

— А ти придивись до горобця. У нього коричнева шапочка і чорний галстук. А спинка яка помережана! Чорна пір'їнка, біла, коричнева... Узор!

— Я заборонив би збирати колекції пташиних яечок, — сказав Юрко, — у нас так багато колекціонерів, що скоро й пташки не побачиш. Можна збирати які завгодно колекції — метеликів, жуків, рослин, марок, а пташиних яечок — зась!

— Для шкільного музею можна, — заперечив Андрій. — Хлопці, дивіться, якого я жука впіймав!

Він розкрив коробочку.

— От вуса! — вигукнув Котигорошок. — Як у Петровича!

Всі зареготали: вуса й справді були величезні.

Юрко глянув на сонце, яке вже стояло над головою. Моря не було видно за скелями, але вітрець приносив його свіже дихання.

— Час іти далі, — сказав Стьопа.

— Ходімо, — промовив Юрко і поклав на долоню компас. — Майки не будемо чекати, якщо вона знайшла граніт, то сюди вже не повернеться.

Андрій ураз зірвав із себе картуз.

— Хлопці! Махаон! — захоплено прошепотів він. — Ех, не взяв сачка!

Ще мить, і він метнувся навздогін за великим барвистим метеликом.

Незабаром Андрій зник за скелями. Та не минуло й кількох хвилин, як він гукнув:

— А йдіть сюди! Швидко!

В його голосі були збудження і тривога. Товариші побігли до Бурми. Він сидів навпочіпки перед стрімкою скелею. Біля підніжжя скелі чорніла велика кругла дірка, заросла дерезою й лопухами.

— Вхід у підземелля! — прошепотів Андрій. — Я погнався за метеликом і ледве-ледве не спіймав... Коли дивлюсь — нора!

— Це не нора, а справді хід під землю, — сказав схвильовано Юрко. Він прим'яв обома руками дерезу й обережно всунув у дірку голову. На хлопця війнуло підземним холодом і цвіллю. Юрко почекав, доки очі привичаїлись до темряви. Поволі перед ним виступив високий коридор, вирисовувались стіни, кам'яне склепіння. Хід губився в темряві.

— Що там? — нетерпляче гукали товариші. — Пустити нас!

Юрко повернув до друзів схвильоване обличчя. Очі в нього блищали.

— Катакомби! — радісно і тривожно повідомив він. — Старі каменоломні, тут колись добували каміння...

У СТАРІЙ КАМЕНОЛОМНІ

Всі по черзі зазирали в дірку, Юрко поліз у підземний коридор і незабаром повернувся.

— Можна пройти, — сказав він. — Спочатку навколішках, а потім звід усе вище й вище, можна стати на весь зріст. Кроків за десять є інший хід убік.

— Хлопці, поліземо? — обвів гарячими очима товаришів Стьопа Шандрук.

— Тільки недалеко, — застеріг Юрко, — бо як заблудимось!

— Справді можна заблудитись, — промовив Котигорошок. — Мій дядько розповідав, що колись блукав у катакомбах під Одесою. Ледве вийшов.

— Ось що, — сказав Бурма. — Біжіть хтось до дядька Мирона, попросить шпагату. Тільки щоб довгого.

— Я побіжу, — погодився Стьопа.

— Тільки ж гляди — нікому! А то нас не пустять! — наказав Омелько.

— Ми заб'ємо біля входу кілочок і прив'яжемо кінець шпагату, — пояснював Бурма. — Будемо йти і розмотувати клубок! Ніколи не заблудимось. Я читав, що так роблять, коли обслідують печери.

Стьопа пішов. Його не було довго. Нарешті він з'явився захеканий і спітнілий.

— Добре вам тут було сидіти в холодку, а як мені, — поскаржився він. — Дядька Мирона не застав, двері замкнуті. Тоді я побіг до Бухти Срібних Медуз. Там піонерський костер готують. Хмизу назбирали на березі — гора!

— А шпагат? — з нетерпінням спитав Юрко.

— Ось! — Стьопа витяг з кишені жмут тонкої мотузки. — І свічку та сірників не забув. Удвох з Петровичем зробили. Допитувався старий навіщо — хитрий! Та я не сказав.

Те, що Стьопа назвав свічкою, був утинок товстої вірвовки, змашеної маслом.

— Ти молодець, — похвалив Бурма, — з цим смолоскипом не страшно.

Кілочок біля входу забивали гуртом. Юрко прив'язав до цього мотузку і першим поліз у дірку. За ним Котигорошок, за Котигорошком Бурма й Шандрук. Мишко, який сунувся в хід останнім, розмотував за собою клубок.

Повзти навколішках довелося недовго, бо коридор з кожним кроком ширшав, склепіння здійсалося все вище, і незабаром уже можна було йти не згинаючись. Юрко ніс запалений смолоскип, і його мигтуче світло коливалося на вогких стінах. Стіни й склепіння були кам'яні й нерівні, місцями вкриті мохом і цвіллю. Іноді звідкілясь зривалася краплина чи маленький камінчик, і звук його падіння в підземній тиші був дуже чіткий, але відразу ж і губився.

Чим далі йшли діти, тим ставало все холодніше. Розмовляли пошепки, посувались уперед повільно й обережно. Юрко уважно дивився під ноги, він боявся впасти в яку-небудь яму. Кілька разів траплялися бокові ходи, та хлопці вирішили нікуди не звертати.

— А що, як знайдемо залізні двері? — спитав раптом Стьопа.

— Які двері? — обізвався Котигорошок.

— Товсті, окуті залізом і з величезним іржавим замком.

— А що за дверима? — поцікавився Бурма.

— Дуже просто: старовинна зброя або кістяки. Тут могли жити пірати.

— Пірати на морі.

— А тут вони тримали своїх полонених. Авжеж, щоб одержати викуп.

— Страшно!

— А Олесі розкажемо, де ми були?

— Ми вдруге прийдемо сюди усім загоном, — сказав Юрко.

Він зупинився й гукнув:

— Мишко! Ти тягнеш мотузку?

Ніхто не відповів.

— Мишко-о! — вдруге гукнув хлопець.

— Юрко, його немає! — стривожено промовив Стьопа. — Він ішов за мною.

На мить усі затихли. Не в одного тьохнуло серце.

— Як же так? Він недавно обзивався.

— То не він, а я, — сказав Котигорошок.

— Я це помітив, коли він відстав, — захвилювався Стьопа. — З ним щось трапилось...

У цю хвилину діти з особливою гостротою відчули, яка навколо могильна тиша, яке важке склепіння звисає над ними, гнітить. Враз відчули себе загубленими під землею в цьому холодному, непривітному коридорі. Нестямно захотілось на сонце, дихнути на повні груди свіжим повітрям.

— Спокійно, хлопці, — сказав Юрко, хоч у самого швидко застукало серце. — Треба повертатись. Ми вже й так далеко зайшли. А Мишко навмисне сховався, щоб нас налякати.

Всі зрозуміли, що Юрко сказав це тільки для того, щоб усіх підбадьорити. Але зітхнулось легше, бо, може, таки й справді Мишко навмисне не обзивається. Притулився десь до стіни й принишк.

— Мишко, не ховайся, — гукнув Юрко, — бо залиши-мо тебе тут, будеш знати!

Він високо підняв смолоскип. Ні, Мишка поблизу не було, а далечінь підземного ходу зникала в темряві.

— Що він, жартувати задумав? — сердито промовив Андрій.

І знову всі зрозуміли, що Андрій зовсім не думає, щоб Мишко міг отак пожартувати, і сказав це для того, щоб якось заспокоїти себе й товаришів.

Діти швидко пішли назад, гукаючи Мишка. Раптом Стьопа, який тепер ішов попереду із смолоскипом, спинився.

— Чому став? Що там таке?

— Завал! — почувся придушений голос Стьопи. — Ми ж, як ішли сюди, ніякого завалу не зустрічали.

Купа каміння перетинала коридор. У кожного хлопця майнула думка, що, напевне, це зовсім інший хід, а не той, яким вони прийшли сюди. Але Бурма сказав:

— Ну, то й що? Це каміння звалилося з стелі після того, як ми пройшли. Присвіти, Стьопо!

Всі схилились над завалом, обмацуючи кожний камінь. Каміння злежалось, зверху вже встиг вирости мох.

Усі мовчки дивились один на одного. Ніхто не зважувався перший вимовити слово, яке в кожного було на устах.

— Що ж, треба повернутись, — нарешті промовив Юрко. — Як же ми заблукали?

Каяття із страшною силою здавило хлопчикові груди: чому він не повідомив про хід вожату, яке він мав право без старших лізти в підземний коридор?

Але Юрко перемиг себе. Хлопчик подумав про те, що він тепер відповідає за своїх товаришів, які пішли з ним. Це почуття відповідальності допомогло йому стримати своє хвилювання і страх.

— Ми непомітно для себе звернули в інший коридор, — сказав він. — Але де Мишко? Що з ним?

Смолоскип знову перейшов у руки Юрка. Діти пішли назад. Пригадалось, що дорогою були два чи три ходи, які вели кудись убік. Усі схожі, всі на один взірець — глиняні чи кам'яні стіни, кам'яне склепіння. Уважно придивлялись, чи не лишив якихось слідів Мишко. Розмови стихли, хлопці зрозуміли, що вони заблукали.

— Ех, ви ж! А ще команда «Голубого айсберга!» — навмисне бадьорим голосом гукнув Юрко. — Уже й похнюпились! Знайдемо вихід!

— Авжеж знайдемо! — обізвася Стьопа. — Ми ж за-

йшли недалеко. Ну скільки ми йшли? Хвилини п'ятнадцять.

— Юрко! — гукнув Андрій. — Дивися, що в мене.

Він держав іржаву обойму з патронами. Всі розглядали знахідку.

— Тут були партизани! — впевнено промовив Стьопа. — Чули ж, що на острові був бій наших моряків з німцями.

Юрко занепокоєно поглядав на утинок, який лишився від смолоскипа. Він догорить, і тоді темрява огорне всіх.

— Сірники є? — спитав хлопець.

Так, сірники були в Стюпи. Юрко погасив смолоскипа і поділив утинок надвое.

— Звичайно, тут були люди, — сказав він. — Напевне, партизани. А вихід знайдемо, хоч, може, й доведеться пошукати.

Засвітили один із смолоскипів. Тепер це був зовсім тоненький смолоскипчик, і світла від нього було мало.

— Зате в нас є запасний, — підбадьорював Юрко товаришів. — І взагалі — «спокійно, морячки, без паніки», як каже Петрович. Партизанам тут було гірше, бо їх підстерігали німці.

Знову всі пішли коридором, якому, здавалося, не було кінця. Юрко високо тримав смолоскип, освітлюючи похмуре склепіння. На серці в хлопця було гірко, тяжко. Він увесь час докоряв собі, що зважився на цю підземну мандрівку, не попередивши ні Олесі, ні Олександри Василівни. «Напевне, вже сурма програла на обід, — думав він. — Усі зійшлися, а нас немає. А може, всі вже стрижились, рушили на розшуки...»

Несподівано почулись якісь незрозумілі звуки, схожі на булькання.

— Юрко, ти чуєш? — промовив Стьопа.

Всі зупинились. Юрко повернувся до Котигорошка, який ішов за ним услід, і побачив, що той ховає обличчя, затуляючись руками від товаришів.

— Ти — що?

Котигорошок схлипнув.

— Я... ні... нічого...

— Авжеж — нічого, — голосно сказав Юрко. — То так здалося. Пішли, хлопці.

Він ішов і прислухався, чи перестав схлипувати

Омелько. Котигорошок уже заспокоївся і тільки сопів, намагаючись не відставати від Юрка.

Коридор закінчився стіною, яка стала на путі перед хлопчиками. Два ходи вели звідси в різні боки — ліворуч і праворуч.

— Куди ж тепер?

Щось метнулось над головами дітей, світло від смолоскипа різко хитнулось.

— Кажан! — скрикнув Андрій.

Радісна надія ворухнулася у грудях.

— Справді, — вихопилося у Юрка. — Ось ще один... Тут їх багато, хлопці... Котигорошок!.. Морський Лев! Сивий Пінгвін! Ви знаєте?

— Знаємо.

— Нічого ви не знаєте! Недалеко вихід на волю! Ось що! Вночі кажани вилітають звідси на полювання. А вдень — знову сюди...

Юрко підняв смолоскип. Ось вогник хитнувся в один бік — раз, удруге... Майже невловимий легкий подих торкнувся шоки.

— Вітрець! Протяг! — радісно гукнув Андрій. — З лівого ходу! Моряки, протяг!

Усі підставляли долоні, шоки, намагаючись упіймати дихання свіжого повітря. Заговорили разом — збуджено, схвильовано.

— Дайте мені смолоскип! — попросив Котигорошок. — Я піду перший!

Він рушив ліворуч у вузький коридор. Цей хід мало відрізнявся від інших, але щось змінилося навколо. Може, це був ледве помітний подих свіжого повітря, яке легенькою хвилиною котилось назустріч дітям.

Коридор усе ширшав, і ось розсунулись його стіни, шугнуло вгору кам'яне склепіння, і перед очима з'явилася підземна кімната. Від протягу смолоскип погас, та бліде світло, проникаючи звідкілясь у кімнату, освітлювало її стіни. Юркові запам'яталась тремтяча світла пляма під ногами.

Це був зайчик, справжній сонячний зайчик, який ускочив у підземелля крізь непомітну щілину. Десь зовсім близько був радісний день, сонце, шум моря...

Веселий зайчик стрибнув убік і приснув золотом, заколивався світлими кружальцями. І діти побачили під стіною розсипані патрони, зелені від плісняви, порожні

обойми і трухляву дошку, покладену на два камені. Вона була тут комусь лавкою, на ній сиділи люди...

Біля лавки лежав вузлик. Звичайна біла хусточка, і в ній щось зав'язано... Можливо, що вона впала з дошки і її не помітили.

Юрко перший побачив цей вузлик і розв'язав хустинку. З неї випала записна книжка і згорнутий червоний шовк. Похапцем хлопці розгорнули його. Вигук подиву пролунав під склепінням: це був прапор! Навіть у півтемряві можна було розглядіти, що місцями ніжного шовку торкнулась пліснява, темніли вогкі плями, але виразно виступали на полотнищі золоті літери піонерського заклику, а нижче дрібнішими літерами було написано:

«Піонерська дружина Вище-Бучацької школи імені Леніна».

Схилившись, розглядали прапор. Схвильовано стукали серця чотирьох піонерів...

ПРАПОР ПІОНЕРСЬКОЇ ДРУЖИНИ

Діти не знали, скільки минуло часу відтоді, як вони полізли в підземний хід. Їм здавалося, що блукають вони в каменоломнях багато годин. Може, вже й вечір скоро?

Вони вперто шукали виходу. Всі були схвильовані дорогою знахідкою. Адже школярі враз здогадались, що це — зниклий прапор дружини, про який розповідала Олександра Василівна.

Хоч виходу з каменоломні ще не пощастило знайти, всі були переконані, що незабаром будуть на волі. Андрій запропонував розібрати каміння у склепінні, звідки через щілини проникало денне світло. Та виявилось, що здійснити цей намір неможливо: звід високий, до нього не дістати.

Але звідки цей протяг?

Усі відчували приплив свіжого повітря. Не було сумніву, що десь поблизу є вихід на волю.

Котигорошок перший знайшов вузький і мало помітний хід з підземної кімнати. Він хоробро поліз уперед і радісно гукнув товаришам, що бачить вдалині світло. Хлопчик бачив тільки голубу світлу пляму, але всі знали, що це клаптик неба — їхнє визволення.

Юрко плазував на животі вслід за Котигорошком, притискуючи до грудей хусточку з прапором. Записна книжечка лежала в нього в кишені, і він раз у раз перевіряв, чи не загубив її. Вся книжечка була списана нерівними рядками, прочитати їх можна було тільки при денному світлі.

Голуба пляма ставала все яснішою, вона непереможно манила до себе. Діти повзли швидко, задихаючись від напруження.

Неясний шум долинув звідкілясь здалека. Всі його почули і здогадались, що то шумить море. Серце стиснулося від щастя, хотілося плакати від радості, вигукувати щось буйне, невгамовне.

Юрко підвівся на руках, торкнувся спиною об низьку стелю і враз просто перед собою побачив кругле голубе вікно...

Майнули перед очима ноги Котигорошка, він вискочив на вільне повітря і простяг Юркові руку:

— Виходь!

А слідом уже з'явилися Андрій і Стьопа. Вони жмурились від яскравого сонця, засліплені сяючим простором, блакиттю. Жадібно, на повні груди, вдихали чисте п'янке повітря, від якого приємно паморочилася голова.

Обтрушувалися, з цікавістю розглядали один одного, наче вперше зустрілись. Юрко дістав прапор і розгорнув його. Червоний шовк залопотів на вітрі, спалахнули золоті літери...

— Ну, а тепер, хлопці, швидше до берега! — скомандував Юрко.

Тільки Стьопа мовчки стояв на місці. Він немов до чогось пильно прислухався, і очі в нього були широко розкриті.

— Стьопо!

— Ну да, я — Стьопа! — раптом роздратовано заговорив Шандрок.— А де Мишко? Нікуди я не піду без Мишка! Хіба не ясно, що він відстав і теж заблудився? Куди йти? В біді кинули товариша! Як хочете, а я полізу назад! Треба шукати!

— Ти з глузду з'їхав?

Юрко підійшов до нього впритул.

— Дуренький, що ти надумав? І Мишка не знайдеш, і сам заблукаєш. Треба сказати Олесі, всім... Прийдемо сюди із свічками... Мотузку візьмемо...

Бондаренко і Маруся Чепель сиділи найближче, взявши за руки і не зводячи з директора очей. Котигорошок поклав собі на коліна книгу з рослинами і, здавалось, забув про неї. Мишко Цимбал слухав з замріяними очима — може, йому уявлявся якийсь чудесний винахід, що принесе велику користь Батьківщині. І ще десятки очей — задумливих і палких, світилися гарячою думкою, бо багато хорошого збудили в кожного слова Івана Михайловича, нагадали кожному його мрії, сколихнули почуття.

З пагорка Юрко бачив Бухту Срібних Медуз і «Голубий айсберг», який похитувався вдалині на хвилях. Петрович з Ванею Гавришем щось робили з мотором. Ще трое великих човнів стояли поруч «криголама». Вітрила в них опустили, і на човнах стриміли тільки тонкі щогли.

— Відпочивайте ж, дорогі піонери,— закінчував промову директор,— набирайтесь сил і здоров'я! Проведіть канікули розумно, щоб кожний день вашого відпочинку був радісним святом — у сім'ї, в колгоспі, на морі, на стадіоні. Щоб кожного вечора, засипаючи, ви могли з задоволенням сказати собі, що не змарнували день, а відпочили розумно і зробили щось хороше, корисне.

Він пошукав у кишнях і, діставши невеликий камінець, показав його всім.

— Ви гарно почали канікули, знайшовши ось цей камінь. Це — граніт, і я показую вам тільки зразок, але, напевне, тут є велике гранітне родовище. Ми запросимо геологів, вони обслідують залягання каменю, і я певний, що незабаром на цьому острові почнуть здобувати граніт. А він потрібний не тільки для будинку нашої школи.

Потім, глянувши на Майку-юнроз, яка застигла під прапором, сказав:

— Щира подяка тобі, Майо, і твоїм подругам — юним розвідницям — за цю знахідку!

Юркові було дуже радісно за Майку, але найбільше він схвилювався, коли вийшла Олександра Василівна з маленькою записною книжечкою, яку він знайшов у каменоломні. Хлопчик уже знав, яка то книжечка. На перших її сторінках було записано розклад уроків, далі — список учнів четвертого класу, а потім пішли сторінки з нерівними горбатими рядками. Мабуть, писались вони похапцем, у напівтемряві...

— Діти,— сказала Олександра Василівна,— на зборах загону я розповідала, як під час війни з німецькими

Недарма так хвилювалась Майка. Сірий камінь біля будиночка на винограднику справді був гранітом. Дядько Мирон охоче повів дівчинку до скелі, від якої він одколов камінь. Майка гаряче розповідала виноградареві, що вона з подругами давно вже розшукує гранітні поклади, бо цей камінь потрібний для будівництва, і у Вищому Бучаку будуть ним облицьовувати нову школу.

Вдвох з дядьком Мироном дівчинка оглянула навколишню місцевість. Вони знайшли граніт, який крутими уступами виходив на поверхню. Майка набрала в рюкзак багато зразків каміння і вже хотіла йти на берег розповісти про свою знахідку, коли побачила хлопчика, який, видно, дуже поспішав. Він біг, спотикався й падав...

Захеканий підбіг хлопчик до Майки й дядька Мирона. Дівчинка не знала його, хоч і бачила на палубі «Голубого айсберга».

Це був Мишко Цимбал. З його плутаної розповіді можна було зрозуміти, що школяр Юрко Васюта з хлопцями полізли в підземний хід. Він, Мишко, загубив мотузяний клубок і зупинився шукати, а за цей час його товариші завернули в якийсь бічний хід і їх уже не можна було знайти. Даремно кликав їх хлопчик — ніхто не обзивався. Він сам ледве знайшов вихід. А хлопці, напевне, заблукали...

— Капітан Шторм... — прошепотіла дівчинка. В одну мить уявилось їй, як школярі блукають під землею, не знаходячи виходу.

Вона глянула на дядька Мирона й побачила, як він стривожився.

— Веди! — наказав він Мишкові. — От лихо! Знаю я ці каменоломні, там стільки коридорів під землею, що й досвідчена людина може заблукати!

Дядько Мирон знав, що ходів у підземні катакомби є кілька, деякі з них дуже небезпечні, бо там обвалюється склепіння. А втім, іти розшукувати дітей з порожніми руками було б марною справою. Треба взяти ліхтар, вірвовку. Адже все може трапитись.

Майка і дядько Мирон поспішали за Мишком. Дядько Мирон ніс ліхтар і вірвовку. Мишко був у великій тривозі, бо не запам'ятав дороги до підземного ходу, і тепер оглядався на всі боки, пригадуючи, куди треба йти.

Нарешті він зовсім розгубився і зупинився. Хлопчик не впізнавав місцевості.

— Заблукав? — питав дядько Мирон.— Ех, теж мені розвідник! Нічого, йдіть за мною, я тут знаю стежку.

Всі троє зійшли на голого кам'яного горба і зупинились, вражені: просто до них ішов Юрко з товаришами. Над ними майорів, тріпотів червоний прапор.

Це було так несподівано, що Майці здалося, ніби школярі вигулькнули в неї перед очима з-під землі. Дівчинці навіть спало на думку, що ось тут і є підземний хід і що, може, Мишко жартував, коли говорив, що його друзі заблукали.

Та це тривало кілька секунд. Мишко з радісним криком кинувся назустріч товаришам.

Величезну купу хмизу, прикрашену зеленим гіллям, приготували на високому кам'янистому майданчику. Школярі розмістились широким півколом на камінні, на прибережній дзвінкій гальці, ще теплій від гарячого сонця.

В центрі цього півкола майоріли два прапори. З моря дув вітер, прапори лопотіли і здавались червоними вітрилами. Біля них стояли на почесній варті Юрко й Майка. Їм було видно величезне багряне сонце, яке сідало за морський обрій. Ось воно торкнулося своїм розпеченим краєм моря, і весь далекий простір поїнявся золотою загравою. Вдалині клопоталися над мілиною білі чайки, а ще далі немов застиг на обрії парусний корабель. Юрко очима вказав на нього Майці. Хлопчик знав, що це учбове судно «Товариш», на якому колись плавав його батько.

Заграли сурми, луна покотилась узбережжям, і коли все стихло, наперед вийшов директор школи Іван Михайлович. Він протер хусточкою окуляри, надів їх і, поблискуючи скельцями, привітав усіх школярів із закінченням учбового року.

— Ви гарно вчилися, діти, — сказав він, — я радію за вас, за ваше щасливе дитинство. Радію і горджуся вами, майбутніми громадянами нашої радянської держави...

Юркові, який стояв на весь зріст, було добре видно, як уважно всі слухають промову Івана Михайловича. Оля

фашистами зник невідомо куди прапор піонерської дружини нашої школи. Сьогодні цей прапор знайшов наш піонер Юрко Васюта із своїми товаришами. Зараз Васюта стоїть біля нього на почесній варті.

Вчителька високо підняла в руці записну книжечку і продовжувала:

— Гляньте на цю книжечку, її знайшли піонери разом з прапором. Вона належала колишньому вчителю нашої школи, Маркові Дмитровичу Васюті, старшому братові Юрка. Зараз я прочитаю з неї кілька сторінок...

Постала напружена тиша, і тільки прапори лопотіли та чуто було, як шумлять хвилі, набігаючи на берег.

Учителька розгорнула книжечку і почала читати:

— «Після того як я з матросами вніс у хату поранену Олександрю Василівну і взяв у неї піонерський прапор, ми всі кинулись на пристань. Містечко вже було захоплене німецькими парашутистами. Ми збили замок з човна і в темряві переправились на острів».

Усі напружено слухали, як читала вчителька. Голос її дзвенів. Вона перегорнула кілька сторінок і продовжувала:

«Пишу при блідому світлі ліхтаря в старій каменоломні. Нас тут одинадцять радянських моряків. Німці переслідували нас. Вони висадились на острові. Сили надто нерівні — у ворогів кулемети й міномет. Після перестрілки ми засіли в підземних катакомбах. Фашисти стережуть усі виходи. Вчора з'їли останні сухарі, по-братерському розділивши їх. Кожному припало по півсухаря і по два ковтки води.

«Сьогодні зробили вилазку і захопили у ворогів кулемет з патронами до нього. У бою втратили двох товаришів. Нас лишилось дев'ятеро.

«Гітлерівські розбійники задумали нас викурити димом. Ми чули, як вони гукали: «Рус, виходь!» Коли дим почав повільно розтікатися по коридорах, довелося перейти в найдавші кутки каменоломні. Сьогодні вночі ми вийдемо звідси, але вийдемо із зброєю в руках, щоб пробитися до берега. Ми повинні захопити моторний човен і вирушити з острова до своїх.

«Треба, щоб хтось із нас залишився з кулеметом прикривати товаришів. Він повинен затримати німців, аж доки човен не вирушить. Ми всі дивились один на одного. Знали — той, хто залишиться, йде на вірну смерть...

«— Не треба тягти жеребка,— сказав я.— Я добре знаю кулемет... Я тільки прошу дати мені ще гранату й револьвер з одним патроном.

«До нашої вилазки залишилось півгодини. Нашвидку дописую. Я стрілятиму з кулемета до останнього патрона, а коли вороги наблизяться, кину гранату. Треба, щоб човен з моїми товаришами-матросами в цей час був уже в морі. Ні, живим мене не візьмуть!

«У цій підземній кімнаті я залишу піонерський прапор і цю книжечку. Німці ніколи не зважаться сюди полізти, і колись, коли жодного окупанта вже не буде на нашій землі, ви прочитаєте ці сторінки. Прощайте, мої рідні!»

Директор школи, а за ним усі вчителі і піонери встали і так мовчки стояли, шануючи світлу пам'ять тих, хто загинув у боротьбі проти ворогів нашої радянської Батьківщини.

Сльози підступали Юркові до горла. Він ураз домалював собі картину того, що сталося з Марком. Темної ночі радянські матроси вийшли з каменоломні і кинулись на німецьких вартових. Зчинилась стрілянина. Матроси пробились до причалу і захопили моторний човен. Доки заводили мотор, Марко стріляв з кулемета, не підпускаючи фашистів. Ось уже мотор заторохкотів, матроси кричать:

— Швидше, Марку!

Але брат бачить, що коли він не затримає німців, вони сядуть в інші човни і будуть переслідувати товаришів.

— Прощайте! — гукає він.— Я їх не пушу до причалу!

І він залишився на березі з кулеметом. Він стріляв, доки не вийшли всі кулеметні стрічки. Німці кинулись в атаку. Марко підвівся і пошпурив гранату. Він був тяжко поранений і ледве тримався на ногах. Коли фашисти оточили його, він вихопив револьвер. «Ні,— подумав, — цим останнім патроном я знищу ще одного гада!» І він вистрілив просто в груди німецькому офіцерові, який раптом виріс перед ним з темряви. А сам із стрімкої кручі кинувся в море... Хотів пливти, та накопилась висока хвиля, сили покинули його...

Знову вийшов наперед директор школи. Він став на сирій камінь і промовив:

— Діти! Як відважний герой, загинув молодий учитель нашої школи. Як герої, загинули партизани — його товариші. Але образ героїв лишається живим у серці народу. Хай Марко Дмитрович Васюта назавжди залишиться живим серед нас. Ми поставимо його портрет у класі, і школярі прикрасять портрет живими квітами. Марко Дмитровичу, уся школа зібралась сьогодні на острів, де ви зробили свій безсмертний подвиг. Наші учні хочуть бути такими, як ви...

Здригнувся голос, директор затих на мить, а тоді закінчив знову голосно й твердо:

— Ви любили їх, ви хотіли, щоб діти вирости освіченими й мужніми борцями за щастя Батьківщини й усього людства. Марко Дмитровичу, вони й будуть такими. Ваш подвиг буде всім нам прикладом, як треба любити свій народ і ненавидіти ворогів.

Хлопчик почув раптом за собою тихий голос Олесі:

— Юрко, ти повинен гордитись своїм братом-героєм!..

Хтось торкнув його за плече. Це прийшли змінити Юрка й Майку два піонери з сьомого класу.

Підбіг Котигорошок і схопив свого друга за руку.

Він глянув Юркові в обличчя і зовсім тихо промовив:

— Юрко, я ж казав... Пам'ятаєш? Ніхто й не повірив тому наклепові... Тепер і справді всі визнають, яка людина Моркотун... З колгоспу виженуть такого...

— Ой, Омельку, мені так хочеться швидше розповісти мамі!.. Олександра Василівна і Олеся сказали, що теж до нас прийдуть... Мамі передадуть книжечку. Татові напишемо...

— Скоро повернемося.

Швидко темніло. Над головою промайнув перший кажан. Мабуть, він вилетів з старої каменоломні.

Олеся оголосила:

— Право запалити піонерський костер надається кращій ланці нашої школи!

Голосно заграли сурми. Наперед вийшли Маруся Чепель, Мишко Цимбал, Оля Бондаренко і Стьопа Шандрук. З чотирьох боків вони підпалили хмиз. Золоті гадючки, звиваючись, побігли на всі боки, затріщав сухий бур'ян.

За хвилину полум'я метнулось угору, костер запалав. Багрові бліки затапцювали в чорній воді, увесь берег освітився і немов затріпотів у спалахах.

Дзвінкий і чистий голос Олесі звився вгору. Вона почала пісню про Батьківщину. Дружним хором підхопили пісню всі піонери, луною відгукнулись близькі й далекі скелі. Спів полинув над островом, над берегами, почули його й далеко в морі рибаки, які розставляли на ніч сіті.

А вогнище все розгорялось, тріщав сухий хмиз, стріляли товсті гілки, полум'я гуло нестримно.

Спів не стихав, радісно дзвеніли молоді голоси, і шуміли хвилі, розбиваючись об каміння.

Гуло полум'я, гоготіло, вогняні вихорі шугнули високо вгору, освітивши острів, і скелі, і схвильоване море...

П Р И М І Т К И

СЕРЦЕ БЕРКУТА —

повість про дружбу українців і казахів.

Уперше вона була надрукована в журналі «Дніпро» (1944 рік, № 1). Наступного року твір вийшов окремим виданням в Українському державному видавництві, Київ—Харків, 1945 рік. Уривок з повісті під назвою «Радість» було вміщено в збірці «Безсмертя юних», Київ, 1948 рік. У цьому ж році твір перевиданий Харківським книжково-газетним видавництвом у збірці «Вибрані повісті» (видання виправлене і доповнене).

У 1951 році «Серце Беркута» вийшло у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» у збірці «Повісті» Олеся Донченка.

Друкується за текстом цього видання.

ЛІСНИЧИХА —

повість про школу і школярів. Події відбуваються в роки Великої Вітчизняної війни.

Уривок з повісті вперше надрукував журнал «Україна» (1945 рік, № 10—11). Відтоді твір багато разів перевидавався українською, російською і білоруською мовами.

Окремим виданням повість вийшла у видавництві «Молодь» («Лісничиха», Київ, 1947 рік), у Харківському книжково-газетному видавництві («Лісничиха», Харків, 1950 рік), у Білоруському державному видавництві («Леснічыха», Аповесць, Мінськ, 1949 рік). Крім того, повість друкувалась у збірках творів Олеся Донченка («Повісті» та «Повести», Київ, 1951 рік; «Вибрані повісті», Харків, 1948 рік; «Повісті для дітей», Харків, 1954 рік) і в літературно-художніх журналах та альманахах.

Твір друкується за текстом видання «Повісті для дітей», 1954 рік.

ПОВІСТЬ ПРО НОВИЙ ДІМ

Уперше твір був надрукований у журналі «Вітчизна» (1946 рік, № 4). Наступного року повість вийшла окремим виданням у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь», Київ, 1947 рік. У збірці «Безсмертя юних» (Київ, 1948 рік) було вміщено уривок з «Повісті про новий дім» під заголовком «Щастя».

Друкується за текстом видання 1947 року.

ЮРКО ВАСЮТА

У повісті «Юрко Васюта» О. Донченко продовжує розробку шкільної тематики.

Над твором письменник почав працювати в 1947 році. Цього ж року журнал «Барвінок» надрукував оповідання О. Донченка «Капітан Шторм», яке пізніше стало розділом повісті «Юрко Васюта». В 1949 році у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь» вийшла збірка творів О. Донченка «Свято в колгоспі», в якій теж було вміщено це оповідання. Через рік повість була надрукована окремою книжкою у видавництві ЦК ЛКСМУ «Молодь». У 1951 році видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь» перевидає твір російською мовою у збірці «Повести» Олеса Донченка.

У 1952 році повість «Юрко Васюта» вийшла у Харківському книжково-газетному видавництві.

Друкується за текстом цього видання.

ЗМІСТ

Серце беркута. <i>Повість</i>	5
Лісничиха. <i>Повість</i>	37
Повість про новий дім	121
Юрко Васюта. <i>Повість</i>	267
Примітки	561

Редактор Т. Черторижська
Художній редактор Р. Ліпатов
Технічний редактор Н. Тимчишина
Коректори Н. Тихонова та Л. Брожичек

Донченко Олесь Васильевич. Сочинення, т. 4.
(На українском языке)

Здано на виробництво 30-XI-1956 р. Підписано до друку 4-II-1957 р. Формат
84 X 108¹/₃₂. Фіз. друк. арк. 17,75. Умовн. друк. арк. 29,11. Обл.-вид. арк. 30,67 +
+ 10 вкл. Тираж 10.000. БФ 02691.

Видавництво ЦК ЛКСМУ «Молодь»,
Київ, Ворошилова, № 3.
Зам. № 774. Ціна 12 крб.

Львівська книжкова друкарня
Головвидаву Міністерства культури УРСР,
Львів, Пекарська, 11.